GRADOVRH
časopis za književno-jezična, društvena i prirodoznanstvena pitanja

GRADOVRH

Časopis Matice hrvatske
Utemeljen 2004.
Godište VIII, br. 8, studeni 2011.

Naklada
Matice hrvatske – Tuzla

Za nakladnika
Marica Petrović

Glavna urednica
Marica Petrović

Uredništvo
Petar Matanović, Alen Matošević, Biljana Stahov,
Marijana Nikolić, Ivo Pranjković, Amela Šehović

Redakcija
Marinko Mrkonjić, Petar Matanović, Srdjan Vukadinović,
Marica Petrović, Alen Matošević, Biljana Stahov

Lektura
Biljana Stahov i *Alen Matošević*

Likovna oprema
Marina Trogrlić

Adresa uredništva i administracije:
Tuzla, Kazan mahala 2/II; tel/fax: +035 277 161, e-mail: matica.hr@bih.net.ba
Uplate na žiro-račun kod UniCredit banke 3383002200429402

Redakcija ovoga broja zaključena je u prosincu 2011.

Grafičko oblikovanje
Branko R. Ilić

Tisak
Printcom, Tuzla

GRADOVRH

časopis za književno-jezična, društvena i prirodoznanstvena pitanja

MATICA HRVATSKA – TUZLA

prosinac 2011.

Sadržaj

Marica Petrović: *Uvodnik* 9

KNJIŽEVNO-JEZIČNE TEME

Azra Verlašević: *Playful pluralism suvremene feminističke misli* 13

Azra Verlašević: *Delikatna divergencija ženskog povijesnog iskustva* 27

Naida Mujkić: *Postmodernistički diskurs tijela u poeziji Jozefine Dautbegović* 39

Demir Alihodžić: *Postcolonialism and Second World Cultures* 47

Martina Pađan: *Zapamćenja fra Grge Martića - pogled u Bosnu na fratarski način* 57

Amela Šehović: *Etikete za obraćanje na primjeru bosanskohercegovačkih drama 20. stoljeća* 81

Marijana Nikolić: *Glagoljska i ćirilskometodska tradicija među bosanskim franjevcima* 97

Azra Bešić, Ivica Tokić: *Urbani idiom sa osvrtom na ruralni* 105

Alma Halidović, Azra Bešić, Ivica Tokić: *Imeničke fraze u njemačkom jeziku* 111

Amira Džibrić: *Leksičko-semantičke varijante leksema u sevdalinkama (metafora i metonimija)* 129

Selma Rakovac, Azra Bešić, Ivica Tokić: *Obezvučivanje šumnika na završetku sloga u njemačkom jeziku* 141

Bernes Aljukić: *Analiza grešaka u pisanom izražavanju: Negramatične rečenice u komunikaciji u jeziku L2 (studija slučaja)* 153

Bernes Aljukić: *Odnos fonema i alofona (primjer analize programom PRAAT)* 171

Mirela Fazlić: *Engleski frazemi vezani za posao, rad i uspjeh u karijeri i njihovi ekvivalenti u b/h/s jeziku* 187

Almir Mustafić: Konceptualna metafora i metonimija 207

Jasmina Musić: Osobine frazema 225

Marija Jokić: *Kontrastivna analiza frazema sa komponentom* eye/oko 237

PEDAGOGIJA

Dijana Marković: *Becoming a reflective Practitioner* 255

Ivana Milosavljević: *Efikasne tehnike u učenju i poučavanju u nastavi* 285

POVIJEST

Alen Salihović: *Metodološka stajališta Branislava Đurđeva u historijskoj nauci* 307

PUBLICISTIKA

Ilija Barišić: *Koncepti autorstva i autorskih prava novih medija* 325

SOCIOLOGIJA

Srdjan Vukadinović: *Središnja pojmovnost modela multikulturalnog društva* 337

EKOLOGIJA

Marjana Grlić: *Okolinska legislativa u Bosni i Hercegovini i njena provedba* 347

PRIKAZI

Atif Kujundžić: *Began Turbić* 357

Nadira Puškar: *Teorije subverzivne i afirmativne američke drame autorice Sanje Nikčević* 365

Orhan Jašić: Mehmed Kico: *Pogled u život i djelo Nedžiba Mahfuza*, Fakultet islamskih nauka - El-Kalem, Sarajevo, 2006. 377

IZ NAŠE ARHIVE

Petar Matanović: *Dva priloga iz Središnjice* 383

Uvodnik

Bosanska Muza sja na tronu blistavu sjedeć,
Ali joj lice bje suzama prekrito sve.
Josić, *Elegije*, 43-44

Gradovrh je zamišljen kao časopis-godišnjak za književno-jezična, društvena i prirodoznanstvena pitanja u okviru Matice hrvatske u Tuzli. Nije slučajno što je u naslovu ovoga, više književno-jezičnoga, časopisa pridodat i onaj dio koji se odnosi na priloge iz prirodoznanstvene oblasti.

Tuzla je, naime, sveučilišni centar koji je u svojim temeljima imao fakultete koji nisu iz humanističkih ni društvenih oblasti. U jednome industrijskom gradu, vlast je, razumljivo, forsirala naobrazbu potrebnoga kadra za unapređenje rudarsko-tehnološke, a kasnije i elektrotehničke pa i medicinske struke. Tek potkraj XX. stoljeća, u Tuzli se osniva filozofski fakultet i tako se, uz niz novih studijskih sadržaja, zaokružuje potrebna cjelina jednoga mladoga sveučilišta.

Iz sadržaja je dosadašnjih brojeva Gradovrha vidljivo da su brojniji prilozi na književno-jezične i društvene teme. Ono što je uredništvu časopisa važno - u svakom broju imamo nekoliko radova iz prirodoslovnih oblasti. Časopisi iz ovih oblasti u Tuzli su, očekivano, brojniji pa se suradnici, jednostavno rečeno, razvrstavaju. Živimo u nadi da će se broj priloga prirodoznanstvenih sadržaja, proširenjem ugleda Gradovrha, povećati.

U osmome broju časopisa nema bitnih odstupanja od uobičajene tematike: jezik, književnost, povijest, pedagogija, sociologija, publicistika i ekologija.

Što se jezikoslovnih tema tiče ima radova iz b/h/s jezika, ali i tema iz drugih kontaktnih jezika.

Autori radova sa sveučilišta iz Sarajeva (A. Šehović), Zagreba (I. Barišić i M. Pađan), Zenice (N. Mujkić), Osijeka (N. Puškar, B. Aljukić), Brčkog (A. Džibrić) ulaze u krug redovitijih suradnika i svojim prilozima, uz priloge kolega sa Tuzlanskoga univerziteta, pridonose kvaliteti i raznovrsnosti sadržaja ovoga broja.

Ima tema iz starije književnosti (M. Pađan), povijesti jezika (M. Nikolić i A. Džibrić), ali su prilozi sa suvremenim sadržajima brojniji. Iz književnosti: prilozi A. Verlašević, D. Alihodžića, N. Mujkić, a iz jezika, A. Šehović, A. Mustafić, te prilozi B. Aljukića, M. Fazlić, kao i A. Bašić i I. Tokić, te A. Halidović, M. Jokić, S. Rakovac i J. Musić.

Priloge iz pedagogije potpisale su I. Milosavljević i D. Marković (metodika), iz publicistike je radove poslao I. Barišić, iz povijesti A. Salihović, a iz sociologije S. Vukadinović.

Na ekološku temu pisala je M. Grlić.

Tri su zanimljiva prikaza: A. Kujundžić iz područja likovne umjetnosti, N. Puškar i O. Jašić, s područja književnosti.

Fra P. Matanović je u našoj arhivi pronašao zanimljiva ratna svjedočenja, od kojih je jedno potpuno privatno svjedočenje ratnoga putovanja Bosnom, za koje je autor zamolio da se blagovremeno objavi.

Kao i u ranijim brojevima, poštovali smo pravo na vlastiti izbor pa priloge pisane na različitim pravopisima hrvatskoga jezika nismo pravopisno ujednačavali.

Tekstove pisane na bosanskome, srpskom i crnogorskome jeziku nismo kroatizirali, a prilozi na engleskome jeziku objavljeni su u originalu.

Uredništvo zahvaljuje suradnicima, dobročiniteljima i svima onima koji nas podržavaju na razne načine.

Urednica

KNJIŽEVNO-JEZIČNE TEME

Azra Verlašević

Playful pluralism savremene feminističke misli

Sažetak

Savremenih feminističkih istraživanja karakteriziraju teorijska heterogenost, različitost metodoloških pozicija i odsustvo teorijskog konsenzusa. Rastuće teorije identiteta u multikulturalizmu, postkolonijalnim studijima, gej i lezbijskim studijima, poststrukturalizmu, queer theory, kulturalnim studijima, antropologiji, političkoj teoriji... očituju težinu zadatka pred kojim se našla feministička kritika u zadnjim desetljećima. Njen metodološki *playful pluralism,* opušten u inventivnosti i teorijskim naklonostima kritičara/kritičarki, spašava feminističku kritiku od opasnog pojednostavljivanja teksta. U osobitom poletu posljednjih desetljeća, naoružana bogatim teorijskim instrumentarijem poststrukturalističke, neofrojdističke, postkolonijalne… kritike, feministička teorijska misao ne može kontrolirati svoje dijeljenje, ali ne prestaje opisivati svoju povijest i predviđati svoju budućnost.

Ključne riječi: feministička kritika, ginokritika, teorija roda

Summary

Contemporary feminist research is characterized by heterogeneity of theoretical, methodological diversity of positions and the absence of theoretical consensus. Increasing the theory of identity in multiculturalism, postcolonial studies, gay and lesbian studies, poststructuralism, queer theory, cultural studies, anthropology, political theory ... manifest weight of the task facing the feminist critique in recent decades. Her methodological pluralism playful, relaxed in the inventiveness and theoretical preferences critic / critic, save a feminist critique of a dangerous simplification of the text. In particular enthusiasm in recent decades, armed with extensive post-structuralist theoretical instruments, neofrojdističke, ... of postcolonial criticism, feminist theoretical thought can not control their share, but do not stop to describe its history and predict its future.

Key words: feminist criticism, gynocriticism, Gender Theory

Teorijsku heterogenost savremenih feminističkih istraživanja, različitost metodoloških pozicija i odsustvo teorijskog konsenzusa u opisivanju svoga predmeta možda najbolje može predstaviti tvrdnja Annette Kolodny kako feministička kritika više sliči na niz međusobno povezanih strategija negoli na bilo kakvu skladnu školu ili orijentaciju prema zajedničkom cilju.[1] Ovoj tvrdnji u susret idu i klasifikacijske ambicije prominentne feminističke teoretičarke Elaine Showalter (*Feministički kriticizam u divljini)* koja konstatira rečene razlike zaključujući kako se marksistički orijentirane feministkinje usredsređuju na klasu i spol kao jednako važne odrednice književne proizvodnje, književne povijesničarke žele razotkriti izgubljenu tradiciju, psihoanalizi sklone feministice koncentriraju se na odnos žene i jezika/signifikacije, američke, strukturalistički, poststrukturalistički i dekonstrukcionistički orijentirane kritičarke zagovaraju otpor sterilnom narcizmu muške teorije, odbacuju scijentizam u studiju književnosti i zagovaraju autoritet osobnog iskustva.[2]

Toril Moa veli kako književnost ne može izbjeći podjele prema spolu/rodu. A kako je započelo spolno/rodno specifično razmatranje književnosti? Poticale su ga mnogobrojne studije, a jedna od prvih koja je vrlo neposredno ukazala na odnos žene i književnosti, i koja se može smatrati manifestom moderne feminističke svijesti je knjiga *A Room of One's Own* (1929) feminističke kritičarke Virginie Woolf. Woolf će u svojim studijama začeti temeljni problemski supstrat feminističke teorije i kritike: društvenu konstruiranost ženskog (i uopće ljudskog) subjekta, rascjep svijesti žene posljedičan mizoginom, frustrirajućem društvenom okruženju zbog čega se žena ne osjeća prirodnim baštinikom civilizacije, spolna markiranost jezika u književnosti i podsvijest kao rodno mjesto ženskog pisanja... Tvrdnjom da je i ideja roda ideološki konstruirana/kontrolirana, W. Woolf je poljuljala humanističku i esencijalističku vjeru u čovjeka kao stabilni i nepromjenljivi subjektivitet. Prema W. Woolf, ljudski identiteti su konstruirani jezikom, pa je upravo jezik (pisanje) žensko mjesto otpora ideološkom reproduciranju ženskog identiteta. Ova kritičarka je tako na teorijskoj razini razvila koncept androginije koja potire metafizički radikalnu razliku među polovima.

"Ženom se ne rađa, ženom se postaje" ustvrdit će nešto kasnije Simone de Beauvoir (*Le Deuxieme Sexe*, 1949) sporeći se s Freudovom tvrdnjom da je ženska sudbina biološki determinirana. U svom autobiografskom djelu *La Force des Choses* (1963), S. de Beauvoir ženu vidi kao incidentalno Drugo u odnosu na suštastveni, subjektni, muški Apsolut, a književnost kao mjesto reproduciranja ovog mita.

Burnih sedamdesetih godina XX stoljeća je početak anglo-američke feminističke kritike obilježila uticajna knjiga Kate Millett *Politika spola* (*Sexual Poli-*

---

[1] Annette Kolodny, *Literary Criticism*, *Review Essay*, 1976, 420; Cit. prema Elaine Showalter*; u*: *Književnost, povijest, politika*, priredio Zlatko Kramarić, Osijek, 1998, 218

[2] Elaine Showalter, *Feministički kritcizam u divljini*; cit. prema zborniku *Književnost, povijest, politika*, ibidem, 217

tics, 1969) u kojoj autorica zapostavlja ideje svojih prethodnica "očitujući se u tome gotovo jednako radikalnom kao i u odbacivanju dominantnog patrijarhalizma. To je prešućivanje djelomično povezano i sa činjenicom da Millett raspoznaje preduvjet afirmacije žene u potpunom svrgavanju muške kulture, a to je stav koji se teško mogao pomiriti s nešto složenijim, a i liberalnijim argumentacijama prethodnica" (Biti, 1997: 86). Kate Millett uspostavlja distinkciju spol/rod (*sex/gender*) kao opoziciju biološke i društvene određenosti subjekta i svoju studiju posvećuje, s izuzetkom S. Bronte, muškim autorima (D. H. Lavrenceu, H. Milleru, N. Maileru i J. Genetu). K. Millett, utemeljujući vlastitu perspektivu čitanja ovih autora, artikulira temeljne premise budućeg radikalnog feminizma - institucionalni zasnov reproduciranja patrijarhalnog društvenog sustava i ograničenja ženske pozicioniranosti unutar njega. Prema K. Millett, glavni faktor socijalizacije je jezik, u njemu je muški rod normotvoran, te i književnost, u svim svojim institucionalnim oblicima (književna historija, kritika, teorija...) – učestvuje u njegovu reproduciranju. Sedamdesetih godina feministička književna kritika se posvećuje razotkrivanju ideoloških instrumenata koji androtekstu omogućuju izgradnju "uzorne slike" žene i ženstvenosti unutar patrijarhalne svijesti.

Istih, sedamdesetih godina, Julija Kristeva je uzdrmala intelektualni život Pariza svojim teorijama jezika i kulture. Za razliku od Hélene Cixous, Luce Irigaray i njihovih feminističkih istomišljenica koje su *l'écriture féminine* identificirale kao specijalnu upotrebu jezika proizašlog iz ženskog doživljaja vlastite seksualnosti, Julija Kristeva je *l'écriture féminine* prepoznavala kao realizaciju svjesne težnje bilo kojeg govornog subjekta (ženskog ili muškog) da u tradicionalne oblike diskursa ugrađuje ideološki motiviran subverzivni element. U svojoj doktorskoj disertaciji (*La Révolution du langage poétique,* 1974) Kristeva razmatra dijalektiku konstruiranja subjektiviteta u procesu usvajanja jezika kao sistema označavanja koje se odvija u simultanosti simboličke operacije koja podrazumijeva ovladavanje znakovnim sistemom, i semiotičke operacije koja je po Kristevoj - spontana i često nesvjesna upotreba jezičkih označitelja. U napetosti ovih suprotstavljenih procesa subjektivitet se ne može stabilizirati, niti izgraditi jedinstven identitet. Stoga niti jezik, iako po sebi čvrst sustav, ne može djelovati kao stabilna struktura jer ga podriva njegov semiotički aspekt. Najkaotičnije destabiliziranje simboličkog poretka događa se, po Kristevoj, u pjesničkom jeziku. Julija Kristeva obogatila je feminističku misao teorijom koja funkcioniranje jezika, njegovu semiozu, povezuje s nesvjesnim, s "očitovanjem tijela". Na semiotičkim stečevinama utemeljena teorija ženskog perceptivnog iskustva opisuje *l'écriture féminine* kao destabilizirajuću semiotičku dijalektiku unutar jezika kao znakovnog sustava.

Pod uticajem ovako radikalizirane feminističke misli feministička književna teorija i kritika na mjesto zahtjeva upućenih jednako(pravno)sti postavljaju zahtjeve usmjerene na mušku/žensku različitost (*difference*), odnosno, od razobličavanja patrijarhalne ideologije kreće ka detekciji ženskog iskustva unutar nje. Ideju ženske *différence* u *l'écriture féminine* produbila je Luce Irigaray (*Speculum de*

l'autre femme i *Ce Sexe qui n'en est pas un*) i postala utemeljitelj i najuticajniji predstavnik kasnijeg usmjerenja u feminističkoj teoriji - *ginesičke* ili poststrukturalističke feminističke kritike koja se bavi istraživanjem "ženstvenosti" (*the feminine*) kao posebne kategorije unutar kulture. Ona je u studiji *Zrcalo druge žene* (1974) ponudila dekonstrukcijsko čitanje zapadnog filozofskog diskursa i ženske isključenosti iz njegova režima prikazivanja. A "paradoks je njezine pozicije ovaj: dok silovito brani mnogostrukost, decentriranost i neodredljivost ideje 'žene', njezin pojednostavljen pristup patrijarhalnoj moći prisiljava je da analizira 'ženu' (u jednini) kao da je ona doista jednostavna, nepromjenljiva jedinica što se neprestano sučeljava s istom vrstom monolitnog patrijarhalnog tlačenja.[3] Luce Irigaray je odlučila radikalno preispitati/dekonstruirati cijelu zapadnu metafiziku i pokazati kako metafizički diskurs ne priznaje spolnu različitost.

Osamdesetih godina je razvijanje ovog usmjerenja u feminističkoj teoriji i kritici dovelo do zaokreta od "politike seksualnosti" Kate Millett (*sexual politics*) ka "politici tekstualnosti" (*textual politics)* Toril Moi (*Sexual/Textual Politics, London,* 1985). Tome pridonose nove (post)strukturalističke, psihoanalitičke, marksističke, lingvističke, antropološke… teorije brojnih mislilaca (Hélene Cixous, Luce Irigaray, Julia Kristeva, Monique Wittig, Louis Althusser, Roland Barthes, Jean Baudrillard, Jacques Derrida, Michel Foucault, Jacques Lacan, Jean-François Lyotard, Pierre Macherey…). I dok su se američke feminističke kritičarke koncentrirale na sustavno proučavanje ženske književnosti, francuska feministička kritika je upravila svoju teorijsku misao ka lingvistici, semiotici, psihoanalizi… Potaknuta idejama Derridea i Lacana, na teorijsku scenu izlazi kontroverzna i nadasve utjecajna Hélene Cixous, sljedbenica Jacquesa Derridea, kritičarka osebujnog *l'écriture féminine* za čije se teorijsko ustoličenje zalagala. Cixousova svoju feminističku teoriju temelji na dekonstrukciji logocentrizma zapadnog filozofskog diskursa i njegova binarnog mišljenja sazdanog na pozitivno/negativnoj provodnoj razlici u kojoj je žena uvijek drugi član: muškarac/žena, kultura/priroda, duh/tijelo, govor/šutnja, razum/srce, racionalnost/senzibilnost, Logos/Pathos… Izlaz iz ovih falocentričnih opozicionih struktura mišljenja Cixousova vidi u ženskom pisanju koje dinamizira razlike (différence) a ne suprotnosti u kojima je ženskost inferiorna muškosti kao apsolutnoj datosti – u *l'écriture féminine* kao vrsti pisanja koje pruža mogućnost da žena (ili muškarac) u pismu izrazi svoju suštinu. *L'écriture féminine* podrazumijeva drukčiji jezik (neracionalan, protulogičan, nehijerahičan, cirkularan) komu je izvor u ženskom tijelu.

Pozornost feministica se, dakle, sve više premješta sa androteksta na žensku prozu - *ginotekst*[4], a tradicionalna feministička kritika ustupa mjesto *ginokritici*

---

[3] Komentar T. Moi (1985) cit. prema Vladimir Biti: *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb, 1997, 88

[4] Prva kritičarka koja je skrenula pozornost na zaokret od androcentričke ka ginocentričkoj feminističkoj perspektivi bila je Patricia Meyer Spacks (*The Female Imagination*, 1975), a put mu

(*gynocritics*, *gynocriticism*). U jednom svom pregledu feminističke kritike Toril Moa (*Sexual/Textual Politics: Feminist Literary Theory, Methuen,* London 1985.) primjećuje dva različita intelektualna zasnova u feminističkom pristupu književnosti iz kojih su se vremenom izdiferencirale dvije raspoznatljive orijentacije u feminističkoj kritici: jedna u krilu francuske intelektualne scene (Roland Barthes, Jacques Derrida, Jacques Lacan) zasnovana na pojmu *spolne razlike (ginezis*), a druga se na anglo-američkoj teorijskoj pozornici okuplja oko pojma roda (*gender*) kao društvenog konstrukta spolnosti[5]. Potonja se kronološki može predstaviti slijedećim fazama: prva traje do sedamdesetih godina XX stoljeća - *feministička kritika (u užem smislu* – ili *feminist critique*), druga počinje sedamdesetih godina - ginokritika (*gynocritics, gynocriticism*) i, konačno, osamdesetih godina XX stoljeća anglo-američka feministička teorijska misao ulazi u svoju treću fazu kao teorija roda (*Gender Theory*). *Gender Theory* se temelji na uporednom proučavanju spolne razlike[6] i u središte svog pojmovnog aparata uvodi pojam *maskuliniteta* (masculinity). Ovu promjenu u promišljanju roda potakli su alternativni pokreti (muške studije, afroameričke studije, gay studies...)[7] koji su skrenuli pozornost na društvenu konstruiranost spolnosti i muškarca i žene. Herbert Sussman, primjerice, razlikuje: *muško* (*male*) - kao biološku kategoriju, *muževnost* (*maleness*) kao fantaziju o esencijalnosti muškog, i *muškost* (*masculinity i manliness*) kao socijalnu konstrukciju muškog u društvu.[8] I premda se ovako koncipiranoj teoriji roda opiru radikalne feministice, ona je već stekla pristalice i postala atraktivna metodološka okosnica književne hermeneutike.

Prema Elaine Showalter, g*inokritika* se uspostavlja na vezama koje gradi s ostalim granama ženskih studija (historijom, antropologijom, psihologijom

---

nadalje utiru knjige*: Literary Women* (1976) Ellen Moer, *A Literature of Their Own* (1977) Elaine Showalter, *Woman's Fiction* (1978) Nine Baym, *The Madwoman in the Attic* (1979) Sandre Gilbert i Susane Gubar, *Women Writers and Poetic Identity* (1980) Margaret Homan… Na tom tragu je i podjela *feminističke kritike (feminist criticism)* koju je ponudila američka teoretičarka Elaine Showalter. Šire o ovome u: Biljana Dojčinović-Nešić*, Ginokritika: istraživanja ženske književne tradicije,* Centar za ženske studije, Beograd, novembar, 1996

[5] Vremenom je počelo predstavljati poteškoću jasno razgraničavanje "francuske" i "anglo-američke" feminističke orijentacije, odnosno izdvajanje "čisto" ginokritičkih tekstova ili onih zasnovanih na pojmu polne razlike. Pogl. Biljana Dojčinović-Nešić, Intervju za časopis *Misao* (novembar, 2005), http://www.awin.org.yu/srp/arhiva/text17.htm

[6] Prema Elaine Showalter osamdesete godine svjedoče o usponu *teorije roda* (*gender theory*) kao "uporednog proučavanja polne razlike". Pogl. Elaine Showalter, *The Feminist Critical Revolution*, prevela Biljana Dojčinović, Znak, Beograd 1986

[7] Šire o ovome u: Elaine Showalter, *The Rise of Gender*; U: Speaking of Gender, New York and London 1989

[8] Herbert Sussman, *Victorian Masculinities: Manhood and Masculine Poetics in Early Victorian Literature and Art,* Cambridge University Press, 1995

i sociologijom), a temeljna kategorija kojom operira jeste rod (*gender*) kao skup društvenih, kulturnih, psiholoških zasnova ženske književnosti. I dok su se evropski feministički kritički diskursi utemeljivali u lingvistici, marksizmu, neofrojdističkoj i lakanovskoj psihoanalizi i deridaijanskoj dekonstrukciji, američka orijentacija je bila neumorna u traganju za povijesnom *delikatnom divergencijom* ženskog kreativnog iskustva. Osamdesetih godina ginocentrički se orijentiraju različiti feministički kriticizmi, poprimajući u svakoj zemlji svoju osobenost. Tako, prema E. Showalter, engleski feministički kriticizam, u temelju marksistički - naglašava opresiju, francuski feministički kriticizam, u suštini psihoanalitički - naglašava represiju, američki feministički kriticizam, suštinski tekstualan - naglašava ekspresiju. Ali svi su, kako priznaje Showalter, postali ginocentrički, te tragaju za pojmovnim aparatom koji će ženstvenost osloboditi njenog stereotipnog povezivanja s inferiornošću.[9] Okuplja ih ambicija da, unutar vlastite ginokritičke orijentacije, konstruiraju ženski okvir za analizu ženske književnosti, i podare život nepravedno marginaliziranim ženskim književnim činjenicama.

Jedan od temeljnih pojmova ginokritičkih istraživanja je *tradicija* kao zanimanje za nedovoljno i neadekvatno obrađeno književno nasljeđe/historiju žena pisaca[10]. Žensko povijesno iskustvo i stvaralaštvo, a ne neki iracionalni ženski senzibilitet, predstavlja "žensku potkulturu"[11], u kojoj je, kako veli Elaine Showalter, ženska imaginacija proizvod delikatnih mreža utjecaja koji djeluju u jednom vremenu. Izučavanje ženske književne tradicije ide u susret ženskom spisateljskom samopouzdanju koje je u pronalaženju ženskog pretka u književnoj prošlosti.[12] Temeljni podsticaj Elaine Showalter za ginokritičko izučavanje ženske književne tradicije dala je Ellen Moers[13] koja žensko zajedništvo u književnosti izdvaja iz muškog toka književnosti. Showalter tradiciju shvata kao historijski kontinuitet u pisanju žena, podjednako obilježen marginalizujućim efektima vlastitog potkulturnog položaja i rodno specifičnom samosvojnošću. Unutar tri faze kroz koje prolazi ženska književna potkultura: ž*enstvene (Feminine)* - faze imitacije dominantnih modela tradicije kojoj pripada, f*eminističke (Feminist)* - faze protesta protiv njenih standarda i vrijednosti, i ž*enske (Female)*

---

[9] Elaine Showalter, *Feministički kritcizam u divljini*; u: *Književnost, povijest, politika*, ibidem, 226

[10] Radi se o studijama: Ellen Moers, *Literary Women: The Great Writers*, Oxford University Press, 1985; Elaine Showalter, *A Literature of Their Own: British Women Novelists from Bronte to Lessing*, Princeton University Press, Princeton, 1977; Sandra M. Gilbert and Susan Gubar, *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, Yale University Press, 1984

[11] Elaine Showalter*, A Literature of Their Own: British Women Novelists from Bronte to Lessing*, Princeton University Press, Princeton, 1977, 12

[12] Prilog ovakvom razmišljanju je i studija S. Gilbert i S. Gubar *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination* (Yale University Press, 1984).

[13] Ellen Moers, *Literary Women: The Great Writers*, Oxford University Press, 1985

- faze zastupanja vlastitih standarda i vrijednosti, Showalter vidi traganje ženske književnosti za sopstvenim identitetom.[14]

U obimnoj studiji *Luđakinja u potkrovlju* Sandra Gilbert i Susan Gubar pronalaze u ženskoj literarnoj tradiciji jedinstvo tema i slika koje objašnjavaju istovjetnošću nastojanja autorki da se odbrane od društvene i književne nevidljivosti, odnosno da radikalno redefiniraju sebe u društvu i umjetnosti - razotkrivajući psihološke mehanizme vlastitog stvaranja. Ovo klasično djelo ginokritike, trudom da raspozna skriveno iskustvo žene zapreteno u opetovanim simboličkim slikama iz kojih kuljaju, gorljivom žestinom, potisnuta ženska nezadovoljstva i uskraćenosti, nudi prvi teorijski zasnov ženske poetike. Ženska anksioznost spisateljica, zasnovana na socijalno determiniranom osjećaju vlastite biologije i odsustvu vlastite književne tradicije, prema Sandri Gilbert i Susan Gubar, očituje se u tekstovima koje pišu - u učestalom ponavljanju istih tema, motiva i slika, u 'zapaljenju rečenice' (*infection of the sentence*), kako je to zvala Emily Dickinson. U znakovito naslovljenom poglavlju kojim knjiga započinje (*Infection in the sentence)* Gilbertova i Gubarova se zanimaju za književne efekte *strepnje od autorstva,* kao historiju bolesti ženske potkulture i književnosti. Njihovo, u feminističkoj kritici često citirano pitanje "Da li je pero metaforični penis?"[15] destabilizira metafore književnog očinstva i unutar toga - vjerodostojnost tradicije i historije književnosti čiji su glavni protagonisti muškarci. Prevladavanje ove strepnje od autorstva Sandra Gilbert i Suzan Gubar prepoznaju u iznevjeravanju glavnog toka muške književne tradicije, u njegovu revidiranju i redefiniranju[16]. Književna posljedica su mu "palimpsestični" tekstovi čija površina zakriva dublje nivoe značenja. Zajedno s kasnijim djelima S. Gilbert i S. Gubar, naročito s njihovom trotomnom studijom "Ničija zemlja…" (*No Man's Land: The Place of the women writer in the 20. century)*, kao i sa brojnim studijama i ogledima drugih autorica, projekt ginokritike, za koji se založila Elain Showalter, postao je tokom devedestih godina jedan od književnokritičkih poduhvata koji su krčili put novom razumijevanju književnosti.

U mnoštvu neodređenosti feminističke teorijske misli i odsustvu teorijskog i sistematizacijskog konsenzusa u pokušajima da se uredi feministički teorijski

---

[14] Elaine Showalter, *A Literature of Their Own* …, 13; Showalter zapravo razvija shemu o uobličavanju ženske književne tradicije unutar dominantne muške - koju je ponudio i G. H. Lewis (*The Lady Novelists*).

[15] Ova rečenica je postala u tolikoj mjeri slavna da je autorke parafraziraju i na početku slijedeće, trotomne studije *No Man's Land: The Place of The Woman Writer in The Twentieth Century*, Yale University Press, New Haven and London, 1988

[16] Na ideji revizije zasniva se feminizam u cijelosti i unutar njega međusobno korespondiraju ideje o ženskoj književnosti/kritici kao "reviziji" muške. Ovu ideju je utemeljila u feminističkoj kritici američka pjesnikinja Adrianne Rich (*When We Dead Awaken: Writing as Re-vision,* London, 1980).

prostor, američka teoretičarka Elaine Showalter konstatira kako je najveći dio komentara usmjerenih na francuske feminističke kritičke rasprave naglašavao njihovu fundamentalnu različitost od empiričke američke orijentacije - intelektualnu utemeljenost u lingvistici, marksizmu, neofrojdovskoj i lakanovskoj psihoanalizi i Derridinoj dekonstrukciji. Unatoč ovim razlikama, prema Showalter, nove francuske feminizme vezuju s radikalnim američkim feminističkim teorijama snažne intelektualne i retoričke energije. "Koncept *l'écriture feminine"*, kako primjećuje Showalter, "pripisivanje karakteristika ženskog tijela 'ženskim' razlikama u jeziku i tekstu su važna teoretska pretpostavka u francuskom feminističkom kriticizmu, iako ono opisuje prije utopijsku mogućnost no književnu praksu."[17]

Showalter tom prilikom raspoznaje i definira dva tipa feminističke kritike sedamdesetih godina: prvi, *feminist critique,* nudi revizionistička čitanja i provjeravanja ideoloških pretpostavki književnih činjenica, te teorijski nekoherentna alternativna feministička čitanja tekstova razotkrivajući mizoginiju u književnosti. Dugi tip, po E. Showalter, *ginokritika (gynocritics),* utemeljujući se u saznanju da žene imaju sopstvenu književnost, upravlja se ka procesu i kontekstu ženskog pisanja, ka kartografiranju njegove razvojne putanje i otkrivanju njegovih poetičkih zakonitosti kako bi rekonstruirao žensku književnu tradiciju. Uspostavljajući unutar *ženskih studija* rečenu distinkciju između *feminističke kritike* i *ginokritike,* Showalter prvu naziva vrstom feminističkog ideološkog kriticizma koji se "bavi feminističkim čitateljem, i nudi feministička tumačenja tekstova koji se bave slikama i stereotipom žene u književnosti, izbjegavanjima i pogrešnim mišljenjima o ženama u kriticizmu i 'ženi kao znaku' u semiotičkim sistemima. Ali to nije sve što feminističko tumačenje može; ono može biti, kako to predlaže Adrienne Rich, intelektualni čin koji oslobađa: Radikalna kritika književnosti, feministička u svom poticaju, poduzet će određene aktivnosti kao odgovor na pitanja kako živimo, kako smo živjeli, kako su nas učili da zamišljamo sebe, kako nas je naš jezik doveo u zamku, te kako nas je i oslobodio, kako je sam čin nadijevanja imena do sada bio muški prerogativ i kako možemo početi vidjeti i davati imena – i zbog toga živjeti – iznova."[18] Za E. Showalter druga vrsta feminističkog kriticizma – ginokritika, dobila je svoj predmet postavljajući pitanja o procesu i kontekstima ženskog pisanja, i njeni su predmeti razmatranja "povijest, stilovi, teme, žanrovi i struktura pisanja žena; psihodinamika ženske kreativnosti; putanja pojedinačne ili kolektivne ženske karijere i evolucija i zakoni ženske

[17] Showalterova, u razradbi ove tvrdnje, navodi zanimljivo stanovište Hélene Sixous, vatrene zagovaračice *l'écriture feminine*, odnosno njeno priznanje da, uz nekoliko iznimki, do sada nije postojalo niti jedno djelo kojem se može pripisati ženstvenost. Pogl. Elaine Showalter, *Feministički kritcizam u divljini,* ibidem, 225

[18] Elaine Showalter, *Feministički kritcizam u divljini;* U: *Književnost, povijest, politika*, priredio Zlatko Kramarić, Osijek, 1998, 220

književne tradicije. (...) Za razliku od feminističke kritike, ginokritika nudi mnogo teorijskih mogućnosti."[19]

Showalter je kasnije u više navrata i na različite načine govorila o razvojnim fazama i smjerovima feminističke kritike. Primjerice, u uvodnom tekstu za zbornik *The New Feminist Criticism* (1985) ona, pored podjele na *feminističku književnu kritiku* i *ginokritiku*, izdvaja i treću razvojnu fazu feminističke teorijske misli - fazu *revizije* usvojenih teorijskih pretpostavki feminističke kritike baziranih na muškom književnom iskustvu. U svom radu *A Criticism of Our Own* (1989) Elain Showalter je ponudila novu, iscrpnu i zanimljivu skicu unutar koje koncentrira suvremenu feminističku kritičku misao oko sljedećih faza: faze androginih poetika koja nastoji uspostaviti jedinstven koncept književnosti negirajući osobenost ženske književne svijesti; faze feminističke kritike koja razobličava ideologiju muške kulture (*feminist critique of male culture*); faze ženske estetike *(female aestetic)* koja afirmira žensku (sub)kulturu/žensko pismo - potaknuta ženskim pokretom krajem šezdesetih godina; faze *ginokritike* i *ginezika,* prva se sredinom sedamdesetih bavi *ženskim* u filozofiji, jeziku i psihoanalizi, izučava tradiciju ženske književnosti, a *ginezik* (*gynesic*) ili *poststrukturalistička feministička kritika* ima za predmet "ženstvenost" (the feminine) kao zasebnu kategoriju unutar kulture; i na kraju – razmatra fazu uspona *teorije roda* (*gender theory*) krajem osamdesetih godina koja komparativno izučava spolnu/rodnu difference ne ograničavajući se na književnost.[20]

Moguće je zaključiti da ginokritičke opservacije svoj opslužni metodski uređaj duguju afinitetima svojih autorica, shodno kojima Elaine Showalter razaznaje četiri sekvencijalna modela različitosti u teoriji ženskog pisma: *biološki*, *lingvistički*, *psihoanalitički* i *kulturni*. "Svaki od njih je", kako veli Showalter, "pojedinačni pokušaj definiranja i razlikovanja kvaliteta spisateljica i ženskih tekstova; svaki model pojedinačno predstavlja školu ginecentričkoga feminističkoga kriticizma sa svojim vlastitim omiljenim tekstovima, stilovima i metodama. Oni se isprepliću, ali se i grubo nastavljaju jedan na drugoga, jer svaki utjelovljuje onog prije njega."[21]

Organički ili biološki kriticizam, po E. Showalter, najekstremniji je pojam razlike među spolovima (anatomija kao tekstualnost) koji upisuje u tekst "metaforičke implikacije ženske biološke različitosti i temelji svoju analizu ženskog pisma na metafori književnog očinstva. U patrijarhalnoj zapadnoj kulturi, kako tvrde Gilbert i Gubar, 'autor teksta je otac, praotac, prastvoritelj, estetski

[19] Elaine Showalter, *Feministički kritcizam u divljini,* ibidem, 224

[20] Pogl. Zdenko Lešić, *Feminizam, feministička teorija i kritika: Historiografska skica*, http://www.openbook.ba/izraz/no12/12_zdenko_lesic.htm

[21] Elaine Showalter, *Feministički kritcizam u divljini,* U: *Književnost, povijest, politika*, priredio Zlatko Kramarić, Osijek, 1998, 226

patrijarh čije je pero instrument kreativne snage poput njegovog penisa'."[22] Stoga je ženska književnost, koja u odsustvu faličkog autoriteta generira tekstove iz metaforičkog uterusa kao temelja ženske kreativnosti, trajno obilježena anksioznošću. Showalter se, u pojašnjenju ove orijentacije, poziva na Aliciu Ostriker (*Body Language: Imagery of the Body in Women's Poetry*, 1980) koja je ustvrdila kako "suvremene američke pjesnikinje upotrebljavaju otvorenije, izopačenije anatomsko slikovito prikazivanje nego muškarci, te da taj postojani govor tijela odbija lažnu transcendentnost koja se pojavljuje na račun poricanja tjelesnog."[23]

Lingvistička teorija ženskog pisma zastupa mogućnost da se u jeziku kategorizira muška/ženska razlika, odnosno da "spolna razlika pri korištenju jezika može biti teoretizirana u okviru biologije, sociologije, ili kulture."[24] Nelly Furnam tvrdi kako "Upravo kroz medij jezika definiramo i kategoriziramo područja različitosti i sličnosti, koja nam naizmjence dozvoljavaju obuhvatiti svijet oko nas. 'Muški' orijentirana kategorizacija prevladava u američkom engleskom jeziku i suptilno uobličuje naše razumijevanje i poimanje stvarnosti; to je razlog zašto se pozornost sve više pridaje urođenim opresivnim aspektima (mišljenjima) koje žene gaje prema sistemu jezika koji je kreiran za muškarce."[25] Sistem jezika zauzima središnju poziciju u francuskoj feminističkoj teoriji. Mnoge francuske feministice zagovaraju revolucionarni raskid s "diktaturom patrijarhalnog govora", i nerijetko pozivaju na izmišljanje jezika "koji nije ugnjetavački" (Annie Lecrerc, *Parole de femme*), na "dezintelektualiziranje" pisanja (Chantal Chawaf, *La chair linguistique*) kako bi se spasilo od bestjelesnog akademizma.[26] U jeziku kao ideologiziranom prostoru ovladavanja svješću i govorom žene, francuske feministice vide izazov da ponovo, kako veli Shoshana Felman, "izmisle jezik" koji će "govoriti ne samo protiv, već i izvan ulaštenih, zrcalnih, falogocentričnih struktura, izgraditi status kojega se više ne bi moglo definirati 'falusnošću' muškog značenja."[27] Tako se lingvistička feministička kritika koncentrira na ideološke i kulturološke determinante jezičkog registara koje su na putu ženskom pristupu jeziku.

Psihoanalitička orijentacija u feminističkom kriticizmu "smiješta različitosti u ženskom pisanju u autorovu psihu i u odnos spola prema kreativnom procesu. On upisuje biološke i lingvističke modele spolnih različitosti u teoriju ženske

---

[22] Sandra M. Gilbert i Susan Gubar, *The Madwoman in the Attic* (1979); cit. prema Elaine Showalter, *Feministički kritcizam u divljini*, ibidem, 227

[23] Elaine Showalter, *Feministički kritcizam u divljini,* ibidem, 229

[24] Elaine Showalter, ibidem, 231

[25] Nelly Furnam, *The Study of Women and Language*, cit. prema Elaine Showalter, ibidem, 231

[26] Cit. prema Elaine Showalter, ibidem, 232

[27] Cit. prema Elaine Showalter, ibidem, 232

psihe ili ženskog 'ja', uobličenoga tijelom, razvitkom jezika i socijalizacije u odnosu na spolnu ulogu."[28] Ova feministička orijentacija iz Freudovih pojmova koji definiraju odnos žena prema jeziku i kulturi – izvodi metafore ženske književne i jezičke uskraćenosti, nepodesnosti ženske invencije, ženskog straha od patrijarhalnog autoriteta umjetnosti: "Usamljenost umjetnice, njeni osjećaji i otuđenje od muških prethodnika, udruženi s njenom potrebom za sestrinskim prethodnicama i nasljednicama, njenim iznenadnim osjećajem potrebe za ženskom publikom, zajedno s njenim strahom od antagonizma muških čitatelja, njenom kulturno uvjetovanom pitomošću oko samodramatizacije, njenim strahom od patrijarhalnog autoriteta nad umjetnošću, njenom tjeskobom zbog neprikladnosti izuma koji se naziva 'žena' – svi ti fenomeni 'inferiorizacije' označavaju borbu spisateljica za umjetničkim samodefiniranjem i na taj način razlikuju njihove napore pri samoodređivanju od onih koje čine muškarci."[29]

Cristiane Rochefort smatra kako je "žensko spisateljstvo zasebna kategorija, ne zbog biologije, već stoga što je ona (ženska književnost, op. a.), u određenom smislu, književnost koloniziranih".[30] Teorija zasnovana na modelu *ženske kulture* prema Elaine Showalter "može pružiti kompletniji i potpuniji put prema raspravljanju o specifičnosti i razlici u ženskom spisateljstvu nego što to mogu teorije temeljene na biologiji, lingvistici ili psihoanalizi. Štoviše, teorija kulture utjelovljuje ideje o ženskom tijelu, jeziku i psihi, ali interpretira ih u odnosu na društvene kontekste u kojima se oni događaju."[31] Žensko kulturno iskustvo unutar kulturne cjeline je prema ovoj feminističkoj orijentaciji - "divlja zona"[32] kulture kojoj se mora obraćati izvorno ženski

---

[28] Elaine Showalter, ibidem, 235

[29] Sandra M. Gilbert i Susan Gubar, *The Madwoman in the Attic* (1979); cit. prema Elaine Showalter, *Feministički kritcizam u divljini*, ibidem, 237

[30] Cristiane Rochefort, *The Privilege of Consciousness*; cit. prema Elaine Showalter, ibidem, 240

[31] Elaine Showalter, ibidem, 240

[32] Elaine Showalter u tekstu *Feministička kritika u divljini*, razmatrajući odnos ženskog pisma i ženske kulture, predočava analizu ženske kulture koju su sačinila dva oksfordska antropologa, Shirley i Edwin Ardener u dva svoja eseja: *Vjerovanje i problem žena* (1972) i *'Problem' ponovo razmotren* (1975). Oni su izveli model ženske kulture koji nije historijski ograničen i iznijeli mišljenje kako žene konstituiraju *nijemu grupu* kod koje se granice kulture i stvarnosti poklapaju, ali ne podudaraju sasvim *s dominantnom (muškom)* grupom. Nijema i dominantna grupa, predstavljene su kao krugovi koji se djelimično preklapaju. Dio koji se zatiče izvan dominantnih granica je u Ardenerovoj terminologiji - *divlji*, odnosno divlja zona ženske kulture koja se može misliti: specijalno, iskustveno i metafizički. Ako se misli specijalno, prema Ardeneru, ona označava prostor koji je doslovno *no man's land* ("ničija zemlja", zemlja koja ne pripada čovjeku/muškarcu), iskustveno ona označava aspekte života žene nedostupne muškarcu, a u metafizičkom smislu (u pojmovima svijesti) ne postoji korespondirajući mu muški prostor jer je sva muška svijest unutar dominantne kulture. Pogl. Zdenko Lešić, *Nova čitanja – poststrukturalistička čitanka*, Sarajevo, 2003, 306-307.

orijentiran kriticizam, teorija i umjetnost "čiji je zajednički projekt postati simboličnom težinom ženske svjesnosti, učiniti nevidljivo vidljivim, učiniti da šutnja progovori."[33] Iskustveno "divlja zona" ili "ženski prostor" uključuje muškarcu nedostupne aspekte ženskog života, a u metafizičkom smislu predstavlja onaj prostor ženske svijesti koji ne korespondira s muškom svijesti. Francuske feminističke kritičarke su ovu "divlju zonu" učinile teorijskim zasnovom ženske različitosti u kojoj se rađa revolucionarni ženski jezik (potčinjenog) van sputavajućih granica patrijarhalnog prostora, jezik koji traga za feminističkom mitologijom (amazonskim Utopijama) i idiličnim enklavama u koje smiješta fantazije svojih autorki. "Koncept ženskog teksta u divljoj zoni je", kako to vide Susan Lanser i Evely Torton Beck, "zapravo razigrana apstrakcija; u stvarnosti, kojoj se kao kritičari moramo opravdati, žensko je spisateljstvo 'dvoglasni diskurs' koji uvijek utjelovljuje kako društvena, tako i kulturna nasljeđa i prigušenih i dominantnih."[34] Stoga se ova ginocentrička kritika iscrpljuje u traganju za kulturnim locusom ženskog književnog identiteta u 'dvoglasnom diskursu' ili palimpsestnom tkanju (Gilbertova i Gubarova) ženskih tekstova koje istovremeno okuplja dva oscilirajuća teksta/smisla, u kontekstualnim analizama, ili kako to naziva kulturni antropolog Clifford Geerc – "gustim opisima" putem kojih se nastoje razumjeti značenja kulturnih fenomena i proizvoda "sortiranjem struktura značenja i određivanjem njihova društvenog temelja i smisla".[35]

I kako veli Elaine Showalter, feminističke kritičarke, hodočasteći ka obećanoj zemlji potpunog razumijevanja specifičnosti ženskog pisanja, mijenjaju svoju krajnju destinaciju, odveć svjesne da zemlja koja im je obećana nije mirna, neizdiferencirana univerzalnost tekstova, već burna, intrigantna divljina same njihove različitosti.

A kamo zapravo ide feministička kritika? Ranim feminističkim i ginokritičkim poduhvatima istraživački zasnov je bio rod - kao pupčanicom vezan za biološki spol. Razvijajući svoju teoriju roda devedesetih godina, Elaine Showalter će rod držati ključnom kategorijom najrazličitijih analiza koje se ne obraćaju ekskluzivno ženama, nego i muškarcima. Feministička kritičarka Suzan Stenford Friedman projicira poticaj za budućnost feminističke kritike u istraživanje odnosa roda prema drugim elementima identiteta. Njena *lokaciona feministička kritika* (*locational feminist criticism*) podrazumijeva fluidno kretanje među metodama, sukladno mjestima produkcije i diseminacije. Prema S. Friedman, g*inokritika* i *ginezis* insistiraju na spolnoj razlici i rodu kao činiocu identiteta, što je svojevrsno kaskanje za rastućim teorijama identiteta u multikulturalizmu,

[33] Elaine Showalter, ibidem, 240

[34] Susan Lanser i Evely Torton Beck, *Why Are There No Great Women Critics And What Difference Does It Make?*, 1979; cit. prema Elaine Showalter, ibidem, 245

[35] Clifford Geerc, *Interpretation of Cultures*; cit. prema Elaine Showalter, ibidem, 249

postkolonijalnim studijima, gay i lezbijskim studijima, poststrukturalizmu, queer theory[36], kulturalnim studijima, antropologiji, političkoj teoriji...[37]

Rad S. S. Friedman očituje težinu zadatka pred kojim se našla feministička kritika u zadnjem desetljeću XX stoljeća. *Lokaciona feministička kritika* nas vraća stavu Annette Kolodny s početka ovog ogleda. Njen metodološki *playful pluralism,* koji bi trebalo da spasi feminističku kritiku od opasnog pojednostavljivanja teksta[38], opušten u inventivnosti i teorijskim naklonostima kritičara - može u sebe primiti i kritičke sklonosti Friedmanove. U osobitom poletu posljednjih desetljeća, naoružana bogatim teorijskim instrumentarijem poststrukturalističke, neofrojdističke, postkolonijalne… kritike, feministička teorijska misao ne može kontrolirati svoje dijeljenje. K. K. Ruthven broji sedam tipova feminizma (sociofeminizam, semiofeminizam, psihofeminizam, marksistički feminizam, sociosemio-psiho-marksistički feminizam, lezbijski feminizam i crnački feminizam), a V. Leitch još sedam (egzistencijalistički feminizam, "čitateljske reakcije", feminizam "govornih činova", dekonstruktivistički feminizam, jungijanska mitološka kritika, postkolonijalna kritika Trećeg svijeta, kritika poststrukturalističkih antifeminističkih feminista/kinja)[39]. Unatoč svemu, feministička teorijska i kritička misao ne prestaje opisivati svoju povijest i predviđati svoju budućnost.

---

[36] *Queer theory* je "...termin koji opisuje društvene i kulturalne formacije homoseksualaca..., termin treba da označi kritičku distancu od ranijeg i marginalizovanog termina 'gay and lesbian'." Po mišljenju predstavnika ove teorije, ona može biti važan posrednik u povezivanju problema rase, polnosti i aktivizma. (Maggie Humm, *The Dictionary of Feminist Theory*, 1995). Cit. prema Biljana Dojčinović-Nešić*, Ginokritika: istraživanja ženske književne tradicije,* Centar za ženske studije, Beograd, novembar 1996

[37] Pogl. Biljana Dojčinović-Nešić*, Ginokritika: istraživanja ženske književne tradicije,* Centar za ženske studije, Beograd, novembar 1996

[38] Annette Kolodny, *Dancing Through the Minefield: Some Observations on the Theory, Practice and Politics of a Feminist Literary Criticism*; cit. prema Biljana Dojčinović-Nešić*, Ginokritika: istraživanja ženske književne tradicije* (1996).

[39] Prema: Nirman Moranjak-Bamburać, *Tematizacija feminističke kritike u bosanskim uslovima,* http://www.ifbosna.org.ba/bosanski/istrazivanja/projekti_sada/2.html

Azra Verlašević

Delikatna divergencija ženskog povijesnog iskustva

Sažetak

Romanom *Skretnice* J. Musabegović traga za odgovorom na pitanje: kako izgleda historija viđena očima žene i kakav poredak dobija na temelju vrijednosti koje žena definira? Objektivacija značenja povijesnog događaja je u ženskoj svijesti kao tijesnom prostoru u kojem su dva načina postojanja u Drugosti: jedan je racionalna prisega odanosti očinskom tlu i saobražavanja sa kulturnom slikom o sebi, a drugi - sunovrat u šutnju kao poniranje u majčinsko, prešućeno mjesto postojanja u Jednosti *(no man's land).* Prvi daje sliku ženske (pot) kulture koja se saobražava s atributima koji umnožavaju i dinamiziraju rodne razlike, a drugi je subverzivni odraz ove slike unutar ženske svijesti. Prvi tematski plan uključuje one sadržajne aspekte priče u romanu *Skretnice* kojima se podržava dominantni kulturni model u ženskoj svijesti već prihvaćen i usvojen kao vrijednost koja profilira ženski identitet, za razliku od drugog ("*no man's land*") koji je subverzivna divljina ženske svijesti koja proizvodi otpore ovim identitetskim granicama.

Ključne riječi: žensko pismo, kultura, ideologija, povijest

Summary

By the novel Switches J. Musabegović is searching for an answer to the question: How it seems history seen through the eyes and the woman gets some sort on the basis of values that defines a woman? Objectification of meaning of historical events in women's consciousness as a tight space where there are two modes of existence of otherness: an oath of loyalty is a rational paternal soil and unification with cultural self-image, and others - the downfall of silence as a plunge in maternal, unrevealed locations of the singularity (no man's land). The first thematic plan includes those substantive aspects of the story in the novel Switches that support the dominant cultural model of women's consciousness has already been accepted and adopted as a value which

profiled female identity, as opposed to another ("no man's land") which is subversive wild female consciousness that produces opposition to the limits of identity.

Key words: feminine writing (l'écriture féminine), culture, ideolpgy, history

Gerda Lerner veli kako su žene ostavljene izvan povijesti, ne zbog opake urote muškaraca uopće ili muških historičara posebice, već zbog toga što historiografija promatra sebe u pojmovima usredotočenim na muškarce. Žene izmiču povijesti, kako veli Lernerova, jer povijest ne postavlja pitanja koja bi ih mogla uključiti u njen diskurz. Tako je žensko iskustvo kroz vrijeme postalo zona historijske tame, a njegovo je rasvjetljavanje potaknuto tek razvojem feminističke svijesti.

Romanom *Skretnice* J. Musabegović literarno ide u susret historiji koja postavlja sebi pitanje na tragu promišljanja Gerde Lerner: kako izgleda historija viđena očima žene i kakav poredak dobija na temelju vrijednosti koje žena definira? Unutar povijesnog događaja J. Musabegović se usredotočuje na žensko povijesno iskustvo, odnosno na psiho-socijalnu orijentaciju žene spram njene kulturno limitirane pozicioniranosti unutar povijesnog događaja. *Skretnice* su, dakle, ženska priča o povijesti. U procesu njena izdvajanja sa mape jednog kriznog/ratnog društvenog milieua, J. Musabegović tu priču pojednostavljuje i čisti od svega što zatomljuje ženski doživljaj povijesti, te tematski upravlja ka ženskoj slici života stiješnjenog unutar povijesnog događaja, promovirajući tako osobenu žensku optiku kao najživlju sliku nelagode povijesnog trenutka. Ispod ovako amalgamirane tematske površine izvanjske se konture povijesnog trenutka tek ovlaš uprisutnjuju pointilističkim slikama/tragovima ratnih zbivanja, a povrh tih slika je svijest žene koja, kao neka vrsta subjektivnog amalgama/zrcala čita žensku sliku njihova naličja. Tako autorica piše historiju kao arabesknu teksturu duše[1] u kojoj se ženska sudbina, izdvojena s mape opće društvene/historijske događajnosti, prepoznaje "zaklonu" ritualne svakodnevice koji grubo *para* svaku žensku fantaziju/iluziju o punoći života, a žena galantno troši i posljednji amblem vlastitog identiteta. Strukturno jedinstvo romana *Skretnice* je u slikama tog paranja, u živim ili pohranjenim skicama života koje se opredmećuju u ženskoj svijesti i podvrgavaju raspoznavanju i nadoknađivanju njihova neuhvaćenog smisla, a potom nanovo odlažu u prenapućene lavirintne prostore mentalnih slikovnih deponija. U njihovim zamućenim vrtlozima je jedan nevini prostor - prostor djetinjstva u koji junakinja nostalgično baca sidro kad god poželi predahnuti i uhvatiti zraka.

[1] Friedrich Schlegel u *Rede über Mythologie* arabesku određuje kao "najstariji i izvorni oblik ljudske fantazije"; U: Renata Lachmann, *Phantasia, Memoria, Rhetorica*, Zagreb, 2002, 171

Objektivacija značenja povijesnog događaja je, dakle, u ženskoj svijesti kao u tijesnom prostoru Drugosti[2], i koliko god se virtuozno/dramatično ta svijest trudila da vlastito mjesto unutar kulture/povijesti osnaži nekim aktivnim principom kao baštinom vlastite intelektualne i/ili emocionalne (pre)moći, barem isto toliko dramatično kultura je tjera da se prepozna u pojeftinjenoj slici stereotipa. Pred ovom slikom se u svijest junakinje useljava *šutnja* kao privilegirani, nemušti obračun s kulturnom strogošću, kao samogovor u kojem junakinja razrješava složene intelektualne i/ili emocionalne frustracije kroz medij koji je istovremeno i prokazuje kao Drugog - potisnutog, i nudi joj sebe kao jedini mogući, ženski način susretanja sa svijetom.

Prisjetimo se na ovom mjestu analize ženske kulture koju su sačinila dva oksfordska antropologa, Shirley i Edwin Ardener u svojim esejima *Vjerovanje i problem žena* i *'Problem' ponovo razmotren*, a na koju je, razmatrajući odnos ženskog pisma i ženske kulture, ukazala Elaine Showalter u tekstu *Feministička kritika u divljini*: Shirley i Edwin Ardener su izveli model ženske kulture koji nije historijski ograničen i iznijeli mišljenje kako žene konstituiraju *nijemu grupu* kod koje se granice kulture i stvarnosti poklapaju, ali ne podudaraju sasvim *s dominantnom (muškom)* grupom. Nijema i dominantna grupa predstavljene su kao krugovi koji se djelimično preklapaju. Dio koji se zatiče izvan dominantnih granica je u Ardenerovoj terminologiji - *divlji*, odnosno divlja zona ženske kulture koja je doslovno *no man's land* ("ničija zemlja", zemlja koja ne pripada čovjeku/muškarcu).

Na tragu takvog promišljanja, *Skretnice* nam nude ženski obrazac života koji se unutar kulturne cjeline utemeljuje u dva načina postojanja u Drugosti: jedan je racionalna prisega odanosti očinskom tlu u kojoj se junakinja saobražava s kulturnom slikom o sebi, a drugi - sunovrat u šutnju kao poniranje u majčinsko, prešućeno mjesto postojanja u Jednosti *(no man's land)*. Prvi daje sliku ženske (pot)kulture koja se saobražava s atributima koji umnožavaju i dinamiziraju rodne razlike, a drugi je subverzivni odraz ove slike unutar ženske svijesti. Prvi semantički plan je geografija *men's lend* u koju se smiješta priča o *prozi* ženskog života shvaćenog kao prihvatanje njegova konvencionalnog oblika zarad stvaranja kulturno prihvatljive slike o sebi. Ovaj pojam izvodimo u opreci prema već citiranom Ardenerovom terminu "*no man's land*" za označavanje prostora koji postoji stvarno, i čije usvajanje ovjerava žensku kulturnu ulogu, a proishodi iz

[2] Jacques Lacan u osporavanju kartezijanskog razumijevanja autonomnog i integralnog bića koje se prepoznaje u "*cogito, ergo sum*" identitet subjekta zasniva njegovim složenim odnosima koje uspostavlja sa drugima ("drugi su mjesto sa kojeg se pred subjekta postavlja pitanje njegovog postojanja"). Ovaj Drugi se zapravo zatiče izvam normotvornog sistema *Ja - Mi*, drugačiji je od *Mene – Nas* i vidim/o ga putem učvršćenih stereotipnih slika, trebam/o ga kao ogledalo putem kojega uspostavljamo svoj integritet/identitet. (pogl. Zdenko Lešić, *O postkolonijalnoj kritici, o Edwardu Saidu i o drugima*; U: *Nova čitanja – poststrukturalistička čitanka,* Sarajevo, 2003, 96

psihe žene koja je konstruirana silama koje djeluju u kulturi, odnosno iz onoga što je žena/junakinja interiorizirala kao žensku kulturnu sferu pod utjecajem sila kulture. Tematski ovaj plan uključuje one sadržajne aspekte priče u romanu *Skretnice* kojima se podržava dominantni kulturni model u ženskoj svijesti već prihvaćen i usvojen kao vrijednost koja profilira ženski identitet[3], za razliku od "*no man's land*" koji je subverzivna divljina ženske svijesti koja proizvodi otpore ovim identitetskim granicama.

Roman započinje jutarnjom slikom buđenja plodne ženske ljepote, glavne junakinje Fatime, koja se u mučnini i raskoši poodmakle trudnoće (stvaranja novog života/misterija svijeta) i u tjeskobi skučenog kuhinjskog/životnog prostora - rutinski podaje obrednim jednostavnostima svakodnevice:

> "U tom zadovoljstvu pljuskanja i gibanja zaboravi na svoju težinu, pa sladostrasno poče umivati dugačka vretena nogu i ruku; nije ništa izgubila od djevojačke čvrstine. Stomak je rastao sam za sebe, ne remeteći sklad drugih dijelova tijela. (...)

Vani mašina teško zabrekta, zatutnja laganim kaskajućim hodom. Fata se nasmiješi njenom zvuku. (...) Nije ga ni čula ni vidjela, ali je u buljucima magle osjećala njegov grohotan smijeh i nemir biološke snage, koji mu nije dao da se igdje skrasi. Brzo dohvati sjajni i glatki mlin za kafu – sad će on, sigurno se ovo najavljuje – i poče okretati snažno, bez truni maloprijašnje jutarnje obamrlosti. Vodu je stavila na prikrajak da ne bi rano provrila, da ne bi uopšte provrila, jer onda ne bi htio kafu, pa bi je ponovo trebalo pristavljati i čekati, što je iziskivalo i vremena i nervoze." (Musabegović 1991: 30-32)

Životna pratnja ovoj raskošnoj ljepoti je Nezirova, staleški inferiorna, kulturno privilegirana, grohotna/sirova snaga uz koju je Fatima udajom svjesno željela zadržati neku vrstu prednosti nakon naglog staleškog razvlašćenja i osiromašenja njene obitelji, te gubljenja statusnih privilegija begovata. Fatima svoj identitet gradi na dvije razine: na razini konkretnog rodnog i razini apstraktnog/potisnutog klasnog identiteta, a i jedan i drugi je smiještaju u društveno polje drugosti. Za razliku od rodne, ova potonja *Drugost* je – novoproizvedena, svježa i – živa. Fatima ovom "nepriličnom" udajom kreira rafinirani vitalni prostor svojoj prirodnoj i staleškoj premoći/uznositosti (ljepota i klasno porijeklo), ali taj prostor jednovremeno na neki način i obogaćuje sirovošću životne snage kojom je Nezir "grizao (...) zalogaj kao i život, snažno i bučno"[4] uz pomoć koje pokušava uteći ženskoj/staleškoj/povijesnoj melanholiji. Ovaj kompromis sa sobom u izboru životne pratnje za junakinju zapravo postaje mjesto ispražnjenosti bića koje se dramatično uvećava i intenzivira svoja tjeskobna svojstva u kritičnim egzistencijalnim/povijesnim uvjetima

---

[3] Spol je, kako veli J. Butler (*Nevolje s rodom*, Zagreb, 2000.) po definiciji sve vrijeme rod, a osobnost - djelovanje koje zahtijeva ontološko prvenstvo za različite uloge i funkcije kroz koje dobija društvenu vidljivost i značenje.

[4] Ibidem, 36.

života. Fatimina društveno osujećena staleška superiornost i Nezirova društveno privilegirana staleška inferiornost u *Skretnicama* se samjeravaju i sukoblljavaju s kulturno zadatom stratifikacijskom shemom rodnog odnosa "snaga" koja kompleksne socijalne identitetske projekcije transformira u njihovu suprotnost – u Fatiminu inferiornost i Nezirovu superiornost - kao neupitne kulturološke fenomene/prostore njihove razlike. Elaine Showalter, ne bez gorčine, konstatira da se žene "obično smatraju 'društvenim kameleonima' koji poprimaju klasu, životni stil i kulturu svojih muških srodnika". Na ovom mjestu se taj stav, ne bez gorčine autorice/junakinje, potvrđuje kao kulturni preduvjet snošljivosti egzistencije.[5]

Put usvajanja "životnog stila muških srodnika" u romanu je bitno obilježen mjestom s kojeg junaci izvode/usvajaju svoje nove identitete: Fatima (u izmijenjenim uvjetima života: grad/provincija, mediteran/kontinent, begovska/radnička obitelj) svoju inferiorizaciju propušta kroz duhovno razuđenu, intelektualiziranu prizmu jastva i doživljava je kao uvredu koju zatvara u najdublje prostore svoga bića; Nezir, u privilegiranom zaklonu kulture rasplamsava svoju stalešku sirovost. Pred tim nepremostivim jazom, dodatno kompliciranim povijesnim lomovima (rat), Fata se najprije zatvara pred sadržajima života iz kojih se generira inferiorizacija (stereotip), a potom tu zatvorenost galantno razbija pred spoznajom da mora živjeti iako njena predstava stvarnosti nije i njena stvarnost. Tako će Nezirova sirova snaga, koja je u romanu vrlo plošno stilizirana, postajati eho normotvornog "muškog svijeta" koji određuje tokove "ženskoj priči". Krletka je ovoj neuspjeloj bračnoj recipročnosti, Fatiminoj staleškoj prefinjenosti i uznositosti *supotstavljenoj* naspram staleške sirovosti i bahatost muža, Fatimina kulturalna/materijalna nesamostalnost kojom se ova potonja održava i hrani ("Ne jedem ja tvojom pameću hljeb, već ti mojom" - Musabegović 1991: 40).

Učestalim poetičkim prodorima iz sfere psihologije u sferu sociologije i nazad, roman *Skretnice* pokazuje kako se psihološki mehanizmi preobražavaju u društvene i političke, i obrnuto. *Drugost,* lacanovski rečeno, postaje osnova patrocentričke ideologije kulture. Fatima se stoga, projicirajući se na kulturnu kartu, odlučuje saobraziti sa svijetom koji je kultura uredila, i svoj život utemeljiti u običnim, svakodnevnim, ženskim radnjama koje život drže u pogonu, u onim sadržajima života koji su ugodni muškarčevu temperamentu, snazi i raspoloženju i koji snaže njegovu društvenu ulogu (uređivanju uniforme sa sidolisanim dugmadima...). Muška snaga se obilno gosti obiteljskim obredom, a uvijek je barem jedan korak *od* obiteljskog života (posao, kafana), dok se ženska pratnja toj snazi - sve više uprošćava i troši:

> "Zubi su je mučili. Njima nije više mogla snažno i zdravo gristi. Osipali su se pomalo, i pomalo ih je krpila. Zlatni most, koji se vidi u rijetkim širokim osmjesima, razbio je dostojanstvenu bjelinu lica. Misleći da je jednostavnije

[5] Pogl. Elaine Showalter, *The Female Tradition*; U: *A Literature of Their Own: British Women Novelists from Bronte to Lessing,* Princeton University Press, 1977.)

> održavati kosu, dala je i trajnu. Mjesto bogate slegnutosti, osušeni i umrtvljeni pramenovi strčali su i gutali je svojim mrtvilom. I sama je osjećala da se na nju nešto prostačko i vještačko izveralo!" (Musabegović 1991: 99)

Društveni/životni zapleti uvijek-već pretpostavljaju Fatiminu (žensku) inferiornost i utiskuju se u njeno biće kao uvreda i poniženje. Tjeskoba ovog prostora je tjeskoba nasilnog saobražavanja sa životom Drugog iz čijeg se geta svijet počinje sagledavati kroz prezir za sve što je "malo". U fizičkom smislu u romanu mu korespondira tijesni i jeftini kuhinjski prostor - prostorno središte ženske energije kojom Fatima hranjenjem, kao iskonskim ženskim pokretom, metaforički i doslovno, istrajava u životu Drugog i životu za druge. U tom tijesnom prostoru Fatima se trudi udahnuti život i svojim povijesno nepovratno potisnutim, ali u kakvoći bića sveprisutnim, izgubljenim klasnim korijenima:

> "Lijepo ih je ugostila, dočekala bez srkleta i po redu. Znala je da će u sitnicama provjeravati je li baš begovske loze. Ne samo po načinu njegovanja kuće, smisla za ljepotu i udobnost, po komplikovanim vezovima i starinskim dijelovima nakita. Ona će govoriti s prirodnom uzdržanošću i mirnoćom, dostojanstvom koje izbija ne samo u držanju već i u načinu odmjerenog i staloženog mišljenja, što su one u unezvijerenosti duhovnog propadanja sa raskalašnim muževima izgubile." (Musabegović 1991: 45)

Fatima se dakle integrira u stereotip izgurujući svoje unutarnje biće na dostatnu distancu od onoga što ona tada *jeste* ka onome što bi zapravo *mogla biti,* kako bi priskrbila mjesta društvenoj p(r)ozi života koja treba muškarca kao kulturnu ulaznicu za izvanjaski životni prostor. Stoga Fatima ne prepoznaje svoj život kada je Nezir napušta ("Bez Nezira je sve bilo lakše u kući, ali šta dalje? Kako se snaći u svijetu van kuće?" - Musabegović 1991: 100), muž je neophodan za upotpunjenje kulturno snošljive, "muške" slike njena života, tim prije što se ova neophodnost intenzivira u općem društvenom i ratnom neredu. Ona ga stoga stalno priziva "prstenovanom rukom" u statusnu utvrdu, i počinje autistički "ponavljati neki Nezirov unutarnji pokret kojim se održava njegova snaga" kako bi "kloparali zajedno". S tim autizmom dijeli porijeklo i njena projekcija u dobročinstvo kojom junakinja opću egzistencijalnu nesigurnost popravlja oponašanjem "sigurnosti rasipništva" (zakuhavanjem i dijeljenjem hljeba vojniku i namjerniku). Samozatajna snaga njena unutarnjeg bića - premoć iz koje je izvodila prezir prema svemu što je u vrijednosnom smislu "malo", konačno se rasprsnula pred potrebom da živi za druge (obitelj i čovjeka općenito), i upravila njen život ka autističkim gestama i ritmičnim pokretima spašavanja života od vremena u kojem je sve "jadno, skraćeno i ispod prizemnosti: kao prirodna slika živjelo i iskazivalo se samo naizvrat":

> "Kako drugačije razumjeti tu očiglednu promjenu u odnosu na njeno ranije rasuđivanje, koje je, istina bog, bilo iz prikrajka, veoma tiho, iz neke zabačene sjenovitosti, ali sudbinsko po njenu porodičnu ambiciju: da ne bježi od stvarno-

> sti, kao većina njene familije, već da nađe put kojim će svojoj djeci obezbijediti samostalnost i uznositost." (Musabegović 1991: 118)

Tako se Fatima lišava ustreptale tankoćutnosti i prefinjenosti i postaje jedno/isto lice od mnogih u zamci povijesnih/kulturnih zadatosti, i to:

- *fizičko lice vremena* koje je u *fizičkom* prepoznavanju u/na sebi svih drugih žene društvenog milieua i stvaranju socijalno poželjne/stereotipne slike ženske ljepote (siječe kosu, stavlja zlatni zub...);
- *sudbinsko lice vremena* - koje je u prepoznavanju u stereotipu sudbine žene svog kulturnog konteksta i unutar njega modela kreiranog automatizmima zahtjeva koje pred nju stavljaju njeni muškarci (muž, otac, brat...), lice koje povlađuje uniformnim društvenim standardima u razumijevanju ženske sudbine.

Kraj rata Fatimi skida i posljednji preostali sjajni amblem svoje staleške, pa i ženske "uznositosti":

> "Uši majčine ostadoše bez bljeska (...). Majka konačno ostade bez ikakva sjaja. Polako, svečano, ispucalih ruku, pružala je seljaku kroz prozor svoje naušnice: posljednji svoj zalog. A on joj je, u drvenoj činiji, doturao maslo". (Musabegović 1991: 267)

Njeno se unutarnje, skrajnuto biće počinje predavati i tek ponekad hraniti deponiranim slikama prošlog života koje miješa sa svakodnevicom bez strasti. U njemu neće prestati mirisati jadan drugi Svijet, nedostupan mužu, vojniku i namjerniku, svijet koji iscrtava geografiju *no man's land* ritmičnim klaćenjem kao neurotičnim odvajanjem od stvarnosti, svijet rođen u šutnji i nepripadajući muškarcu. To je svijet koji muška fantazija prepoznaje kao enigmatsku prirodu žene, on se zameće u podzemlju duše – u koje se povlači iz svijeta koji mu je stran.

Jasmina Musabegović ovaj ženski svijet gradi unutar muškog, te je za *Skretnice* karakteristična neka vrsta poetičke androginije na obje njegove ključne razine, na razini priče i na razini diskursa. U iscrtavanju romaneskne kartografije svijeta šutnje u *Skretnicama* sudjeluju teme koje redefiniraju dominantni kulturni model disidentskim jezikom šutnje ("divlje zone") - diskursom koji privilegira "divlje" jezičke vrijednosti. To je prostor u kojem Fatima iznevjerava svoju kulturalnu zadatost, i stoga neizostavno iz realizma dospijeva u viziju košmara i sna[6], u carstvo samogovora u kojem se sustižu svi instrumenti njene in(f/t)eriorizacije i "vanjskom" (društvenom) zapletu u *Skretnicama* daju konačan oblik. Svaka izvanjska spona sa svijetom/mužem putem koje bi se Fatima mogla reintegrirati u autentično društveno biće, iz ove sputanosti postaje krhka i neautentična. Tako se junakinja jednovremeno projektuje na dvije karte, na

[6] Predgovor Nasihe Kapidžić-Osmanagić *Skretnicama,* 20

vrijednosnu kartu kulture kojom je zarobljena, i na pounutrenu virtualnu kartu ženskih vrijednosti kulture za koju se zalaže. Ova potonja promovira šutnju u komunikaciju žene sa svijetom, i oslobađa potisnuti govor u kojem ženska svijest želi očitovati sebe, te nabujalom emocionalnom snagom srušiti barijere koje presijecaju ženski pristup kulturnim vrijednostima. Tako se u romanu i jezik udvaja, i u otimanju stereotipnom muškom govoru prisvaja osebujnu poetizaciju kao oprimjerenje *l'ecriture feminine,* ili, kako bi rekla Cixousova, žensko pisanje se prepušta biti ženstvenog.[7]

Autorica, dakle, dvoplanski konstruira identitet glavne junakinje: s jedne strane je (prednji) plan prisilnog "ulagivanja" kulturalnim pravilima u manifestnom/spoljašnjem prakticiranju života za svrhu stvaranja poželjne društvene slike žene, a s druge strane je (zadnji) plan odustajanja njenog unutarnjeg bića od ove slike i njegovo zatvaranje u trezore koji čuvaju tajne ženskog *nesaživljavanja* sa zadanom društvenom ulogom, plan iz kojeg književnica izvodi cijelo svoje fikcionalno zdanje. U ovoj subjektiviziranoj perspektivi se disonantnom igrom značenja dovodi u pitanje prednjeplansko rodno jastvo junakinje konstruirano kulturno definiranim preduvjetima njegove koherencije[8]. Roman uz to ne diferencira svojstva junaka na muško-ženskoj binarnosti kao univerzalnom diktatu kulture, nego ih artikulira kroz otpor tvorbi ljudske osobnosti shodno stereotipnim rodnim kategorijama ("muškosti" i "ženskosti"), utemeljenim na potrebama i vrijednostima koje diktira kultura.[9] Nasuprot ovom diktatu, junaci u romanu *Skretnice,* nekom vrstom *vrijednosne subverzije,* rečenu diferencijaciju potkopavaju kao čvrstu i pouzdanu mapu rodnog identiteta, uvijek-već pretpostavljenog spolom. U toj subverziji muškarac se opasava ženskim atributima (hipersenzibilni Fatimin brat Ibrahim), a žena muškim (bučna, snažna i neustrašiva Dženeta), i tako upotpunjuju žensku fantaziju o uspjeloj recipročnosti/bliskosti žene i kulture. Ovako koncipirani likovi u romanu podrivaju temelje kulturnog

---

[7] Za Ž. Mišel žena romanopisac mora biti histerik jer istovremeno prihvata i odbija organizaciju spolnosti u uvjetima patrijarhalnog kapitalizma, odnosno - čini sve da bude žensko i istovremeno odbija ženskost unutar patrijarhalnog diskursa. Ona govori glasom histerika koji je muški jezik žene.

[8] Judith Butler polemizira sa Foucaultovom tvrdnjom da je binarna kategorizacija spolne razlike povijesno uvjetovana, i veli: " Privid trajne supstancije ili rodnog jastva, onoga što psihijatar Robert Stoller naziva "rodnom srži", nastaje postavljanjem atributa duž kulturalno postavljenih crta koherencije. Zato otkrivanje te fiktivne proizvodnje uvjetuje deregulirana igra atributa koja se opire uvlačenju u konfekcijski okvir glavnih imenica i subordiniranih pridjeva." (Judith Butler, *Nevolje s rodom*, Zagreb, 2000, 37.

[9] To znači njegovanje i razvijanje kategorija kao što su agresivnost, inteligencija, snaga i efikasnost u muškaraca, a pasivnost, neznanje, poslušnost, "krepost" i nesposobnost u žena. Te karakteristike nadopunjene su faktorom rodnih uloga koje određuju suglasnost i razrađuju ponašanja, geste i stavove za svaki rod. Pogl. Branka Galić, *Društvena moć i moć roda,* http://www.hsd.hr/revija/en/pdf/3-4-2002-Galic.pdf.

kreiranja/reproduciranja stereotipa barem isto toliko koliko ga podržavaju muška bahatost i snaga (Nezir, mesar Ragib) i ženska poniznost koja "drhturi i prosipa se od neiskazanih osjećaja i misli" (Hamida). (Musabegović 1991: 129)

Poremećena igra atributa unutar kulturom strogo uređene muško-ženske binarnosti, poziciju Drugosti smiješta u sami vrh stratifikacijske sheme *općeljudskih vrijednosti* s kojeg će se ona moći obračunavati sa svim što je *vrijednosno*, a ne kulturalno "malo", gradeći tako vrijednosnu supremaciju koju ostvaruje žena nad muškarcem. I dok kultura podržava/ohrabruje tjelesnu snagu muškarca (u romanu predstavljenu kroz promiskuitet, fizičko povređivanje žene...) - autorica želi pokazati kako "muška supremacija, kao i druge političke moći, ne počiva konačno na fizičkoj snazi nego u prihvaćanju vrijednosnog sustava koji nije biološki konstruiran nego je konstruiran isključivo društveno".[10] Supostavljanje atributa koji se međusobno isključuju unutar zadanog rodnog stereotipa (ženska kulturna inferiornost naspram ženske intelektualnosti, jakosti...) artikulira neku vrstu otpora spram rodne determinacije unutar kulture koja ne uvažava *vrijednosnu*.

Ova bitka za vrijednost se može pročitati i iz Fatimine nostalgije za klasnim korijenima čija se društvena snaga "smrvila". Posljedično joj je Fatimino nesaživljavanje s ovim gubitkom i njeno povlačenje iz svijeta koji joj je postao stran. Ona se opasava zidovima, "navlači oklop na sebe i miruje hraneći se i održavajući unutarnjom pupčanom vrpcom ljubavi i samoupućenosti", zidovima koji čuvaju jedini neuništivi ostatak njenog klasnog digniteta - društveno "*jalovu dostojanstvenost*". To staleško dostojanstvo kao svoju krunsku vrijednost Fatima pokušava odbraniti od sveopćeg pojeftinjenja života, koliko god su nestali povijesni/društveni/materijalni mehanizmi koji su ga držali u pogonu. S tom identitetskom ravni se samjeravaju sve novouspostavljene društvene vrijednosti, u romanu predstavljene protagonistima društvene snage u usponu, kakav je primjerice mesar Ragib. On je "iznenada zaimao" u ratnim uvjetima i sve "oblizuje prizemnim pokretom i mišlju". "Snaga" koja mesara Ragiba pokreće najgora je vrsta muške perverzne pohote koja grubo skrnavi svaku žensku predstavu o muškoj pitomosti. Ragib ovaploćuje svu sirovost i agresivnost novouspostavljene društvene, i uopće maskuline moći, a Fatima društvenu i uopće žensku aroganciju proizašlu iz neprilagođenosti vlastitoj klasnoj i rodnoj zatočenosti:

> "Muškarci nikada između sebe ne prepoznaju te prikrivene manijakalne drznike. (...) Žene to odmah prepoznaju. Ako su oko Ragiba igrale svjetlosne sabljice zlata, oko drugih su se kovitlale neke druge sablje, bilo u pokretu ruke, isijavanju kože, ili mutnosti pogleda. Uostalom, prvi i najčešći susreti sa ovakvim tipom ljudi dešavali su se u nezaštićenom i otvorenom prvom djevijaštvu: tek nazretom, kada se još uvijek bezazleno miluju odrasle djevojčice. Te sitne skaradne pokrete rođaka, prijatelja, a često i ljudi za koje je opšte mišljenje da

[10] Pogl. Branka Galić, *Društvena moć i moć roda,* http://www.hsd.hr/revija/en/pdf/3-4-2002-Galic.pdf.

> su uzoriti, djevojčice će naknadno razumjeti kao prve rezove što ciljaju njihovu bezazlenost." (Musabegović 1991: 134)

Fatima se povlači pred svijetom-strancem i autističkim pokretima prati ritmove vlastitog života, a nadomjestak za sanjanu/izgubljenu ljepotu života je drugi glas *palimpsestne* teksture romana u dvoglasnom diskursu egzistencijalne nesnošljivosti života žene. J. Musabegović klasne i rodne inhibicije žene pretače u snažnu prozu u kojoj tematski istančano i jezički probirljivo prikazuje prije svega unutrašnji život žene. Fatima svoju težnju ka *vrijednosti* u ovako oskudnom životnom prostoru projicira/mijenja u vrijednost sopstvenog *žrtvovanja* za dobrobit porodice, a prazninu nastalu u ovom *životu za druge* naseljava unutarnjim fantazijama u kojima se preosmišljava praznina egzistencijalnog nasaživljavanja s tjeskobom kulturnog prostora. Te fantazije J. Musabegović ambijentira fizički tjeskobnim prostorima kojima se junakinja kreće: banjom i kuhinjom kao prostorima koji u kulturi pripadaju ženi, te prostorima koji im kontrastiraju - Prirodom (pejzažima)[11] koju junakinja sagledava kroz tijesne otvore na ovim prvim. Kuhinja i banja prostorni su niz pripadajući simboličkim komponentama patrijarhata, u cijelosti se vezuju za ženu kao prostorne simboličke ikone (koordinate) koje opisuju njen život. Banja i kuhinja su prostori u kojima je junakinja zaokupljena sobom, prvi (banja) je mini-amazonija ženske autentičnosti, skučeni intimni prostor u kojem Fatima pokušava uspostaviti bliskost sa sobom, svojim tijelom/Prirodom, a drugi (kuhinja) - prostor lišen bilo kakve kreativnosti, prostor ispunjavanja volje/zakona patrijarhata koji tradicionalno pozicionira/sputava ženu. U jednom se ženske želje rasplamsavaju, u drugom grubo potiskuju.

U kuhinji kao iskonskom prostoru hranjenja svaka se vrsta ženske želje, u širokom rasponu od tabua ženske seksualnosti do spašavanja ženskog identiteta od bilo kakvog osipanja u prostoru muško-ženske razlike, stilizira i transformira u autistički pokret sisanja korice hljeba. Ovom gestom Fatima pokušava utećі u fantaziju o bogato urešenom, nepatvorenom, nesputanom životu Prirode kao u fetišiziranu arhetipsku enklavu/popudbinu nepodnošljive praznine života. Ali, junakinja svoju fantaziju ne može izvesti iz nimalo nevinih prostora Prirode, odnosno iz zloćudne bjeline zimskih pejzaža na željezničkim postajama koji su grubo oslikani krvavim tragovima lovačkog/vojničkog noža. Na toj oskrnavlje-

11 Razmatrajući fenomen istovjetnog prepoznavanja i vrednovanja razlike između "muškaraca" i "žena" u različitim društvima/kulturama, Branka Galić podsjeća kako "prema feminističkim teoretičarkama i većini teoretičara roda, ta disproporcija nema biološko porijeklo, nego proizlazi iz "sociokulturnih faktora". Takvi faktori povezani su s nečim što je u svakodnevnoj kulturi podcijenjeno, tj. s "prirodom", s čime se obično identificira žene, dok si muškarci prisvajaju sferu kulture. Žene se poistovjećuju s prirodom zbog njihove posebne uloge u reprodukciji i njihova angažmana u odrastanju djece. Dakako da takve veze žena s prirodom nisu "prirodne" po sebi, nego su simboličke komponente patrijarhata. Pogl. Branka Galić, *Društvena moć i moć roda,* http://www.hsd.hr/revija/en/pdf/3-4-2002-Galic.pdf.)

noj čistoći nestaje svaka iluzija o nevinosti Prirode/Čovjeka, a žena se vraća prostorima koji tjeskobu njena bića umiruju ritualom svakodnevice kao zaklonom od grubo predočene egzistencijalne neizvjesnosti.

Iz mučnine u ovoj tjeskobi rođene iskrsavaju: zaoštren odnos junakinje prema majci koju "ima u svojoj koži", u razvaljenim i sporim kretnjama zrele trudnoće, u kiselim mirisima tijesta, u tihom kretanju/zrenju/rađanju, a poistovjećujući odnos s ocem/autoritetom koji, po prirodi stvari, treba ograničavati njeno iskustvo. Junakinju, dakle, ne opčinjava majka (majčinstvo), i jedina posjedovana istost majke i kćerke je snaga bremenitog tijela. Autorica tako istražuje razlike u ženskoj samosvijesti. U romanu *Skretnice* ona ih gradi jukstaponiranjem opozitno postavljenih referentnih tačaka ženske samosvijesti: s jedne strane je, primjerice, mistificirana ženska samosvijest (Fatima) zarobljena tajnama vlastitog samozatajnog bića nedostupnog muškarcu, a naspram nje – žena koja od iskona hrani muške fantazije čulnog izobilja i odzvanja ehom ženskog dženetskog obećanja muškarcu (Dženeta). I bez obzira na ove razlike - životna putanja im se, ironično spram naslovne metafore romana, kreće od poroda do poroda i svodi na proreproduktivnu ulogu žene predodređenu da bude i društvena. Životna im je priča unaprijed motivirana ustrajnim traganjem za odgovorom na pitanje: *"Šta je žena, majka*?", kada je već kulturno nesporno šta je muškarac, otac. U romanu svi ženski glasovi zbrajaju zapravo isti rezultat u identitetskoj jednadžbi s muškoženskom nepoznanicom. Svejedno koliko se ženska (samo)svijest utemeljivala u vlastitom prirodnom ili društvenom biću, ili koliko bila više tijelo ili intelekt – ona je u kulturi zarobljena sobom kao medijem "maskuline" projekcije. U romanu oslabljena slika povijesnih lomova prilagođena je razotkrivanju njihova konfliktnog preslikavanja u ženskoj svijesti koja seizmografskom osjetljivošću detektira najskrovitija mjesta historijske i uopće kulturne izopćenosti žene.

Naida Mujkić

Postmodernistički diskurs tijela u poeziji Jozefine Dautbegović

Pjesmu *Jedan prilično dobronamjeran Bog*, pored idejno-formalnog aspekta dominirajućeg informatičkog diskursa (a najuočljivije u stihu *Prilično je star pa se bojim/može kad zadrijema slučajno pritisnuti delete),* zaposjeda i postmodernistički diskurs žene (odnosno diskurs tijela) koji će se nastaviti u pjesmi *Držač daljinskog upravljača* a kulminirati u pjesmama *Tjelovježba, Šminka I, Šminka II, Šminka III, Cipele od prave zmijske kože, Druga pjesma o istim cipelama, Slovo za Blanku i Ofeliju, Prazno s oštrim rubovima.* "Postmodernistička teorija nam pomaže da shvatimo da smo konstruirani u širokom spektru subjektivnih pozicija kroz koje se teže ili lakše krećemo, pri čemu smo svi kombinacije klasnih, rasnih, etničkih, regionalnih, generacijskih pozicija, kao i pozicija spola"[1]. Tijelo i tjelesno kao vizuelna performacija jezika jest poprište putem kojeg kultura, ali i društvo vrši određene uloge. "Da li su neke konstrukcije tela konstitutivne u sledećem smislu: da ne možemo funkcionisati bez njih, da bez njih ne bi ni bili 'ja' ni 'mi'? Shvatanje tela kao konstruisanog iziskuje ponovno promišljanje značenja same konstrukcije. A ako se pokaže da su neke konstrukcije konstitutivne, to jest da su ono 'bez čega' uopšte ne bismo mogli biti u stanju da mislimo, onda bismo mogli da tvrdimo da se tela pojavljuju, istrajavaju, žive samo unutar produktivnih prisila izrazito rodno određenih regulativnih shema"[2]. Tijelo emitira, imitira i reproducira sliku stvarnosti tako što je dvostruko kodirano: a) ortogonalno ono jest umrežena utopija intertekstualnih odnosa i b) istovremeno je i mjesto kroz koje u tekst prodiru komunikacijski i kulturološki odnosi konteksta (Profeta). Zauzimajući prostor, tijelo postaje simbolički konfigurator procesa uspostave stabilizacije izvan - unutar sila, introspektivno projicirajući sliku simultane recepcije

[1] Chaterine Belsey, *Poststrukturalizam*, str. 56., Šahinpašić, Sarajevo, 2003.

[2] Džudit Batler, *Tela koja nešto znače, O diskurzivnim granicama pola*, Samizdat, B92, Beograd, 2001.

tijela kao pokušaja integracijskog razumijevanja slike svijeta. U poeziji Jozefine Dautbegović tijelo verificira ne-prostor ženskog komponirajući nadraženost vizuma ženskog oka koje figurira kao camera obscura i hibrida začudne izvanjske percepcije. Koža kao prirodni mediji gestikulacije dopušta upisivanje drugoga u sebi, zastirući se na taj način od zbilje, prepuštajući sinegdohi samoidentifikacije. Šminka postaje sredstvo putem kojeg se omogućava korektura ili nadomjestak stigmatizirane individue.

To što se vidi nije šminka
Iz obzira sam samo stavila melem
da ublaži ožiljke
koji u pravilu uvijek više vrijeđaju
onoga koji gleda

Prema tome "stavovi koje mi normalni zauzimamo prema osobi koja nosi stigmu, i akcije koje preduzimamo u vezi s njom, su općepoznati, pošto su to reakcije koje milosrdni društveni čin čini mekšim ili ispravnijim. Po pravilu, mi, naravno, verujemo da osoba sa stigmom nije ljudsko biće"[3]. Usljed ovakvih (sterotipnih) pretpostavki provode se efikasni oblici diskriminacije, koji će smanjiti mogućnosti u životu stigmatizirane osobe, inferizirajući je i prolongirajući stepen opasnosti koji ta osoba sa sobom nosi, redovno racionalizujući neprijateljski gard. Šminka maskira tijelo, maskirajući pritom i sam identitet, izmještajući ga na poligone nepripadanja dominantnim kulturološkim matricama. Deridaovski kazano, tijelo je kliznuvši u kulturu, razdrmalo njene temelje i otpočelo proces esencijalne distnkcije među spolovima, naravno, ako nam je polazište interpretacije materijalizovano tijelo, poprište užitka i kazne, istovremeno. Granice tijela, tjelesnosti i seksualnosti demonizirale su granice patricentrične kulture, referirajući otpor strategijskom favorizacijom različitosti. Feministička teorija i kritika, obgrljene psihoanalizom i poststrukturalizmom, posmatraju tijelo kao nepregledno polje upisivanja muških označitelja. Međutim, tijelo u pjesmama Jozefine Dutbegović ne premeće uloge oznake i označenog u smislu da politikama "ženskog pisma" osvijesti svoju sopstvenu poziciju ili da razotkrije patetičnosti muškog društva, već ono kao vizon sačinjen lajtmotivom prolaznosti promatra poentilizam pripadajuće mu strukture. Fasadiranje lica kao isturenog tjelesnog koda sinegdohičnošću pjesničkog iskaza trangenerirat će tijelo u zbirni autoreprezentacijski medij.

Dugi niz godina
uporno šminkam tlice
kako bi nalikovalo
licima sugrađana

[3] Ervig Gofman, *Stigma*, zabeleške o ophođenju sa narušenim identitetom, Novi Sad, 2009, str. 13.

Lacanovski decentrirani znak/model svevidećeg oka preoblikovat će označeno tijelo u sliku života tijela, odnosno prisutno, zavedeno Baudlliarovo tijelo ulovljeno je u prostor nepomične (i neponovljive) slike u koju se upisuju Drugi.

Pred ogledalom vježbam
Modulaciju artikulaciju
biram riječi
Podrezujem
Friziram

"Estetika samoprikazivanja tijela obogaćuje puku prirodu čovjekova dostojanstva ukoliko ona slobodu za stvaranje jedne osobne samopredodžbe isto tako fingira, kao što je i zbiljski određuje: ona se zbiva na onoj uskoj granici, naime između potrošačke kulture što je diktiraju mediji mode živošću. Niko ne stoji tu 'tek tako'; kako tu stoji na raspolaganju jednom umjetničko-socijalnom samoprojektu. Mode čine ove projekte vremenitim ukoliko skrbe o dinamiziranju samopredodžbe" [4]. Dakle, biološko propadanje tijela s njegovom povješću moda p(r)omiče, dokumentarizirajući pri tom ophođenje s prirodnim (biološkim) vremenom. Trend frizurâ uveden u nekim subkulturama Italije i Berlinu, prateći prodor mode u mase, popratno će proizvesti i slobodan odnos prema vlastitom tijelu. "Mode tijela su esejističke. S njima se otvara jedno polje i određuje jedan prostor gdje pojedinac može sebe projektirati bez da stoji pod pritiskom da djeluje ili komunicira, bez da uopće sudjeluje u drami."[5]

Teatar tijela – insceniranja ekskluzivno i vječno prozvodi maske, koje destabiliziraju identitet i narušavaju društveni, pa i kulturološki, atelijer. Posezanje za motivima koji načelno odgovaraju mogućim zajedničkim ženskim grupama, protukonstatacija je povjesnom skrivanju ženskog (*woman, hidden from history*), odnosno "riječ je o odsutnosti koju treba vrednovati na istoj razini kao i prisutnost, koja ima ekvivalentno značenje kao i prisutnost"[6], a što lirski subjekt postiže motivima *šminke i šminkanja, ogledalom, friziranjem*.

Cipele od prave zmijske kože domino efektom apstrahiraju dramu segregacije i ekofeminističkih prijepora. Bajoslovna paradigma zmije kao čuvarice ognjišta postaje znakom alarma diseminiranog ženskog pisanja od koga počinju moć i otpor, jednako. U svojoj univerzalističkoj nakani feminizam će isturiti sve *ženske tajne,* prešutkivne i ušutkivane od strane paternarcističke povjesti, ali i od sebe samog. Enigma precrtanih zmijskih (sestrinskih) života obris je poretka koji distancira strukturaciju po-dr(a)žanog ženskog upisivanja u njemu zabranjeni

[4] Gret Mattenklott, Politika tijela ili iščezavanje osjetila, u Postmoderna nova epoha ili zabluda, Zagreb, 1988. str. 196.

[5] Ibid., str. 200.

[6] Eva Bahovec, preuzeto sa http://www.zarez.hr/80/temabroja7.htm

diskurs. Protokoliranje nijemosti zmija koje skončavaju u izlozima kao cipele, ukras, biljeg ili zone dvostruke sintakse predstavljanja (Irigaray), neposredno artikuliraju nesposobnost/nemogućnost ženskog da se odupre imperativima kastriranih ograničavajućih histeriko-diskursa, jer iako svjestan, ženski subjekt radi samodopadljivosti i ulaska u proto-sodomizacijski govor - prostor, reafirmira otrcanosti privilegiranog elitističko-kapitalističkog potrošačkog društva. Potiskivanjem i prešutkivanjem zmije u/na sebi simptomatično će se kondenzirati željena mimikrija koja izaziva crni humor i zazire od konstituiranja homonimnog subjekta koji bi privilegirao legitimirano žensko. Mnoštvenost repetiranih matrica (zmije, cipele, torbice, gležnjevi) obremenit će ne-iskustveno žuđeno tijelo, koje lišeno svjesnosti o svome znakovlju, potčinjava (dvostruko) drugo u sebi. Jouissance u nekromondenskoj (kako drugačije determinarti želju za nošenjem mrtvih, ubijenih životinja!) anarhiji derivira ulančane reflekse metafizičke, društvene i ekonomske nužnosti koja se rasprskava plazanjem/utiscima/glasovima pounutrenih *zguljenih* zmija, gdje nadmetanje sa važećim (modnim) društvenim fokusima/normama devalvira u etički vrisak. Na drugoj strani metafora spletenih nogu i zmija razvija znakovlje samo-reprezentacije, koja će, (opet) svodiva na Isto, uzmaknuti pred mogućnošću komuniciranja (dijaloga) sa čekanim drugim/muškim, koje preko figure (fetiša) cipela ostvaruje cilj.

Dok prebacujem nogu preko noge
I čekam da mi kažeš kako upravo te cipele
Na poseban način ističu
Moj tanki gležanj
I vitku potkoljenicu

Pjesmu *Drukčija ja* specificira odnos prirodnog (slobodnog) i društvenog (neslobodnog) kroz promatranje/čuvanje onoga što označavamo pticom i onoga što pripisujemo ženi/ženskom. Uhvaćena u semiozi ogledala žena postaje svjesna svoje sopstvene drugotnosti, a koja je ključna u perpetuiranju deridijanske različitosti, dijalogične i prijemčive, one koja svima daje podjednako ravnopravne pozicije starta.

Početi od sebe
Sebe uvjeriti
A čime
Zrcalom
Bože sačuvaj
Uvijek me neka druga gleda iznutra
Koja meni ni po čemu ne sliči

Braneći *unutrašnjost* žena nesvjesno pomjera svoj identitet (ili pokušaje uspostavljana istog) ka vanjskom fingiranju objektivirajući *muškarčevo oko* kao mjerodavan i fiksiran punkt. Tiranizacija ženske tjelesnosti zahtijeva poliper-

spektivno promatranje unutar koga fetišizirane ograničavajuće opresije paterlineranih samoljubljivih pogleda diskreditiraju i diskriminiraju promijenjeno neočekivano ne-zahtjevano žensko tijelo. Jedna od elementarnih ljudskih/životnih/svakodnevnih potreba, ali i vrijednosti jeste tjelesna ljubav koja "ne podnosi ograničenja, ona je teoretski, apsolutno i ničim ograničeno pravo svakog pojedinca. Društvo pak pokazuje da se, posebno ako je o ženama riječ, ta sloboda ostvaruje lakše ako je čovjek lijep i mlad. Iz te perspektive starenje je prilično mučan posao"[7]. Zato će lirski subjekt obrevši se u rasapu drame spoznaje i samopoznaje dvostruke propadljivosti hipnotički zuriti u ogledalo koje je lakanovski kazano prozor u simbolički poredak očeva i sinova. "Feministička misao često s postmodernizmom ima zajedničko to što napada legitimirajući metadiskurs koji su koristili muškarci, a čija je svrha bila da ove održi na vlasti"[8], međutim bitno je, kako dalje Belsey o tome piše, pokrenuti pitanje granica naših društvenih uloga, odnosno prihvaćanje drugog/ različitog unutar zajednice.

U pjesmi *Slovo za Blanku i Ofeliju* postupkom intertekstualnosti i pseudocitatnosti konstituirat će se struktura pjesme, koja je na planu motivsko-simboličkih jedinica pozicionirana u formu savjeta starije iskusne žene mlađim ženama, iskazanog uz dozu ironije patroniziranih sistema. Pjesma tako, intertekstualnom igrom, postaje svojevrsni odgovor na krucijalna pitanja koja je postavio Shakespeare u svojoj drami *Hamlet*. Došaptavanje s drugim tekstom jest polemička adaptacija i *hommage*, a koji su naročito popularni u postmodernističkoj poeziji. Pastišizacija rekreira atmosferu koja obilježava pojedina svjetska djela i nastoji svjesno prikazati umetanje *tuđeg* teksta u vlastiti. Ova pjesma je kuriozum jer dijalog je uspostavljen na više nivoa; sa potencijalnom čitateljicom, s jedne strane, s dramskim (fikcionalnim) junakinjama (likovima) s druge strane, zazivanje i (pseudo)citiranje Hamleta s treće strane. Barokno pomirenje krajnosti *memento mori* i *carpe diem*, sinestezičnošću iskaza prokazat će tipično postmoderno percipiranje i razumijevanje identiteta kao suštinski konstruiranog (Belsay), po čemu sliči (proznom, pjesničkom) tekstu. Fukoovski shvaćen projekat marginalizacije potčinjenih grupa učinit će da u tekstovima srećemo priličan broj ekscentričnih likova s margine, čija se prisutnost/pisljivost direktno suprotstavlja centarliziranoj promociji ideologije.

Sad vidiš da se ništa bitno neće izmijeniti
Ako skočiš

Miješanje fikcionalne moguće sudbine junaka (Ofelijno samoubojstvo; Hamletov čuveni monolog *To be or not to be*) neposredne identifikacije s istom i obraćanje potencijalno identifikatorskom konzumerizmu rezultirat će direktnim iskazom koji će razriješiti egzistencijalnu traumu smislenosti gurajući tekst u

[7] Dušanka Profeta, Tijelo ženskog lika, Treća, broj 1-2, Zagreb, 2001, str 204.

[8] Chaterine Belsay, Posststrukturalizam, Sarajevo, 2003, str. 58.

moguću mapu "psihoterapeutiziranja". Postmodernistički pjesnici uvode tako svoje čitatelje u hibridan svijet međusobnog dozivanja tekstova, pisma i pisanja, strogog odnosa s izvantekstualnom realnošću. Imperativni ton lirskog subjekta natjerat će čitatelja da i sam spozna zadane odgovore pri tom se složivši/ili poslušavši savjet pjesnikinje. Markirana poetikom univerzalnih analogija pjesma i na poetičkom planu prodire u dramski tekst. Poštujući aristotelovski koncipirano jedinstvo dramskog teksta pjesma prati tragični udes Ofelije promišljajući njene posljednje misli u pre-momentu skoka u vodu. Glas ribe koja se veseli (*O danas ćemo imati gozbu*) samoubojstvu (opet) potvrdit će ateistički ambijent pjesme a koji uspostavlja odnos s onim što misli Hamlet ("*Mi tovimo sva druga stvorenja da utovimo sebe, a sebe tovimo za crve*"[9]). Hamlet "kao svojevrsni simbol ljudskog duha koji ide dalje i stalno se bori za svoje pravo"[10] nije ništa do suvremena (post)feministička priča o ženskom subjektu, kojeg neprestano tjera što vlastiti duh, što društveni ka razotkrivanju tradicionalnih vrijednosti koje još uvijek promiču muško/e pravo/pretenzije na svijet. Jedina mjera svijeta jest smrt. Fragmentizacija svijeta i svijesti nudi tekst kao izlaz iz besmisla života indirektno postavljajući pitanje: da li književni tekst može promijeniti život pojedinca? Semiotičko čvorište egzistencijalnih pitanja na koja pjesma pokušava odgovoriti svjedoči o narušavalačkim tendencijama teksta spram humanističke tradicije koherentnosti subjekta i historijskog referenta (Hutcheon), a s druge strane, pomalo paradoksalno, potvrda vrijednosti pjesme jest njen ulazak u Tradiciju zato što "svaka pjesma može biti književnost, ali su samo neke pjesme Književnost, ovisno o tome protječe li kroz njih Tradicija ili ne."[11] U ovoj pjesmi smo na tragu poetike nove osjećajnosti, jer su doživljaj i doživljavanje u prvoplanskom pijedestalu njene strukture.

Pjesma *Prazno s oštrim rubovima* "jezičkim zaokretom" inicira fukoovski iskorak u posve nov način razmišljana, u kome "zaživimo li ikad nećemo više znati kako to reći"[12]. Pozornost ka jeziku "najavljuje doba u kojem intelektualci ostaju lišeni svojih riječi"[13], a jezik se unizuje, gubi značenje i smisao. Lacanovo "nesvjesno uobličeno kao jezik" dovodi do zaključka da su nesvjesno i jezik jedno te isto, odnosno subjekt se, ulaskom u jezik, istodobno izgrađuje i otuđuje. Iscrpljenost dehistorizirane, derealizirane, demoralizirane, dehumanizirane etc. književnosti rađa čežnju za razrušenom cjelovitošću predcivilizacije, koja je poeziji darovala entitet sretnosti ma kakva da je bila drama koju je ona navedena da ilustruje. Fenomen poetske slike ne-kauzalan jest "direktan proizvod srca, duše,

---

[9] W. Shakespeare, Hamlet, Srajevo, 1999, str 130.

[10] Muhamed Dželilović, Istina ljubavi ljubomore u Romeo i Juluja, Hamlet, Otelo, Sarajevo, 1999, str. 18.

[11] Terry Eagleton, Književna teorija, SNL, Zagreb, 1987, str. 82.

[12] John Zerzan, ibid.

[13] Ibid.

čovekovog bića shvaćenog u njegovoj aktualnosti"[14], u kome će se princip materije poistovjetiti sa principom metafizike. Oprostorena unutrašnjost potkrjepljuje smislenost fenomenologije duše, koja sartrovski posmatra duh i njegovo tkivo, funkciju unutrašnjih organa (*samo u predjelu želuca/ sasvim je prazno*) kao sklop uzajmnog djelovanja. Interioriziranje prazne kuće u predjele intime evocira svjesni i nesvjesni prilaz shvaćanju ukidanja dijaloga s drugim. Drugi su ti koji ispunjavaju prostore. Zahvaljujući njima naš je život pun. S druge strane, praznina koja nastaje njegovim odlaskom sudjeluje direktno u unutrašnjem akumuliranju neprijateljstva svijeta. Praznina desocijalizira naša sjećanja (*Nije to ona praznina kad kažeš/prazno*) i gura nas u prostore intimne samoće. "Samo pomoću prostora i u prostoru mi još pronalazimo lepe fosile trajanja... Sećanja su nepokretna i utoliko solidnija ukoliko su utvrđena u prostoru"[15]. Pre-humanizacija lokalizuje personificirani strah kao privid pronađenog prostrora, a što čitamo u stihovima:

Samo u predjelu želuca
sasvim je praznoi
i u toj praznini visi strah

Izvor

Jozefina Dautbegović, Božja televizija, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 2001.

Literatura

Fransoa Lyotard, *Postmoderno stanje*, Svetovi, Novi Sad, 1988.

Christofer Butler, *Postmoderniza*m, Šahinpašić, Sarajevo, 2007.

Mihail Epštein, *Postmodernizam,* Zepter world book, Beograd, 1998.

Judith Butler, *Tela koja nešto znače, O diskurzivnim granicama pola*, Samizdat, B92, Beograd, 2001.

Dubravka Đurić, *Poezija, teorija i rod, moderne i postmoderne američke pjesnikinje,* Orion art, Beograd, 2009.

Julia Kristeva, *Moći užasa*, Naprijed, Zagreb, 1989.

[14] Bašlar, str. 3.

[15] Ibid., str. 36.

Demir Alihodžić

Postcolonialism and Second World Cultures

Abstract:

Postcolonial countries have a special urge to assert a unique national or local identity--often through narrative--as an alternative to the marginalization and distortion of their image in imperialist characterization. A version of this impulse is also present in Second World cultures, an impulse to assert that they are no longer temporary British visitors, nor mere "backwoods colonials" or "dutiful (but inferior) offspring" of the Empire. However, when it comes time to define what being a post-colonial Australian or Canadian means, their ambivalent position presents particular difficulties. Until recently, postcolonial theory and criticism largely ignored Second World cultures (Australia, Canada, and New Zealand). Both colonized and colonizing, these predominantly white, Anglo-Celtic cultures were considered too ambivalent towards their imperial heritage to produce significant forms of literary resistance to it. But now ambivalence is recognized as inherent in the colonial experience, and scholars are reconsidering what can be learned from the former settler colonies. In this paper, I situate this issue within the larger context of postcolonial studies, and define some key terms.

Key words: postcolonialism, Second World cultures, postcolonial theory and literature

1. Postcolonialism: An Introduction

I want to begin with a discussion of earlier models of postcolonialism, since my paper is part of current responses to their inadequacies. The first step is to address the question: "What does 'postcolonial' actually mean?" Although postcolonial studies has become a popular academic specialty in recent years,

a definition of "postcolonial" is still necessary: the term has become like "postmodern," so widely, even indiscriminately, applied that it is in danger of losing its original specificity and force of meaning (Slemon 1990, 31). The hyphenated word "post-colonial" first came into use to refer to a historical stage: the period after colonialism (Mishra and Hodge, 400). In a particular, it meant the time after a colonized country, such as India, gained political independence from a European (usually British) imperial power. "Colonial," not surprisingly, referred to the pre-independence period (Ashcroft *et al*., 2).

However, "postcolonial" has evolved to refer less to a narrow historical period than to a cultural condition and a political orientation or way of seeing. For example, in *The Empire Writes Back*, Ashcroft, Griffiths, and Tiffin use "postcolonial" as a descriptive term "to cover all the culture affected by the imperial process from the moment of colonization to the present day" (2). As a political orientation or way of seeing, "postcolonial" or "postcolonialism" has often been synonymous with "anti-colonial," although in "What is Post(-)Colonialism?" Mishra and Hodge use the term to designate two possible ideological orientations towards imperialism/colonialism and its aftermath: "oppositional postcolonialism," which as its name suggests is anti-colonial, and "complicit postcolonialism," which is "equally a product of the processes that constituted colonialism but with a different inflection" (407).

Within the academy, the relatively new discipline of postcolonial studies has retained these broad cultural and political definitions, and it has applied them both to particular bodies of texts and to certain kinds of politicized and contextualized reading strategies. In general, the body of texts considered "postcolonial" includes creative works by writers in the former colonies--particularly Britain's colonies in the Third World, such as India, Pakistan, Nigeria, Kenya, South Africa, Malaysia, Singapore, Sri Lanka, the Caribbean, and so on. In this choice of texts, postcolonial studies resembles its predecessor, Commonwealth Studies. However, this latter discipline grouped non-British literary works from highly diverse cultures together on the basis of a rather optimistic, little-examined sense of a "shared history" and membership in the British Empire's successor, the British Commonwealth (Ashcroft *et al*., 23), and pretended to a kind of political neutrality. In contrast, postcolonial studies is highly politicized and historically aware. It has focused on the negative aspects of that "shared history" of colonialism and how they are reflected in works from the former colonies; and it has tended to privilege Third and Fourth World texts that actively critique and oppose colonialism, imperialism or neo-imperialism.

Postcolonial reading strategies are equally highly political and historically aware, and have usually (though not always) supported an anti-colonial agenda. A wide variety of modern Euro-American reading practices--Marxism, post-structuralism, deconstruction, feminism--have been adopted, adapted, and

combined with each other and with non-European-based approaches for use in postcolonial analysis. Scholars have applied these various strategies not only to oppositional literary texts written by postcolonial writers, but also, in colonial discourse analysis, to virtually any text in which some aspect of imperialism, colonialism, or neo-colonialism is operating and can be exposed, analyzed, and understood.

To summarize what has been, until recently, the dominant or, as I would call it, "classic," understanding of "post(-)colonial," or "post(-)colonialism," I offer Alan Lawson's description:

> …*post*-colonialism does not imply some naive chronological end of (or sequel to) colonialism (or end of history as has been suggested recently): like the "post" in post-modernism, it means "engagement and contestation with the power and meaning of". Post-colonialism, as a textual effect, as a reading strategy, as a politically-motivated historical-analytical movement, engages with, resists, and seeks to dismantle the effects of colonialism in the material, historical, cultural-political, pedagogical, discursive, and textual domains…the post-colonial moment is *implicit* in the colonizing moment and therefore in its discourse….(Lawson 1992, 156. Lawson's emphasis)

Underlying the classic understanding of postcolonialism is a master narrative of binary opposition. One is either for or against colonialism; one is either a colonizer or colonized; one is at the centre (Europe) or at the margin (everywhere else). Indeed, the list of binaries evoked--self/other, White/Black, Western/Eastern, male/female, good/bad, normal/deviant, and so forth--is almost endless. Of course, as many postcolonial scholars have pointed out, this system of binaries originated in the discourses of European imperialists as a way of justifying European domination. To give a crude example, the self-defined 'good,' 'adult,' 'civilized,' white colonizer had a 'natural' right to rule the 'bad,' 'childish,' 'savage,' black colonized. Oppositional postcolonialism, based on Third World models, kept the binaries, but reversed the value of the terms to privilege the oppressed.

2. Controversial Settler Cultures

This tendency towards binary thinking has often made postcolonial scholars uncomfortable or dismissive when faced with phenomena that do not fit neatly into one or other side of the binary divide, such as the settler cultures of Australia, Canada, and New Zealand. Some critics have lumped these cultures in with non-settler cultures like India, failing to appreciate significant differences between their respective experiences of colonialism. Conversely, until recently many postcolonialists have either ignored or questioned attempts to consider

settler cultures under the postcolonial label. For example, in "What is Post(-) Colonialism?," Mishra and Hodge quite reasonably ask scholars to make better distinctions between the experiences of non-settler and more privileged settler cultures (411). However, they also assert that non-settler and settler are separated by an "unbridgeable chasms" of race (408); claiming that, unlike non-settler resistance movements, attempts by settler nations to gain economic and political autonomy are just instances of the empire striking back under guise of its "loyal White colonies" (409). In this way of thinking, settler culture literatures are often assigned unproblematically to the same category as First World literature and the literature of empire (Slemon 1990, 37).

Why these arguments about the postcolonial status of these nations? Because the position of settler cultures in relation to empire, colonialism, and--in the case of Australia, Canada and, New Zealand--Britain has been a deeply ambivalent one. Two recent theorists of settler cultures, Alan Lawson and Stephen Slemon, call them the "Second World," not because they came after or rank second to Europe, but because they are "caught between *two* First Worlds, the originating world of Europe as Imperial Centre and the First World of the (ab)original peoples" (Lawson 1992, 157. Lawson's emphasis). They are "suspended between 'mother' and 'other,'" that is, they are "simultaneously colonized and colonizing" (Lawson 1995, 25). They are colonized because they were once controlled by the British Empire and are now heavily influenced by Britain's world power successor, the United States. At the same time, they are colonizers implicated in the past and continuing domination of indigenous peoples, and sometimes other, non-British immigrants within their borders. This ambivalence is reflected in settler discourse, which is preoccupied with dichotomies, polarities, and disjunctions, yet transforms them from their antagonistic binary relationships into a relationship of doubleness, of ambivalence (Lawson 1991, 69). As a result, postcolonial critics influenced by the classic binary model have seen places like Australia, Canada, and New Zealand as too complicit with imperialism, insufficiently opposed to it, to be capable of criticizing imperialism or to be equated in any way with non-settler colonies.

3. Second World and Resistance

The Second World is seen as somewhat of a paradox by many post-colonial scholars and social critics. It is clear that post-colonial theory cannot include the First World in its area of study because colonialism is the phenomenon that it seeks to counter. But can we consider Second World resistance as a form of postcolonialism? Trying to find an answer to this question has created a great deal of debate in the field during the past decade. In this section I will attempt to answer the question by first defining the Second World and its resistance. I will then put forward the views that certain theorists have which prevent them from

interpreting Second World resistance as post-colonial resistance. And finally, I will expose my viewpoint on the subject.

Second World countries are in an interesting position; they end up being both colonizers and colonized. They are as Alan Lawson puts it White Settler social groups. Second World social groups were originally European settlers. The European colonies became Dominions and have now almost full autonomy and independence. However, the cultural bond with the mother land in Second World social groups is still very strong and they have a difficult time breaking away from its influence. Nonetheless, the Second World's close relationship with the First World (colonizers) allows it to benefit a great deal from the submission of the Third and Fourth World. As Lawson writes: "Settler post-imperial cultures are suspended between 'mother' and 'other', simultaneously colonized and colonizing" (Lawson 1995, 25). In other words, although the Second World is colonized by the First World it also colonizes other social groups. Therefore, we can place the Second World somewhere between the centre and the periphery (it is often referred to as the semi-periphery).

Although the Second World does help the First World colonize, it too is influenced by the Third and Fourth World. It understands and feels the negative impact of First World colonialism. As Lawson writes:

> My suggestion is to recognize the Second World of the settler as a place caught between two First Worlds, two origins of authority: the originating world of Europe, the imperium, as source of the Second World's principal cultural authority; and that other First World, that of the First Nations, whose authority the settlers not only effaced and replaced but also desired. (Lawson 1995, 29)

Lawson demonstrates how the Second World might serve the interests of the First World but also resists its influence to a certain degree, having too close a contact with the colonized. Thus White Settler social groups can be seen as stuck in the middle of two influences. It is truly in the Second World that social groups sense the cultural dichotomy of the colonizer and the colonized.

Although White settlers have traditionally formed the Second World, settler groups do not have to stay Second World. For instance, the reason the United States is not a Second world social group is because it revolted successfully against English Imperialism. Its independence was fought for, it was not a gift. Thus the United States was able to surpass its former mother land, no longer seeing itself as its offspring but rather as an equal. American revolutionaries felt that they no longer shared enough cultural traits or interests with England to remain associated with it. To be considered Second World, a social group must have a cultural link with a more dominant social group which prevents it from becoming a true rival to it (in other words, it must see itself as being colonized).

The fact that Second World social groups both colonize and are colonized makes it hard for many theorists to study them as postcolonial. Social groups such as Australia, Canada, and New Zealand (White Settler nations) have always had a weak position in the post-colonial debate. Diana Brydon, a Canadian critic who has written on the subject, shows us how many postcolonial theorists see the Second World: "the authentic colony is implicitly defined as poor, nonwhite and resistant, and the inauthentic as rich, white, and complicit" (Brydon, 11). I believe, as does Brydon, that even the Second World resists. If it does not resist at a certain level, nothing would stop it from assimilating to the First World. If Second World social groups do not resist, then there would be no reason to define them as Second World at all; we would just study them as we do the First World. The term Second World is, however, well accepted and documented. And although many theorists feel that Second World resistance is not significant enough to be considered postcolonial, I would argue that it does show enough resistance to colonialism to be at least evaluated in postcolonial terms. Brydon also writes along the same lines:

> To argue that postcolonialism must always be "subversive" and limited to adopting a "position of resistance to the metropolis" [the centre] (Bennett, 198-99) is, however, to oversimplify potentially more complex relations. (Brydon, 10)

I would agree with Brydon in this last passage, however I would push the argument further by stating that the Second World does indeed resist the centre, even though its resistance is expressed differently than that of the Third and Fourth World. Second World resistance may not be subversive, but it is resistance nonetheless. As I have already explained, Second World social groups must also resist if they wish to retain their independent culture and identity. Their culture and identity is formed by and will grow from their resistance to others. The tricky part in studying Second World resistance is knowing when it is directed against the First World (i.e. postcolonial), or directed against the Third and Fourth World (i.e. colonial).

Alan Lawson also demonstrates why it is important to include Second World resistance within the ambit of postcolonial theory:

> in explicitly or implicitly enacting this exclusion [of Second World resistance from postcolonial studies], they [certain theorists] have bracketed off from examination the very place where the process of colonial power as negotiation, as transaction of power, are most visible. (Lawson 1995, 22)

Here, Lawson argues that Second World resistance is particularly interesting to postcolonial theory in that it is within its resistance that we see how the First World will dominate and how the Third or Fourth World will try to resist its

domination. Showing the symptoms of both oppressor and oppressed, the Second World is a perfect place to locate the tensions between the two. Existing as an intermediary, the Second World's resistance is defined by the clash between the colonizer and the colonized.

An important point to remember is that Second World social groups are colonized (at least in part). And it is their resistance and struggle for survival that makes them a worthwhile subject for post-colonial theory. As Brydon writes,

> The truth is that Canadian culture [along with other Second World social groups], despite its similarity in many ways to British and American cultures, does display many of the signs of a dominated culture. (Brydon, 13)

The fact that Second World social groups also colonize only means that their role in postcolonial theory is unique.

The expression of resistance in Second World social groups is special in that it is never terribly aggressive. It is because of its passivity, that many postcolonial theorists have excluded Second World resistance from the postcolonial sphere. Second World resistance is passive because it is an intermediary between the colonizer and the colonized. Second World social groups must resist the First World in order to survive independently, however they must not resist too much or else they risk losing the advantages they gain from their close relationship with the colonizer. As Elleke Boehmer writes:

> Bilingual and bicultural, having Janus-like access to both metropolitan [centre] and local [periphery] cultures, yet alienated from both, the elites who sought to challenge aspects of imperial rule also found they might gain advantages from making compromises with it. (Boehmer, 115)

This passage helps us understand how the Second World is often complicit with its oppressor. Second World resistance is passive because it is afraid that if it is too aggressive and threatens the First World, it might then lose some of the power it shares with it. After all, it is always better to have a stronger ally rather than a stronger enemy, even if the ally is domineering and oppressive. In other words, the First World will give the Second World enough advantages to keep it passive, it consequently will have too much to lose in being actively resistant. Theorists such as Fanon feel that the Second World will sell out the truly oppressed in order to gain certain benefits from the hegemonic centre (Fanon, 86).

If resistance is at the source of culture, then Second World resistance, being passive, will not be very effective in helping a social group reinforce its culture. As Stephen Slemon explains:

> This internalization of the abject of resistance in Second World literatures, this internalization of the self/Other binary of colonialist relations, explains why

> it is that it has always been Second World literary writing rather than Second World critical writing which has occupied the vanguard of a Second World postcolonial literary or critical theory. (Slemon 1990, 110)

The Second World is not always capable of knowing when and how to resist its colonizer(s). This is why resistance in the Second World is felt in its literature rather than its critical theory.

Critical theory is too direct, and it is all too conscious of the oppression within the society it studies. Critical theory is the most actively resistant form of literature. Other forms of literature will tend to be a little softer or subtle in their critique of society, therefore they correspond more adequately to the second World. A social group that resists only through literature (prose and poetry) rather than critical theory will only be partly conscious of its oppression. Resistant critical theory does not relate to most individuals in a Second World social group because they themselves are not entirely aware of their oppression. The benefits they receive from the centre allow them to live comfortably. Their culture does not seem as threatened as that of Third or Fourth World. Consequently, they do not feel that it is necessary to resist aggressively or actively. However, there are moments when a Second World social group realizes that it might be in greater danger of assimilation (extinction) than it had originally thought. It will then produce a literature that expresses doubt and suspects cultural domination where it might not have seen it before. This type of literature, which expresses a passive resistance, is commonly called "Counter-Discourse". Helen Tiffin confirms this when she writes that counter-discourse does "not seek to subvert the dominant with a view to taking its place" (Ashcroft *et al*., 96).

The duality in second World resistance that I have been describing up to here is what prevents Second World social groups from truly subverting their colonizer(s). I believe that there is room in postcolonial theory to study Second World resistance; however, I also believe that Second World resistance, or counter-discourse, is too passive to efficiently help its social group climb the ranks of power. Lawson writes that the "settler subject is signed, then, in a language of authority and in a language of resistance" (Lawson 1995, 26). This dichotomy prevents the Second World (or settler subject) from seriously resisting its real oppressor. Its culture is not sufficiently threatened to justify an efficient resistance. When a social group is in the Second World, its drive towards hegemony is slowed down considerably. It gets stuck in an *in between* state where it no longer knows whether or not it is colonizer or colonized. Second World social groups have been, since the beginning of their existence, more powerful than most. They may serve as an intermediary between the colonized and the colonizer, but Second World social groups are still amongst those who have enough power to ensure their cultural survival. Thus counter-discourse may be resistant enough to

prevent a Second World social group from assimilating to its colonizer, but it will always be impotent in the attempt to make any real changes in power. If the Second World wants to truly counter and surpass its colonizers, it will have to become active and risk losing the power it might already have (by alienating their colonizing allies and rivaling them).

Counter-discourse has one main objective: asserting difference and creating a passive resistance which questions and investigates the possibility that the social group is colonized. As Boehmer writes:

> The Black colonized in particular called attention to the coherence and validity of their own cultural ways; the descendants of settlers concentrated on their experiential differences from Europe. (Boehmer, 186)

Counter-discourse allows the social group to see where it is losing its cohesion. It exposes the social groups' uniqueness and difference to the First World. The individuals of the social group will consequently cling together in their difference to a more dominant other.

4. Conclusion

Stephen Slemon shows us how Second World counter-discourse can not only be too passive to be considered post-colonial but also why counter-discourse is a less effective means of resistance:

> The Second World of writing within the ambit of colonialism is in danger of disappearing: because it is not sufficiently pure in its anti-colonialism...because its modalities of post-coloniality are too ambivalent, too occasional and uncommon, for inclusion within the field. (Slemon 1995b, 107)

Being less threatened, Second World social groups will create a form of resistance (counter-discourse) that is less intense, and thus less efficient in enforcing the social group's culture and identity. However, as I have already mentioned, Second World resistance, albeit passive, is still an attempt to counter colonialism; it should then be studied within the field of postcolonialism. I believe that counter-discourse as a means of resistance can only work for Second World social groups, and it should be seen as an example to avoid if a social group desires to gain power (rather than merely retaining the power it already has).

Bibliography

1. Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths, and Helen Tiffin. *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*. London: Routledge, 1989.
2. Baudelaire, Charles. *The Painter of Modern Life and Other Essays.* Trans. Jonathan Mayne. London: Phaidon, 1964.
3. Boehmer, Elleke. *Colonial and Postcolonial Literature*. London: Oxford University Press, 1995.
4. Brydon, Diana. "Introduction: Reading Postcoloniality, Reading Canada." *Essays on Canadian Writing* 56 (Fall 1995): 1-19.
5. Fanon, Frantz. *The Wretched of the Earth*. Trans. Constance Farrington. New York: Grove Press Inc., 1963.
6. Lawson, Alan. "Postcolonial Theory and the 'Settler' Subject." *Essays on Canadian Writing*. 56 (Fall 1995): 20-36.
7. Lawson, Alan. "Comparative Studies and Post-colonial 'Settler' Cultures." *Australian-Canadian Studies* 10.2 (1992): 153-59.
8. Lawson, Alan. "A Cultural Paradigm for the Second World." *Australian-Canadian Studies*. 9.1-2 (1991): 67-78.
9. Mishra, Vijay, and Bob Hodge. "What is Post(-)Colonialism?" *Textual Practice* 5.3 (1991): 394-414.
10. Slemon, Stephen. "The Scramble for Post-Colonialism." *The Post-colonial Studies Reader.* Ed. Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, and Helen Tiffin. London: Routledge, 1995. 45-52.
11. Slemon, Stephen. "The English Side of the Lawn." *Essays on Canadian Writing* 56 (1995): 274-286.
12. Slemon, Stephen. "Unsettling the Empire: Resistance Theory for the Second World." *World Literature Written in English* 30.2 (1990): 30-41.

Martina Pađan

Zapamćenja fra Grge Martića - pogled u Bosnu na fratarski način

ZAPAMĆENJA
Kontekst nastanka "Zapamćenja"

Dr. Ivo Pilar donosi nam u svome članku[1] prikaz konteksta nastanka "Zapamćenja". On se poziva na predgovor profesora Ferde Šišića, u kojemu stoji da "se u augustu 1901. potporom hrv. književnog društva zaputio pok. profesor dubrovačke gimnazije Janko Koharić u bosanski franjevački samostan Kreševo, da ondje zabilježi kazivanje fra Grge Martića."[2]

Pilar kritizira i Šišića i Gavranića[3] jer nisu objasnili o kakvome se književnome društvu točno radi, a Gavranića kritizira i zbog toga što je u tome članku mnogo više riječi o Koharićevom zapisu "Zapamćenja" nego o Šestićevom, kako stoji u nazivu članka[4]. U spomenutome članku Gavranić opisuje kako se u Sarajevu pred kraj 1900. g. sastao odbor koji su sačinjavali Silvije Strahimir Kranjčević, dr. Tugomir Alaupović, Vladimir Borothe, Savfet beg Bašagić, dr. Ivo Pilar i Dušan Plavšić, a koji je trebao u prethodnoj suglasnosti s Martićem pronaći čovjeka koji će popisati njegove uspomene. Dalje je, stoji u Gavranićevom članku, taj odbor zamolio zagrebačko društvo književnika da tiska to djelo. Isti odbor zamolio je Mirka Šestića da ustupi svoj rukopis "Zapamćenja"[5], pa da ga izdaju zajedno s

[1] Ivo Pilar: "Kako su nastala "Zapamćenja" fra Grge Martića, časopis "Napredak", br. 9.-10., Sarajevo, 1930., str. 136-140

[2] Isto, str. 136

[3] Misli se na članak Gavra Gavranića, u kojemu je još prije bio pisao o "Zapamćenjima" fra Grge Martića od Mirka Šestića

[4] Gavro Gavranić: "Zapamćenja fra Grge Martića od fra Mirka Šestića", u: "Franjevački vijesnik", br. 1., god. XXXVII, Sarajevo, 1930., str. 280-291

[5] Mirko Šestić je još prije dobio od fra Grge Martića njegove vlastite bilježnice sa zapamćenjima i zadatak mu je bio prirediti iste za tisak, no on to nikada nije učinio, a također nije pristao niti na to da ustupi bilježnice Odboru

onime koji će se tek zapisati. Društvo je odredilo Janka Koharića da stenografira Martićeve memoare. Pilar za sve što je Gavranić napisao kaže da to nije točno, da je ideja o okupljanju književnika nastala u kući S. S. Kranjčevića, u kojoj su se sastajali Dušan Plavšić (muž Kranjčevićeve šogorice Mile, rođ. Kašaj) i on. Nakon te se ideje osnovao Klub hrvatskih književnika u Sarajevu, a ideja o zapisima fra Grginih uspomena nadošla je kad su Plavšić i on (Ivo Pilar) posjećivali Plavšćevu sestru u Kreševu te svraćali i fra Grgi. Fra Grgo im je uvijek pripovijedao svoje uspomene, a njih dvojica su mu predložila da mu pošalju nekoga tko će ih popisati. Odlučili su se za Pilarovog prvog bratučeda Janka Koharića, koji je bio poznat po stenografiranju jer je istu dužnost vršio već prije u Hrvatskome saboru. Novčanu potporu je dala JAZU iz Zagreba[6]. Koharić je u Kreševu ostao 14 -15 dana.

Kao odgovor na Pilarov članak, javlja se fra Gavro Gavranić svojim člankom[7], pa nastaje mala polemika. Čini mi se da je između njih dvojice došlo do nesporazuma jer se zna tko je financirao, a tko zapisao "Zapamćenja", a jedino se spore oko toga čija je prvotna ideja to bila i koje društvo/klub je sudjelovao u tome. Očito je da su sudjelovali i Zagrepčani i Sarajlije, jedni realizacijom, a drugi idejom. Možda je Gavranić propustio poneki detalj, da je član Kluba hrvatskih književnika u Sarajevu ideju dobio u Kreševu a ne na samome sastanku Kluba, na što je Pilar reagirao.

Struktura djela

Prema strukturi, "Zapamćenja" se dijele na pet glava. U svakoj od pojedinih glava u natuknicama su dani događaji o kojima će biti riječ. Riječ je o sjećanjima od 1829. pa sve do 1878. g.

Na početku se nalazi uvodna riječ priređivača djela za tisak - Ferde Šišića – a nakon toga slijedi predgovor, koji je napisao brzopisac Janko Koharić. Ispred svega toga nalazi se svojevrsni fra Grgin verifikacijski potpis, njegov "blagoslov" da djelo može izaći takvo kakvo je napisano.

U uvodnoj riječi Ferdo Šišić pojašnjava kontekst nastanka "Zapamćenja" te svoju ulogu u redigiranju istih. On naznačava koje promjene jest, odnosno koje nije, učinio. Bitno mu je obavijestiti čitatelje o tome da u sadržaj samoga teksta nije zadirao, nego da je njegova uloga bila tek organizacijska – podijeliti tekst u pet poglavlja – te razrješivanje odveć dugačkih rečenica u dvije.

Predgovor Janka Koharića, napisan pjesničkim stilom, predstavlja ovo fra Grgino djelo kao "historijsko vrelo od neprocjenjive vrijednosti"[8].

---

[6] U istome članku, na str. 138, navodise i točan iznos: 200 forinti

[7] Gavranić, M.: "Osvrt na tvrdnje dr. I. Pilara o postanku Martića "Zapamćenja", u: Franjevački vijesnik", br. 1, god. XXXVIII, 1931., str. 10-21

[8] Fra Grgo Martić: "Zapamćenja", Zagreb, 1906. g., str. VII

Glava prva[9]: *Dokinuće jenjičerskoga odžaka (u junu 1826.). – Nešto o Jenjičerima uopće, a napose u Bosni. – Carski veziri u Bosni: Mehmed paša Kukavica (1751., 1755. i 1757. - 1760.) i Ali Dželaluddin paša (1819. – 1822.). – Buna Husein kapetana Gradaščevića (1831. – 1832.). – Kara Mahmudi Hamdi paša (1832.). – Mehmedi Salihi Vedžihi paša (1835. – 1840.). – Čenkel zade Mehmedi Tahir paša (1846. – 1850.)*

Događaji o kojima fra Grgo, vrlo živim jezikom, pripovijeda u prvoj glavi, započinju 1829. g., kad je još bio dijete u dobi od 8 godina. Te je godine Bosnom vladao sultan Mahmud II (1808. – 1939.), reformator koji je uveo nizam, odnosno redovnu vojsku. Slijedi opis janjičarske vojske i etimološko objašnjenje (tur. jeni = nov, čeri = vojska). Glavni zapovjednik janjičara zvao se *krkbin kolaga*. Dužnost janjičara je bila borba za vjeru, pokoriti sve one koji ne vjeruju u sveca Muhameda. Navode se počasni nazivi janjičara: odobaše, sakadžibaše, čorbadžije. Opisuje se narav bosanskih Turaka plemića: siloviti i otporni naredbama osmanlijskoga dvora. Zbog njihove naravi, iz Carigrada su im bili slani najstroži veziri, a koji su stolovali u Travniku. Ipak, i ti su se veziri bojali Sarajlija jer su oni bili bosanske poglavice, bogati, cvjetala im je trgovina s Mlecima. Stoga nisu noćili u Sarajevu, slobodnoj varoši, nego su gledali da što prije odu natrag za Travnik ili neki *pitomiji* grad.

Fra Grgo navodi koji su veziri bili jako strogi, *krvopije.* To su bili Mehmed paša Kukavica, Ali Dželaluddin paša i Abdurrahman paša. Najstroži je bio onaj najmanje strašnoga imena – Kukavica paša. Opisuje se neposlušnost nekih janjičara, zvanih baše (jer su provodili bašaluk = bezglavništvo). Oni su plašili, te katkad i ubijali kršćane, a ubijali su se i međusobno.

Bošnjaci su bili odlučili usprotiviti se sultanovim reformama, pa su naumili zaveziriti Husein – kapetana Gradačkoga. Fra Grgo odmah napominje da je o toj slavnoj ličnosti roman napisao Josip Eugen Tomić, što dokazuje njegovu načitanost i poznavanje stvaralačkog rada njegovih suvremenika.

Slijedi još opis nekoliko osoba, Nakib efendije Šerifa, vezira Vedžihi – paše, Fazli paše Šerifovića, Mustafa paše Hrnje i Tahir paše. Oni su nabacani u kratkim crtama, jedva se zna što je autor time htio postići. Uopće toliki katalog osoba kao da samo razvodnjuje djelo, umjesto da ga poveže u kompaktnu cjelinu.

Fra Grgi nije promakao niti ustanak Hrvata protiv Mađara. Samo spomenuvši da se nešto kuhalo, prvi put se u djelu pojavljuje njegov ličnost. Sebe uvodi na taj način što nam pojašnjava gdje je u to doba bio na službi – u maglajskom kotaru kao kapelan. Anegdota koja je vezana uz to, poznata je anegdota o pismenosti, odnosno nepismenosti vjerskih osoba. Fra Grgo i još devet pravoslavnih popova

[9] Kratak sadržaj svih pet glava, pisan kurzivom, preuzet je iz "Zapamćenja"

bili su pozvani ka kotarskom predstojniku Uzeir begu. Fra Grgo je trebao pročitati pismo svoga biskupa Marijana Šunjića, a popovi pismo sarajevskog vladike mitropoliti. Fra Grgi je pošlo od ruke pročitati pismo svoga biskupa, a nijedan pop nije znao pročitati svoje pismo jer je bilo pisano nekom novom srpskom ortografijom. Na kraju je fra Grgo pročitao i njihovo pismo, bez problema.

Druga anegdota vezana je za prkos tada mladoga fra Grge, kada nije htio dati svoga konja Mustafa paši. Sretno se izvukao od inače strogoga paše.

Prva glava završava s opisom Tahir paše, također strogoga. On je pobio mnoge koji su mu se protivili, a stolovao je u Travniku. Sve to završava prije mađarske bune koja je bila u kolovozu 1848. g.

Glava druga: *Omer paša (1850. – 1852.): boj kod Vranduka; neprilike fra Grgine s ustašama; Kavazbaša Ibrahim; katastrofa Ali paše Stočevića, njegov značaj i važnosti po Hercegovinu; poraz tuzlanskoga paše i sudbina liječnika Gustava Gaala; Omer paša i ban Jelačić: počeci Omer paše; propast fra Jukića; austrijski konzul Atanacković i njegov spor s Omer pašom.*

Radnja započinje u lipnju 1850. g., kada nakon Tahir paše nastupa Omer paša i ima zadaću umiriti i upokoriti Bosnu. To mu ne polazi za rukom jer su sarajevski kapetani i begovi svojeglavi i rade na svoju ruku. Oni podižu bune, a oni koji ustaju da se bune kod Martića se nazivaju ustašama. Toponimi koji se spominju u tome kontekstu, osim Sarajeva, jesu: Žepče, Osova, Varcar[10] i Tuzla.

Anegdota vezana za fra Grgin sukob s ustašama započinje tako što ustaše upadaju u kuću gdje su bili fratri i žele mu odvesti konja jer se jedan od njih bio okladio da će ga oteti. Fra Grgo nekako uspijeva pijanoga ustašu otpremiti dalje od sebe, pa bježi u planinu, gdje s ostalim fratrima boravi nekoliko dana, po kiši i zimi. Poslije opet nailaze na one ustaše, no opet uspješno bježe. Skender beg Ilinski, koji je dobio naredbu od Omera da potjera ustaše, to i uspijeva, a zapovjednik ustaša – Ibrahim Kavazbaša – prebjegava u Dubrovnik. Omer ga uhićuje, a onda i ubija. Slijede toponimi Jajce, Banjaluka, Livno, Mostar. Sljedeći suparnik, kojega se Omer rješava, jest Ali paša Rizvanbegović. O vladanju Ali paše, kazuje da je sakupljao velik harač, veći nego što je tražio bosanski vezir. Od kršćana je uzimao harač od 20 groša (a inače se uzimalo 15 groša), eksploatirao ih je za razne gradnje, novačio je kršćane u vojsku kad god bi išao u bojeve u Crnu Goru.

Značajna stvar koju Martić spominje u ovoj glavi je osporavanje istinitosti Mažuranićevog spjeva "Smrt Smail – age Čengića". On kaže da se raspitivao je

[10] Staro ime za današnji Mrkonjić Grad

li Čengić bio zaista onakav kako ga opisuje Mažuranić i je li na onakav način poginuo, pa da je čuo da to nije istina. Također se pozvao na još jedan izvor, jednu hercegovačku narodnu pjesmu koja je opjevala tu pogibiju, a koja je isto u suprotnosti s Mažuranićevim prikazom u epu.

Sudbina bečkoga liječnika Gustava Gaala fra Grgi Martiću se čini vrijednom pripovijedanja. On se bio oženio nekom Bugarkinjom koja ga je toliko zlostavljala da je ubrzo umro. Naime, tjerala ga je da pije rakiju i tukla ga je. Nije dozvolila rastavu braka, a koju mu je sugerirao i sam fra Grgo, budući da ionako nisu bili vjenčani niti crkveno jer je on imao tursko ime Veli beg. Fra Grgo ga je na samrti ispovjedio i pričestio, a kad je umro dao je atest da ga smije sahraniti na kršćanskome groblju, no nije uspio u tome jer žena nije dopustila. Poslije se dočulo da mu je glava bila smrskana od udarca cipelom.

Slijedi priča o nesretnoj pogibiji Jukićevoj. Počinje tako što je Omer paša poslao Ivana Franju Jukića i Fazli pašu u Zagreb, kako bi posjetili i u njegovo ime pozdravili bana Josipa Jelačića, no Austrija ga (Omera) je zbog toga osumnjičila da želi postati vladar Bosne, a Jelačića da želi postaviti za hrvatskoga kralja. Jukić ubrzo pada u nemilost Omer paše, što mu Austrija i dojavljuje, no on naivno odbija povjerovati u to. Najposlije i stradava. Isprva je bio zatvoren u vojničkoj kasarni, pa u drugoj tamnici, a onda je bio oslobođen i prebačen u Carigrad. Odanle su ga prebacivali u Rim, pa u Dalmaciju, gdje je na njega motrila austrijska policija. Nakon toga boravio je u Đakovu kod biskupa Strossmayera, a zatim je otišao u Beč na operaciju kamenca, no umro je nedugo nakon toga od drugoga kamena koji je bio u bubregu.

Martić spominje i fratra - književnika Marijana Šunjića, te opisuje njegov sprovod. Opisuje i austrijskog generalnog konzula Atanackovića, njegov život i narav. Za njega kazuje da je bio čestit i da je radio za austrijske interese. Kad je bio na samrti, Austrijanci su zamolili fra Grgu da ga obiđe i savjetuje mu da pozove svećenika svoje vjere kako bi primio sakrament. Fra Grgo je to i učinio, iako nerado jer nije volio nagovarati. Tada je Atanacković poslušao fra Grgu i pozvao pravoslavnog popa da mu donese svete tajne za pričest. Kako su mu žena i djeca potrošila sav imetak, grob mu je ostao bez križa i ograde. Fra Grgo se pobrinuo da se skupi novac za to.

Glava treća: *Huršid Mehmed paša (1853. – 1856.): dokinuće harača i uvedenje vojnice. – Topal Šerif Osman paša (1860. – 1869.); odnošaj prema Srbima: Stevo Petranović, otac Teofil, Vaso Pelagić, Gavro Vučković; odnošaj njegov s manastirom u Kreševu; gradnja ceste u Hercegovinu; ponovni mu odnošaj sa Srbima; Serafin Perović i jeromonah Leontije; bijeg osmorice klerika franjevačkih iz Mostara u Srbiju; Ivan Musić i Bajo Božić; Osman paša i fra Grga Martić; odlazak Osman paše, njegova karakteristika; Dževdet efendija i fra Grga; fra Grga i škola sarajevska*.

Slijedi godina 1852., priča o nasljedniku Omer paše, Huršidu Mehmed paši. Njega fra Grgo opisuje kao dobrog vezira, koji nije tlačio kršćansku raju kao njegovi prethodnici. On je bio uredio da fratri i popovi prikupljaju harač, tako da se za to vrijeme bila smanjila stopa nasilja. Taj je vezir imao dobro mišljenje o fra Grgi, kao što je i ovaj imao o njemu.

Osmana Topal pašu, sljedećeg vezira, od 1860. g., Martić opisuje kao velikog mrzitelja srpstva, dok je njega (fra Grgu) mazio i on je kod njega uživao veliko povjerenje. Stoga je fra Grgo od njega dobio dozvolu da prvi put nakon mnogo godina zazvone zvona unutar samostana. Zgodno je opisano kako je to bilo odobreno zato što je najbliža turska kuća bila na udaljenosti od četvrt sata, a bilo je napomenuto neka zazvone blago, da ne bi Turci slučajno čuli veliku galamu. Kreševski Turci su bili protestirali i njihove žene su u podne, kad se smjelo zvoniti, udarale u tepsije kako bi prigušile zvuk zvona.

Austrija zahtijeva gradnju kolnoga puta uz Neretvu do Sarajeva. Komisija je bila odredila da i fra Grgo sudjeluje u određenju gradnje ceste. Na ovome mjestu fra Grgo opisuje pentranje po planinama i istraživanje gdje je najbolji prečac. Ne propušta spomenuti kako se on uspio popeti nekom strminom kojom se samo koze uspijevaju penjati, dok komisija nije bila te sreće.

Fra Grgo pomaže prevesti i protumačiti pisma zavjere koja su Srbi razmjenjivali s Rusima. Uspio je sačuvati živote nekim vladikama, da ih Turci ne nabiju na kolac. Također je uspio odvratiti neke bogoslove od dezertiranja u Srbiju. Oni su promijenili zvanje i postali visoki činovnici, što im je bolje ležalo od svećeničkoga poziva.

Dolazi do nesporazuma između fra Grge i Osman paše jer Osman sumnja da fra Grgo radi protiv njega i ljudima koji mu dolaze u posjet dijeli novine. Stoga ovaj zahtijeva da se fra Grgu premjesti. Mnogi agitiraju za njega i on ostaje na istome mjestu. Za vrijeme te afere napisao je "Osmanidu", po njegovu mišljenju njegovo najbolje djelo dosad, no ona je izjedena od miševa jer ju je bio skrio u hambar sa žitom. Kasnije se izmirio s Omanom, no ovaj više nikada nije imao povjerenja u njega. Nedugo nakon toga polazi u Carigrad. Osman paša piše pismo preporuke za njega, no sad više ni fra Grgo njemu ne vjeruje, pa otvara pismo kako bi vidio sprema li mu Osman kakvu zamku. Nije bilo zamke, nego preporuka, no više nije mogao iskoristiti to pismo budući da ga je jednom već bio otvorio. Kad je došlo vrijeme da se Osmana premjesti drugdje, nekako se uredilo da je ipak ostao. I fra Grgo je htio agitirati za njega jer je bio popustljiv, dijelio je milostinju, gradio je ceste. Fra Grgo ispravlja nepravde koje su učinili neki Dalmatinci, a zauzvrat traži uslugu od Osman paše za nekog čovjeka koji je bio nepravedno osuđen. Često puta je tako fra Grgo izmolio oprost kad je već bila dosuđena smrtna kazna. U međuvremenu fra Grgo saznaje da je neki drugi fra Grgo vršio prosrpsku propagandu, a da je Osman tako krivo shvatio da se radi o njemu.

Opisuje kako car i kralj Franjo Josip I putuje Dalmacijom i nadgleda pogranične krajeve, što Turcima nije bilo po volji pa su pitali fra Grgu zašto ovaj to čini, a njihov car ne. On je imao diplomatski odgovor da po turskome zakonu ne stoji da car to treba raditi, osim ako ne predvodi u kakvu borbu.

Reforme, koje je pokušao provoditi još Mahmud II, sad zaživljuju i bosanski mladići se popisuju za redovnu vojsku – nizam. Dževdet efendija se savjetuje s fra Grgom oko toga tko bi mogao sastaviti himnu, vojnički marš. Fra Grgo mu predlaže da angažira nekog književnika preko Save jer u Bosni ne zna tko bi to mogao. Ali efendija cilja na njega, pa ga na kraju angažira i za glazbu i za tekst. Iz toga nastaje još jedna anegdota vrijedna prepričavanja, kako je fra Grgo "smjestio" Turcima tako što je na glazbu Vukotinovićeve budnice "Nek se hrusti šaka mala" sastavio turski vojnički marš! Taj isti efendija kasnije je dao dar za izgradnju veće škole jer je ona koja je do tad postojala bila jako malena i skromna. Fra Grgo u ovoj glavi opisuje još kako je uspješno sabotirao konkurentnu vjersku školu – školu protestantkinje miss Irby. Naime, ista je djecu odgajala u protestantskome duhu, pa ona nisu za vrijeme mise više poštivala katoličke rituale. Fra Grgo se pobrinuo da se roditelji te djece obavijeste o tome, pa su ih roditelji smjesta prebacili u njegovu školu. I ne samo to, nego je uspio dovesti nekoliko sestara milosrdnica iz Zagreba, koje su preuzele poduku u školi i ta je škola postala jako ugledna.

Glava četvrta: *Safvet paša (1869. – 1870.) i Akif Mehmed paša (1870.); pitanje o kršćanskom zvonenju i Haidar efendija; Asim Mustafa paša (1872. – 1873.); Derviš Ibrahim paša Lopčali (1874. – 1875.); hercegovačka buna; Mazhar paša (1878.); pred okupaciju i uloga fra Grge u to vrijeme.*

1869. na vlast stiže Safvet paša, a fra Grgo, zajedno s još četiri utjecajna Turčina i jednim kršćaninom, polazi kao izaslanstvo za doček u Busovaču. Od njega je dobio novac za izgradnju katoličke škole.

Slijedi Akif Mehmed paša, koji dopušta izgradnju pravoslavne crkve s visokim zvonikom, a zbog čega se Turci uzrujavaju jer je zvonik viši od njihove kule. Kao posljedica svađe između Turaka i Srba, paša napušta Sarajevo i odlazi u Carigrad. Ibrahim beg preuzima mjesto vezira, a s njime dolazi i Haidar efendija. Taj efendija dopušta fra Grgi da se na prvi put na Uskrs upotrijebi zvono koje nije zvonilo deset godina, no traži da ne bude preglasno. Sve je to učinio kako bi od fra Grge dobio preporuku kod Austrijanaca jer provodi reforme.

Sljedeći vezir je bio Asim Mustafa paša. Srbi spremaju nekakav ustanak, Turci to istražuju. Fra Grgo se nađe kao sudionik slučajnog ranjavanja jednoga Turčina, nakon čega se radi i o njegovoj glavi, no sve se na kraju dobro svrši.

Pomalo nezgodne naravi vezir, koji dolazi nakon ovoga pređanjega, bio je Derviš Ibrahim paša. Izbija buna u Hercegovini, sudjeluju i Crnogorci. Fra Grgo napominje da je taj ustanak opisan i u njegovim "Osvetnicima". Vijeća se o sudbini Bosne. Srbi žele Hercegovinu pripojiti Crnoj Gori, a Bosnu Srbiji, jer smatraju da nitko od naroda u Bosni – niti Turci, niti Srbi, niti katolici – ne žele k Austriji. Fra Grgo, kao zastupnik biskupa i naroda, to odbija i najavljuje da će dokazati da katolici žele k Austriji. Stoga šalje brzojav na Berlinski kongres i moli Austriju da preuzme Bosnu jer Srbija u 70 godina svoje uprave u svojoj zemlji nije napredovala te je intolerantna prema katoličkom pučanstvu, nije dala da se u Beogradu sagradi niti jedna katolička crkva. Austrija je na to okupirala Bosnu, a fra Grgo je bio izgrđen i morao se u prvo vrijeme skrivati da ga ne ubiju. Sakrivao se u francuskome konzulatu.

Glava peta: *Okupacija, prelaz austrijske vojske preko Save i pokolj kod Maglaja (7. aug.); dalje napredovanje do Sarajeva; boj kod Sarajeva i predaja grada; prvo uređenje i uloga fra Grge kod toga; Hadži Lojo; Filipovićeve kazne; bosanska deputacija u Beču i Budimpešti*.

Opisuje se okupacija Bosne od strane Austrije, kako kršćani prelaze preko Save, a predvodi ih Filipović. Na Žepačkome polju i u Maglaju dosta ih stradava od Turaka. Turci brane dolazak u Sarajevo, a Filipović traži da se Sarajevo preda. Toponimi koji se spominju su: Tuzla, Travnik, Jajce, Derventa, Slavonski Brod, Maglaj, Žepče, Zenica, Fojnica, Kiseljak, Sarajevo. Sarajevo se predalo, fra Grgo je izašao iz skloništa u francuskome konzulatu, predstavnici svih vjera su se predstavili Filipoviću. Fra Grgo mu recitira pjesmu u pozdrav vojsci. Fra Grgo postaje Filipovićeva desna ruka i govori mu koje ljude da uzme u predstavništvo, a koje ne, tko je varalica, a tko pošten. Filipović prikuplja oružje od svih koji su ga imali i provodi istragu protiv pobunjenika. Filipović traži od Turaka pismo u kojemu se dragovoljno predaju i obvezuju na pokornost Austriji, a Austrija će im jamčiti pravo ispovijedanja njihove vjere te imovinu koju su imali. Fra Grgo tu biva posrednik između Turaka i Austrije, sastavlja im formu kako da napišu to pismo. Predstavnici sve tri vjeroispovijesti idu se pokloniti caru Franji Josipu I u Zagreb. Ide i fra Grgo, te mu sastavlja pjesmu. Spominje da se tom prilikom sastao s narodnjacima i imenuje jednoga od njih - Ivana Kukuljevića Sakcinskog. Sastao se i s Mihovilom Pavlinovićem. Pokušava parafrazirati govor koji je car održao Bošnjacima, a u kojemu Bosni obećava sreću i napredak.

Na kraju fra Grgo dodaje opasku o ovim zapamćenjima, da ih je diktirao prostim jezikom, bez obzira na gramatiku i sintaksu, te da je govorio onako kako je doživio i čuo, a ako je nešto krivo čuo neka ga isprave oni koji znaju bolje.

Žanrovsko određenje

Oko pitanja žanra ovoga djela, velika većina teoretičara se opredijelila za žanr memoara, dok je tek jedan teoretičar – Dubravko Horvatić - odlučio svoj glas dati žanru putopisa. Moja namjera u ovome poglavlju jest ustvrditi žanr "Zapamćenja" te pojasniti zašto je tome tako.

Veselko Koroman, u podjeli na žanrove, fra Grgina "Zapamćenja" smješta u žanr zapamćenja[11]. U taj isti žanr on smješta i Matu Krističevića, Martina Đurđevića i Ćiru Truhelku. Potonji je jedini Slavonac, dok su ostala dvojica porijeklom iz BiH. Ostali žanrovi, prema kojima Koroman dijeli pisce i djela, jesu putopisi, ljetopisi, propovijedi, pripovijetke, romani i kritike.

Ovdje je značajno primijetiti da Koroman za žanr koristi staru hrvatsku riječ - po istoimenome fra Grginome djelu - zapamćenja: "Pred konac 19. st. i u prvoj polovici 20. st. izašlo je nekoliko i memoarskih djela, ili – kako ih zgodno nazva autor onog s istoimenim naslovom – zapamćenja."[12]

O djelima izabranima kao reprezentativni model toga žanra, Koroman kaže da ona reflektiraju misli autora o dobu u kojemu su živjeli i stvarali, pokazuju kako su to živjeli, pri čemu se ne nameće prototip ispravnoga života[13]. Čitajući djela koja je uvrstio u svoju knjigu, npr. "Anđela u Jajcu", autora Mate Krističevića, vidimo da to ipak nije točno. Naime, autor na kraju djela daje, u klasicističkome duhu[14], moralnu poruku čitateljima, ukazujući im koji je način ponašanja primjeren a koji ne, odnosno kakvim se načinom ponašanja može izbjeći sukobe između Turaka i kršćana: "U ispričanom događaju imamo dva teška slučaja, koja su se nerazborito desila. Mi ih bilježimo jer nam služe kao pouka... Eto ste čuli kakav je učinak proizvelo pojedinačno mišljenje. Navedeni slučaj treba pripisati mjesnom župniku. On je mogao to zlo spriječiti... Ovo je župnik sve mogao odvagnuti i odlučiti savjetujući se sa starijim ljudima, te donijeti zaključak prema onoj pravnoj izreci: "Ono što se tiče svih, treba da svi i odobre". Kamo li sreće da su onda Turcima ponudili čašicu rakije; sigurno bi bili miliji Bogu..."[15] Nadalje Koroman kaže da su autori tih zapamćenja "ljudi iza kojih je već stajao dovršen književni opus"[16], a iz čega vidimo i njegov stav prema tome žanru, pogotovo kad kasnije kaže

[11] Veselko Koroman: "Hrvatska proza Bosne i Hercegovine od Matije Divkovića do danas", Mostar – Split -Međugorje, 1995., str. 9

[12] Isto, str. 9

[13] Isto, str. 9

[14] Djelo opisuje događaj iz 1782. g., ne zna se kad je napisano; dakle može biti bilo kada između 1775. i 1840. g. jer je u tome razdoblju autor imao 20 g. naviše, a objavljeno je tek 1974. g.

[15] Isto, str. 59

[16] Isto, str. 9

da "prije svega treba naglasiti da su zapamćenja spomenutih pisaca literarno vrijedna i zanimljiva štiva."[17]

Ono što Koroman kaže implicitno, ako sam ispravno razumjela, da žanr memoari, odnosno zapamćenja, nije u istome rangu kao neki drugi žanr, da pripada skupini nižih žanrova u odnosu npr. na roman i dramu, Dean Duda kaže eksplicitno: "Dnevnik, autobiografija ili putopis, primjerice, ulaze u polje njezina interesa (tradicionalne povijesti književnosti – M. P.) gotovo usput, i to samo ako pripadaju piscima koji su mjesto u povijesti književnosti zaslužili značajnim ostvarenjem u nekom od velikih (kraljevskih) žanrova. Uvijek pjesnici, romanopisci i dramatičari pišu putopise, autobiografije i dnevnike. Situacija nikad nije obrnuta. Naime, dnevničari ili putopisci u pravilu ne pišu romane ili drame."[18]

Ljubomir Maraković se zalaže za to da se "Zapamćenja" svrstaju pod žanr memoara ("Memoari, kao što su "Zapamćenja" fra Grge Martića, nisu upravo autobiografija, a isto tako nije to ni dnevnik Eugena Kvaternika, Dragojle Jarnevićeve i dr."[19]).

Ovdje je zanimljivo primijetiti kako negiranjem memoara kao nečega što ima veze s autobiografijom autor pobija definiciju memoara prema kojoj su oni podvrsta autobiografije: "Memoari su prozna književna vrsta u kojoj pisac izlaže sjećanja iz vlastita života i važnih kulturnih, političkih ili društvenih događaja u kojima je sudjelovao ili ih je kao izravni promatrač pratio. Uz dnevnik se smatra posebnom vrstom autobiografije, a redovno opisuje događaje i zbivanja s određenim vremenskim odmakom, što omogućuje naknadno tumačenje, razumijevanje i piščeve komentare o ondašnjem i sadašnjem značenju. Često ima i dokumentarnu važnost. Kao zasebna književna vrsta razvijala se još od antike, omiljena je u romantizmu, a svojevrsni procvat doživljava i u naše vrijeme."[20]

Sljedbenik takvoga mišljenja je i Vinko Brešić, pa "Zapamćenja" smješta upravo pod taj žanr[21]. Isti u poglavlju "Memoari fra Grge Martića" navodi da je i sam brzopisac dotičnoga djela, Janko Koharić, napisao članak u kojemu "Zapamćenja" naziva memoarima[22].

Brešić te iste memoare u jednome trenutku naziva diktatom[23], što oni samom svojom formom i jesu budući da su bili diktirani osobi koja ih je bilježila.

---

[17] Isto, str. 9

[18] Dean Duda: "Priča i putovanje", Zagreb, 1998.,str. 7

[19] Ljubomir Maraković: "Hrvatska enciklopedija", sv. 1, ZG, 1941., str. 788

[20] Milivoj Solar: "Književni leksikon", Zagreb, 2007., str. 232 - 233

[21] Vinko Brešić: "Teme novije hrvatske književnosti", Zagreb, 2001., poglavlje "Memoari fra Grge Martića", str. 39

[22] Isto, str. 39

[23] Zbornik radova znanstvenoga skupa Fra Grgo Martić i njegovo doba, Zavičajni klub Posušje, Zagreb, 1996., str. 135

Brojni su još autori koji "Zapamćenja" nazivaju memoarima. Izdvojit ću još Helenu Sablić Tomić koja izrijekom kaže: "Intenzivnije se memoari počinju pisati u razdoblju romantizma (Fra Grgo Martić, I. Perkovac, A. Starčević)."[24]

Međutim, mišljenja različitoga od svih ostalih jest Dubravko Horvatić. On fra Grgina "Zapamćenja" uvrštava u svoju knjigu "Hrvatski putopis"[25]. Dakle, prema njemu su "Zapamćenja" putopis. Iako se eventualna spornost žanra može se naslutiti u uvodu koji daje prije djela koje slijedi: "Međutim, njegova izvanredna "Zapamćenja" velik su prinos hrvatskoj putopisnoj književnosti i memoaristici."[26], ipak se nigdje izrijekom ne navodi da su to memoari, a da ih je, na primjer, zbog spornosti žanra uvrstio u knjigu putopisa. Meni je jasno da on zajedničku nit vidi u temi Bosne, a također fra Grgo kroz svoje djelo putuje prostorom i vremenom, no to nije razlog da se njegovo djelo nazove putopisom.

Dean Duda distingvira pojam putopisa od djela koja u sebi imaju temu putovanja i time obrazlaže zašto neki autori griješe kad neko djelo nazivaju putopisom samo zato što u njemu postoji tema puta: "Ponajčešće je dovoljno da putovanje predstavlja tematsku ili kompozicijsku okosnicu nekoga teksta, pa da se jednostavnom logikom podrazumijeva njegova pripadnost putopisnoj književnosti. Rijetko se uzima u obzir posebnost subjekta putopisnoga diskurza, razlozi njegova putovanja, odabrani itinerarij, perceptivna sposobnost, fikcionalna ili dokumentarna usmjerenost teksta i pripovjedačko umijeće."[27]. Razloge tome Dean Duda vidi u dubokoj povezanosti pripovijedanja i putovanja.[28]

Zašto "Zapamćenja" nikako nisu putopis? Milivoj Solar putopis definira kao "književnu vrstu u kojoj pisac iznosi doživljaje i dojmove o predjelima kojima je proputovao. Ključna je tehnika dislokacije, slično kao u pustolovnom romanu, s time što se ne očekuju nužno uzbudljivi događaji nego je najveća pozornost posvećena bilo opisima proputovanih predjela, bilo autorovim asocijacijama i razmišljanjima potaknutim onim što je putem vidio i doživio. Kompozicija je najčešće određena odlomcima s naznakom mjesta i vremena, a širok je raspon tematskih mogućnosti od opisa stvarnih predjela, ljudi i događaja i drugih kultura do fantastičnog zamišljanja imaginarnih svjetova, kao u tzv. utopijama. Stil pri tome varira od gotovo znanstvenog izlaganja manje poznatih činjenica do filozofskih ili poetskih zapisa o osjećajima, dojmovima i razmišljanjima koja su potaknuta mjestima kojima pisac prolazi ili ljudima s kojima se susreće."[29]

---

[24] Helena Sablić Tomić: "Hrvatska autobiografska proza", Zagreb, 2008., str. 86

[25] Dubravko Horvatić: "Hrvatski putopis od 16. st. do danas", Zg, 2002., str. 127 – 131

[26] Isto, str. 127

[27] Dean Duda: "Priča i putovanje", Zagreb, 1998., str. 31

[28] Isto., str. 32

[29] Milivoj Solar: "Književni leksikon", Zagreb, 2007 , str. 305 - 306

Zanimljivu definiciju memoara, te podrobnu klasifikaciju istih, nudi nam Helena Sablić Tomić. Ona memoare karakterizira kao "model autobiografske proze usmjeren problematiziranju povijesne, socijalne i kulturne zbilje oblikovane iz perspektive memoarskoga subjekta u prvom licu jednine. Memoarski subjekt je osoba koja je poziciju pripovjedača stekla s obzirom na svoj socijalno priznati javni ugled. Takva društveno reprezentna osoba strategijama historiografskoga pripovijedanja iz pozicije prvoga lica jednine oblikuje svoju osobnost kao dio izvanjskoga prostora. Funkcija koju obnaša (politička, društvena) omogućuje joj mjesto svjedoka zbivanja o kojima piše, a često je ona i sama tvorac nekih tematiziranih događaja. Memoarist, poput suvremenih povjesničara, hijerarhijski svrstava događaje prema načelu njihove specifičnosti, a ne univerzalnosti, namjeravajući tako proizvesti dojam kontinuiteta i koherencije spoznaje o određenom vremenu. Pri tome vodi brigu o inicijalnoj ideji koja je potaknula memoarsku priču – opisati osobni život kroz duh pripadajućega vremena. Memoarska proza pisana je iz pozicije post festum, iz jedinstvene vremenske točke koja retrospektivno promatra te pripovijeda ono što se uistinu dogodilo."[30]. Ovo o čemu autorica govori korespondira s tezama Deana Dude o tome da memoari poprimaju vrijednost istim onda kad ih piše osoba koja je već priznata u svijetu književnosti, a da se nikada ne događa obratno, dakle da osoba prvo napiše memoare, a tek onda počne stvarati djela više književne vrijednosti. Sablić Tomić memoare dijeli s obzirom na dominantne narativne strategije preko kojih se ogleda pozicija subjekta u odnosu na tematizirana događanja. Tako da postoje tri glavne vrste memoara: personalni, socijalni i povijesni memoari[31]. Prema karakteristikama tih vrsta memoara, "Zapamćenja" bi, prema meni, bila povijesni memoari. Naime, obilježje povijesnih memoara je "da je subjekt ujedno i tvorac tematiziranih događaja, primarno vezanih uz različita zbivanja u povijesti kao što su rat, pravo na nacionalni identitet i sl."[32].

Po nekim elementima "Zapamćenja" žanrovski podsjećaju na pikarski roman. U prilog tome ide to što je u središtu djela iskazni subjekt koji se o svojim dogodovštinama izražava u prvome licu jednine, te se u različitim životnim situacijama snalazi lukavošću. Naravno, fra Grgo nije nikakav probisvijet i antijunak, što je odlika takvoga tipa romana, pa zato i kažem da njegovi memoari imaju samo neke elemente pikarskoga romana. Slobodno govoreći, njegove memoare bih mogla nazvati pikarskim memoarima.

I na kraju se postavlja pitanje, jesu li zapamćenja sinonim za memoare? Kako dolaze od francuske riječi "mémoires", što znači "uspomene, sjećanje", razumljivo je da je taj termin u hrvatskome jeziku pronašao prijevod i "zapamćenja".

---

[30] Helena Sablić Tomić: "Hrvatska autobiografska proza", Zagreb, 2008., str. 85

[31] Helena Sablić Tomić: "Intimno i javno", Zagreb, 2002., poglavlje "Tipologija memoara", str. 154

[32] Isto, str. 154

Jezična analiza

Ovo je djelo napisala osoba koja je rođena u Hercegovini, točnije u selu Rastovača, pokraj Posušja, u Gornjoj Bekiji[33]. S trinaest godina dolazi u novi govorni kraj, gdje stječe neke nove naglaske, usvaja novi rječnik, no ono što naučimo u najranijoj dobi obilježi nas više nego bilo što drugo u kasnijoj dobi. To je vidljivo i u ovim memoarima i na temelju te činjenice Mate Šimundić je analizirao jezik "Zapamćenja"[34].

Sam fra Grgo Martić kaže o jeziku dotičnoga djela: "Na koncu konca imam primijetiti, da sam ovo mom brzopiscu onako oblimice, prostim jezikom, bez obzira na gramatikalnu i sintaktičku opravu kazivao, a kazivao sam stvari, koje sam zapamtio, ili, kako sam ih čujavao, onako sam ih i pričao", iz čega Šimundić izvodi zaključak da je jezik "Zapamćenja" pisan govornim jezikom. Uzevši u obzir sve moguće čimbenike kreiranja govornoga jezika autora (jezik nove sredine u koju je došao u trinaestoj godini, lektira koju je čitao, osobe iz raznih sredina s kojima se susretao), ostaje činjenica da u "Zapamćenjima" ima dosta jezičnih osobina iz rodnoga kraja, sela Rastovače iz Gornje Bekije.

Prije nego krenem s analizom izvornoga bekijskoga govora u ovome djelu, objasnit ću zašto se ono vodi kao autorski tekst fra Grge Martića, a ne brzopisca Janka Koharića. Razlog tome je to što je Koharić bilježio tekst točno onako kako ga je fra Grgo kazivao, a sam fra Grgo ga je kasnije još jednom pročitao i dopunio ono što je smatrao potrebnime. Nakon toga, tekst je za tisak priredio Ferdo Šišić, na taj način što je tekst podijelio na poglavlja i od nekih odveć dugih rečenica načinio po dvije. Tako da je ovaj tekst, nepobitno, autentičan fra Grgin: "Bez obzira dakle na način pisanja djela ono se s punim pravom može uzeti kao da ga je Martić napisao svojom rukom. Ovaj je podatak neobično važan u prikazu jezika naslovljenog djela jer bi bilo teško lučiti nanose od izvornog jezika."[35]

Razlika između jezika u "Zapamćenjima" i jezika u ostalim Martićevim djelima, prema Šimundiću, jest u tome što su ranija Martićeva djela (a posebice "Osvetnici" i "Posvetnici") pisana tadašnjim jezikom druge polovice 19. st., koji je bio svojevrstan nastavak jezične tradicije renesanse, dok je u "Zapamćenjima" "progovorio jezikom oslobođenim većine natruha, njime je stajao najbliže sebi, svomu rodnom kraju i nama danas"[36].

Pri analizi govora Gornje Bekije, bitno je ustvrditi da se on nije mnogo promijenio od 19. st. do danas.[37] Koji je razlog tome, mogu samo nagađati, no pretpostavljam da

---

[33] Bekija = regija između Neretve i Imotskoga polja

[34] Mate Šimundić: "Osobitosti bekijskoga govora u "Zapamćenjima" fra Grge Martića", u: "Godišnjak instituta za izučavanje jugoslavenskih književnosti u Sarajevu", knj. 2., Sarajevo, 1973.

[35] Isto, str. 154

[36] Isto, str. 155

[37] Isto, str. 155

se govor u ruralnim krajevima mijenja sporije nego govor u urbanim krajevima, gdje je veća dinamika i miješa se mnogo kultura i subkultura.

Glasovi[38]

Samoglasnici:

Ova analiza samoglasnika temelji se na činjenici da je Martić priučeni ijekavac, te da su mu se u navedenome djelu "omakli" ikavizmi, koji odaju njegovo porijeklo – bekijsko. Navest ću nekoliko primjera: *prisvlaka* (str. 46), *providivši* (str. 11), *viditi* (str. 85).

Tipično za bekijski kraj je i zadržavanje nekih ekavizama, što je vidljivo u primjeru *starešina* (str. 60).

Umjesto riječi *događaj*, Martić stalno koristi bekijski oblik *dogođaj* (str. 3, 54, 61), a što je nastalo razjednačivanjem o - a - a › o - o – a.

Veznik *neka* je nekoliko puta u krnjem obliku *nek* (str. 69, 93). Šimundić jedanput nalazi primjer stezanja ao › o kod veznika *kao što* u *košto*.

Nesvršeni oblik nekih glagola, primjerice *dovoditi*, *raznositi*, u bekijskome govoru poznaje i inačicu *dovađati*, *raznašati* (str. 26, 103).

Suglasnici:

Vidljivo je ispadanje suglasnika u složenicama s prijedlozima na – *d*, kad se stvara težak suglasnički skup: *prestojnik* (str. 11, 59, 109), *ocijepiti* (str. 52), *prestaviti* (str. 101).

Iako je većinu života proveo među muslimanskim življem, gdje je bezbroj puta čuo ime Ibro, Martić ga u djelu navodi kao *Imbro* (str. 18), što je tipično za bekijski kraj (umetanje glasa m ispred b).

Iako je Martić kasnije usvojio glas *h*, netipičan za bekijski kraj, u "Zapamćenjima" ga, u duhu govora rodnoga kraja, često izostavlja: *ajte, ajde, bi, kuvati*... (str. 55, 69, 64, 91, 4).

U prezentu glagola *moći*, kod Martića 3. lice jednine glasi *morem* (str. 10, 32, 46), što je tipično za više krajeva, ne samo za bekijski.

Umjesto riječi zaklinjanja *bogami* i *bogati*, u bekijskome kraju se vrši ublažavanje, pa se kaže *borami, borme* (glas *r* zamjenjuje *g*). Tu karakteristiku nalazimo kod Martića na stranicama 6, 17, 61 i 117.

[38] Analiza jezika "Zapamćenja" učinjena je prema gore navedenome Šimundićevu članku

Karakteristično za bekijski kraj je da u njegovome govoru imenica *čutura* glasi *ćutura*, što kod Martića nalazimo na stranici 50.

Suglasnički skup *št* se u gornjobekijskome govoru izgovara *šć*. Primjer kod Martića je u riječima *upropašćen* (str. 30), *navješćen* (str. 82).

Kolebanja između književnoga izgovora i izgovora rodnoga kraja vide se u riječima *iskati* i *zaiskati* jer ih Martić na istoj stranici rabi u dva različita oblika: *Paša išče konja da vidi*...(bekijska inačica umjesto ište, iska) i *Ma u mene i sina da zaište* (str. 82).

Naziv grada *Imotski* u bližoj i daljoj okolici Imotskoga se izgovara *Imocki* (kod fra Grge primjer na str. 22).

Riječ *sumnja* u bekijskome govoru glasi *sumlja*, a također i glagol izveden od te riječi glasi *sumljati*, umjesto *sumnjati* (primjer kod fra Grge na str. 61).

Sklonidbene riječi

Imenice:

Imenica *čobanin* kod Martića nalazi skraćeni oblik *čoban* (str. 49). Skraćivanje je u Bekiji vidljivo i kod imenice *ustaša*, gdje ona glasi *ustaš* (str. 19).

Kratka množina, umjesto duge, karakteristična je za bekijski govor. Primjer kod Martića je u riječi *druzi* (str. 58).

Zamjenice:

Kod njih je kod Martića primjetno obilno služenje bekijskim oblicima.

Akuzativ osobne zamjenice *on, ona, ono* u množini za sva tri roda, s prijedlozima, glasi *nje* i *nji* (str. 35 i 110).

Pokazna zamjenica *ovaj, taj*, onaj u bekijskome govoru ima oblik *ovi, ta i ti, oni* (primjeri kod Martića na str. 4, 7, 15, 17, 18, 85, 88).

Upitno – odnosna zamjenica *što* kod Martića je najčešće u bekijskome obliku *šta* (primjeri na str. 30, 70, 89, 94), a također oblik štogod biva rjeđi od oblika štagod (str. 116).

Neodređeni oblik *netko i nitko* ponekad zamjenjuje bekijski oblik *neko* i *niko* (str. 74 i 91).

Brojevi:

Za njih je u bekijskome kraju u sklonidbi specifičan oblik: *četir*[39]*, dvim, trim* (kod fra Grge na str. 5, 37, 102).

[39] Iako Šimundić navodi da ovako još govore samo najstariji ljudi, znade se takve oblike čuti i od naših ne baš prestarih političara, npr. na sjednicama Hrvatskoga sabora

Glagoli:

Ponovo do izražaja dolazi fra Grgino kolebanje između književnoga i bekijskoga izgovora. Tako umjesto glagola *izići* katkada stoji glagol *izaći* (str. 48, 69).

Glagol *jahati* kod Martića glasi *jašiti* (str. 117). Koliko je meni poznato, taj oblik nije isključivo vezan za bekijski kraj, čest je i u Bosni.

Kod glagola *napasti* u prezentu, u svim licima, dolazi do ispadanja suglasnika *d*, tako da, npr., prvo lice jednine glasi *napanem* (primjer na str. 99).

Glagol *biti* u aoristnome obliku, u bekijskome govoru, u kondicionalu ima isključivo oblik *bi*, i to za sva lica jednine, te drugo i treće lice množine (kod Martića primjeri na str. 16 i 112).

Sintaksa

Upravo u sintaksi je fra Grgo Martić ostao najdosljedniji bekijskome govoru.

Kod imenica množina redovito biva zamijenjena oblikom jednine, npr. *Kad udari bilo Crnogorac, bilo Turčin* (str. 56).

Zamjenica *koji* zamjenjuje zamjenicu *neki*, brojeve *jedan, dva* i pridjeve *određen* i *stanovit* (str. 7, 9).

Umjesto zamjeničkoga izraza *ni za što*, Martić rabi izraz *za ništa*.

Zanimljivost je kod glagola *trčati*. On nije postojao u Martićevo doba, nego je njegovo značenje bilo sadržano u glagolu *letit* (primjer kog Martića na str. 12, 117).

Kad se govori o kakvome nepoznatome kraju, koristi se dvostruki prilog *negdje tamo* (str. 3)[40].

U sintaksi oblika ima nekoliko specifičnih oblika padeža. Takav je i posvojni imenički genitiv prezimena uz koja se ne nalaze apozicije. Primjeri kod Martića: *"Izađe Osman paša u konak Musića"* (str. 66) i dr..

Objekt nekada biva u dativu, umjesto u akuzativu. Primjer: *"A bi li volio Turčinu?"* (str. 113).

Takozvani etički dativ česta je pojava u bekijskome govoru. Martić je koristi u primjerima: *"Evo ti zovnu mene prestojnik"* (str. 11) i dr.

Vokativ se katkada upotrebaljava u ulozi subjekta. Primjer: *"Čuje to care i zovne ga preda se."* (str. 9).

[40] Isto vrijedi i za neodređeno, nepoznato vrijeme, kad se uz poznati dio u rečenici koristi prilog "nekad", npr. "nekad u proljeće".

Predikativni instrumental je dosta očuvan u bekijskome govoru. Primjer kod Martića: *"Bivao je u Travniku, bivao u Tuzli, bivao u Mostaru komisarom vladinim..."* (str. 59)

Sintaksa glagolskih oblika se u bekijskome govoru podudara sa sintaksom u standardnome hrvatskome jeziku, s tom iznimkom da u njoj ne postoji glagolski prilog prošli. Najučestaliji oblik je prezent, a odmah nakon njega aorist.

Karakteristične za bekijski govor jesu i bezglagolske rečenice, kojih u ovome djelu ima cijelo mnoštvo (primjeri: "Peke.", str. 72, itd.).

Šimundić donosi i rječnik domaćih riječi i izraza, iz kojega ću izdvojiti samo nekoliko riječi koje se inače rijetko gdje mogu naći: budalakati, čujavati, kvartir, međuto,, prišutiti se, prizovnuti, ubrusiti[41].

Na kraju bih spomenula da su se tematikom jezika bosanskih franjevaca bavili brojni jezikoslovci, pa tako i dr. Ivo Pranjković i dr. Dalibor Brozović, no ja sam za analizu "Zapamćenja" odabrala upravo ovaj članak profesora Mate Šimundića jer je on analizirao jezik djela koje je tema ovoga diplomskoga rada.

Stilistička analiza

Ovu stilističku analizu temeljit ću na članku osobe koja je neizostavna kad se govori o stilu – Krunoslav Pranjić[42]. Ovdje navodim stilističke postupke koje je on prepoznao u "Zapamćenjima":

1. Ritmizacija enklitikom

Primjer[43]: **Tahir paša... namah se razboli od kolere. Liječio ga doktor Franz i nije ga mogao izliječiti... Naredio je da ga Franz secira i balzamira, pa da ga u sanduku zakovana u Carigrad pošalju... njegovi *prenesu GA* kroz Sarajevo, a *ono pukne* glas po Sarajevu, da se on pritajio, da nije umr'o, već da ga *živa* u Carigrad nose: ni *mrtvu* mu nijesu Sarajlije vjerovale.** (13)

Prva neobičnost, koja upućuje na stilsku obilježenost reda riječi, jest premještanje enklitike *GA* ispred glagola *prenijeti*. Na taj način ova zamjenica gubi svoju funkciju enklitike i dobiva naglasak koji pak uvjetuje ritmičnost u pripovijedanju.

---

[41] Za njihovo značenje pogledajte u već prije navedeni članak, str. 166-167

[42] Krunoslav Pranjić: "O jeziku i stilu fra Grginu: Još jednoč, u knjizi: "IZ – BO – SNE K EUROPI", Zagreb - Sarajevo, 2006., str. 64-78 (prethodno je isti tekst objavljen u: "Zbornik radova znanstvenoga skupa Fra Grgo Martić i njegovo doba, Zagreb", 1996., str. 255-265

[43] Pored primjera iz fra Grginih "Zapamćenja", Pranjić, pa tako i ja, piše zagradu u kojoj se nalazi broj stranice na kojoj se oni nalaze u dotičnome djelu.

Druga stavka na koju je Pranjić upozorio jest sintagma *a ono*, koja u ovome slučaju upućuje na deiktičku česticu življe naracije.

Treće što Pranjić izdvaja u ovome primjeru jest metaforizirani frazeologizam *da pukne glas*.

Četvrto se odnosi na sintaktičku funkciju, pa su tako izrazi *živu* i *mrtvu* u ovome primjeru mišljeni u funkciji predikata (jer su izrečeni u neodređenome, nominalnome obliku) umjesto u očekivanoj funkciji atributa.

2. Ekonomizacija izraza

Ekonimizacija izraza se provodi kako bi se postigla viša govorna organiziranost, tj. stilističnost. Izvjesno je da se njih dvije nalaze u obrnuto recipročnome odnosu. Naime, kad bi se proširio dio koji smo označili kao stilističan, izgubila bi se stilističnost.

Navodim jedan primjer: **Prijeđem preko skele, kad ono namah njegovi kavazi k meni, *pa da skidaju sedlo*.** (11)

3. Relikt versifikacijskog arhetipa

To je postupak koji je i očekivan za fra Grgu Martića, s obzirom na njegov pjesnički opus do tad[44]. Radi se, naime, o tome, da mu se pokoji put "zalomio" (tj. pojavio se kao relikt) arhetip štokavske versifikacije. Pritom postoje dva tipa deseterca, stilotvoran i nestilotvoran.

Nestilotvoran, i tek egzemplar folklorne matrice, jest u primjeru: **Ali dođe vrijeme, da Osman bude opozvan iz Bosne u Carigrad... mi njega ispratimo: *Ajde tamo, nek te nema amo*.** (69).

Stilotvoran je, pak, u primjeru: **Videći sultan, kakav mu je sin pokvaren i izgubljen, rekne Tahir paši: "Čuješ pašo, zašto ti ovoga sina ne uljudiš?"... A on mu se pokloni. "Dobro gospodaru!" Ode kući, pa mu odsiječe glavu. Čuje to *care* i zovne ga preda se...** (9)

Vokativ, namjesto nominativa, vidan je znak koji upućuje na pjesništvo, te je time i stilotvoran.

4. Afiksalne tvorbe

Ovdje će do izražaja doći Martićeva neologističnost, tj. sklonost kovanju novotvorenica. Ona niti ne čudi s obzirom na njegovu pjesničku crtu.

[44] Misli se na pjesme napisane prije proznoga djela "Zapamćenja".

Evo primjera nekih sufiksalnih tvorenica:

- **ačina**: ***skupljačina*** (42)

Primjer dvostruke infiksalne tvorbe pomoću umetaka **- ara** i **- nu**: ***puškarnuti*** (100). Stilistička obilježenost ovoga izraza ukazuje na svojstva deminutivnosti i ublažavanja.

Postupak prefiksacije glagola vidi se u primjeru ***potpaziti*** (44), čime se u gramatičkome značenju označava svršeni vid, a stilistička funkcija toga je dobivanje novih značenja, tipa: kradom, potajno...

Kod ovoga postupka, Pranjić primjećuje i jedan eufemizam, koji Martić koristi u primjeru: **Recite Omeru da mu kaursku majku *gradim***...(22), što duhovito komentira: "Umjesto bludnom petoslovnicom, Ali paša (ili Martić?) kune eufemizmom gradim."[45]

5. Diskontinuiranost iskaza

Ovdje će Pranjić pokazati "trojaku prekinutost, tj. kompozicijsko – stilizacijsku diskontinuiranost kao stilističku obilježenost iliti ostilovljenje"[46].

Primjer: **Taj je tako strog bio, da pripovijedaju, kad je bio za vezira negdje tamo, u Rumeliji... onda da je dozvao onamošnjih dvanaest prvih otpornika, pak naredio, da svaki usiječe po jedan hrastov kolac i da ga donese...: "*Čujte li*! *Zabilježi* svaki svoj kolac, pa čim pokaže vas koji neposlušnost, odmah ću ga evo ovdje na njegov kolac nabiti"... Poplaše ti se njega i Bošnjaci i ušute se. Ali za malo se vremena opet *probude*, pa *počeli* kuvati među se. Onda... Dželaluddin paša... dobivši iz Carigrada sve to odobreno, [stade] jednoga po jednoga dozivati u Travnik, pa kad u dva sata noći *puče* na gradu top, znalo se; to noćas *pogibe* taj kapetan, taj beg.** (4)

Prva prekinutost očituje se u nejednakim licima glagola u imperativu. Naime, prvi je imperativ (***čujte li***) u množini, a drugi (***zabilježi***) u jednini. To je stilistički obilježeno jer situacija zahtijeva da i drugi imperativ bude u množini ili barem u trećem licu jednine.

Druga prekinutost je na primjeru glagola ***probude*** i ***počeli***. Neuobičajen je slijed, da prvo ide sadašnje pa tek onda prošlo vrijeme. Stilistički neutralno bi bilo kad bi obadva bila u sadašnjem vremenu.

Treća prekinutost se očituje u miješanju glagolskih vremena. Iako su svi glagoli u istome - prošlome - vremenu, redaju se napreskokce aorist, zatim perfekt,

[45] Isto, str. 72

[46] Isto, str. 74

pa opet aorist. Pranjić smatra da bi neutralnije bilo kad bi prvi aorist zapravo bio perfektivni prezent ili barem teporalni kondicional.

6. Infinitivni proširak predikatu

Primjer:

Spominju se i danas koji su od vezira bili strogi i krvopije... Oni su jako vrsni bili *iskorjenjivati* jednoga po jednoga od tih otpornika. (3)

Umjesto infinitivnoga glagola ***iskorjenjivati***, neutralnije bi bilo da stoji glagolska imenica u akuzativu - ***iskorjenjivanju***.

7. Pomnost u redu riječi

Primjer takvoga postupka Pranjić pronalazi svega jedan, ali naziva ga stilistički nadrečenično vrijednim:

Husein *piše* Hercegovcu Aliagi Rizvanbegoviću – koji je moguć bio i velikoga glasa hrabar junak, a zapovjednik u Stocu, zato se zvao i Stočević – njemu i Čengić Smailagi *piše* Husein, da i oni svoju vojsku podignu. (6)

Stilističnost je u prozodijskome učinku, do kojega dolazi kroz, kako Pranjić kaže "obilnu interpolaciju"[47], a u kojoj se očituje ponavljanje teme i reme, čime se pruža mnoštvo informacija o subjektu, objektu.

8. Interpolacije kao specifične ritmizacije

Primjer: **Tako, kad se proglasilo, da je sultan ukinuo odredbe i postavio nove, osobito pako, da vojska mora biti uniformirana po činu evropskom – kako su se, *velim*, njihovi stari opirali, tako su se i oni po ovom znamenitom događaju stavili u sprotimbu odredbama sultanovim i počeli rogušiti...** (3)

Ritmizacija se postiže umetnutom riječi ***velim***, čime se omogućava neprekinutost iskaza. Funkcija umetanja riječi ***velim*** je ponavljanje, a ono je u suprotnosti s monotonošću pripovijedanja, do koje može doći ukoliko se ne umetnu takve prikladne riječi.

9. Aloglotizmi s mikrokontekstom

Pranjić ih pronalazi cijelo mnoštvo. Različitoga su tipa: helensko – rimski, orijentalni, romanski, germanski itd. Razlog tomu Pranjić vidi u Mar-

[47] Isto, str. 75

tićevom manjku afiniteta prema leksičkome čišćenju. Ovdje ću navesti nekoliko primjera:

galantno živjeti, prešna naredba, međlis, justifikacija, cercle, štamparija, hršum, topal...

10. Nekoliki metaforizirani frazeologizmi

Metaforiziranim frazeologizmima Martić svjedoči sklonost figuraciji u klasičnoj štokavštini. Evo nekoliko primjera:

Izaći će docnije na srijedu što je bilo (31); ***Soldati i tu kuću legnu u pepeo*** (101); ***Bodo je na pravdi poginuo*** (108)

11. Stilotvornost leksemskih rekcija

Odmak od standarda vidi se u upravljanju glagola prema padežima netipičnima za taj tip odnosa.

Primjer: **A ja se bome** ***pribojavam svom životu***... **ja se** ***ne bojim ničem***. (91)

Kritike

O fra Grgi Martiću kao osobi Antun Barac ima vrlo visoko mišljenje: "Martić je, kao kulturni, politički, vjerski i socijalni radnik u Bosni, bio čovjek izrazitih i velikih sposobnosti, pa je svojim radom na različitim područjima stekao mnogo zasluga."[48] Međutim, mišljenje kritičara Barca o fra Grgi kao književniku je poprilično nepovoljno. Ocjenjuje da je sav književni rad fra Grge Martića nastao iz neumjetničkih pobuda, tendenciozan je, što mu izrazito smeta. Kritizira njegovu poetiku, prigovara mu da se previše povodi za Mažuranićem, pa čak i to da nema osobni stil i da njegovo djelo nema nikakve veze s umjetnošću. Njegovo stvaralaštvo nije bez ikakve vrijednosti, nije do kraja negativan Barac, nego kaže da će ono dobro doći povjesničarima, pogotovo "Zapamćenja".

Josip Bratulić u svome članku izričito tvrdi da je djelo nastalo iz književnih a ne iz povijesnih pobuda. Zapaža također da dotično djelo nije postiglo onakav uspjeh kakav su mu poželjeli Koharić i Šišić, niti onaj o kojemu je sanjao Martić čitajući "Uspomene s onu stranu groba" svoga omiljenoga pisca Francois – René de Chateaubrianda[49].

---

[48] Barac, Antun: "Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije, knjiga II., Književnost pedesetih i šezdesetih godina", Zagreb, 1960., str. 169-178

[49] Josip Bratulić: "Zapamćenja fra Grge Martića" u: "Zbornik radova znanstvenoga skupa Fra Grgo Martić i njegovo doba", Zavičajni klub Posušje, Zagreb, 1996., str. 144-145

Vinko Brešić ne uzima kritiku Antuna Barca za ozbiljno budući da se isti nije mnogo bavio diskurzivnim književnim oblicima, a pogotovo ne memoarima, pa stoga niti nije rekao o "Zapamćenjima" više od dvije rečenice[50]. Vinka Brešića zanima što bi bilo da je fra Grgo sam zapisao svoja "Zapamćenja", bi li se tada nešto promijenilo na polju referencijalnosti i autoreferencijalnosti. Smatra da je situacija nastanka "Zapamćenja" pridonijela smanjivanju stope autoreferencijalnosti. Stil Martićeva pisanja ocjenjuje "gnomičkim, uzdržanim i anegdotalnim, a sve to u svrhu prigušivanja subjektivnoga u ime implicirane žanrovske objektivnosti"[51].

Ilija Kecmanović o "Zapamćenjima" kaže da su "inače vrlo interesantna lektira. Pričanje je u njima vanredno živo i plastično, a način izražavanja krepak i originalan. Izgleda da je fra Grgo lepše pričao nego što je pisao. Njegovi sasvim malobrojni prozni radovi ("Bosanska i hercegovačka književnost", "Hercegovci" i drugi) zaostaju daleko po literarnim kvalitetima iza ovoga kazivanja u pero."[52]

Janko Koharić u svome članku[53] naziva ove memoare djelom od historijske vrijednosti jer "ima nešto što onaj suhi natpis na kamenu ili diploma ona frazama napirlitana ne može da kaže; ima onaj duh vremena koji nam rijetki i historik može da pogodi"[54]. Ovaj dubrovački gimnazijski profesor, koji se nekada bio zaputio u kreševski samostan kako bi bilježio fra Grgina sjećanja, daje nam ovdje dragocjen prikaz atmosfere koja je vladala za vrijeme toga posla. Naime, fra Grgo je, kao i obično, sjedio po turski, dimio iz čibuka te srkao šećerli – kahvu, pričajući dok je Koharić bilježio s bilježnicom na koljenima[55].

Kritika koja nekako najbolje korespondira s mojom osnovnom idejom, spajanja Mažuranićeva "Pogleda u Bosnu" i fratarskoga pogleda – fra Grgina – jest kritika Ljerke Lukić. Citirat ću cijeli odlomak: "Od prve rečenice kazivač-autor otkriva veliki smisao za portretiranje i posebice za dramatiziranje (takva je i bosanska zbilja!), te ih pojačava i održava do kraja. Njegova dramatičnost kulminira u scenama u kojima opisuje Jukićev dolazak u jedan od njegovih posjeta Omer-paši Latasu, u opisima noćnih putovanja, kao i u situacijama u kojima je sam bio u životnoj opasnosti. U djelu dominira govorni, pripovjedni dijalog jer

---

[50] Vinko Brešić. "Teme novije hrvatske književnosti", Zagreb, 2001., str. 42

[51] Isto, str. 54

[52] Ilija Kecmanović: "Fra Grgo Martić, izabrani spisi", Sarajevo, 1956., str. 22

[53] Janko Koharić: "Memoari fra Grge Martića", u: "Hrvatska misao", god. 1., br. ½, Zagreb, 1902., str. 25-28

[54] Isto, str. 26

[55] Isti taj Koharić skončao je život tragično, 6. 2. 1904. g., šest dana nakon svoga vjenčanja, survavši se s omiljenog mjesta Dubrovčana za samoubojstvo, sa stijena na Boninovu (Ivo Pilar: "Kako su nastala "Zapamćenja" fra Grge Martića, časopis "Napredak", br. 9.-10., Sarajevo, 1930.str. 138)

je “kazivao u pero”, što je urodilo neprijepornom živahnošću i informativnošću o “izminulom svijetu”. Ljepota govora, rječotvorje, uspješnost u opisivanju i izričaju, kroničarsko-dokumentarno izvješćivanje, te prijelazi iz razgovornih u pripovjedne ulomke pridonose velikoj čitljivosti ovoga, prije svega, proznoga štiva. U prilog fra Grginom izvanrednom stilu ide i zamjedba da se neki memoarski ulomci pretaču u putopisne, a neki putopisni ulomci u dramatsko-scenarijske predloške. On nastoji produljiti (na trenutke prilično uspijevajući u ostvarenju toga) veličinu i značaj Pogleda u Bosnu (1842.), putopisa Matije Mažuranića (1817.-1881.), kovača po zanimanju ali nenadmašnoga kazivača u donošenju uvjerljivih osobnih doživljaja i povijesnih zbivanja.”[56]

[56] Ljerka Lukić: “Stota obljetnica fra Grginog kazivanja”, časopis “Dom i svijet”, br. 402, 29. 11. 2002. : www.hic.hr/dom/42/dom02.htm

Amela Šehović

Etikete za obraćanje
(na primjeru bosanskohercegovačkih drama 20. stoljeća)

Ključne riječi: etikete za obraćanje, društvene promjene, zamjenice 2. lica, honorifici.

UVOD

Etiketama za obraćanje, ponegdje nazvanim i etiketama za oslovljavanje (Vasić, 1979: 58), smatraju se nazivi za titule, zvanja, profesije, društvene funkcije, činove itd. (Radovanović, 1986: 140), a pojedini, iako ne svi lingvisti, pridružuju im i etikete za obraćanje srodnicima, prijateljima i poznanicima (Vasić, 1979: 62). Smatra se da se ove etikete od ostalih jezičkih sredstava za obraćanje razlikuju relativnom semantičkom markiranosti (Vasić, 1979: 59), a tvrdnja se dokazuje upotrebom etikete *mama*, kojom je jasno ispoljen odnos solidarnosti, "jer ga već sama etiketa nosi u sebi kao posledicu postojanja srodničkog odnosa" (Vasić, 1979: 59). Osim toga, njima se dodaju i lekseme *drug*, *drugarica*, *gospodin*, *gospođa*, *gospođica* i sl. uz eventualnu upotrebu titule.

U analizi etiketa za obraćanje neizbježan je osvrt na upotrebu zamjenica 2. lica. No, to nipošto nije nedostatak, nego faktor koji doprinosi boljem osvjetljavanju analiziranog problema.

ETIKETE ZA OBRAĆANJE U DRAMAMA

Naime, u bosanskohercegovačkim dramama s prikazom tradicionalne bošnjačke sredine sluge i gospodari plemići jedni drugima obraćaju se zamjenicom *ti*. Dakle, sluge su, iako podređene u moći, solidarne u recipročnoj upotrebi *ti*

sa gospodarima, što proizlazi iz dugogodišnjeg suživota i mnogobrojnih zajedničkih doživljaja i iskustava (up. Friedrich, 1972: 276). Jedina razlika ogleda se u tome što sluge obavezno upotrebljavaju i titule za oznaku društvenog statusa gospodara. Ove su lekseme tada u funkciji honorifika, tj. počasnica: *beg*, *aga*, *gospodar*, *kaduna*, *hanuma*, *hanumica*, što ipak ukazuje na društvenu distancu među ovim naizgled ravnopravnim sagovornicima, naravno, ako o tome sudimo na osnovu recipročne upotrebe zamjenice *ti*. Iz upotrebe ovih leksema postaje jasno ko je podređeni a ko nadređeni govornik:

> ESMA: (*jeca*) **Halali**, **hanuma**!
> LEJLA: (*poljubi je i zagrli*) **Halali** i ti, **Esma**. (Muradbegović, *Na Božijem putu*: 83)

Neravnopravnost je dodatno podcrtana time što se Lejla sluškinji obraća imenom, a ona njoj titulom, što je slučaj "asimetričnog oslovljavanja imenom u obraćanju bliskom adresatu koji ne može uzvratiti na isti način zbog razlike u rangu... domaćeg sluge" (Erwin-Tripp, 1972: 225).

U slučaju kada se titulama doda i honorifični pridjev: *paša hazretleri*, *čestita kaduna*, *dobri moj gospodaru* i sl., u literaturi se govori o ukrašenim nazivima (*adorned titles*) (Brown – Gilman, 1989: 175), čijom se upotrebom u obraćanju iskazuje dodatno poštovanje prema njihovim adresatima:

> HASKO: Hasan-aga mi je zapovidio da još jednom rečem ono što sam ti već kazo, **čestita kaduno**. Poruča ti da ga ne čekaš u dvoru...
> HASANAGINICA: (*Prekida ga, blago*) Sama ću, Hasko. "Ni u dvoru, ni u rodu njegovu." (Isaković, *Hasanaginica*: 374)

Neke od navedenih titula, upotrijebljene u svom izvornom značenju, danas su bilo formalni (*kaduna*) bilo značenjski (*paša*) arhaizmi. Imenica *kaduna* zamijenjena je leksemom *gospođa*, a imenica *paša* se, u izmijenjenom značenju, upotrebljava u savremenom razgovornom jeziku za obraćanje mlađim muškarcima (Šehović, 2009: 135).

Kada se obraćaju vjerskim službenicima, bošnjački plemići ne odstupaju od recipročne upotrebe zamjenice *ti*, ali obavezno navode titulu svoga sagovornika:

> FRA ILIJA: Najprije, **Husein-beže**, **primi** od mene **izraze moga najdubljeg štovanja** i sva moja čestitanja, pače i zahvalnost što si uvijek pa i sada sa svog vezirskog trona prema meni i mojima pošteno i blagonaklono nastrojen. (...)
> (...)
> HUSEIN: **Ne okoliši**, **fra Ilija**... (Ibrišimović, *Zmaj od Bosne*: 427–428)

Postavlja se pitanje kako se međusobno oslovljavaju pripadnici više klase. U tom kontekstu naročito je interesantan primjer u kojem konverzaciju vode beg i aga[1], pripadnici bošnjačkog plemstva. Oni u međusobnoj komunikaciji,

[1] Primjer je uzet iz *Zmaja od Bosne* N. Ibrišimovića iako ova drama ne ispunjava zahtjev o podudaranju vremena radnje drame i autorova života, koji je u istraživanju primjenjivan. Međutim,

antagonističkog i disensnog karaktera, recipročno koriste zamjenicu *ti*, iako se obično smatra da je "simetrična upotreba zamjenice *ti* oduvijek (je) bila odlika relacija unutar niže klase"[2] (Wardaugh, 2002: 264), a da su, nasuprot tome, više klase upotrebljavale recipročno *Vi* (Friedrich, 1972: 277). Recipročna upotreba zamjenice *ti* u govornoj razmjeni bošnjačkih plemića ne osporava navedeni zaključak, koji ima generalnu primjenu, nego se može smatrati odlikom patrijarhalne socijalne sredine u Bosni i Hercegovini:

> HASANAGA: (Poteže kuburu)
> **Ne draži** me, **Pintorović-beže**!
> Jer tako mi dina i imana...!
> PINTOROVIĆ-BEG: (I on poteže kuburu)
> **Udri**, **Haso**, nek'se pripov'jeda
> Kako smo se tukli za djevojku... (Alispahić, *Hasanaginica*: 575)

Dakle, preferira se upotreba lične zamjenice *ti*, što se razlikuje od iskustva drugih sredina u kojima postoji jasno diferenciranje govora viših i nižih slojeva u oslovljavanju i etiketiranju sagovornika. Međutim, interakcija age i bega, u kojoj se sagovornici jedan drugome verbalno suprotstavljaju, za istraživanje u radu zanimljivija je po upotrebi etiketa za obraćanje. Aga se Pintorović-begu obraća prezimenom i titulom, a ovaj njemu nadimkom Haso! Neravnopravnost u raspodjeli moći dobija na značaju kada se zna da je riječ o pripadnicima plemićkog sloja, iako hijerarhijski raslojenog: begovi su za stepenicu iznad aga u toj hijerarhiji. Čak i kada bi se agino obraćanje posmatralo kao znak želje za distancom od cijele familije Pintorović, čiju je pripadnicu, vlastitu suprugu, otjerao iz zajedničkog doma, a begovo obraćanje dojučerašnjem zetu nadimkom kao znak želje za njegovim poniženjem, ipak ostaje nesporna činjenica da bi obrnuto oslovljavanje age i bega u patrijarhalnoj sredini bilo nemoguće baš zbog njene odlike da strogo poštuje postojeće hijerarhije.

U istom kontekstu, zanimljivo je pratiti ima li razlike u obraćanju bošnjačkog plemstva sultanu kao najvišem predstavniku vlasti:

> SOKOLOVIĆ: Šejh Šudžaa je običan nepismen baščovan koji je neopreznošću **tvoje svjetlosti** došao pod **tvoje** okrilje...
> MURAT: To znači da sam ja budala... da okupljam varalice...? **Hoćeš** li reći da je i Sadudin efendija varalica?? (Sušić, *Veliki vezir*: 308)

---

kako je primjer ilustrativan, a uvjerena sam da ne odudara od tadašnje prakse oslovljavanja, uvrstila sam ga u korpus primjera kao potpuno validan. Isto se odnosi i na dramu *Hasanaginica* A. Isakovića i N. Alispahića.

[2] Sličan stav zastupaju i Brown i Gilman: "Sluge i seljaštvo redovno su upotrebljavali *ti* između sebe" (Brown – Gilman 1960: 257) te Friedrich: "...radnici, seljaci i kozaci uobičajeno su koristili *ti* čak i na početku konverzacije..." (Friedrich, 1972: 277).

Dakle, riječ je o recipročnoj upotrebi zamjenice *ti*, gdje na stvarnu neravnopravnost, isto kao u slučaju obraćanja sluga gospodarima, ukazuje Sokolovićeva upotreba počasne titule *tvoja svjetlost* za sultana.

Obraćanje na *ti* u komunikaciji bošnjačkog plemstva isključivo je stvar tako prihvaćene konvencije, te se među pripadnicima plemstva shvata kao uobičajeno i ni po čemu začudno. Stoga se ono proteže i na njihove sagovornike iz sredina u kojima je ovakvo obraćanje neuobičajeno:

> Hasan: (...) Trebalo bi ispitati, pašo hazretleri...
> Sokolović: (...) Piši! **Maksimilijanu Caru austrijskom!**... ukoliko **tvoji graničari** još jednom pređu granicu turskog carstva, ja stavljam nogu u uzengiju i dovodim **ti** krvave goste, sto hiljada najboljih vojnika svijeta. (Sušić, *Veliki vezir*: 324),

zbog čega se ne može tumačiti kao pokušaj omalovažavanja sagovornika – ustvari, riječ je o prijetnji.

U periodu Austro-Ugarske monarhije dolazi do promjene u načinu oslovljavanja. Uvodi se obraćanje etiketama *gospodin*/*gospođa* i *gospođica*, što ostaje u upotrebi sve do Drugog svjetskog rata:

> STARAC: (*pokušava da se obrati Pjevačici koja se češlja*) Da li je slobodno, **gospođo**?
> PJEVAČICA: Kako se uzme, **gospodine**. (*Govori izvještačeno, smjehulji se i ironizira*) (Isaković, *To*: 452)

U odlomku je primjetna samostalna upotreba leksema *gospodin*/*gospođa,* koja je uobičajena u obraćanju nepoznatim osobama, budući da: "Zvati nekoga gospođom ili gospodinom znači osobu oslovljavati na kategorijskom nivou koji ne uspostavlja adresatov pojedinačni identitet" (Brown – Ford, 1964: 239). Ovaj zaključak može potvrditi i naše svakodnevno iskustvo sa zelenih pijaca ili iz trgovina, gdje nam se nepoznati prodavači često obraćaju upravo ovim etiketama.

Iako ima odstupanja u upotrebi, imenica *gospođica* uobičajeno je rezervirana za neudate žene:

> MALA: (*ponovo se probudila*) Milan? Gde je Milan?
> BIBI: (*mireći je*) Uzmite malo konjaka! Godiće vam.
> LEKAR: (*takođe, Maloj*) Ništa, **gospođice**! Samo se umirite. (Jevtić, *Carske kohorte*: 151)

U socijalističkom društvu najzastupljenije lekseme za obraćanje bile su *drug* i *drugarica*[3], a načini njihove upotrebe su varirali:

[3] Oslovljavanje ovim leksemama prvi su primijenili ruski revolucionari za vrijeme Oktobarske revolucije, a još prije toga francuski su revolucionari izbjegli formalne razlike među klasama uvođenjem *građana* i *građanki* (Lakoff, 1973: 69). Funkcija ovih leksema bila je ista – stvoriti osjećaj zajedništva i jednakosti među onima koji dijele iste (ideološke) stavove.

a) lekseme *drug*/*drugarica* + Ø (samostalna upotreba);
b) lekseme *drug*/*drugarica* + vlastito ime;[4]
c) lekseme *drug*/*drugarica* + titula za obavljanje službene funkcije.

U narednom odlomku zastupljeni su prvi i drugi način:

RABIJA: On meni, **drugovi**, stalno govori da ovo nikom ne kazujem, jer da će me živu u zemlju...
STEVO: **Drugarice**, šta da ne kazuješ?
POMOĆNA SILA: Moliću lijepo, **druže Stevo**, da mi se niko ne plete u moje privatne sektore!... (Kulenović, *Djelidba*: 287),

a u sljedećem primjeru treći način:

TRIVUN: (*Sulji*) Zdravo, **druže sekretaru**, što si mi ti nešto od jutros ublijedio ko da svu noć nisi oka sklopio!
SULJO: Čini ti se, **druže predsjedniče**... (Kulenović, *Djelidba*: 260)

Pretjerivanje u upotrebi leksema *drug*/*drugarica* u socijalističkom razdoblju kulminira pojavom lekseme *drug* uz naziv za suprugina oca – uz leksemu *punac*:

TRIVUN: (*promolivši glavu kroz jedna prozor*) Zdravo, **drugovi**... Zdravo, **druže Anto**! Zar ovamo nije ulazio Pomoćna Sila? (...)
ANTO: Nije mi ništa poznato, **druže predsjedniče**, priupitaj **druga punca**, – on će, sva je prilika, bolje znati! (Kulenović, *Djelidba*: 257)

Takav spoj formalnog i rodbinskog naziva zasigurno nije uobičajen, te je samim tim markiran, a njime je izazvan i komičan efekt.

Međutim, čak i u vrijeme izrazite prevage oslovljavanja leksemama *drug* i *drugarica*, pojedini likovi se bune protiv takve prakse:

BRANKO: Dobro, **drugovi**, vrijeme ide.
AGATA: **Druže Branko**, pobogu!
BRANKO: Šta je bilo?
AGATA: Po drugi put sam drug. A ja sam ipak malo više **dama**, ako mi se dopusti.
BRANKO: To su malograđanske predrasude, ne bih se oko toga zamarao. Svi smo mi drugovi, **drugarice Agata**, prevashodno drugovi. Bar dok ne sredimo situaciju. (Karahasan, *Tamo je dobro*: 704)

Zanimljivo je da Agata u leksemi *drugovi* prepoznaje poricanje i vrijeđanje njene ženstvenosti, a Branko sasvim suprotno – faktor izjednačavanja svih prisutnih, za koje se pretpostavlja da dijele iste stavove. Međutim, iz Agatina zahtjeva da bude oslovljena leksemom *dama*, postaje jasno da to nije tačno. Iako bi se

[4] U vlastito ime ubrajamo ime, prezime, nadimak i ime od milja (hipokoristik), a u upotrebi mogu biti svi zajedno, kombinacija dva segmenta (najčešće imena i prezimena) ili pojedinačno. U bosanskohercegovačkim je dramama najrjeđa kombinacija titula + prezime, koja se smatra sredstvom negativne učtivosti (Holmes, 1995:16), što nudi prostor za izvođenje zanimljivih zaključaka o prirodi društvenih odnosa na našim prostorima.

moglo pomisliti da je presudni faktor za razilaženje njihovih mišljenja ideološki, takav bi zaključak bio pogrešan. On je jednim dijelom običajni, jer su Agata i njen muž došli iz Beča, gdje je takvo oslovljavanje pravilo, a ne izuzetak, a drugim dijelom psihički: uzrokovan je Agatinim kompleksom – ona je prostitutka. Iz prirode njena posla proizlazi druga krajnost – naglašena želja za isticanjem ženstvenosti i svih drugih kvaliteta koji se s njom povezuju, od kojih je biti dama jedan od najcjenjenijih, što je svojevrsni paradoks – "dama", a prostitutka. Na taj način, njihov različit pristup problemu oslovljavanja u ovom je primjeru svakako i ideološki, no Brankov stav je ideološki u političkom smislu, a Agatin u društvenom smislu. Šta je drugo nego ideologija društva da žena mora biti dama? A biti dama podrazumijeva određeno ponašanje i govorenje, te takvi društveni pritisci i objašnjavaju potrebu većine žena da govore standardnim jezikom, a da izbjegavaju niže vrednovane varijetete poput žargona i sl. Stoga ne iznenađuje da su se brojne feminističke lingvistice[5] obrušile upravo na leksemu *dama*. Većina govornika leksemu *dama* smatra učtivijom formom u poređenju sa leksemom *žena*[6], kojoj, samim tim, pridaju neutralnu ili čak negativnu konotaciju, najčešće vulgarnosti. Da je to tačno, potvrđuje parnjak lekseme *dama* po istoj osnovi – leksema *džentlmen*, koja nije zamjena lekseme *muškarac* ni po jednom kriteriju.

I poslije ovog razdoblja, uporedo sa krupnim društvenim promjenama, dešavaju se i jezičke promjene, naročito izražene u sistemu oslovljavanja. Lekseme *drug*/*drugarica* bivaju zamijenjene leksemama u istoj funkciji – *gospodin*/*gospođa* i *gospođica*[7], te zbirnim *gospodo*, u direktnom obraćanju – samo sa druga-

---

[5] One su vršile istraživanja na materijalu engleskog jezika, gdje je ova imenica pravi eufemizam u velikom broju primjera, naročito u slučaju leksema naziva za profesije koje se smatraju sramotnim ili ponižavajućim. To potvrđuju primjeri poput *cleaning lady* (= čistačica), ali i činjenica da ne postoji *lady doctor* (doslovno, "dama ljekar", a ustvari "doktorica"), što bi, izrečeno, predstavljalo uvredu (Lakoff, 1973: 59–60).

[6] Ovo se opet odnosi na istraživanja u engleskom jeziku (Lakoff, 1973: 61), ali zaključak generalno vrijedi i za naš jezik, iako se mora dodati da je leksema *dama* danas u bosanskom jeziku prilično arhaizirana i samim tim izrazito markirana. Ponekad se može čuti u obraćanju prisutnoj ženskoj osobi, ali u 3. licu, npr.: *Da li je dama zadovoljna našim uslugama?* Interesantno je zapaziti da ovu leksemu češće upotrebljavaju (muški) govornici nižeg obrazovnog nivoa, i to vrlo često prodavači i konobari.

[7] Razlikovanje termina *gospođa* i *gospođica* stalni je predmet kritike feministički nastrojenih lingvistica. One smatraju da se time potvrđuje stav društva da se žena vrednuje isključivo prema svom bračnom statusu dok za muškarce nema takve opozicije. Praksa prema kojoj se, u proteklim ratnim dešavanjima, izrazito politički angažirana Amila Omersoftić, u određenim krugovima nenaklonjenim njenim stavovima, deprecijativno uporno nazivala *gospođicom*, i pored zrele životne dobi, dokazuje da takav stav zaista postoji i da nije rijedak, kako se obično misli. Kao način borbe protiv takve omalovažavajuće prakse spram žena, u engleskom jeziku predložena je titula *Ms.* (prijedlog Belle Abzug) namjesto *Miss.* i *Mrs*, isključivo upotrebljavanih za oznaku bračnog statusa žene. No, ona je ušla u upotrebu u dokumentima, tj. zvaničnom stilu, ali ne i u kolokvijalnoj konverzaciji (Lakoff, 1973:69), a postoje mišljenja da će stanje

čijom ideološkom orijentacijom – bez derogativne konotacije koja ih je pratila u socijalističkom razdoblju. I za njih su karakteristični isti načini upotrebe kao za lekseme *drug*/*drugarica* (v. gore: a–c), a sljedeći primjer ilustrira prvi način upotrebe – leksema *gospodin* + Ø (samostalna upotreba):

> RUDO: (*dodaje neku novčanicu*) Ovo... za tebe... ostalo... na sobu...
> *BATKO SE ZAHVALJUJE. Malo se naklonio, pa izišo.*
> BATKO: Hvala lijepa, **gospodine**... (...) (Sidran, *U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce*: 45)

Iako se samostalna upotreba etikete *gospodin* smatra sniženo markiranom, ona se općenito smatra indikatorom učtivog odnosa prema sagovorniku. Uz nju, često se pojavljuju i prateći neverbalni aspekti obraćanja, u ovom slučaju naklon, što je tipično za honorifički diskurs, koji "općenito uključuje uporedno pojavljivanje u aktuelnom vremenu i lingvističkih i nelingvističkih znakova" (Agha, 1998: 153). Međutim, činjenicu da nijedna leksema nije učtiva sama po sebi, pa tako ni ova, dokazuje sljedeći primjer u kojem se uz leksemu *gospodin* upotrebljava glagolski vulgarizam *srati*, što je narušavanje pravila horizontalnog istovremenog pojavljivanja na leksičkom nivou (Erwin-Tripp, 1972: 234):

> NIKOLA: (...) A fa ne fali, u ve-ceu, toalet-papira?
> RUDO: Ne znam. Ne trošim toalet-papir. Zašto pitaš?
> NIKOLA: (...) Puno **sereš**, **gospodine**. (Sidran, *U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce*: 28)

Primjer je simptomatičan utoliko što ukazuje na važnost konteksta u tumačenju jezičkih podataka.

---

zadugo ostati takvo "dok se ne promijeni status žena u društvu u smislu da se njen identitet zasniva na njenim vlastitim dostignućima" (Lakoff, 1973: 72). To podrazumijeva da lingvističkoj promjeni treba prethoditi društvena, a jedan od često navođenih primjera za potvrdu ove teze jeste primjer crnaca, koji su vremenom uspjeli nametnuti dugo postavljane zahtjeve u pogledu njihova imenovanja (Lakoff, 1973: 72). No, postoje i mišljenja da je titula *Ms.* (postoji čak i časopis *Ms.*), uvedena da okonča nejednakost u sistemu, tu nejednakost samo povećala (Wareing, 2005: 79), jer daje informacije o stavu žene koja je upotrebljava. Obično se smatra da je žena koja namjerno skriva svoj bračni status ili razvedena ili feministica. (Wareing, 2005:79) Zanimljivo je spomenuti prijedlog Russella Bakera da se i za muškarce stvore dva termina – *Mrm* i *Srs* – zavisno od muškarčeva bračnog statusa, koji nije prihvaćen, a jedan od razloga neprihvaćanja, uz činjenicu da "muškarci u svijetu djeluju kao samostalni pojedinci" (Lakoff, 1973: 65), jest i zakon jezičke ekonomije – lakše je za žene stvoriti jedan naziv nego za muškarce uspostaviti dodatni termin. Umjerena struja lingvistica feministica ipak uočava da je "trenutno (je) moderno pokušati... napasti *svaki* primjer lingvističke nepravde po spolnoj osnovi, a ne odabrati one koji reflektiraju stvarni disparitet u društvenom tretmanu, ne samo gramatički neparalelizam" (Lakoff, 1973: 73). Činjenica da su u našem društvu konvencije imenovanja za muškarce i žene suštinski jednake, budući da i jedni i drugi imaju ime i prezime, a mogu imati i nadimak, ukazuje na to da društvene konvencije koje upravljaju izborom formi oslovljavanja za oba spola nisu jednake. Time se još jednom potvrđuje da je u proučavanje jezičkih činjenica uvijek potrebno uključiti i društvene okolnosti.

U narednom odlomku leksemi *gospodin* se dodaje titula za obavljanje službene funkcije (*učitelj*), što je treći način upotrebe ove lekseme:

> ZVIZDIĆ: (*Babiću*) Sad je bilo dobro. Ako tako **budeš** lijepo **deklamirao** na zabavi, bit će to događaj.
> BABIĆ: Boga mi, **gospodine učitelju**, ja i kad se probudim iza sna, deklamiram. (Nametak, *Abdullah-paša u kasabi*: 183)

Ova je interakcija uz to i primjer govorne razmjene u kojoj jedan učesnik ima status autoriteta (učitelj), a drugi podređenoga govornika (učenik), tj. u kojoj dolaze do izražaja neravnopravni odnosi moći, a vjerovatno svi dijelimo slično iskustvo u komunikaciji sa nastavnicima u toku osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja. Osim interakcije učitelj – učenik, takve su i interakcije između doktora i pacijenta, čuvara i zatvorenika i sl. U sljedećem odlomku navodi se govorna razmjena između čuvara i zatvorenika – zatvorenik se čuvaru obraća tadašnjom leksemom za obraćanje *drug* uz titulu za društvenu funkciju (*čuvar*) i zamjenicom *Vi*, a on njemu zamjenicom *ti* i pejorativom *mamlaze*:

> ČUVAR: Pa što **ne paziš**, **mamlaze**?
> 45790: Pazim, **druže čuvar**, ali izgleda da imam najviše riječi na to slovo. Evo, **izbrojte**...
> ČUVAR: **Piši** bez njega, šta da **ti** radim?!
> 45790: Bez "S"?
> ČUVAR: Da, bez njega. (...) (Imširević, *Balkanski đavo sram*: 69)

Obilježje njihovih neravnopravnih odnosa moći jeste i broj kojim je zatvorenik potpuno depersonaliziran.

Titule su i danas veoma zastupljene "u našem navodno neklasnom društvu" (Lakoff, 1990: 71), a očito male razlike u njihovoj upotrebi mogu ukazivati na veliki jaz u društvenom položaju među korisnicima. Stoga su one veoma informativne i kao takve vrlo važne kako u jeziku tako i u društvu. Najbolja potvrda ovoga stava je činjenica da čak ni u doba socijalizma neke titule nikada nisu nestale iz svakodnevne upotrebe[8]: *doktor*, *učitelj*, *nastavnik*, *profesor*, *majstor*, *inženjer* – prvenstveno titule za zanimanja – iako je u to vrijeme ohrabrivano nestajanje svih znakova društvene ili ekonomske nejednakosti:

> BORO: Da... I lakše je sa djecom, nego sa odraslima – priznaj, **Učo**. (...) A Pop, je li živ?
> UČO: Živ je, al se razbolio. (...) Jedini on nije doprinos upisao... A ovo što pita **drug Boro** – ljudi kao ljudi, ima dobrih, na ranu da ih priviješ, a nađe se i zadrtih. (Jančić, *Kolo*: 236)

[8] Stoga je teško zamisliti da će se klasni karakter društva izmijeniti u tolikoj mjeri da će voditi njihovu ukidanju, što su nagovijestili Brown – Ford u istraživanju američkog engleskog: "Opća izjava koja može biti data jest: ako se uzorak oslovljavanja mijenja tokom vremena, mijenjat će se u pravcu uzajamna upotreba titule + prezimena → nereciprična upotreba titule + prezimena → uzajamna upotreba imena, iako neki korak može biti preskočen" (Brown – Ford, 1964: 241).

Međutim, njihova je samostalna upotreba uvijek sniženo markirana, što naročito dolazi do izražaja u slučaju kada se one pojave bilo sa odgovarajućom etiketom *drug*/*drugarica* ili *gospodin*/*gospođa* i *gospođica* (zavisno od perioda koji se u drami opisuje), bilo bez nje, kao u sljedećem primjeru:

> BEĆO: Ah, svijet ko svijet, **druže sekretaru**: priča, izmišlja! Svašta vjeruje!
> SULJO: Pa šta li se to sad kao priča?
> ZEĆIRAGA: Nije to, **sekretaru**: kao priča. Nego se priča! (Kulenović, Djelidba: 239),

a pogotovo kad se uz titulu za društvenu funkciju pojavi prisvojna zamjenica:

> BEĆO: (...) Kako si, **sekretarino naša**? Nema te nešto... (...)
> SULJO: Poslovi, **moj muhtaru**. (Kulenović, Djelidba: 238)

Prva od dviju titula iz ovog odlomka je u augmentativu ("sekretarino"), što je dodatno markira.

Međutim, u određenim strukama – medicinskoj, vojnoj – prilikom obraćanja radnim kolegama prvenstveno se zahtijeva navođenje njihove profesionalne etikete, dok je upotreba etikete *gospodin*/*gospođa* fakultativna:

> SESTRA: (Off) **Doktore**, brzo!
> (*Dežurni izlazi*)
> DEŽURNI: (*Off*) Adrenalin (sic!)
> SESTRA: (*Off*) Dockan, **doktore**... (Stojanović, *Nije čovjek ko ne umre*: 549)
> ili, u istom kontekstu:
> DEŽURNI: **Sestro**?
> (*Dežurni opipava sestri srce, masira joj vrat, slijepoočnice*)
> DEŽURNI: (*Dok joj ukazuje pomoć*) **Sestro**, stvarno si bolesna, ili na putu da se razboliš. (...)
> SESTRA: E ne mogu, ne mogu više. (Stojanović, *Nije čovjek ko ne umre*: 551)

Razlog za ovakvo ponašanje kako osoblja međusobno tako i pacijenata jest veliki značaj koji se pridaje struci koja može utjecati na tok ljudskih života. Po ovoj osobini, medicinska hijerarhija podsjeća na vojnu, a u manjem stepenu ista pravila važe i u obrazovnom i sudskom sektoru.

Oslovljavanje isključivo titulom smatra se najmanje intimnom formom oslovljavanja (Brown – Ford,1964: 237; Wardhaugh, 2002: 267) u smislu da titule obično označavaju zvanja/činove ili profesije, te se može reći da su lišene ličnog sadržaja. Naime, "znati i upotrebljavati nečije ime znak je značajne intimnosti ili barem želje za takvom intimnosti" (Wardhaugh, 2002: 267). Test kojim se ovo može provjeriti jest da navedenim titulama dodamo vlastita imena, npr.: *doktore Mirsade*, *sestro Emina*, čime se komunikacija personalizira, te poprima mnogo intimniji ton u poređenju sa upotrebom same titule. S druge strane, oslovljavanje titulom u odnosu na oslovljavanje titulom uz prezime, osim što je manje intimno, "za stepen više izražava poštovanje" (Brown – Ford, 1964: 237). Može se reći da

načelno vrijedi zapažanje da "gdje su kontakt i zainteresiranost za drugu osobu minimalni a distanca velika, vjerovatno će se upotrebljavati samo titule" (Brown – Ford, 1964: 234).

Zbog važnosti koja se pridaje medicinskoj struci zanimljivo je pratiti kako se vrši međusobno oslovljavanje ljekara (i stomatologa) i pacijenata. U američkom društvu ljekari i stomatolozi se svim pacijentima obraćaju imenom, a zauzvrat očekuju *doktor* + prezime (Spolsky, 1998: 21). Ova konstatacija uglavnom vrijedi i kod nas, s možda nešto manjom učestalošću prezimena uz titulu *doktor*. No, ukoliko je ljekar ili stomatolog ujedno i doktor nauka, očekivat će da mu se namjesto *doktore*, rezerviranom za kolege obrazovane na dodiplomskom studiju, obraćamo titulom *profesore*. Stvarna neravnopravnost u odnosu ljekar – pacijent u našem jeziku postaje sve manje primjetna ako se kao kriterij uzme upotreba zamjenica 2. lica. Naime, u posljednje vrijeme, u obraćanju ljekara pacijentu sve je učestalija, što ne znači i zakonomjerna, upotreba honorifičke zamjenice *Vi*.

Upotreba etikete *gospodin* sa titulom za zvanje *doktor*, iako veoma zvanična i rijetka, dominira u obraćanju ljekarima (*gospodine doktore*), a ne profesorima doktorima historiografskih nauka, što je slučaj u narednom primjeru:

> BERGER: (*blaženo podiže oči prema njemu*) To u Bedekeru nema. Ali je bilo kolosalno! (...) (*Brižno krije sigasto drvo u dlanove*) Garantujem: za godinu dana redovan član Akademije Nauka u Berlinu. Ali: pst! Pod diskrecijom! (*Smeje se jezivo, muklo*)
> KAPETAN: (*bolno, sažaljivo*) **Smirite se, gospodine doktore**! Proći će to! Proći! (...) (Jevtić, *Carske kohorte*: 147),

te je po tom svojstvu sociolingvistički veoma obilježena. Takvom upotrebom naglašava se profesorov akademski status, što u kontrastu sa njegovim neuravnoteženim ponašanjem izaziva kapetanovo sažaljenje.

Općenito, "pozicioniranje subjekata može biti postignuto izborom formi oslovljavanja..., izborom zamjenica za drugo lice za obraćanje adresatu... i sistemom honorifika" (Eckert – McConnell-Ginet, 2005: 161). Ljudi mogu načinom predstavljanja vršiti i sopstveno pozicioniranje pred drugim ljudima, naročito kad navode titulu, koja ustanovljuje njihov identitet u određenoj društvenoj grupi:

> KARDELJ: Sjedi ovamo.
> *PA PRILAZI SIMIĆU, pruža ruku, "službeno" upoznavanje.*
> KARDELJ: **General Miloš Jocić**, ako nisi čuo, ranije.
> SIMIĆ: **Pukovnik Jovica Simić**. Izvolite sesti. (Sidran, *U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce*: 78)

Oba lika, školovani vojnici, navikli su na poštovanje hijerarhije, te je simetrično navođenje titule uz ime i prezime treningom usvojen način ophođenja. Stoga zapažanje da "bilo koja titula s prezimenom ili imenom i prezimenom ukazuje na to da govornik nije punopravni član nekoga kluba ili se smatra da je osoba kojoj se obraća

prekoračila granice profesionalnog područja" (Lakoff, 1973: 70) nema automatsku primjenu u svakom slučaju. Međutim, u generalovu slučaju, takvo je predstavljanje u dodatnoj funkciji naglašavanja nadređene, generalske pozicije spram Simića, što potcrtava i nereciprocno *ti – Vi*. U prethodnoj govornoj razmjeni generala i pukovnika generalova namjera da omalovaži, potcijeni i time uvrijedi pukovnika očita je iz njegova obraćanja pukovniku titulom *kapetan*, koju je pukovnik ranije nosio:

> KARDELJ: To si malkice usro... **kapetane**! Himzo! Kući! (...)
> SIMIĆ: (*uspravi se po vojnički*) **Pukovnik Simić**, ne dopuštam da me vređate! Uzmite pušku, ako ste general!
> KARDELJ: Titov general, pukovniče! (Sidran, *U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce*: 77),

što nije u skladu sa vojnim kodeksima. Simić ispravno tumači generalove namjere i verbalno ga izaziva. Međutim, čak i kada general prihvata Simića kao pukovnika, on naglašava razliku među njima isticanjem dugotrajnijeg statusa svoje titule ("Titov general"), čime ponovo ukazuje na svoj nadređeni položaj u tom neravnopravnom odnosu moći. Stoga su sredstva za oslovljavanje važni pokazatelji međusobnih odnosa učesnika u konverzaciji – toga kako se ljudi postavljaju u odnosu sa drugima: da li žele stvoriti društvenu distancu ili intimnost, označiti poštovanje, snishodljivost ili vrijeđati kroz konvencije sistema za oslovljavanje određenog jezika (Thornborrow, 2005: 164).

Iako rjeđe, ponekad se uz vojni čin, koji ukazuje na položaj njegova nosioca u vojnoj hijerarhiji, pojavljuje i leksema *gospodin*:

> MAJOR FRANK: Hvala, **poručniče**. Dakle, general Mladić nas je nadigrao. (...)
> PORUČNIK: **Gospodine majore**, prevodilac Hasan tvrdi kako su civilni posmatrači vidjeli leševe oko kampa. Šta se dešava sa ljudima koje smo izbacili van? (Bašović, *Priviđenja iz srebrenog vijeka*: 61)

U ovom odlomku takva upotreba odlikuje govor poručnika, podređenog majoru. S druge strane, major prilikom obraćanja pukovniku upotrebljava samo vojni čin, što ukazuje na njegov viši položaj u vojnoj hijerarhiji, koji mu dozvoljava takvo, manje formalno obraćanje.

Zbirna imenica *gospodo* upotrebljava se u direktnom obraćanju većoj grupi ljudi, a govornik tokom obraćanja obično stoji. Međutim, u vremenima kada se takav način ophođenja tek uvodio (doba Austro-Ugarske monarhije), i jedno i drugo je izazivalo čuđenje i neodobravanje:

> ZVIZDIĆ: **Gospodo**!
> BABAHMET: De, vjere ti, sjedi. **Što ćeš stojeći**, nisi u razredu među djecom? (Nametak, *Abdullah-paša u kasabi*: 168)

Učitelj Zvizdić time narušava dotadašnje običaje – sjedenje prilikom govornog istupa u skladu sa religioznim shvatanjem da su svi braća – čime signalizira

svoju želju za distanciranjem od neuke sredine i uklapanjem u tokove prosvjetiteljstva.

ZAKLJUČAK

Navedeni primjer svjedoči i kako se društvene norme u pogledu oslovljavanja i obraćanja (primarno na verbalnom, ali i na neverbalnom planu) mijenjaju i kako reakcije na njih zavise od sredine u kojoj se primjenjuju. Općenito, sredstva za oslovljavanje važni su pokazatelji međusobnih odnosa učesnika u konverzaciji: da li ljudi žele stvoriti društvenu distancu ili intimnost, iskazati snishodljivost ili vrijeđati, ali i društvenih promjena.

IZVORI

Alispahić, Nijaz: *Hasanaginica*. U: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (2000) (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović), Sarajevo, Alef, 555–609.

Bašović, Almir: *Priviđenja iz srebrenog vijeka* (2004). Sarajevo: OKO.

Ibrišimović, Nedžad: *Zmaj od Bosne*. U: *Antologija bošnjačke drame XX vijeka* (1996) (priredila Gordana Muzaferija). Sarajevo: Alef. Str. 395–441.

Imširević, Almir: *Kad bi ovo bila predstava...*; *Balkanski đavo sram* (2001). Sarajevo: Akademija scenskih umjetnosti Sarajevo. Str. 31–93.

Isaković, Alija: *To*. U: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (2000) (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović). Sarajevo: Alef. Str. 445–492.

Isaković, Alija: *Hasanaginica*. U: *Antologija bošnjačke drame XX vijeka* (1996) (priredila Gordana Muzaferija). Sarajevo: Alef. Str. 359–394.

Jančić, Miroslav: *Kolo*. U: *Drame (izbor)* (1985). Sarajevo: Svjetlost. Str. 223–270.

Jevtić, Borivoje: *Carske kohorte*. U: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (2000) (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović). Sarajevo: Alef. Str. 117–188.

Karahasan, Dževad: *Tamo je dobro*. U: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (2000) (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović). Sarajevo: Alef. Str. 699–774.

Kulenović, Skender: *Djelidba*. U: *Antologija bošnjačke drame XX vijeka* (1996) (priredila Gordana Muzaferija). Sarajevo: Alef. Str. 215–296.

Muradbegović, Ahmed: *Na Božijem putu*. U: *Antologija bošnjačke drame XX vijeka* (1996) (priredila Gordana Muzaferija). Sarajevo: Alef. Str. 79–155.

Nametak, Alija: *Abdullah-paša u kasabi.* U: *Antologija bošnjačke drame XX vijeka* (1996) (priredila Gordana Muzaferija). Sarajevo: Alef. Str. 159–213.

Sidran, Abdulah: *U Zvorniku ja sam ostavio svoje srce.* U: *Drama; Putopisi* (2004). Tuzla: Bosnia Ars. Str. 5–86.

Sušić, Derviš: *Veliki vezir.* U: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (2000) (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović). Sarajevo: Alef. Str. 313–373.

Stojanović, Velimir: *Nije čovjek ko ne umre.* U: *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka* (2000) (priredili Gordana Muzaferija, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović). Sarajevo: Alef. Str. 527–554.

LITERATURA

Agha, A. (1998) ”Stereotypes and registers of honorific language”. *Language in Society*. 27/2: 151–193.

Brown, R. W.; Ford, M. (1964) ”Address in American English”. U: Hymes, D. (ed.) *Language in Culture and Society – A Reader in Linguistics and Anthropology*. New York – London: Harper & Row Publishers – Evanston. Str. 234–245.

Brown, R.; Gilman, A. (1960) ”The pronouns of power and solidarity”. U: Sebeok, T. A. (ed.) *Stile in language*. Str. 253–276.

Brown, R.; Gilman, A. (1989) ”Politeness theory and Shakespeare’s four major tragedies”. *Language in Society*. 18/2: 159–213.

Eckert, P.; McConnell-Ginet, S. (2005) *Language and Gender*. Cambridge: Cambridge University Press. 4-th ed.

Erwin-Tripp, S. M. (1972) ”On Sociolinguistic Rules: Alternation and Cooccurrence”. U: Gumperz, J. J.; Hymes, D. (eds.) *Directions in Sociolinguistics*. New York: Holt, Rinehart and Winston. Str. 213–250.

Friedrich, P. (1972) “Social Context and Semantic Feaure: The Russian Pronominal Usage”. U: Gumperz, J. J.; Hymes, D. (eds.) *Directions in Sociolinguistics*. New York: Holt, Rinehart and Winston. Str. 270–300.

Gumperz, J. J.; Hymes, D. (eds.) (1972) *Directions in sociolinguistics: The etnography of communication*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Holmes, J. (1995) *Women, Men and Politeness*. London – New York: Longman.

Hymes, D. (ed.) (1964) *Language in Culture and Society – A Reader in Linguistics and Anthropology*. New York – London: Harper & Row Publishers – Evanston.

Lakoff, R. (1973) ”Language and woman’s place”. *Language in society*. 2/1: 45–80.

Lakoff, R. T. (1990) *Talking Power: The Politics of Language in Our Lives*. Basic Books.

Radovanović, M. (1986) *Sociolingvistika*. Novi Sad: Dnevnik.

Sebeok, T. A. (ed.) (1960) *Stile in language*. The Technology Press of Massachusetts of Technology and John Wiley & Sons, Inc., New York – London.

Spolsky, B. (1998) *Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press.

Šehović, A. (2009) "Leksika razgovornoga bosanskog jezika". U: *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*. Sarajevo: Slavistički komitet. Str. 111–308.

Thomas, L.; Wareing, S.; Singh I.; Peccei, J. S.; Thornborrow, J.; Jones, J. (eds.) (2005) *Language, Society and Power.* New York: Routledge. 2-nd edition.

Thornborrow, J. (2005) "Language and identity". U: Thomas, L.; Wareing, S.; Singh I.; Peccei, J. S.; Thornborrow, J.; Jones, J. (eds.) *Language, Society and Power.* New York: Routledge. 2-nd edition. Str. 157–172.

Vasić, I. (1979) "Govorno ponašanje predstavnika savremenog srpskohrvatskog jezika u situaciji obraćanja". *Prilozi proučavanju jezika*. 15: 57–70.

Wardaugh, R. (2002) *An Introduction to Sociolinguistics*. Padstow, Cornwall: Blackwell Publishing. 4-th edition.

Wareing, Sh. (2005) "Language and gender". U: Thomas, L.; Wareing, S.; Singh I.; Peccei, J. S.; Thornborrow, J.; Jones, J. (eds.) *Language, Society and Power*. New York: Routledge. 2-nd edition. Str. 75–92.

Etikete za obraćanje (na primjeru bosanskohercegovačkih drama 20. vijeka)

U ovom radu etiketama za obraćanje smatraju se kako nazivi za titule, zvanja, profesije, društvene funkcije, činove, lekseme *drug*, *drugarica*, *gospodin*, *gospođa*, *gospođica*, tako i lekseme za obraćanje srodnicima, prijateljima i poznanicima. Među njima naročito se ističu titule, koje su i danas veoma zastupljene. Kako se one odlikuju velikom informativnošću, vrlo su važne i u jeziku i u društvu. Na to ukazuje i činjenica da one nisu nestale čak ni u socijalizmu, koji je proklamativno htio ukinuti sve znakove društvene ili ekonomske nejednakosti među ljudima. Stoga se u radu posebna pažnja posvećuje upravo njihovoj analizi, što ne znači da se zanemaruju ostali aspekti ove, sociolingvistički veoma zanimljive, oblasti.

Ključne riječi: etikete za obraćanje, društvene promjene, zamjenice 2. lica, honorifici.

Anredeformen *(am Beispiel von bosnisch-herzegowinischen Dramen des 20. Jahrhunderts)*

In dieser Arbeit sind unter Anredeformen sowohl die Titelbezeichnungen, Berufe, Professionen, gesellschaftliche Funktionen, Rangbezeichnungen, Lexeme *Kamerad, Kameradin, Herrn, Frau, Fräulein* als auch die Lexeme für das Anreden von Verwandten, Freunde und Bekannten zu verstehen.

Unter denen sind insbesondere die heute sehr vertretenen Titel hervorzuheben. Da sie sich durch einen großen Informationsgehalt auszeichnen, sind sie in der Sprache und als auch in der Gesellschaft von großer Bedeutung. Darauf weist auch die Tatsache hin, dass sie sogar im Sozialismus nicht verschwunden sind, welches proklamativ alle Zeichen der gesellschaftlichen oder wirtschaftlichen Ungleichheit unter den Menschen abschaffen wollte. Deshalb ist in dieser Arbeit ein besonderer Akzent gerade auf deren Analyse gesetzt, was mitunter heißt, dass sonstige Aspekte dieses – von soziolinguistischem Standpunkt aus – sehr interessanten Bereichs nicht berücksichtigt werden.

Stichwörter: Anredeformen, gesellschaftliche Veränderungen, Pronomina bzw. Fürwörter der 2. Person, Honorifica.

Marijana Nikolić

Glagoljska i ćirilskometodska tradicija među bosanskim franjevcima

1. Uvod

Dobri pastir[1] glasilo Udruženja katoličkih svećenika Bosne Srebrene počeo je izlaziti 1950. godine. Svojom je koncepcijom glasilo udovoljavalo svim zahtjevima modernoga glasila, ali je prvenstveno bila prava svećenička revija, koja je donosila stručne članke iz područja čitave teologije i filozofije, iz područja staleških problema, te brojna rješenja pravno-disciplinskih pitanja.

Na stranicama *Dobroga pastira* u svih 40 godina njegovoga kontinuiranog trajanja bili su zastupljeni i tekstovi koji su obuhvaćali različite teme iz lingvistike. Svi ti prilozi nisu objavljivani istom frekvencijom. Postoje godišta u kojima je bilo zastupljeno i po nekoliko i različitih i bliskih tema, ali i ona u kojima nije bio objavljen niti jedan prilog iz ove oblasti. [2] S tim u vezi posebno treba izdvojiti godišta revije u kojima su obilježeni značajni jubileji iz slavistike, kao što su 1964. i 1985. godina. Tada su na stranicama *Dobroga pastira*, odnosno *Nove et Vetere* objavljeni prilozi posvećeni počecima pismenosti među slavenskim narodima i njezinim utemeljiteljima Ćirilu i Metodu, te o jezičnim procesima ne samo kod južnih Slavena, nego i kod drugih slavenskih naroda.

---

[1] Revija pod nazivom *Dobri pastir* izlazi sve do 1977. kada biva preimenovana u *Nova et Vetera*. Promjena imena revije nije značila i promjenu njezine uređivačke politike. Naime, *Nova et Vetera* sve do kraja svoga izlaženja (1990) kontinuirano nastavlja s radom na isti način kao i revija *Dobri pastir* utemeljena u specifičnim društveno-političkim okolnostima 1950. godine.

[2] To se ne odnosi na dio *Prikazi i recenzije*, u kojem su u svakome broju revije bile predstavljane aktualnosti i najnovije studije, knjige i časopisi o jeziku i jezičnoj problematici kako na južnoslavenskome, tako i na širim slavenskim prostorima.

2. Bosanski franjevci i ćirilometodska tradicija

Ćirilskometodska tradicija među bosanskim franjevcima egzistira od prvih dana njihovoga djelovanja u Bosni. Naime, prva svjedočanstva o radu franjevaca u Bosni javljaju se tek polovicom 13. stoljeća. Prije njihovoga dolaska na područje Bosne Božja se služba u okviru glagoljske tradicije čitala na slavenskome jeziku. Prema historijskim podacima najveći dio glagoljaša sklonio se u Bosnu u 9. stoljeću dolazeći iz primorja i kulturnih sjedišta Dalmacije, a pred snagom Mađara i Mletaka.

Iako su se prema pravilima svoga reda bili dužni služiti latinskim jezikom, franjevci su, da bi se prilagodili domaćem puku, dijelove liturgije, osim na latinskome, molili i na narodnome jeziku. Poznavanje i upotreba narodnoga jezika i pisma bio je uvjet za franjevačke misionare u Bosni i Humu. Uz to je bilo neophodno i vršenje liturgijskih činova na narodnome jeziku jer su pouke i čitanja sastavni dio vjerskih obreda. To je, ustvari, bio i uvjet hoće li, i kako u puku biti prihvaćeni. Tu su praksu imali od najranijih početaka svoga djelovanja kad su dolazili iz priobalnih samostana, propovijedali ili nadomještali glagoljaški kler u Bosni.

I pored nastojanja da se iskorijeni heretičko djelovanje Crkve bosanske, i glagoljaštvo i hereza opstaju sve do turske okupacije. Za sve to vrijeme djelovali su paralelno sa franjevačkim bogoslužjem. U takvom zajedničkom djelovanju, na prostoru jedne relativno male države kakva je bila srednjovjekovna Bosna, nije bilo moguće izbjeći obostrani utjecaj i međusobno prožimanje.

Svjesni važnosti poznavanja tradicije koju su baštinili i na čijim su temeljima nastavili svoje djelovanje u Bosni i Hercegovini, bosanski su franjevci posebnu pozornost poklanjali kulturnoj povijesti Bosne, prvenstveno jezikoslovnoj i književnoj.

Razmatrajući pojam glagoljske pismenosti smatra se da naziv glagoljica obuhvaća tri razvoja jedinstvene kulturne djelatnosti i to:

1. prvo slavensko pismo sastavljeno od Konstantina Ćirila
2. cjelokupnu pismenost napisanu glagoljskim pismom
3. slavensko bogoslužje

Iako se cjelokupna glagoljska pismenost i slavensko bogoslužje više vezuju za hrvatskoglagoljsku tradiciju, budući da se ona u nekim hrvatskim područjima zadržala znatno duže, pa čak i doživjela svoj procvat, neosporno je da se proučavanje glagoljice s ova tri stajališta može primijeniti i na proučavanje glagoljske tradicije u srednjovjekovnoj Bosni.

Oskudna, ali vrlo vrijedna građa i spomenici pisani glagoljicom pokazuju da su da su u grafijskom i u tekstualnom pogledu bili predložak bosanične pismenosti i time osnovica književne djelatnosti pisane bosančicom[3].

[3] U prilog tome ide mišljenje I. Grickat koja je uočila izvjesne sličnosti nekih mjesta u evanđeoskim bosaničnim tekstovima s tekstovima evanđelja u hrvatskoglagoljskim misalima, što potvrđuje zajedničko izvorište.

O slavenskome bogoslužju, odnosno liturgiji vezanoj za glagoljsku pismenost i pismo u srednjovjekovnoj Bosni, nema sačuvanih podataka na glagoljskim spomenicima u Bosni, ili neznatno, tek na marginama, govore o njemu. Ono što se može izdvojiti je *Splitski odlomak* koji u liturgijskome pogledu stoji između zapadnih i istočnih liturgijskih tradicija što mu daje posebno mjesto među sačuvanim glagoljskim liturgijskim tekstovima.

Sačuvani spomenici pisani glagoljicom ili kombinacijom glagoljskih i ćiriličnih grafema, iako oskudni, potvrda su upotrebe glagoljice u Bosni, posebno u zapadnijim krajevima, a istovremeno i svjedočanstvo bogatoga vjerskog i kulturnog života u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. To potvrđuje i J.Tandarić, jedan od autora u Dobrome pastiru, koji ističe:

> *"U srednjovjekovnoj bosanskoj državi razvijala se i živjela glagoljska pismenost sve do kraja srednjeg vijeka. Glagoljsko se pismo upotrebljavalo u Bosni, više i trajnije u zapadnim krajevima, manje u istočnim. Tijekom vremena glagoljica u Bosni odvojila se od početne glagoljice bugarsko-makedonske, a nije u svom razvoju pošla putem tipičnim za uglatu hrvatsku glagoljicu. O rasprostranjenosti glagoljske pismenosti u Bosni malo možemo sa sigunošću znati, budući da su nam se se sačuvali samo fragmenti. Važno je međutim da je i kasnija pismenost u Bosni, pisana zapadnom bosansko-hrvatskom ćirilicom, stvorena na djelima pisanim glagoljicom, pa tako i u kasnijim razdobljima bosanski tekstovi evandjelja pokazuju osobitu tekstološku srodnost sa susjednim hrvatskoglagoljskim tekstovima evandjelja u misalima. A i jedni i drugi po svojoj arhaičnosti odaju vezu s prvotnom glagoljskom pismenošću, osobito pak s ohridskom književnom školom, koja je čuvala ćirilometodske tradicije."* [4]

3. O glagoljskoj i ćirilskometodskoj tradiciji na stranicama časopisa Nova et Vetera

U časopisu *Nova et vetera* (1985) objavljena su tri priloga koja su posvećena utemeljiteljima slavenske pismenosti, Ćirilu i Metodu. U njima se razmatraju stare i iznose najnovije teorije o postanku prvog slavenskog pisma, o autentičnosti podataka o Ćirilu i Sfetopeleku [5]koje iznosi *Ljetopis popa Dukljanina* te o povezanosti misije solunske braće i bosanskih krstjana, odnosno Crkve bosanske.

Svoj doprinos radu revije *Nova et vetera* dao je prof. mr. Roman Miz, grkokatolički župnik (protojerej stavrofor, paroh) iz Novoga Sada, pisac i urednik lista na rusinskom jeziku *Dzvoni* koji je predavao na Katehetsko-teološkom institutu Rimokatoličke crkve u Subotici i na Protestantskom teološkom fakultetu u Novom Sadu.

---

[4] Usp. Nova et Vetera (1979), str.

[5] Autori tekstova koriste ime Sfetopelek iako je uobičajenije Svatopluk. (prim M.N.)

U tekstu "Jedna nova varijanta teorije o ćirilskometodskom porijeklu glagoljice" Roman Miz analizira i suprotstavlja različite poznate teorije i mišljenja o postanku glagoljice, o vremenu njezina nastanka i pitanju njezina autorstva. Pri tome Miz posebnu pozornost pridaje jednoj od iznesenih teorija koju zastupa ruski slavist V. Istrina i stavovima češkoga grkokatoličkog svećenika Stjepana Papa.

Postoje različite teorije i tumačenja o porijeklu i vremenu nastanka glagoljice i ćirilice i o njezinim autorima. U svome tekstu Roman Miz iznosi one najvažnije što je i podijelilo njegovu raspravu na tri dijela. U prvome dijelu svoga teksta autor podsjeća na različite teorije o tim za slavensku pismenost bitnim pitanjima:

- glagoljica je starija od ćirilice i njezin autor je Konstantin Ćiril, dok su podijeljena mišljenja u vezi sa autorstvom ćirilice. Po jednima ćirilicu je sastavio njegov učenik Kliment Ohridski, dok neki smatraju da je to bio Metodov učenik Konstantin Preslavski;
- ćirilica je starija od glagoljice što je pomoglo Ćirilu da je sastavi na njezinim temeljima u svojoj misiji u Moravskoj;
- mišljenje po kojemu je autor glagoljice sveti Jeronim ili Vulfil, a ćirilice Konstantin – Ćiril;[6]
- glagoljica i ćirilica su, prema Stepanu Papu, vrlo bliske i sastavila ih je ista osoba. Isto mišljenje zastupa i V. Istrin koji iznosi teoriju da je glagoljica *"(...) umjetna azbuka koju su stvorili da bi njome pisali bogoslužbene knjige jer je ćirilicu papa zabranio. Stvorili su je na taj način da su ćirilici dodali vijuge, repiće, brčiće i ostale vitičaste elemente."*[7] Autor tog pisma, prema njhovom mišljenju, bio je Metodov učenik i sljedbenik Gorazd.

U druga dva dijela rasprave svoju pažnju autor je usmjerio dvjema teorijama i to:

1. ćirilsko-metodskoj koja iznosi stajalište da je autor glagoljice Konstantin - Ćiril koju, između ostalih, zastupaju slavisti Ivan Ohijenko i Mihael Lack i
2. teoriji po kojoj je Ćirilova azbuka-ćirilica prvo slavensko pismo, a da je njezin autor Gorazd. Takve stavove zastupa Stjepan Pap oslanjajući se na hipotezu čuvenog slaviste Dobrovskog. Svaku od teorija Miz potkrepljuje dokumentima i podacima na kojima se temelje stavovi i mišljenja njihovih pristalica, a posebno se osvrće na Papove argumente o porijeklu, datiranju i autorstvu prvog slavenskog pisma.

---

[6] Ta je teorija veoma stara i mnogi je nazivaju legendom. Vodeći se mišljenjem da je sveti Jeronim sastavljač glagoljice, bosanski su franjevci u srednjem vijeku glagoljaše nazivali jeronimovcima. Naime, smatralo se da je on izmislio glagoljicu iako je prema historijskim podacima sveti Jeronim živio četiri stoljeća prije početka upotrebe glagoljice u hrvatskom jeziku. Prema mišljenju nekih povjesničara stari grad Stržanj, koji se nalazio između Kupresa i Šujice rodno je mjesto sv. Jeronima.
Tradiciju upotrebe glagoljice čuvali su franjevci trećoredci.

[7] Usp. Nova et Vetera, (1965), str. 467.

Treba istaći da su pitanja kojima se u svome tekstu Roman Miz bavio još uvijek aktualna i da do danas nema u nauci jedinstvenoga mišljenja o problemima o kojima raspravlja.

U tekstu "Ćiril – Konstantin i Svetopolk u Ljetopisu popa Dukljanina" Imre Boba problematizira vrijednost *Ljetopisa* kao historijskoga izvora o najranijoj povijesti južnih Slavena. Iako kod mnogih povjesničara postoje sumnje u autentičnost i izvornost *Ljetopisa* kao historijskoga dokumenta, koje oni eksplicitno i argumentirano potvrđuju, njega i danas mnogi koriste kao svjedočanstvo o najranijoj povijesti, ne samo južnih Slavena, nego i Hrvata iako *"(...) dio najstarije verzije Ljetopisa popa Dukljanina koji sadržava informacije o Konstantinu i Sfetopeleku, a to znači posredno o Moravskoj, nikada ne spominje ni Hrvate ni Hrvatsku."* [8]

Iako je vrijednost *Ljetopisa* kao izvora predmet raznih znanstvenih sporova, autor nastoji dokazati da je problem tumačenja *Ljetopisa* u njegovom korištenju budući da se koristi selektivno, a ne u autentičnosti *Ljetopisa* kao historijskoga izvora. Činjenica je, navodi autor, da ni sam pop Dukljanin nije tvrdio da je napisao sve o povijesti južnih Slavena, bar onoliko koliko je to mogao znati. On, smatra dalje Imre Boba, nije čak ni tvrdio da je autor djela, nego da je samo preveo sa slavenskoga na latinski spis koji je interesirao svećenstvo, starješine i mladež grada Duklje. On je, dakle, samo prevoditelj, a ne autor, pa se se svi problemi propusta ili pristranosti moraju odnositi isključivo na autora, a ne na popa Dukljanina, prevoditelja. [9]

Autor dalje ističe da, neovisno o kritikama i podijeljenim mišljenima o historijskoj vrijednosti i značaju *Ljetopisa*, svojim tekstom nastoji pokazati da je informacija u *Ljetopisu popa Dukljanina* o Svetom Konstantinu i Sfetopeleku tačna, da su dva čovjeka - obično povezani za povijest Moravske - bili zaista aktivni među južnim Slavenima u drugoj polovici devetoga stoljeća.[10]

Svoju pozornost autor posebno poklanja trima poglavljima *Ljetopisa* koja spadaju u njegov najstariji dio i to 8., 9. i 10., u kojima se govori o misionarskoj djelatnosti Konstantina Ćirila medju Hazarima, Bugarima i narodom Sfetopeleka.

O povezanosti izmedju Crkve bosanske i misionarskog rada svete braće, Ćirila i Metoda, dr. Muhamed Hadžijahić piše u tekstu pod naslovom "Ćirilo – metodijevske tradicije crkve bosanske". Na temelju znanstvenih mišljenja eminentnih stručnjaka iz medijavelistike, autor čitateljima podastire podatke o ćirilsko-metodskom utjecaju na Crkvu bosansku. Oni smatraju da se Crkva bosanska u svome učenju uveliko oslanjala i, ustvari, nastavljala tradiciju slavenskog obreda iz doba Ćirila i Metoda. Pri tome, ističe Hadžijahić, oni nisu uzeli u obzir i analizirali "*(...) bliža*

[8] Usp. Nova et Vetera (1985), 144.

[9] Ibidem, 144.

[10] Ibidem, 146

genetička objašnjenja već zapažene povezanosti crkve bosanske sa ćirilsko-metodijevskim nasljeđem. Nije odgovoreno na pitanje kako su i na koji način prodirali ćirilo-metodijanski utjecaji u crkvu bosansku, kolikog su bili intenziteta i napokon u čemu su se ispoljile razlike." [11]

Kao odgovore na postavljena pitanja Hadžijahić navodi monaštvo kao konstituentu ćirilsko- metodijevskog djelovanja s jedne strane i s druge strane ustrojenje crkve bosanske na monaškom principu. Osim monaštva, autor potvrdom smatra i postupno prerastanje ćirilsko-metodovskih samostana u hiže bosanskih krstjana. Osim toga, ćirilsko-metodska se tradicija na području srednjovjekovne Bosne i Huma, prema Hadžijahiću, izražavala u različitim vidovima od kojih su najznačajniji:

- sačuvani biblijski tekstovi ćirilsko-metodovske provenijencije
- narodni jezik u crkvi
- ćirilo-metodovski obred
- glagoljica
- ostali spomenici pismenosti na narodnom jeziku
- kult sv. Grgura Nazijanskog [12].

Autor daje pojašnjenje svakoga od navedenih tragova ćirilsko-metodske aktivnosti na kulturu i civilizaciju srednjovjekovne Bosne i svoju pozornost posebno zadržava na njihovim tragovima u starim bosanskim i humskim biblijskim tekstovima. Da su bosanska evanđelja i ostale svete knjige nastali u ozračju crkve bosanske, autor potvrđuje navodima brojnih znanstvenika koji su svoje istraživanje usmjerili na usporedbu bosanskih biblijskih tekstova s ćirilsko-metodskim originalima. Istraživanja J.Vajsa, ali i Đure Daničića, pokazala su da je uzorak ćirilsko-metodskoga biblijskog teksta poslužio kao prototip bosanskim tekstovima iste provenijencije. Temeljem istraživanja utvrđeno je da su *Nikoljsko evanđelje*, *Hvalov rukopis* i *Miroslavljevo evanđelje*, kao najstariji spomenici bosanske pismenosti, u velikoj mjeri oslonjeni na taj predložak.

4. Zaključak

Tekstovi o počecima slavenske pismenosti, ali i činjenica da su autori većine tekstova i priloga iz historije, lingvistike, etnologije, sociologije franjevci, govori o širini njihovoga interesa i naobrazbe općenito. Među autorima tih priloga posebno se izdvaja fra Rastko Drljić koji je u broju iz 1964. godine autor najvećeg broja tekstova posvećenih ne samo jezičnim procesima kod južnih Slavena, nego i kod drugih slavenskih naroda. Osim toga, u nekoliko se brojeva javljaju tekstovi posvećeni značajnim pojedincima, koji su čuvali i promicali ideje slavenstva

[11] Usp, Nova et vetera (1985),

[12] Ibidem,

kao što su Svetozar Rittig i Franjo Grivec, a koje je, također, potpisao Rastko Drljić. Posebno treba naglasiti otvorenost časopisa prema svim autorima koji su željeli sudjelovati u njegovom radu, a koji nisu bili neposredno iz redova franjevaca ili vezani uz katoličku crkvu.

LITERATURA I IZVORI

Literatura

Jurić - Kappel, Jagoda (2005), "Književni jezik u srednjovjekovnoj Bosni", zbornik *Jezik u Bosni i Hercegovini,* Institut za jezik u Sarajevu // Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo, str.81 – 105.

Karamatić Marko (1991), *Franjevačka provincija Bosna Srebrena*, Sarajevo.

Karamatić, Marko (1994), *Bosanski franjevci,* Erasmus, Zagreb.

Kovačić, Anto Slavko (1991), *Biobibliografija franjevaca Bosne Srebrene,* Prilog povijesti hrvatske književnosti i kulture, Sarajevo.

Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini (1997), Drugo dopunjeno izdanje,Grupa autora, Napredak, Sarajevo.

Kuna, Herta (1969), "Jezik bosanske franjevačke književnosti XVII i XVIII vijeka u svjetlosti književno-jezičkog manira"*, Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XIV/1, Novi Sad. str.183 - 212.

Pranjković, Ivo (2000), *Hrvatski jezik i franjevci Bosne Srebrene*, Matica hrvatska, Zagreb.

Pranjković, Ivo (2005), "Jezik bosanskih franjevaca", zbornik *Jezik u Bosni i Hercegovini,* Institut za jezik u Sarajevu // Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo. str. 227 – 259.

Zirdum, Andrija (2007), *Povijest kršćanstva u Bosni i Hercegovini,* Slovoznak, Plehan.

Izvori

Dobri pastir (1964), god. 13-14., sv. 1-4

Nova et Vetera (1985), god. 35., sv. 1-2

Azra Bešić
Ivica Tokić

Urbani idiom sa osvrtom na ruralni

DAS STADTIDIOM MIT DER BLICK AUF DAS DORFIDIOM

SAŽETAK

Gradovi i sela su mjesta gdje se odvijaju razne vrste razgovora. Njihovi stanovnici usmjeravaju svoju energiju na međusobnu komunikaciju.
Slušajući razgovor u gradu veoma lako ćemo ustanoviti da se kroz cijelu priču koja se razvija među govornicima provlače institucije, vrijeme, prostor, raspored kretanja i razne vrste društvenih odnosa – karakterističnih za život u gradu. Ako sa prethodno navedenim razgovorom, pak, usporedimo jedan razgovor na selu, uvidjet ćemo da se ta dva razgovora bitno razlikuju – razgovor na selu neće sadržati elemente koji se nužno spominju u razgovoru između dva gradska govornika. Kad, gdje, kako i zašto ljudi upravo tako govore?
Tom problematikom se ukratko bavi ovaj rad.

KLJUČNE RIJEČI: idiom, urbani i ruralni idiom, gradski govor, govor na selu

1. ŠTA JE IDIOM?

"IDIOMI su fraze, izričaji i specifični izrazi svojstveni nekom jeziku i neprevodivi doslovno na drugi jezik." (www.knjizmed.hr/odrasli/detaljniprikaz.asp.html.) (10.07.2006.)

"IDIOM – GRČ. IDIOMA; termin koji se različito definira: najčešće je to jezik koji pripada nekoj zajednici bez obzira na pojedine osobe koje nam daju za pravo da ga možemo nazvati dijalekt, govor i sl. Terminom se može označiti opći lingvistički ili gramatički karakter jezika; može značiti fraza, konstrukcija, izraz itd., koji su suprotni uobičajenim jezičkim šablonima ili su različitog značenja od

doslovnog; izrazi koji su svojstveni nekom jeziku i bukvalno se ne mogu prevesti na drugi jezik." (ČEDIĆ 2002:76)

"IDIOM Termin kojim se u GRAMATICI i LEKSIKOLOGIJI označava SLED REČI koji je SEMANTIČKI, a često i SINTAKTIČKI ograničen, tako da one funkcionišu kao jedna JEDINICA. Sa semantičkog stanovišta, ZNAČENJA pojedinačnih reči ne mogu se sabirati kako bi se dobilo značenje "idiomatskog" izraza kao celine. Sa sintaktičkog stanovišta, reči obično ne dozvoljavaju uobičajenu promenljivost koju ispoljavaju u drugim KONTEKSTIMA; (npr. terati kera ne dozvoljava* terati kerove). Zbog nedostatka njihove unutrašnje KONTRASTNOSTI, neki lingvisti idiome nazivaju "gotovi ISKAZI" (ready-made utterances). Po jednoj alternativnoj terminologiji idiomi se nazivaju "ustaljene KOLOKACIJE". Pitanje o kome se prilično raspravljalo jeste koliko se mogu uspostavljati stepeni i vrste idiomatičnosti: neki idiomi, doduše, donekle dopuštaju unutrašnje promene i doslovniji su u značenju nego drugi (npr. gurati/turati/zabiti/staviti i sl. glavu u pesak (kao noj/poput noja)." (KRISTAL 1985:96)

Na osnovu gore navedenih definicija možemo zaključiti da je pojam IDIOM višeznačan. Ovdje ćemo se baviti jednim njegovim značenjem: IDIOMOM kao jezikom neke jezične zajednice. Posmatrat ćemo gradski i seoski idiom.

2. URBANI I RURALNI IDIOM

No, prije toga moramo definirati pojmove grad i selo. Grad, kao i selo, možemo definirati kao govornu zajednicu; ova definicija je, međutim, isuviše uopćena. Kao takva odnosila bi se na bilo koju skupinu ljudi. Govorna zajednica idealizirana je konstrukcija koju čine tri osnovna koncepta:

1) društvena skupina,
2) komunikacijske mreže i
3) jezik homogenog stanovništva.

Stoga dijalektolozi veoma dobro znaju da se takva konstrukcija u stvarnim ljudskim grupama samo približno može ostvariti. Situacija sa seoskim govorom dosta je jednostavnija, jer je govorna zajednica u seoskom kontekstu dobro definiran lingvistički pojam koji ispunjava sve tri prethodno navedene komponente. U tom slučaju govorimo o homogenom obliku govora koji se razlikuje od ostalih govora u okolini. Dijalektologija sela pretežno vodi računa o najstarijim stanovnicima i oslanja se na njihov govor.

3. KRATAK HISTORIJSKI PREGLED

Prva ozbiljnija interesovanja za ispitivanje jezika stanovnika grada nalazimo u sovjetskim sociolingvističkim studijama dvadesetih godina prošlog stoljeća.

Ispitivanja su se vršila u lenjingradskom Institutu za lingvistiku na čelu sa V. M. Žirmunskim, dok su drugi saradnici bili lingvisti poput M. V. Sergievskog, V. Deržanina, B. A. Larina i L. Jakubinskog.

Nekad su gradovi bili centri jezičnog standarda ali im je, smatra Larin, ta funkcija oduzeta nakon ukidanja feudalizma i sa razvojem građanske kapitalističke države – koja i preuzima tu funkciju sa svojim aparatom (tu spadaju škole, vojska, novine i sl.). Samo najviši socijalni slojevi ostaju nosioci standardnojezičnog idioma u gradu. Nagli priliv seoskog stanovništva u grad, te njegovo transformiranje u gradski živalj stvara u gradu izuzetnu socijalnu heterogenost koja se očituje i u višejezičnosti. Tako su govornici gradskog idioma nužno postali bilingvalni, budući da je bilingvizam – prema Larinu – osnovni uvjet života govornika u gradu. (www.jezik_u_urbanoj_sredini.asp.html.) (10.07.2006.)

Grad je mjesto jezične interferencije, koegzistencije dvaju ili više jezičnih sistema na ograničenom prostoru i sa razgranatim i neposrednim oblicima međusobnog komuniciranja njihovih nosilaca. Rezultat svega toga jeste osebujni urbano-jezični idiom koji je neuhvatljiv u jednom trenutku zbog svoje dinamičnosti, pa se mora proučavati u određenom vremenskom presjeku. Slične poglede u sklopu svojih djela dijelili su Žirmunski i Jakubinski.

Pored ruskih autora i Francuzi su bili fascinirani jezikom grada. Međutim, u svjetskoj lingvistici tek šezdesetih godina dolazi do intenzivnog interesovanja za proučavanje govora grada i njegovog opisa.

Za savremeni razvoj urbane dijalektologije zaslužan je prvenstveno američki lingvist W. Labov koji je prvi izvršio metodološki tačno i empirijski zasnovano ispitivanje jezičnog ponašanja stanovnika grada – u ovom slučaju New Yorka – 1961. godine. Uspio je pokazati da se može utvrditi sistematska korelacija između govornika i načina na koji se oni služe izvjesnim jezičnim varijablama. (www.jezik_grada.asp.html.) (10.07.2006.)

Najveće istraživanje jezika grada izvan Sjedinjenih Američkih Država izvršio je engleski lingvist P. Trudgill koji je proučavao govor grada Norwicha. Pri tome se oslanjao na metodološke principe Labova. U Velikoj Britaniji postoje mnogobrojni opisi ruralne dijalektologije, ali se ipak malo zna o tome kako se stvarno govori u toj zemlji, a još manje kakav je govor u gradovima. Ova izjava važi i za jezična istraživanja ovakve vrste u bivšoj Jugoslaviji. (www.jezik_grada.asp.html.) (10.07.2006.)

Govorom grada kod nas se prvi bavio Ranko Bugarski u časopisu "Izraz". On smatra da nije lako precizno odrediti pojam "gradski jezik". Govor grada, prema Bugarskom, čine razne jezične varijante tj. jezični varijeteti. Gradski govor obuhvaća govor običnih ljudi u svakodnevnoj komunikaciji, zatim govorni i pisani jezik – u slučaju potrebe za upotrebom standardnog jezika, jezik raznih društvenih grupa poput jezika štampe, radija, televizije, profesionalne žargone,

kao i jezik mladih. Glavna karakteristika jezika grada jeste heterogenost, mada gradski jezik ima svoju centralnu strukturu po kojoj se i definira kao jezik grada u poređenju sa standardnim jezikom ili dijalektom, smatra Bugarski. (www.jezik_grada.asp.html.) (10.07.2006.)

Britanski lingvist M .A. K. Halliday naglašava da grad nije klasična govorna zajednica, koja nije samo heterogena sredina gdje postoje razlike u govoru grupa i pojedinaca već i svaki pojedinac posjeduje barem nekoliko govornih registara kojima pridaje društvenu vrijednost prema potrebi koja se ukaže. Govornik grada pripada raznim društvenim grupama – za razliku od seoskog govornika koji pripada samo jednoj – te se stoga i služi različitim jezičnim varijetetima. (www.jezik_u_urbanoj_sredini.asp.html.) (10.07.2006.)

Vratimo se Bugarskom. On nadalje upozorava da gradski govor nije nešto "iskvareno" u poređenju sa "čistim" govorom sela ili jezikom književnosti. Postavlja se pitanje postoji li kod nas uopće pravi gradski govor, ima li jezik naših gradova dovoljno karakteristika kojima se odvaja od jezika sela i od književnog standardnog jezika? Naš jezik se – davno zasnovan na usmenom narodnom idiomu – izgleda ne može prilagoditi potrebama modernog gradskog života, što se najbolje očituje u dijalozima koji ne zvuče životno ukoliko se u njima ne upotrebljavaju folklorni i dijalekatski izrazi. Društvo se u toku vremena mijenja, a time i jezik, povećava se rječnik, nastaju morfološke i sintaksičke promjene. Sredstvima masovnog informiranja sve se više širi standardna varijanta jezika, te se tako smanjuju razlike između jezika sela i grada.

Milka Ivić smatra da u gradu postoji jezični supstandard – koji nije narodni dijalekt – to je idiom koji se javlja u gradu. U gradu ne postoji dijalekt upravo zbog velikog utjecaja standardnog jezika. Ona također zastupa stanovište da jezik grada nije nešto iskvareno – u tome se slaže sa Bugarskim - te da je veoma elastičan i fleksibilan. Dušan Jović u svom članku "Jezik urbanih sredina" naglašava da u gradovima dolazi do jezičnih procesa koji određuju budućnost jezika. U gradskim sredinama miješaju se komponente dijalekata neposredne okoline i književnog, tj. standardnog jezika. Tako urbane sredine stvaraju jezični idiom koji posjeduje oblik dijalekatskog i standardnog i na tome izrasta nešto tipično za urbanu sredinu. Milorad Radovanović napominje da je naša dijalektologija do sada bila isključivo ruralna i da ispitivanja urbanog idioma još ne postoje. On pri tome spominje T. F. Magnera s Pennsylvania State University koji se bavio urbanom dijalektologijom. Magner je u svom istraživanju otkrio da se u urbanim sredinama Zagreba, Splita i Niša govore dva varijeteta istog jezika, npr. u Splitu bi se u formalnim situacijama govorilo standardnim jezikom, a u neformalnim situacijama kao što je kuća, škola za vrijeme raspusta, tržnica i sl. se koristio splitski dijalekat. (www.jezik_grada.asp.html.) (10.07.2006.)

Postoji jedinstveno mišljenje da se u gradu stvara govor koji je od značaja za budućnost našeg jezika.

ZAKLJUČAK

Grad, dakle, nije klasična govorna zajednica. Njegovi govornici ne komuniciraju svi sa svima. Oni ne govore na isti način, a pored toga i ne razmišljaju isto. Ipak, radi se o mjestu gdje se razmjenjuju značenja. U ovom procesu neminovno dolazi do konflikata, i to simboličkih, čija važnost nije ništa manja od ekonomskih. Ti konflikti sadrže mehanizam promjene, pa čak i neke mehanizme jezične promjene i tako proučavajući ove procese mi počinjemo shvatati historiju jezika na jedan sasvim novi način. Konflikti su izvor novih spoznaja kulturne promjene, promjene u stvarnom svijetu koju svako od nas stvara za sebe dok komunicira s drugim ljudima. Slika svijeta stanovnika grada nije slika reda i postojanosti, no ona sadrži i jednu drugu komponentu a ta jeste da su u stvaranju takve slike sudjelovale razne i mnogobrojne skupine ljudi. Na kraju ipak opstaje heterogenost kao najveća kvaliteta novog društvenog poretka.

Kako se danas zaista govori u gradovima pitanje je na koje stručnjaci do danas nisu mogli odgovoriti. Razlozi su mnogobrojni; jedan od razloga jeste složenost ovog problema, dok drugi leži u njegovoj nedovoljnoj istraženosti. Potrebno je provesti više studija takve vrste ukoliko želimo saznati ko, kad i zašto, kako, tj. baš tako govori.

LITERATURA

Dr. Čedić, Ibrahim, *Školski rječnik lingvističkih termina u bosanskom jeziku*, Institut za jezik, Sarajevo, 2002.

Kristal, Dejvid, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Nolit, Beograd, 1984.

Škiljan, Dubravko, *Pogled u lingvistiku*, Naklada Benja, Rijeka, 1994.

Halliday, Michael A. K., "Jezik u urbanoj sredini", Argumenti (Rijeka), 1-2: 171-178, 1983. URL: www. jezik_u_urbanoj_sredini.asp.html. (10.07.2006.)

Jutronić-Tihomirović, Dunja, "Jezik grada", *Argumenti* (Rijeka), 1-2: 196-204, 1983. URL: www.jezik_grada.asp.html. (10.07.2006.)

Pavlov, Ante, "Pogled na dijalekatsku jezičnost i identitet", *Diskrepancija* 7-8: 67-74, 12, 2003. URL: www. Ante_Pavlov_Pogled_na_dijalekatsku_ jezičnost_i_identitet.html. (10.07.2006.)

www.knjizmed.hr/odrasli/detaljniprikaz.asp.html. (10.07.2006.)

ZUSAMMENFASSUNG

In Städten und Dörfern wickeln sich verschiedenste Gesprächsarten ab. Ihre Bewohner richten all ihre Energie auf die zwischenmenschliche Kommunikation.

Wenn man einem Gespräch in der Stadt zuhört, so erschließt man sehr einfach, dass die ganze Geschichte, die sich zwischen den Gesprächspartnern abspielt, durch Einrichtungen, Raum, Zeit, Bewegungsrichtung und unterschiedliche soziale Beziehungen geprägt wird, was für ein Leben in der Stadt charakteristisch ist. Wenn man diese Gesprächsart mit der auf dem Dorfe vergleicht, wird man feststellen, dass sich diese beiden deutlich voneinander unterscheiden – das Gespräch auf dem Dorfe wird nicht diejenigen Elemente enthalten, die notwendig in einem Gespräch in der Stadt vorzufinden sind zwischen zwei Stadtbewohnern. Wann, wo, wie und warum sprechen die Menschen so wie sie sprechen bzw. warum ausgerechnet so?

SCHLÜSSELWÖRTER: das Idiom, das Stadt- und Dorfidiom, das Gespräch in der Stadt, das Gespräch auf dem Dorfe

Alma Halidović,
Azra Bešić,
Ivica Tokić

Imeničke fraze u njemačkom jeziku

1. Fraze

Svaka se rečenica sastoji od rečeničnih dijelova:

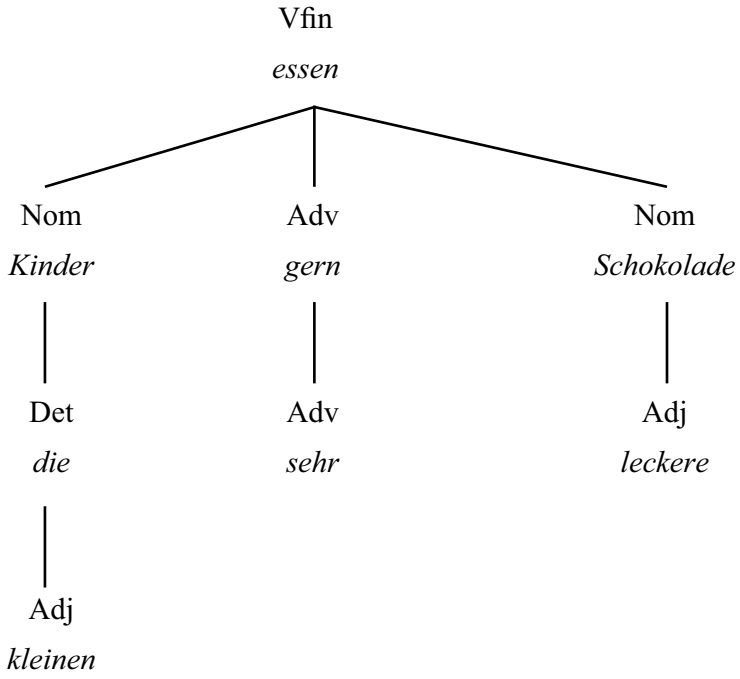
Kinder essen gern Schokolade.

Predhodna se rečenica sastoji od finitnog glagolskog oblika *essen*, rečeničnog dijela u nominativu *Kinder*, priloške odredbe *gern* te rečeničnog dijela u akuzativu *Schokolade*. Ovi se rečenični dijelovi mogu proširiti atributima tako da se onda sastoje od dvije ili više riječi:

Die kleinen Kinder essen sehr gern leckere Schokolade.

Ova se rečenica sastoji od rečeničnog dijela u nominativu *die kleinen Kinder*, priloške odredbe *sehr gern* te rečeničnog dijela u akuzativu *leckere Schokolade*. Ukoliko se rečenični dijelovi sastoje od najmanje dvije riječi, nazivamo ih frazama odnosno sintagmama. Sada ćemo se vratiti na naš prvi primjer *Kinder essen gern Schokolade*. U našem ćemo radu i rečenične djelove *Kinder* i *Schokolade* definirati kao fraze budući da se, kako je i Engel (2004: 287) primijetio, imenice u tekstu nikada ne mogu pojaviti samostalno nego uvijek sa članom. U našem su primjeru imenice *Kinder* i *Schokolade* upotrebljene s nultim članom. To se da primjetiti i na osnovu pridjeva koji se deklinira po jakoj pridjevskoj deklinaciji kada se nađe između nultog člana i imenice. Same se imenice, po Engelu (2004: 287), mogu pronaći jedino u rječnicima ili gramatikama. U svakoj frazi postoji jedna riječ na koju se ostali dijelovi fraze odnose, odnosno od koje ostali dijelovi

fraze zavise. Takvu riječ unutar fraze Engel (1994 / 2004) naziva nukleusom. U frazi *die kleinen Kinder* nukleus je *Kinder*, u frazi *sehr gern* nukleus je *gern*, a u frazi *leckere Schokolade* nukleus je *Schokolade*. Budući da svi rečenični dijelovi zavise od glagola, *essen* je nukleus cijele rečenice. Sve se ovo može predstaviti i sljedećim dijagramom:

One riječi koje u frazi zavise od nukleusa Engel (1994: 91) naziva dependensom. Tako je u frazi *leckere Schokolade* dependens *leckere*, u frazi *sehr gern* dependens je *sehr*. U frazama koje se sastoje od tri ili više riječi, po Engelu (1994), treba praviti razliku između direktnoga i indirektnog dependensa. U frazi *die kleinen Kinder* je direktni dependens nukleusa *Kinder* određeni član *die* dok je pridjev *kleinen* direktni dependens određenog člana *die*, a indirektni dependens nukleusa *Kinder*. Pridjev je, po Engelu (2004), uvijek podređen članu budući da deklinacija pridjeva zavisi od člana. Svaka fraza dobija ime na osnovu svog nukleusa, odnosno vrste riječi kojoj njen nukleus pripada. Fraza *die kleinen Kinder* se na osnovu pripadnosti svog nukleusa vrsti riječi *imenica* naziva imenička fraza. U gramatikama se pored imeničkih fraza pominju još i sljedeće fraze:

- verbalne / glagolske fraze; kod verbalnih je fraza nukleus glagol. Verbalne se fraze nazivaju i rečenicama:
  Die kleinen Kinder essen sehr gern leckere Schokolade.

- priložne / adverbijalne fraze; kod priložnih je fraza nukleus prilog:
  *Die kleinen Kinder essen **sehr gern** leckere Schokolade.*

- pridjevne / adjektivalne fraze; kod pridjevnih je fraza nukleus pridjev:
  *Die kleinen Kinder essen **sehr schnell** leckere Schokolade.*

- zamjeničke / pronominalne fraze; kod zamjeničkih je fraza nukleus zamjenica:
  *Die kleinen Kinder essen sehr gern **etwas Leckeres**.*

- prijedložne / prepozicionalne fraze; kod prijedložnih je fraza nukleus prijedlog:
  *Die kleinen Kinder essen **in der Schule** sehr gern leckere Schokolade.*

1.1. Imeničke fraze

U nastavku ćemo objasniti imeničke fraze i njihovu strukturu. Imenica u imeničkoj frazi, po Engelu (2004: 289), zauzima središnji položaj iz čega proizilazi da se atributi odnosno sateliti mogu realizovati u lijevom polju (prije nukleusa) ili desnom polju (poslije nukleusa).

1.1.1. Atributi u lijevom polju

U lijevom se polju, po Engelu (2004), obligatorno pojavljuju determinativi i pridjevi, te nomen invarians, nomen varians i atributivne imeničke fraze u genitivu koji se mogu pojaviti i u lijevom i u desnom polju.

determinativi

Determinativi se u tekstu, po Engelu (2004), mogu kombinovati sa svim imenicama i kongruiraju sa nukleusom u rodu, broju i padežu:

***Der** 27. Mai 1942 verspricht **ein** schöner Frühlingstag zu werden.*
(Spiegel Special, 2005: 102)

pridjevi

Pridjevi se u lijevom polju realizuju između determinativa i imenice ili između atributivne imeničke fraze u genitivu i imenice:

*mein **altes** Fahrrad*
*Eugens **altes** Fahrrad.*

Atributivni pridjev kongruira sa imenicom u rodu, broju i padežu[1]. Između determinativa i imenice moguće je upotrijebiti više pridjeva. U takvom se slučaju svi pridjevi dekliniraju na isti način:

*Die **anwesenden männlichen** Dorfbewohner wurden in den frühen Morgenstunden vor einer Scheune erschossen, einer tötete sich selbst.*

(Spiegel Special, 2005: 103)

Ukoliko pridjevi unutar imeničke fraze imaju svoje atribute, oni se realizuju ispred pridjeva:

*Der **ganz** große Erfolg blieb aus.*

Mnogo veće fraze unutar imeničke fraze mogu tvoriti atributivni participi:

*dieser **auf seine Schwester vor dem Kino wartende** Mann.*

Atributivni participi nasljeđuju valentnost glagola od kojeg su nastali tako da se kod fraza *auf seine Freundin* i *vor dem Kino* ne radi o atributima nego dopunama odnosno dodacima atributivnog participa *wartende*.

atributivne imeničke fraze u genitivu

Atributivne imeničke fraze u genitivu koje se mogu pojaviti ispred imenice se u njemačkom jeziku nazivaju *sächsischer Genitiv*. U lijevom se polju, po Engelu (2004), mogu pojaviti *Genitivus subiectivus, Genitivus obiectivus* te *Genitivus possessivus*. *Genitivus subiectivus* se može transformirati u rečenični subjekt, *Genitivus obiectivus* u rečenični objekt dok *Genitivus possessivus* označava pripadnost nukleusa atributivnoj imeničkoj frazi:

***Wilfried Maiers** Reise = Wilfried Maier reist.*
***Wilfried Maiers** Verhaftung = Man verhaftet Wilfried Maier.*
***Wilfried Maiers** Haus = Das Haus gehört Wilfried Maier.*

nomen invarians

Kao nomen invarians se u lijevom polju, po Engelu (2004: 292), pojavljuju imena, titule, nazivi zanimanja ili imenice kojima se označava rodbinska veza. Nomen invarians ostaje pri deklinaciji nepromijenjen dok se nukleus fraze mi-

[1] Izuzeci su pridjevi koji su nastali od geografskih imena npr. *die Berliner Mauer*; nekoliko pridjeva koji označavaju boje npr. *beige, lila, orange* itd.; pridjevi koji se koriste u nekim izrekama npr. *auf gut Glück*; pridjevi koji su upotrijebljeni u pjesničkim izrazima npr. *meiner Mutter einzig Kind* (Mörike).

jenja. U sljedećim je primjerima druga imenica nukleus fraze; prva imenica je nomen invarians:[2]

Helga *Kühne(s)*
Professor *Kühne(s)*
Schlosser *Kühne(s)*
Kusine *Kühne(s)*
Frau *Kühne(s).*

U nekim se gramatikama[3] ovi atributi definišu kao apozicije (= *enge Apposition*).

nomen varians

Ovdje se radi o sličnoj pojavi kao kod nomen invariansa. Razlika među njima je da se nomen varians pri deklinaciji mijenja zajedno sa nukleusom. Kao nomen varians se, po Engelu (2006), mogu pojaviti jedino imenice *Herr, Genosse* i *Kollege*:[4]

Herr(n) Kühne(s)
Genosse(n) Kühne(s)
Kollege(n) Kühne(s).

I ovaj se atribut u većini gramatika naziva apozicijom (= *enge Apposition*).

1.1.2. Atributi u desnom polju

determinativi

Iako se determinativi danas upotrebljavaju isključivo u lijevom polju imeničke fraze, u ranijem stadiju jezičnog razvitka su se determinativi mogli upotrijebiti i u desnom polju. Tragovi su u njemačkom jeziku i danas vidljivi u nekim pjesničkim i religijskim tekstovima:

Kindlein ***mein*** (narodna pjesma)
Vater ***unser*** ... (Novi testament)
(Engel, 2004: 293)

pridjevi

Već smo pojasnili da se pridjevi realiziraju u lijevom polju imeničke fraze. U desnom se polju mogu realizirati u poetskim tekstovima:

---

2 U zagradi je oblik genitiva.

3 Usp. Duden (2006) ili Helbig / Buscha (1998) i dr.

4 U zagradi je oblik genitiva.

*Brüderlein **fein***
*Kindelein **zart*** (narodna pjesma)
*Kaiserkorn und Päonien **rot*** (Eischendorff).
(Engel, 2004: 293)

Ovakva pozicija pridjeva nije ograničena isključivo na takve tekstne vrste. Po Engelu (2004: 293) se i u standardnom jeziku pridjev može upotrijebiti u desnom polju imeničke fraze:

a) kada se pridjev želi posebno naglasiti:
*Ein Sturm so **heftig**, wie man ih seit Menschengedenken nicht erlebt hatte, verwüstete in dieser Nacht mehrere Odenwaldgemeinden.*
(Engel, 2004: 293)

b) pridjev kao apozicija se također realizira u desnom polju:
*Ein Mensch, **goldbesessen** und bar aller menschlichen Gefühle, ...*
(Engel, 2004: 294)

Više o apozicijama u desnom polju ćemo govoriti nešto kasnije.

c) realizacija pridjeva u desnom polju je moguća i kod reklamnih slogana, naziva proizvoda itd.:

*Cola **light***
*Danone **mild***
*Dornfekder **trocken.***

atributske imeničke fraze u genitivu

Engel (2004: 294) u atributske imeničke fraze u genitivu ubraja:

Genitivus subiectivus
Genitivus obiectivus
Genitivus possessivus (uključujući i *Genitivus partitivus*)
Genitivus explicativus.

U nekim se gramatikama atributske imeničke fraze u genitivu dijele na više skupina.[5] Budući da ta podjela nije od velike važnosti za naš rad, reći ćemo da se prve tri atributske imeničke fraze u genitivu (*Genitivus subiectivus, Genitivus obiectivus* te *Genitivus possessivus*) mogu pojaviti i u lijevom i u desnom polju imeničke fraze dok se ostale mogu pojaviti isključivo u desnom polju.

[5] Duden (2006) pored pomenutih pet atributskih imeničkih fraza u genitivu razlikuje još Genitivus auctoris (= die Sinfonien **dieses Komponisten**), genitiv produkta (= der Komponist **dieser Sinfonien**), Genitivus qualitatis (= ein Mann **mittleren Alters**).

Genitivus subiectivus, Genitivus obiectivus i *Genitivus possessivus* smo objasnili u kontekstu atrubuta u lijevom polju. Semantički se ne razlikuju od istih u desnom polju; razlikuju se jedino u poziciji unutar imeničke fraze:

*Reise **Wilfried Maiers***
*Verhaftung **Wilfried Maiers***
*Haus **Wilfried Maiers** .*

Genitivus partitivus označava dio nečega:

*Das Dach **des Hauses** = Das Dach ist ein Teil des Hauses.*

Genitivus explicativus se po Engelu (2004: 296) pojavljuje uz apstraktne imenice te ih objašnjava tako što označava njihov osnovni sadržaj:

*das Phänomen **des dreißigjährigen Krieges***
*das Problem **des Primärspracherwerbs**.*

nomen invarians

Ovom je atributu sa istoimenim atributom u lijevom polju imeničke fraze jedino zajedničko da i jedan i drugi ostaju nepromijenjeni pri deklinaciji. *Nomen invarians* u desnom polju imeničke fraze, po Engelu (2004: 298), označava:[6]

- imena ili nadimke:
  *der König **Rudolf*** (*des Königs **Rudolf***)

- geografska imena:
  *das Land **Thüringen*** (*des Landes **Thüringen***)

- imena mjeseci, dana itd.:
  *der Monat **Juli*** (*des Monats **Juli***)

- imena prizvoda, modela, marki itd.:
  *ein Becher **Saft*** (*eines Bechers **Saft***)
  *der Ford **Fiesta*** (*des Ford **Fiesta***).

Nukleus ovih imeničkih fraza se, po Engelu (2004: 298), uvijek koristi sa članom. Nukleus može naravno biti i imenica ženskog roda, Engel (2006) je ovdje izabrao primjere kod kojih je nukleus muškog ili srednjeg roda, budući da je kod tih imenica vidljiv nastavak u genitivu jednine.

[6] U zagradi je oblik genitiva.

nomen varians

Kao i nomen varians u lijevom polju, tako se i nomen varians u desnom polju mijenja pri deklinaciji sa svojim nukleusom. Većinom se koristi kao dodatak imenima vladara:

*Wilhelm **der Zweite***
*Wilhelm **des Zweiten***
*Wilhelm **dem Zweiten***
*Wilhelm **den Zweiten**.*

No, ne mora se uvijek raditi o dodatku imenima:

*ein Becher **roter Wein***
*eines Bechers **roten Weines***
*einem Becher **rotem Wein***
*einen Becher **roten Wein**.*

Po Engelu (2004: 298) se nomen varians kao dodatak imenima uvijek mijenja sa nukleusom, dok nomen varians u posljednjem primejru može ostati nepromijenjen:

*ein Becher **roter Wein***
*eines Bechers **roter Wein***
*einem Becher **roter Wein***
*einen Becher **roter Wein**.*

Engel (2006: 298) smatra da nomen varians ovdje čak može u svim padežima biti u obliku genitiva:

*ein Becher **roten Weins***
*eines Bechers **roten Weins***
*einem Becher **roten Weins***
*einen Becher **roten Weins**.*

apozicija

Apozicijom Engel (2004: 301) naziva samo one atribute koji su odvojeni zarezom od svog nukleusa i koji se u mnogim gramatikama nazivaju *lockere Apposition*. Kao apozicije se ovdje, po Engelu (2004: 301), mogu pojaviti imenice / imeničke fraze, pridjevi / pridjevske fraze odnosno participi / participijalne fraze ili prilozi / priložne fraze:

*Noras Haus, **eine ausgebaute Jagdhütte**, ...*
*Noras Haus, **einesam am Ausgang des Tales gelegen**, ...*
*Noras Haus, **drunten am Fluss**, ...*

Apozicijama konkuriraju relativne rečenice:
Noras Haus, ***eine ausgebaute Hütte****, ... = Noras Haus,* ***das eine ausgebaute Hütte war****, ...*

Ukoliko se u rečenici zajedno pojave i relativna rečenica i apozicija, njihov redoslijed je slobodan:
Noras Haus, ***das am Verfallen war, drunten am Fluss****, ...*
Noras Haus, ***drunten am Fluss, das am Verfallen war****, ...*

prijedložni atributi

Prijedložni atributi su dijelovi sintagmi u kojima je sadržan prijedlog. Na osnovu njihovog značenja Engel (2004) ih dijeli na više skupina:

- ***direktivni atributi*** se koriste uz imenice koje označavaju puteve, prevozna sredstva ili kretanje. Direktivni atributi označavaju porijeklo, pravac ili cilj:
  Straße ***nach Mostar***
  Flugzeug ***aus Barcelona***
  Vertreibung ***aus dem Paradies***
  Ukoliko se pojave u kombinaciji sa atributivnom imeničkom frazom u genitivu, prijedložni se atributi realiziraju poslije iste:
  Die Fahrt ***der Familie nach Mostar***

- ***situativni atributi*** označavaju mjesto na kojem se nalazi ono što se imenuje nukleusom:
  die Bank ***im Garten***

- ***ekspanzivni atributi*** se pojavljuju uz imenice koje označavaju bilo kakvu kvantitativnu promjenu. Prijedlozi koji se, po Engelu (2004: 299), koriste za uvođenje ekspanzivnih atributa su pretežno *um* i *von*:
  Alterung ***um sieben Jahre***
  Breite ***von acht Metern***

- ***kvalitativnim atributima*** se opisuje osobina, izgled ili sl. onoga što se imenuje nukleusom. Kao uvodni element ovih prijedložnih atributa se, po Engelu (2004), pretežno koriste prijedlozi *mit, aus, in* ili *von*:
  ein Junge ***mit blonden Stoppelhaaren***
  das Kleid ***aus blauem Samt***
  die Puppen ***in altmodischen Gewändern***
  eine Frau ***von dreißig Jahren***

- ***komitativni atributi*** se, po Engelu (2004), uvode prijedlozima *mit* ili *ohne*:
  Mädchen ***mit gelbem Schal***
  Dame ***ohne Schirm***

priložni atributi.

Engel (2004) priložne atribute po njihovom značenju dijeli na:

- ***direktivne atribute*** koji označavaju porijeklo, pravac ili cilj:
  die Straße ***dorthin***

- ***situativne atribute*** koji označavaju mjesto gdje se nešto nalazi ili vrijeme kada se nešto odvija:
  die Birkengruppe ***dort***
  der Unfall ***gestern.***

relativne rečenice

Ovi atributi koji se javljaju samo u obliku rečenice se mogu koristiti uz svaku imenicu. Ukoliko je uz neku imenicu realizirano više atributa, relativne se rečenice, po Engelu (2004), realiziraju na kraju desnog polja:

der Baum dort hinten, ***den wir erhalten wollen****, ...*
ein Antrag meiner Nachbarin, ***der abgelehnt wurde,*** *... .*

2. Valentnost

Valentnost je termin koji se prvenstveno koristio u hemiji. Odnosio se na sposobnost pojedinih atoma da za sebe vežu druge atome. Ovaj su princip lingvisti primijenili i u lingvistici. Kao u hemiji, tako i u lingvistici neke vrste riječi mogu za sebe vezati druge riječi. Tu osobitost riječi Engel (1994: 95) naziva rekcijom. Rekcija je prije svega odlika glagola, ali i nekih drugih vrsta riječi poput imenica ili pridjeva. Poznato je da svi elementi jedne vrste riječi nemaju istu rekciju. Tako npr. glagol *lesen* zahtijeva rečenični dio u nominativu i rečenični dio u akuzativu dok glagol *helfen* zahtijeva rečenični dio u nomintivu, rečenični dio u dativu te prijedložnu frazu. Takva rekcija koja je ograničena na jedan ili nekolicinu elemenata jedne vrste riječi Engel (1994) naziva valentnost.

2.1. Dopune i dodaci

Već smo pomenuli da se svaka rečenica sastoji od rečeničnih dijelova:

Mein älterer Bruder liest in seinem Zimmer ein gutes Buch.

Ova se rečenica sastoji od imeničke fraze u nominativu *mein älterer Bruder*, prijedložne fraze *in seinem Zimmer* te imeničke fraze u akuzativu *ein gutes Buch*. Glagol *lesen* zahtijeva rečenični dio u nominativu i rečenični dio u akuzativu, to

znači da su imenička fraza u nominativu *mein älterer Bruder* i imenička fraza u akuzativu *ein gutes Buch* sadržane u rekciji glagola *lesen*. Oni rečenični dijelovi koji su sadržani u rekciji neke vrste riječi (u našem se slučaju radi o glagolu) u gramatikama se nazivaju dopunama (= *Ergänzung, -en*). Prijedložna fraza iz našeg primjera nije sadržana u rekciji glagola *lesen*. Takvi se rečenični dijelovi u gramatikama nazivaju dodacima (= *Angabe, -en*). U nastavku ćemo navesti dopune i dodatke koji se navode u većini gramatika.[7]

2.1.1. Dopune

U gramatikama se pretežno govori o sljedećim dopunama:

- subjekat / Subjekt
- dopuna u akuzativu / Akkusativergänzung
- dopuna u genitivu / Genitivergänzung
- dopuna u dativu / Dativergänzung
- prijedložna dopuna / Präpositivergänzung
- predikativ / Prädikativ
- predikativni akuzativ / Gleichsetzungsakkusativ
- modalna dopuna / Modalergänzung
- temporalna dopuna / Temporalergänzung
- lokalna dopuna / Lokalergänzung
  - situativna dopuna / Situativergänzung
  - direktivna dopuna / Direktivergänzung
- kauzalna dopuna / Kausalergänzung
- verbativna dopuna / Verbativergänzung
- ekspanzivna dopuna / Expansivergänzung.

2.1.2. Dodaci

U gramatikama se pretežno govori o sljedećim dodacima:

- modalni dodatak / Modalangabe
- temporalni dodatak / Temporalangabe
- lokalni dodatak / Lokalangabe
- kauzalni dodatak / Kausalangabe.

[7] Usp. Engel / Mrazović (1986), Engel (1994), Zilić (2002).

3. Sintaksičke funkcije imeničkih fraza

3.1. Imeničke fraze kao dopune

3.1.1. Subjekt

Subjekt je rečenični dio koji po pravilu stoji u nominativu i odgovara na pitanje *ko?* ili *šta?*. Imeničke se fraze u tekstu najčešće pojavljuju kao subjekt:

Diese allgemeinen Überlegungen *jedoch waren keineswegs Ausdruck der Ruhe, denn mit ihnen versuchte ich, mich in etwas Sicheres einzukrallen, damit mich der Sturmwind nicht fortreiße aus dem gemeinsamen Kreise; ich ging auf dem äußersten Rande und wollte ins Unpersönliche zurückkehren.* (MS, 49)

U njemačkom se jeziku sve riječi mogu poimeničiti te mogu fungirati kao subjekt, kao npr.:

- glagoli:
  Das Fahren *ist für viele Anfänger ein schwieriges Unterfangen.*

- pridjevi:
  Der Klügere *gibt nach.*

- prijedlozi:
  Das Auf und Ab *hatte Nerven gekostet.*

3.1.2. Dopuna u akuzativu

Dopuna u akuzativu je najčešći objekt. Odgovara na pitanje *koga? šta?* (= *wen? was?*):

Abermals spürte ich ***jene ängstliche Unruhe über seine Selbstsicherheit****, und ich bereute es, ihm einen Unterschlupf geboten zu haben.* (MS, 45)

Nije svaki rečenični dio koji odgovara na pitanje *koga? šta?* automatski i dopuna u akuzativu. Imeničke fraze u akuzativu mogu imati i adverbijalnu funkciju. Razlika između dopune u akuzativu i imeničke fraze u akuzativu koja ima adverbijalnu funkciju može se prikazati na dvjema rečenicama među kojima na prvi pogled i nema velike razlike:

Wir haben ***jeden freien Tag*** *eingesetzt.*
Wir haben ***jeden freien Tag*** *geschlafen.*

Obje rečenice sadrže imeničku frazu u akuzativu. Razlika među njima je da se u prvoj rečenici imenička fraza u akuzativu može zamjeniti zamjenicom, dok to u drugom primjeru nije moguće:

*Wir haben **ihn** eingesetzt.*
Wir haben **ihn geschlafen.*

Imenička fraza u drugom primjeru se zbog toga u većini gramatika naziva adverbijalnim akuzativom. Da se ove dvije imeničke fraze razlikuju, pokazuje i transformacija u pasiv gdje adverbijalni akuzativ ne mijenja padež, ostaje, dakle, u akuzativu dok dopuna u akuzativu postaje rečenični subjekat:

*Wir haben **jeden freien Tag** eingesetzt. = **Jeder freie Tag** ist von uns eingesetzt worden.*
*Wir haben **jeden freien Tag** geschlafen. = **Jeden freien Tag** wird von uns geschlafen.*

Na koncu se može primijetiti još jedna razlika među ovim dvjema imeničkim frazama. Dopuna u akuzativu se može zamijeniti isključivo rečeničnim djelovima kod kojih se može prepoznati padež:

jede freie Woche
*Wir haben **jeden freien Tag** eingesetzt.*
jeden freien Tag

Adverbijalni akuzativ se može zamijeniti i riječima kod kojih se ne može prepoznati padež, kao npr. prilozima:

lange
*Wir haben **jeden freien Tag** geschlafen.*
oft

3.1.3. Dopuna u genitivu

Imeničke se fraze kao dopuna u genitivu ne pojavljuju često. Ova dopuna odgovara na pitanje *koga? čega?* (= *wessen?*):

*Vom Berg herunter, aus dem Zigeunerviertel, das sich den Hang hinauf zum Stadtrand hinzieht, tönte ohrenbeteubendes Trommelschlagen und pfiff schrill die Zurna, die Ausgelassenheit des Georgstages brach über die Stadt herein wie ein Gewitterregen, nicht nachlassend – nirgendwohin konnte man vor den feiernden Menschen fliehen. Sie waren sich wohl **der Gefahr** noch nicht bewusst.* (MS, 63)

Kao i kod dopune u akuzativu, tako i ovdje treba praviti razliku između dopune u genitivu i adverbijalnog genitiva. Razlika je ista kao kod dopune u akuzativu i adverbijalnog akuzativa. Adverbijalni se genitiv ne može zamijeniti zamjenicom:
*Wir gedenken **der gefallenen Soldaten**. = Wir gedenken **ihrer**.*

ali

***Eines Tages** erwachte er als Millionär. = ***Seiner** erwachte er als Millionär.*

Adverbijalni akuzativi i adverbijalni genitivi nisu sadržani u rekciji glagola, to znači da se u rečenici pojavljuju kao dodaci o čemu ćemo govoriti nešto kasnije.

3.1.4. Dopuna u dativu

Dopuna u dativu se u tekstu može pronaći češće nego dopuna u genitivu. Ova dopuna odgovara na pitanje *kome? čemu?* (= *wem?*):

*Ich trat aus der Herberge unter der Last der Verpflichtung, die ich aus Rücksicht übernommen hatte, nicht wissend, wie ich sie erfüllen solle und wie ich **dem Vater** helfen könne.* (MS, 63)

I ovdje treba voditi računa o tome da nije svaki rečenični dio u dativu dopuna u dativu. Imenička fraza *dem Mann* u rečenici *Er zog dem Mann einen Zahn* nije sadržana u rekciji glagola *ziehen* budući da glagol *ziehen* zahtijeva subjekt te dopunu u akuzativu. Na osnovu toga mnogi gramatičari ove rečenične dijelove u dativu nazivaju *freie Dative* te ih definiraju kao dodatke. Broj ovih dativa se razlikuje od autora do autora. Mi ćemo ovdje navesti najbitnije:

Dativus possessivus

Ovaj se dativ može zamijeniti prisvojnim determinativom te je zbog te osobitosti i dobio svoje ime:

*Der Arzt richtet **ihr** die Nase. = Der Arzt richtet **ihre** Nase.*
*Das Haar klebte **ihm** an den Schläfen. = Das Haar klebte an **seinen** Schläfen.*
*Ich mache **ihm** das Auto kaputt. = Ich mache **sein** Auto kaputt.*

Dativus ethicus

Ovaj se dativ može realizirati samo kao lična zamjenica u prvom i drugom licu jednine i množine. Pojavljuje se samo u rečenicama sa emotivnim značenjem. Ne može zauzeti prvo mjesto u rečenici, ne može se naglasiti te se ne može negirati:[8]

*Du bist **mir** ein schöner Freund.*
*Pass auf – das Kind fällt **dir** noch aus dem Fenster.*

[8] Usp. Zilić (2002).

Dativus commodi

Ovaj se dativ može pojaviti kod glagola kojima se označava neka namjerna radnja. Može se upotrijebiti samo ukoliko je riječ o radnji koja nekome donosi neku korist. *Dativus commodi* pri tome označava onoga ko profitira od te radnje. Može se realizirati samo uz glagole koji ne zahtijevaju dopunu u dativu te je uvijek fakultativan i može se zamijeniti *für*-frazom:

*Ich öffne **meinem Vater** die Tür. = Ich öffne die Tür **für meinen Vater**.*

Ovaj se dativ može naglasiti i može zauzeti prvo mjesto u rečenici:[9]

***Meinem Vater** habe ich die Tür geöffnet (und nicht dir).*

Dativus incommodi

Ovaj dativ predstavlja suprotnost prethodnom dativu. Označava uvijek osobu protiv čije volje, odnosno namjere se nešto dešava:

*Die Vase ist **dem Burschen** auf den Boden gefallen.*

3.1.5. Predikativ

Ovu dopunu regiraju glagoli *sein, werden, bleiben, sich dünken, heißen* i *scheinen*:

*Ich ahnte, daß er **mein Feind** ist.* (MS, 197)

Lingvisti se slažu da je predikativ dopuna, ali razlike postoje u nazivu ove dopune. U nekim se gramatikama koriste nazivi *Gleichsetzungsnominativ* ili *prädikativer Nominativ* i sl. U ovom ćemo radu koristiti termin *predikativ* budući da i pridjevi mogu imati istu funkciju kao i imeničke fraze (= *Ich ahnte, dass er **böse** ist*). Na osnovu pridjeva *böse* ne možemo zaključiti u kojem je padežu te je na osnovu toga i sam naziv *Gleichsetzungsnominativ* neprikladan.

3.1.6. Predikativni akuzativ

Ova se dopuna u gramatikama naziva i *Gleichsetzungsakkusativ*. Ovu dopunu regiraju glagoli *nennen, heißen* (tranzitivni oblik)*, schelten, schimpfen, schmähen*:

*Sie nennt ihn **einen Lügner**.*
*Sie schimpfte dich **einen Feigling**.*
*Er schmähte sie **eine Verräterin**.*
(Zilić, 2002: 96)

[9] ebd.

3.1.7. Adverbijalne dopune

U ove se dopune u gramatikama ubrajaju:

- temporalna dopuna
- lokalna dopuna
- modalna dopuna
- kauzalna dopuna.

Kod lokalne dopune se razlikuju situativne i direktivne dopune. Situativne dopune označavaju mjesto gdje se vrši radnja i odgovaraju na pitanje *gdje?* (= *wo?*). Direktivne dopune označavaju cilj ili pravac kretanja i odgovaraju na pitanje *kamo?* (= *wohin?*). Imeničke se fraze jako rijetko pojavljuju kao adverbijalne dopune. U funkciji adverbijalnih dopuna se najčešće pojavljuju prijedložne fraze, prilozi ili zavisne rečenice. Imeničke fraze se mogu pojaviti u funkciji lokalne dopune, i to situativne dopune:

***Rechter Hand** ist die Tür.*

ili direktivne dopune:

*Ohne ihn zu beachten, ging ich **meines Weges**.*[10]

Kod ovih imeničkih fraza se radi o adverbijalnim genitivima o kojima smo govorili u kontekstu dopune u genitivu.

Adverbijalni genitiv se može pojaviti i u funkciji temporalne dopune. Glagoli koji zahtjevaju temporalnu dopunu su veoma rijetki.[11] Temporalna se dopuna javlja kod glagola poput *passieren, sich ereignen, geschehen*:

*Das Verbrechen ereignete sich **eines Tages**.*

3.1.8. Ekspanzivna dopuna

Ova se dopuna javlja kod glagola poput *dauern, währen, abnehmen, wiegen, kürzen, hallen*.[12] Po Engelu (1994) se pretežno javlja kod glagola koji označavaju neku promjenu. Ova dopuna odgovara na pitanje *koliko?, koliko dugo?* (= *wie viel?, wie lange?, wie weit?*) i sl.:

*Die Sitzung dauerte **anderthalb Stunden**.*
*In einer Woche nahm unser Freund **sechs Kilo** ab.*

[10] Usp. Zilić (2002: 98).

[11] Usp. Zilić (2002: 97).

[12] Usp. Zilić (2002: 103).

3.2. Imeničke fraze kao dodaci

Već smo rekli da se u gramatikama dodaci dijele na:
- modalne dodatke
- temporalne dodatke
- lokalne dodatke
- kauzalne dodatke[13].

Kao i kod adverbijalnih dopuna, tako se i ovdje u funkciji adverbijalnih dodataka najčešće pojavljuju prijedložne fraze, prilozi ili zavisne rečenice. Pored toga se u ovoj funkciji mogu pojaviti i pridjevi te infinitivne i participijalne konstrukcije. Imeničke fraze koje se mogu pojaviti u ovoj funkciji su adverbijalni genitiv i adverbijalni akuzativ koji se najčešće pojavljuju kao:

modalni dodatak:
*Er geht **ruhigen Schrittes**.*

ili temporalni dodatak:
***Eines Tages** kam er zu uns.*
*Er geht **jeden Tag** in die Stadt.*

4. Zaključak

U ovom je radu bilo riječi o imeničkim frazama i njihovim sintaksičkim funkcijama na razini teksta. U prvom dijelu rada smo objasnili pojam *fraza*. Pod frazama podrazumijevamo rečenične dijelove koji se sastoje od najmanje dvije riječi. Svaka fraza dobija ime po svome nukleusu. Pod nukleusom podrazumijevamo riječ unutar fraze na koju se odnose sve ostale riječi unutar iste fraze. Tako je unutar fraze *dieser Mann* imenica *Mann* nukleus i na osnovu toga se fraza *dieser Mann* naziva imeničkom frazom. Unutar fraze *in seinem Zimmer* je nukleus prijedlog *in*. Na osnovu toga se fraza *in seinem Zimmer* naziva prijedložnom frazom. Fraze u rečenici mogu imati različite sintaksičke funkcije. Za određivanje sintaksičkih funkcija od odlučujućeg je značaja pojam valentnosti. Pod valentnošću podrazumijevamo sposobnost riječi (u našem slučaju glagola) da za sebe vežu određene fraze. Uz svaki glagol se moraju realizirati određene fraze da bi rečenica imala smisla. Tako se uz glagol *lesen* mora realizirati fraza u nominativu i fraza u akuzativu, tj. glagol *lesen* je dvovalentan. Fraze koje su dio valentnosti glagola nazivamo dopune (= *Ergänzungen*), a one fraze koje nisu dio valentnosti nekog glagola nazivamo dodaci (= *Angaben*). Tako su u rečenici *Der*

[13] Kauzalni se dodaci u gramatikama dijele na kondicionalne, koncesivne, konzekutivne te finalne dodatke. Budući da se imeničke fraze ne pojavljuju u funkciji kauzalnih dodataka, nećemo se detaljnije posvetiti ovoj podjeli.

Junge liest in seinem Zimmer ein Buch. fraze *Der Junge* i *ein Buch* dopune jer su dio valentnosti glagola *lesen*. Fraza *in seinem Zimmer* je dodatak.

U drugom dijelu rada smo prikazali koje sintaksičke funkcije mogu imati imeničke fraze u njemačkom jeziku. Vidjeli smo da se imeničke fraze kao dopune u tekstu mogu pojaviti kao:

- subjekt
- dopuna u akuzativu
- dopuna u genitivu
- dopuna u dativu
- predikativ
- predikativni akuzativ
- lokalna dopuna
- temporalna dopuna
- ekspanzivna dopuna.

Imeničke fraze (tačnije samo adverbijalni genitivi i adverbijalni akuzativi) se u tekstu mogu pojaviti i kao dodaci, i to:

- modalni dodatak
- temporalni dodatak.

Koristili smo primjere iz njemačkoga časopisa *Spiegel* te iz njemačkoga prijevoda djela *Derviš i smrt* Meše Selimovića (= MS).

5. Literatura

1. Duden (1998): Die Grammatik (= Band 4). Dudenverlag, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich.
2. Duden (2006): Die Grammatik (= Band 4). Dudenverlag, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich.
3. Engel, Ulrich / Mrazović, Pavica (1986): Kontrastive Grammatik, Deutsch – Serbokroatisch (Band 10). Otto Sagner, München.
4. Engel, Ulrich (1994): Syntax der deutschen Gegenwartssprache (= 3. Auflage). Erich Schmidt Verlag, Berlin.
5. Engel, Ulrich (2004): Deutsche Grammatik – Neubearbeitung –. Iudicium, München.
6. Helbig, Gerhard / Buscha, Joachim (1996): Deutsche Grammatik, Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. Langenscheidt.
7. Helbig, Gerhard / Buscha Joachim (1998): Leitfaden der deutschen Grammatik. Langenscheidt.
8. Zilić, Erminka (2002): Syntax der deutschen Gegenwartssprache. Dom štampe, Zenica.

Amira Džibrić

Leksičko-semantičke varijante leksema u sevdalinkama

(METAFORA I METONIMIJA)

SAŽETAK

Izborom sevdalinki različite tematike, nastalih u različitim dijelovima Bosne i Hercegovine, želimo pokazati da ova vrsta pjesme predstavlja neiscrpno izvorište različitih prenesenih značenja, kao i to da je proučavanje leksičko-semantičkih varijanti leksema u sevdalinkama neophodno za sve one koji se bave lingvistikom i koji žele otkriti bogatastvo, a samim time i ljepotu bosanskoga jezika.

Ključne riječi: sevdalinka, leksička metafora, genitivna metafora, apozitivna metafora, kopulativna metafora, metonimija, prostorna metonimija, vremenska metonimija, uzročno-posljedična metonimija, posesivna metonimija, partitivna metonimija

ABSTRACT

Choosing sevdalinka of various topics, written in different parts of Bosnia & Herzegovina, we want to show that this kind of song is the inexhaustible source of various transferred meanings, and that the study of lexical-semantic lexemes variants in sevdalinka, is necessary for all those who are involved in linguistics and who want to discover richness, and thus the beauty of bosnian language.

Key words: sevdalinka, lexical metaphor, genitive metaphor, apositive metaphor, kopulativna metaphor, metonymy, spatial metonymy, temporal metonymy, causal metonymy, metonymy possessive, partitive metonymy

1. Uvod

Vječita težnja ka što potpunijoj izražajnosti, dovela je do različitih slikovitih izraza. Upravo ti slikoviti izrazi nastoje pokazati bogatstvo i ljepotu jezika, kao i život i psihologiju vremena u kojem su nastale. Zato je značaj tih slikovitih izraza, nesumnjivo, ogroman.

Metafora i metonimija su nezaobilazni primjeri za to. To su najčešće i najizražajnije stilske figure. Ne susrećemo ih samo u narodnoj i umjetničkoj književnosti, nego i u svakodnevnome govoru. One ne predstavljaju samo igru riječi, nego nam pomažu da se spoje dva sasvim različita pojma po sličnosti ili značenju.

2. Sevdalinka

Sevdalinka je reprezentativni žanr bosanskohercegovačke usmene književnosti. To je lirska pjesma čija je tematika najčešće ljubavna. Riječ sevdalinka je arapskoga porijekla. Ime je dobila od riječi sawda kojom se imenuje crna žuč, a koju arapski ljekari dovode u vezu sa emocionalnim životom čovjeka, posebno sa melankoličnim raspoloženjem. [1]

Dodavanjem velara h u bosanskome jeziku nastala je riječ sevdah, a od nje sevdahlija (zaljubljenik), sevdahluk (zaljubljenost), sevdahiti (sevdisati, voljeti).[2]

Sevdalinka je nastala i razvijala se na bosanskohercegovačkome prostoru od vremena kada bosansko-humski kulturološki ambijent počinje da se zamjenjuje orijentalnim (početak 16. st.) i traje sve do 19. stoljeća, kada se ovi prostori priključuju zapadnoeuropskome kulturološkom ambijentu. Sevdalinka se intenzivno razvijala na cijelome bosanskohercegovačkom prostoru, ali se smatra da su veći gradski centri bili njezino primarno izvorište.

Veliki dio sevdalinki nastao je kao posljedica neke nevolje koja je čovjeka znala zadesiti u životu i koju je on snažno doživljavao. I u tim teškim trenucima, narod je pjevao i kroz pjesmu govorio šta ga muči i iznosio svoj lični, intimni doživljaj.

"Nije ni čudo što je veliki bošnjački pjesnik Arif Hikmet, slušajući riječi sevdalinke:

Kun' ga majko i ja ću ga kleti,
Al' stani ja ću započeti,
Tamnica mu moja njedra bila...

u trenutku zanosa uzviknuo: 'Moj narod je najveći pjesnik!'" [3]

---

[1] Riječ melankolija je grčkoga porijekla(melan-crn i holos-žuč), a znači potištenost, tuga.

[2] Isaković, A. (1992), *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*, Svjetlost, Sarajevo

[3] Bašagić, Safvet-beg, (1986), *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Svjetlost, Sarajevo, str. 211-212.

3. Metafora u sevdalinkama

Metafora (grč.metafora-prijenos, prenošenje) je prenošenje dijela značenja jedne riječi na drugu prema sličnosti.

Metaforu ne susrećemo samo u književim djelima, nego i u svakodnevnome govoru. Ljudi, svjesno ili nesvjesno, svoj jezički izraz bogate i upotpunjuju koristeći metaforu. Tako dolazi do pojave da jedna riječ dobija više značenja.

Nerijetko se u pjesmi draga osoba naziva zlato.

***Moje zlato**, za koga si dato?*
Moje srebro, uz koga si leglo?
Srmo moja, ko ti lice ljubi?
(*Sunce zađe za Hum, za planinu*)

Riječ zlato ima svoje osnovno, leksičko značenje. To značenje u svijesti svih nas izaziva predstavu plemenitoga metala i njegovu veliku vrijednost.

Upravo zbog toga, ljudi često ove osobine pripisuju pojmovima koji su za njih vrijedni. Mladić često oslovljava djevojku sa:"Zlato moje!" U riječi zlato izostavljen je predmet koji se poredi, a izrečen je samo pojam sa kojim se poredi. Ovdje su dva pojma upoređena po nekoj zajedničkoj osobini. Riječ zlato upotrijebljena je u prenesenome, metaforičnom značenju: djevojka je lijepa, dobra, mila, vrijedna. Riječ zlato iskazuje i emocionalan odnos, zbog čega djevojku doživljavamo kao nekoga ko je poželjan, ko zaslužuje ljubav i svu pažnju.

Metafora je po bogatstvu svojih značenja veoma složena i može izazvati u čitaocu niz asocijacija.[4] Prilikom tumačenja metafore, neophodno je uočiti njenu logičko-jezičku strukturu i njenu stilogenu funkciju.

Metafora je bila predmet interesiranja mnogih lingvista, teoretičara, filozofa i drugih, od Aristotela do danas. Polazeći od jezičke strukture, postoje četiri vrste metafore:

a) kopulativna metafora,
b) apozitivna metafora,
c) genitivna metafora,
d) leksička metafora.

3.1. Kopulativna metafora

Kopulativne su one metafore koje se ostvaruju na poredbenoj funkciji izostavljanjem poredbenih kopula: kao, poput, nalik, slično.

[4] Asocirati- u mislima povezati; asocijacija- veza, povezivanje, izazivanje misli o jednom predmetu usljed pominjanja drugog predmeta koji je s njim na neki način povezan (obično po sličnosti ili suprotnosti).

Djevojačka ljepota u sevdalinkama je često iskazana u prenesenome značenju. Bogatstvo metafora kojima se odlikuju sljedeći stihovi, nesumnjivo svjedoči o bogatstvu jezika narodnoga pjevača, kao i o njegovoj potrebi da svoje emocije pretoči u riječi koje imaju posebna stilska značenja. Obrvice koje svojim oblikom podsjećaju na morske pijavice, obrazi koji su rumeni, oči sa svojom bistrinom u kojoj se može ogledati kao na vrelu i slično, samo su neke metafore kojima je narodni pjevač krasio žensku ljepotu u pjesmama.

Ja kakva je na Bendbaši trava,
još je ljepša Dizdareva Fata.
Čelo joj je ***turska hamajlija,***
dva joj oka ***dva vrela studena,***
obrvice-s ***mora pijavice,***
*trepavice-****krila lastavice,***
*dva obraza-****dva đula rumena,***
*medna usta-****kutija šećera,***
*sitni zubi-****dizija bisera.***
*U njedrima-****dva b'jela goluba,***
*dvije ruke-****dva alaj bajraka,***
*dvije noge-****dva zlatna direka.***
(*Ja kakva je na Bendbaši trava*)

Muškarci su u pjesmama često odlazili na ratišta, putovali carskim drumovima ili skitali po raznim, bližim ili daljim mahalama. Tako su, za razliku od djevojaka, imali priliku da upoznaju i druge zemlje i druge i nepoznate gradove. Doživljaj tuđine i odnos prema tuđini i tuđincu, u sevdalinkama je jedinstven i svodi se na zaključak iskazan kroz metaforu:

*Svaka tuđa zemlja-****tuga pregolema.***
(S one strane Plive)

Neki su lingvisti ovu vrstu metafore nazvali skaraćenim poređenjem. Poređenje se, uistinu i dešava, samo što je izostavljena kopula.

3.2. Apozitivna metafora

Apozitivne metafore nastaju ukidanjem kopule, pri čemu metafora dobija formu apozicije.

Život djevojaka odvijao se u visokim avlijama u čiju unutrašnjost nije mogao ući ni muški pogled, ni muška noga. Uslovi takvoga življenja pojačavali su još više ljubavnu čežnju za voljenim bićem. Metaforično upotrijebljene riječi kojim djevojka naziva svoga dragoga, izražene su posebnim nijansama značenja.

Ona su poredana u gradaciju: od želje, brige i tuge za dragim, do metafore ***moje sunce žarko*** koja predstavlja vrhunac emocija upoređenih sa izvorom života.

*Dođi dragi, **željo mila,***
znaš li da sam obolila.
Dođi, dušo, šala nije,
srce lagat ne umije.
(Bere cura plav jorgovan)

*Moj dragane, **moje lane,***
ubile te noći tamne.
(U đul bašti)

*Moj zumbule**,** haj **brigo moja,***
tugo moja.
Moj zumbule, što si uvehnuo...
(Moj zumbule)
*Moj Mujaga**, moje sunce žarko**...*
(U Omera više Sarajeva)

Specifičan odnos ljubavnih susretanja, koji je bio uslovljen strogom odvojenušću muškarca od žene, stvarao je i u muškarcu uzdah za voljenom. Muškarac je ženu doživljavao i vidio kao ukras, ružu već procvjetalu ili kao pupoljak-gondže, ukras, oka zjenicu...

*Oj, djevojko, **džidžo moja,***
džidžala te majka tvoja...
(Oj djevojko, džidžo moja)

*Oj, Zumreta, **dušo moja,***
da si bliže dvora moga,
često bih ti dolazio,
i od stare majke krio.
(Oj, Zumreta, dušo moja)

*Ustaj curo mala, **ružo procvjetala,***
već je zora rana Drinu obasjala.
(U lijepom starom gradu Višegradu)

*Kršna Hercegovka, **moga oka zjena,***
ostaće zauvijek divna uspomena.
(U Mostaru gradu)

Veliki broj bosanskohercegovačkih gradova je opjevan u sevdalinci. Gradovi, gradske četvrti, rijeke ili planine su okviri u koje je smještena sevdalinka. Zabilježeni su u pjesmama onako kako su u trenucima doživljeni: kao veliki jad, teferič, mali Carigrad i sl.

Tešanj grade, ***moj veliki jade,***
u tebi mi moj alkatmer raste.
(Tešanj grade, moj veliki jade)

B'jeli Bišću, ***golem teferiču,***
sa tebe se vidi nadaleko,
gdje moja dragi b'jele dvore gradi.
(B'jeli Bišću, golem teferiču)

Tašlihanu, ***mali Carigrade,***
U tebi su paše i veziri.
(*Tašlihanu, mali Carigrade)*

Mošćanico, ***vodo plemenita***
Usput ti je, selam ćeš mi dragom.
(*Mošćanico, vodo plemenita)*

Sumrak, jacija, *Kad mahale fenjere zapale*, česta su atmosfera prave sevdalinke. Ljubavne čežnje su tada najjače. Ašikovanja tada pune dušu i srce. Nije ni čudo što je narodni pjesnik doživljavao akšam i jaciju kao najbliži rod, a zoru, sa kojom će sve otići, kao dušmanina.

Akšam mrače- ***moj pobogu brate,***
*a jacijo-****moja posestrimo,***
*zorice-****moja dušmanice,***
*pola noći-****pola dobra moga,***
*evo zore-****dušmanina moga.***
(*Akšam mrače)*

Metaforično upotrijebljene lekseme često izražavaju i stav prema određenoj pojavi o kojoj se u pjesmi govori. Zato se lekseme dovode u stalno nove odnose u kojima se ostvaruju nova značenja.

3.3. Genitivna metafora

Genitivne metafore su one koje su ostvarene u genitivnim sintagmama. Upotrebljavane su u različitim životnim situacijama, kada je narodni pjesnik, svjesno ili ne, stvarao nova značenja.

Muškarci koji se sakupljaju u akšam "uz čašice dobre šljivovice" i "mezetluke" koje Fadila sprema, nazvani su u ovoj sevdalinci akšamlijama.

Ah meraka, u večeri rane
sastala se ***družba akšamlija.***
(Ah meraka, u večeri rane)

Junaštvo, hrabrost i borbenost su osobine koje su potrebne muškarcima, posebno onda kada su u borbi. Fata obećava Muji da će mu roditi sina koji će imati te osobine.

Svaka cura po žut dukat daje,
samo Fata merdžan ispod vrata:
"Uzmi, Mujo, mene i merdžana,
rodit ću ti sina ***od mejdana.****"*
(Pod Tuzlom se zeleni meraja)

Ljubav i ašikovanje su često sa nekim preprekama. Prepreke mogu biti različite: daljina, porodični ili društveni razlozi i slično. Zato je ljubav najveći jad, a ašikovanje najveća bolest.

Ne ašikuj Mujo, ne ašikuj, dušo,
ne ašikuj, srce moje, ne veži sevdaha.
Od sevdaha, Mujo, od sevdaha, dušo,
od sevdaha, srce moje, ***goreg jada*** *nema.*
Ni bolesti, Mujo, ni ***bolesti,*** *dušo,*
ni bolesti, srce moje, od ***ašikovanja.***
(Ne ašikuj Mujo, ne ašikuj, dušo)

3.4. Leksička metafora

Leksičke su one metafore koje su nastale redukcijom poredbene konstrukcije na jednu riječ ili zamjenom nemetaforičke riječi metaforičkom.

U ovim se metaforama vrši prijenos imena sa jednoga pojma na drugi na osnovu neke sličnosti, odnosno istih semantičkih komponenti. Te komponente mogu biti: oblik, boja, položaj, porijeklo i slično.

Djevojkama i mladićima su često davana imena cvjetova, pa su se tako dovodili u neku sličnost s njima. Mladić je u sevdalinkama često zumbul ili alkatmer, a djevojka gondže, ako je premlada. Rumena ruža (ružica) ili rascvjetana ruža je ime za djevojku ako je zrelija.

Moj ***zumbule****, haj brigo moja, tugo moja!*
Moj zumbule, što si uvehnuo.
(Moj zumbule)

Evo ovu rumen ružu,
iz mog skromnog perivoja,
na dar tebi, dušo, šaljem
ime joj je ***ljubav moja****.*
(Evo ovu rumen ružu)

*Milo **gondže,** da li misliš na me?*
(Ima l' jada k'o kad akšam pada)

Djevojka u sevdalinkama nije uvijek pasivna. Ona slijedi svoje srce. Često su sevdalinke ispjevane u obliku dijaloga između djevojke i mladića. Djevojka u sevdalinkama nikada nije otvoreno rekla mladiću da joj se dopada i da ga voli. U sljedećoj pjesmi djevojka priznaje mladiću da joj se dopada njegovo perje (odijelo, oružje, cjelokupni izgled).

*Hajdar delija i **perje tvoje,***
Tvoje me perje po gradu penje.
(Poljem se vija Hajdar delija)

U ovisnosti od okolnosti u kojima je pjesma nastala, nailazimo na različite metafore. Ispjevana u okolnostima čestih ratovanja, pjesma je, zamjenjivanjem predstava i pojmova, postizala snažan efekat.

Zanimljivo je kako narodni pjesnik doživljava neprijatelja i kako riječ guja ostvaruje svoju višeznačnost.

*Butum Tuzlu opasala **guja.**[5]*
*Metla **glavu** na Đindić mahalu,*
*a **repinu** vrgla na Gradinu.*
***(**Butum Tuzlu opasala guja)*

4. Metonimija

Metonomija (grč. metonymia-zamjena imena) predstavlja prijenos dijela značenja prema povezanosti stvari (i pojava) i njihovoj asocijativnosti.

U metonomiji se veze među predmetima i pojavama ne stvaraju na osnovu njihove sličnosti ili različitosti, nego na osnovu neke njihove pojmovne veze ili međusobne zavisnosti.

Metonomija predstavlja preneseno značenje riječi.

Kada kaže mladić djevojci:

"Srdo moja, ne srdi se na me,
Jer ako se ja rasrdim na te
***Sva** nas **Bosna** pomiriti neće*
*Ni **sva sela oko Sarajeva...**"*

Kada mladić kaže:"Srdo moja..." upotrijebio je metaforu, jer je izvršio zamjenu pojmova po sličnosti, odnosno značenje srda, ljutnja, prenio je na djevojku.

[5] Guja je vojska poturice Mihajla, odnosno Omer-paše Latasa, koji se, pošto je u decembru 1850. ugušio bunu muslimanskog bošnjačkog plemstva u istočnoj Bosni, utaborio na brdu Kicelj kod Tuzle.

U riječima *Sva nas Bosna pomiriti neće*, umjesto imena ljudi (Bosanci), upotrijebio je mjesto njihovoga stanovanja (Bosna, sela oko Sarajeva).

Raznovrsna su prenošenja metonimijskih značenja sa jednoga pojma na drugi.

S obzirom na vrste prenošenja značenja, postoji pet vrsta metonimija: prostorna, vremenska, uzročno-posljedična, posesivna i partitivna.

4.1. Prostorna metonimija

Prostornu metonimiju imamo onda kada metonimijski upotrijebljenom leksemom označimo prostor ili lokaciju, umjesto da navedemo imena ljudi.

Kolo igra nasred Sarajeva
I u kolu dvije seke mlade.
Star'ju prosi ***pola Sarajeva****,*
A za mlađu niko i ne znade.
(Kolo igra nasred Sarajeva)

Dvore gradi Komadina Mujo
Dvore gradi, aman, dvore gradi zaman,
Sred Mostara, najljepšega grada.
Ob'lazi ga ***c'jeli Mostar*** *redom*
Samo nema Zaimove Zibe.
(Dvore gradi Komadina Mujo)

Viš' Mostara ljuta guja spava
Ljuta guja Čengić Smail-aga.
Ako bi se guja probudila
Ni ***Saraj'vu*** *ne bi lahko bilo,*
A kamoli svijetu niz Neretvu.
(Kliknu vila sa vrha Porima)

4.2. Vremenska metonimija

Vremensku metonimiju imamo onda kada metonimijski upotrijebljenim leksemama označimo neki vremenski period ili vremensko značenje. Vremenska metonimija je česta kada označavamo dijelove dana. Obično su to u sevdalinkama večer, noć ili jutro.

Na đerđefu vezak veze Fata
Sitno veze sa iglom od zlata
Od sabaha, pa sve do akšama
Jagluk veze za svoga dragana.

Ah, moj dragi,
Pod pendžer mi dođi,
Žarko sunce za počinak pođi.
Kada mjesec za oblake zađe,
Ašikovat tada je najslađe.
(Na đerđefu vezak veze Fata)

Ustaj curo mala, ružo procvetala,
već je zora rana Drinu obasjala*.*
(U lijepom starom gradu Višegradu)

Vremenskom metonimijom je narodni pjevač označavao i neki drugi vremenski period u svom životu.

Moj Mujaga, moje sunce žarko,
Rano li me bješe ogrijalo
Još ranije za goricu zašlo.
(U Omera više Sarajeva)

Sadih almu nasred atmejdana
Ljubih dragu devet godin dana.
Kad je alma za trganje bila*,*
Moja draga za ljubljene bila
dođe jaran, odvede ni dragu."
(*Sadih almu nasred atmejdana)*

4.3. Uzročno-posljedična metonimija

Uzročno-posljedičnu metonimiju dobijamo kada izrazimo neki oblik uzročno-posljedične veze između metonimijski upotrijebljene lekseme i lekseme koju zamjenjujemo.

Nek ne žanje trave oko Save
pokosit će moje kose plave.
Nek ne pije Save vode hladne,
popiti će moje oči vrane.
(Na Obhođi prema Bakijam)[6]

Gledalo je momče preko Drine
Gledalo je, pa je dozivalo:
"Sapni puce, dilber udovice!
Sapni puce, puknut će mi srce!"
(Nasred Foče studena vodica)

[6] Obhođa i Bakije-mjesta na padinama Sarajeva

Fesić mi je voda odnijela
I goleme jade donijela.
(O, moj dragi, draži od očiju)

4.4. Posesivna metonimija

Posesivnu metonimiju imamo onda kada između metonimijski upotrijebljene lekseme i lekseme koju zamjenjujemo postoji neki odnos posesivnosti, pripadnosti.

"Nasred Foče studena vodica,
Tu dolazi dilber udovica.
Na njoj ***svila*** *od stotinu groša*
Anterija-niza madžarija."
(Nasred Foče studena vodica)

"Kad zapjeva Lakišića Zlata,
Odjekuje po kršnom Mostaru
Pa niz luke i niu kadiluke.
Svak se divi ***Lakišića Zlati***
Ponajviše do tri mujezina."
(Zaljulja se mostarska munara)

4.5. Partitivna metonimija

Ako između metonimijski upotrijebljene lekseme i lekseme koju zamjenjujemo, postoji neki odnos partitivnosti, dionosti, tada imamo partitivnu metonimiju.

Šta se sjaji na sred Sarajeva:
Il' je alem, il' je dragi kamen...
Nit je alem, nit jedragi kamen
Čašu piju *četiri jarana.*
(Šta se sjaji na sred Sarajeva)

Sedam rana od sedam jarana,
Haj, osma rana-udaje se draga.
Sve bi rane prebolio lahko,
Haj, ***osmu ranu*** *ne može nikako.*
(Vihor ružu niz polje tjeraše)

5. Zaključak

U posebno bogatome i lijepome stilu narodnom, primijetit ćemo kako je narod, u zavisnosti od konteksta, situacije i, naravno, cilja komunikacije, odabirao jezične jedinice ili više njih, i tako bogatio svoj jezik i svoj izraz.

Sevdalinke izabrane u ovom radu, nastale su u različitim dijelovima Bosne i Hercegovine. Bez obzira na teritorijalnu udaljenost, kroz primjere odabranih leksičko-semantičkih varijanti leksema, uočena je sličnost ili čak identičnost u doživljavanju i imenovanju ljubavi i čežnje, životne radosti i muke i slično, a što upućuje i na sličnost života ljudi na ovim prostorima.

Kroz različite leksičko-semantičke varijante leksema, narod je pokazao posebno bogat i lijep stil, pa s pravom možemo reći da je sevdalinka sehara koja čuva blago bosanskoga jezika.

Literatura

Antoš, A. (1974). *Osnove lingvističke stilistike*. Zagreb: Školska knjiga

Bašagić, Safvet-beg. (1986). *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*. Sarajevo: Svjetlost

Bugarski, R. (1972). *Metafore i modeli u lingvistici.* Beograd: Nolit

Dragičević, R. (2007). *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike

Isaković, A. (1992). *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*. Sarajevo: Svjetlost

Kujundžić, E. (2000). *Narodna književnost Bošnjaka*. Zenica: Dom štampe

Maglajlić, M. (1997). *Antologija bošnjčke usmene lirike*. Sarajevo: Alef

Selma Rakovac, Azra Bešić, Ivica Tokić

Obezvučivanje šumnika na završetku sloga u njemačkom jeziku

Sažetak

U ovom radu opisujemo pojavu obezvučivanja šumnika na kraju sloga u njemačkom jeziku. U njemačkom se jeziku ova pojava naziva *Auslautverhärtung*, a u engleskom *final devoicing*. Šumnici na koje se odnosi obezvučivanje na kraju sloga u njemačkom jeziku su zapornici: b-p, d-t, g-k; zatim tjesnačnici: v-f, z-s. U radu ćemo na osnovu višeglasnog prikaza sloga prikazati pravilnosti vezane za ustroj ove pojave u njemačkom jeziku.

Ključne riječi: njemački jezik, obezvučivanje, zapornici, tjesnačnici

1. Uvod

1.1. Naziv, definicija

U ovom radu istražujemo pojavu koja se u njemačkom jeziku naziva *Auslautverhärtung*.

Doslovan prijevod ovog naziva je *"otvrdnjenje glasova na završetku riječi",* odnosno *obezvučivanje na kraju riječi*. *Auslaut* označava zadnji glas u nekoj riječi, iako se ova pojava odnosi na kraj sloga bez obzira na njegov položaj u riječi. *Obezvučivanje glasova na kraju sloga* je pojava u mnogim jezicima, poput njemačkoga, holandskog, ruskog, engleskog. Potrebno je naglasiti da je obezvučivanje na kraju sloga ograničeno na zapornike (b, d, g, p, t, k) i tjesnačnike (v, z, f, s). Obezvučivanje šumnika na kraju riječi spada u pravila *neutralizacije*. Zato, pored naziva *Auslautverhärtung*, njemački autori opisuju ovu pojavu i kao *neutraliziranje opozicije* (*Aufhebung der Opposition*) između napetih (p, t, k, f, s) i nenapetih šumnika (b, d, g, v, z). Napeti šumnici u njemačkom jeziku imaju

oznaku *fortis,* a nenapeti oznaku *lenis*. U engleskom jeziku postoji naziv *final devoicing,* što bi se moglo prevesti kao *završno (finalno) obezvučivanje*.

Philipp (1974, 11) opisuje obezvučenje kao alternaciju šumnika na kraju riječi. Navodi i potrebu tumačenja ove pojave na morfofonološkom nivou. Ternes tumači obezvučivanje šumnika na kraju riječi kao neutraliziranje opozicije između zvučnih i bezvučnih šumnika (Ternes 1999, 215). Ne spominje opoziciju *napet – nenapet*.

Gussman (2002, 146) navodi da se kod ove pojave ne radi o neutraliziranju zvučnosti, nego o neutraliziranju opozicije *napet – nenapet*. Prema Gussmanu, umjesto o *obezvučivanju*, ovdje bi se trebalo govoriti o *forticiji (fortition).* Međutim, Gussman ovu pojavu i dalje naziva *final devoicing, a ne final fortition*. Mihm (2004, 142f) polazi od toga da praskavci (plozivi) u njemačkom jeziku pokazuju opoziciju *napet – nenapet*, odnosno da kod ove glasovne promjene dolazi do neutraliziranja kontrasta *fortis – lenis*. Osnovu za obezvučivanje glasova na kraju riječi, dakle, ne čini neutraliziranje zvučnih i bezvučnih šumnika, nego neutraliziranje opozicije *napet – nenapet* kod praskavaca u njemačkom jeziku.

Obilježja zvučnosti i napetosti se u njemačkom jeziku poklapaju kod šumnika koji su uključeni u ovu glasovnu promjenu. Bilo koji zvučni zapornik ili tjesnačnik je ujedno i nenapet, bilo koji bezvučni zapornik ili tjesnačnik je ujedno i napet.[1] Stoga ćemo se u ovom radu uglavnom ograničiti na opoziciju *zvučan – bezvučan* i koristit ćemo naziv *obezvučivanje na završetku sloga.*

1.2. Pravila i ustroj

U njemačkom jeziku nisu mogući slogovi koji se završavaju zvučnim šumnikom. Potrebno je naglasiti sljedeće činjenice vezane za ovu pojavu:

i Prva je važna činjenica priroda glasova na koje se odnosi *obezvučivanje na kraju sloga*. To su zapornici ili okluzivi (u njemačkom jeziku *Verschlusslaute*): b, d, g, p, t, k; te tjesnačnici odnosno frikativi (u njemačkom jeziku *Frikative*): v, z, h, f, h.

ii Druga važna činjenica vezana za *obezvučivanje* u njemačkom jeziku je mjesto dešavanja ove glasovne promjene. Naime, ova glasovna promjena se odnosi ne samo na kraj riječi, kako stoji u njemačkom nazivu za ovu pojavu, nego i na kraj sloga. Na kraju sloga u njemačkom jeziku ne mogu se naći zvučni zapornici i tjesnačnici. Ukoliko na završetku riječi stoji neki zvučni zapornik (npr. d, kod riječi *Rad, kotač*), u izgovoru se može čuti samo njegov bezvučni par (t). Kada govornik njemačkog jezika izgovori riječ [ra:t], mi ne znamo da li se radi od riječi *kotač (Rad)* ili o riječi *savjet*

[1] Njemački fonemi i njihova *IDO,* Muljačić, 1972, 119

(Rat). Tek kada čujemo genitiv jednine te riječi, [ra:dəs], znamo da se radi o riječi *kotač*. To nije jedini takav par riječi u njemačkom jeziku koji pokazuje i mogućnost zamjene u značenju. U slučaju [ra:t] je došlo do obezvučivanja zato što se zapornik t našao na kraju riječi. Kod genitiva jednine iste riječi zapornik t se našao na početku sloga, -dəs. U tom položaju je dopuštena zvučnost zapornika.

2. Obezvučivanje šumnika *prema položaju u riječi*

Moguće je razvrstati primjere riječi kod kojih dolazi do obezvučivanja glasova u više grupa, i to prema položaju šumnika u riječi. Treba naglasiti da su svi odstupi sloga obuhvaćeni ovom promjenom, neovisno o poziciji sloga u riječi. Međutim, kako bismo detaljnije opisali ovu pojavu, a i zbog postojanja regionalnih razlika, smatrali smo da je potrebno napraviti podjelu u kojoj bismo detaljnije mogli prikazati kako obezvučenje šumnika na kraju riječi funkcionira u praksi.

i. U prvu grupu spadaju riječi kod kojih se na završetku nalazi bezvučni zapornik ili tjesnačnik, npr. [ra:**t**]. Ukoliko na tu riječ dodamo nastavak za genitiv jednine **-əs**, doći će do promjene u zvučnosti zapornika, te će tako riječ glasiti [ra:**d**əs].

ii. Ova se promjena ne dešava samo na završetku riječi, nego i unutar riječi. U ovoj grupi ćemo predstaviti *obezvučenje šumnika* u složenicama. Naime, i u složenicama dolazi do obezvučivanja šumnika, i to bez obzira na glas kojim počinje drugi element složenice. Ipak, predstavit ćemo svaku od tih podgrupa, zbog postojanja regionalnih i govornih razlika u provođenju pravila obezvučivanja:

a. Drugi element u riječi počinje otvornikom, npr. *Haus+Eingang - Hauseingang*, "*ulaz u kuću"*, [ha͡u**s**ai͡ŋgaŋ].

b. Drugi element počinje zapornikom ili tjesnačnikom, npr. *Haus+Tür - Haustür*, "*ulazna vrata"*, [ha͡u**s**ty:ɐ̯].

c. Drugi element počinje zvučnim parom zapornika ili tjesnačnika koji je na završetku prethodnog elementa, npr. Haus+Suchung - Haussuchung, "*pretres kuće"* [ha͡u**s**zu:xʊŋ].

iii. U treću grupu spadaju izvedenice koje se sastoje od osnovne riječi i izvedbenog sufiksa. Ovu grupu dijelimo u dvije podgrupe:

a. Sufiks počinje otvornikom, npr. *–ig* u freudig, "*radosno",* [frɔy͡**d**iç].

b. Sufiks počinje zatvornikom, npr. – *voll* u freudvoll, *"radosno"*, [frɔy͡**t**fɔl].

2.1. Obezvučivanje na kraju riječi

U nastavku ćemo dati primjere za pojavu obezvučivanja glasova na kraju sloga za navedene glasove:

/p/ - /b/: Lob [lo:**p**] (nom. jedn. imenice *pohvala*) – Lobes [lo:**b**əs] (gen. jedn.)

/t/ - /d/: Rad [ra:**t**] (nom. jedn. imenice *kotač*) – Rades [ra:**d**əs] (gen. jedn.)

/k/ - /g/: Krug [kru:**k**] (nom. jedn. imenice *vrč*) – Kruges [kru:**ɡ**əs] (gen. jedn.)

/f/ - /v/: brav [bra:**f**] (pridjev *hrabar*) – braves [bra:**v**əs] (nom.jedn. srednjeg roda.)

/s/ - /z/: Glas [ɡla:**s**] (nom. jedn. imenice *staklo*) – Glases [ɡla:**z**əs] (gen. jedn.)

Zanimljiva situacija nastaje kada imamo riječi koje zvuče potpuno jednako, ali se pišu drugačije i imaju drugačije značenje. U nastavku ćemo navesti primjere za neke od tih slučajeva:

/p/ - /b/:

Grubb! [grʊ**p**] (imp. jedn. od *grubben*, "*kopati"*) - Grupp [grʊ**p**] (nom. jedn. *"paket s novcem*") (bank.)

warb [var**p**], (1. i 3. lice jednine preterita, od *werben, "vrbovati*") – Warp [var**p**], (nom. jedn. imenice "*lanac"*)

/t/ - /d/:

Bad [ba:**t**] (nom. jedn. imenice *kupaonica*) – bat [ba:**t**] (1. i 3. lice preterita od *bitten*, "*moliti"*)

Bund [bʊn**t**] (nom.jedn. imenice *savez*) – bunt [bʊn**t**] (pridjev *šaren*)

wird [wɪr**t**] (3.lice jedn.prezenta od "*biti"*) – Wirt [wɪr**t**] (nom.jedn. imenice *gostioničar*)

Rad [ra:**t**] (nom.jedn. imenice *kotač*) – Rat [ra:**t**] (nom.jedn. imenice *savjet*)

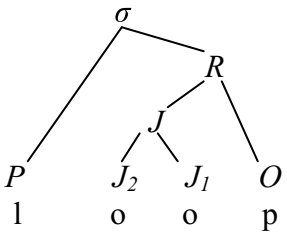
/s/ - /z/

lies [li:**s**] (imp. jednine gl. *čitati* – ließ [li:**s**] (1. i 3. lice jednine preterita od *pustiti*)

U nastavku ćemo dati pregled navedenih primjera uz pomoć višeglasnog prikaza sloga. Prikaz je urađen u skladu sa višeglasnim prikazima sloga u knjizi *Fonološki opisi hrvatskoga jezika* (Jelaska 2004), i u skladu sa opisom strukture njemačkog sloga (Ternes 1999).

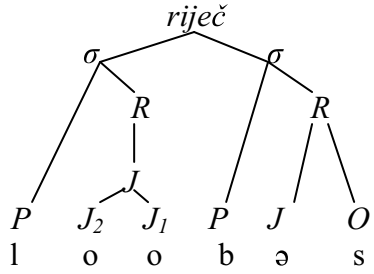
a. /p/ - /b/: Lob [lo:**p**] (nom. jedn. imenice *pohvala*) – Lobes [lo:**b**əs] (gen. jedn.)

(1)

ali:

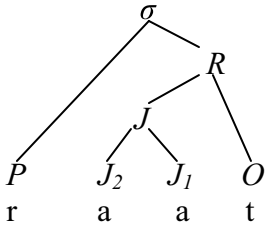
(2)

Iz ovog prikaza se jasno vidi da bezvučni zapornik koji je prvobitno u odstupu postaje zvučni zapornik u pristupu narednog sloga. Slično je i kod sljedećih primjera:

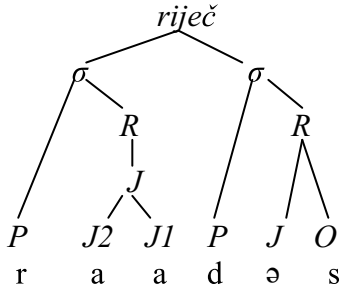
b. /t/ - /d/: Rad [ra:**t**] (nom.jedn. imenice *kotač*) – Rades [ra:**d**əs] (gen.jedn.)

(3)

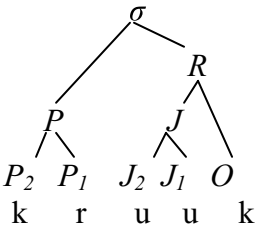
ali:

(4)

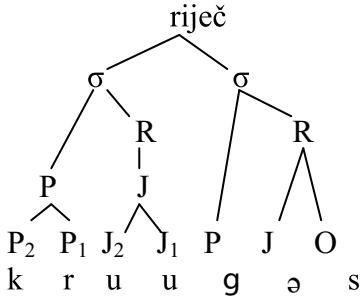
c. /k/ - /g/: Krug [kru:**k**] (nom. jedn. imenice *vrč*) – Kruges [kru:**ɡ**əs] (gen. jedn.)

(5)

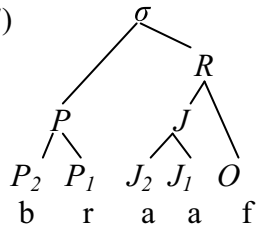
ali:

(6)

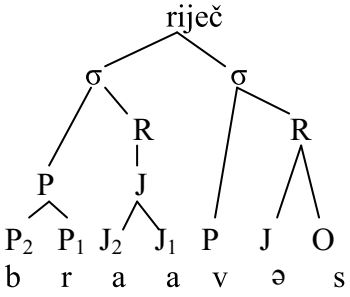
d. /f/ - /v/ brav [bra:**f**] (pridjev *hrabar*) – braves [bra:**v**əs] (nom. jedn. srednjega roda)

(7)

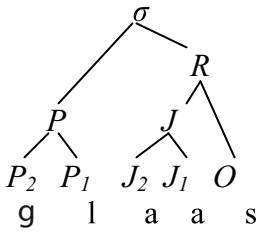
ali:

(8)

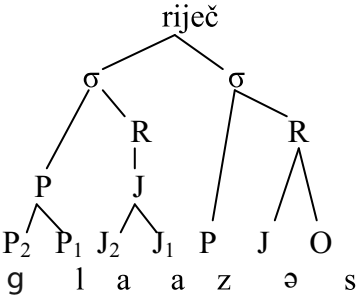
e. /s/ - /z/: Glas [ɡla:**s**] (nom. jedn. imenice *staklo*) – Glases [ɡla:**z**əs] (gen. jedn.)

(9)

ali:

(10)

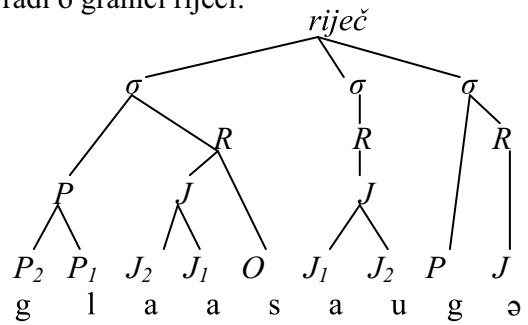

Kako se može vidjeti iz ovog prikaza, dodavanjem gramatičkih morfema mijenja se i izgovor riječi. Međutim, pravila njemačkog jezika nalažu pisanje šumnika u onom obliku u kojem se nalaze kada nisu obezvučeni, dakle, izgovorit ćemo [lo:**p**], ali pisat ćemo Lob, jer se u genitivu jednine imenice Lob nalazi zvučni par zapornika p - Lobes [lo:**b**əs]; čitat ćemo [li:**s**], ali pisati *lies,* jer se tako piše i u infinitivu glagola, *lesen.*

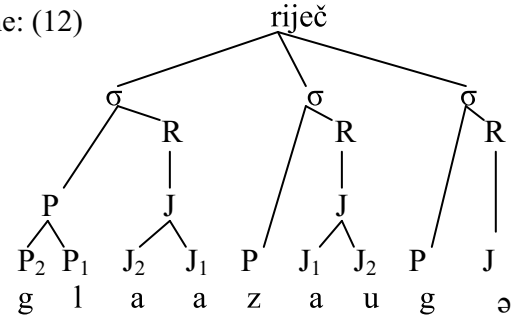
2.2. Obezvučenje u složenicama

Pojava zvučnih zapornika i tjesnačnika jasan je znak da riječ nije na kraju. (Ternes 1999, 192). Granica riječi je dodatno naglašena obezvučivanjem šumnika. Ovo pravilo vrijedi i u složenicama, poput [gla:sa͡uɡə], *Glas+auge*, (*stakleno oko)*, čak i kada naredni element u riječi započinje o͡tvornikom. Pravilo izgovaranja u njemačkom jeziku nalaže zvučan izgovor glasa s, kada se taj glas nađe između dva vokala, dakle [z], međutim, to se pravilo poništava zato što se u ovom slučaju radi o granici riječi:

(11)

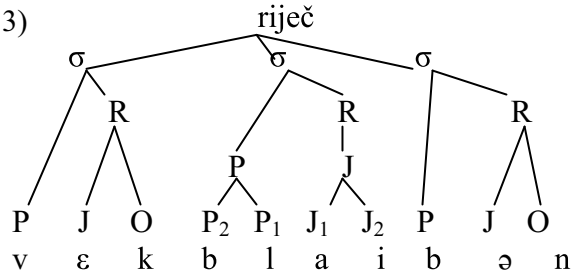

a ne: (12)

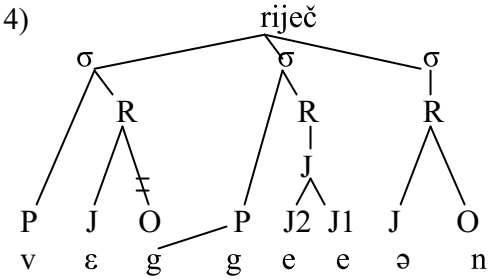
Ovo pravilo svakako vrijedi i kada drugi element u složenici počinje zatvornikom. Pri tome zvučnost tog zatvornika ne utječe na zvučnost posljednjeg šumnika prethodnog elementa. Tako će posljednji šumnik nekog elementa u složenici uvijek biti bezvučan: [ra:tfa:p̚t], *Radfahrt, "vožnja biciklom"*; [taʊ̯pʃtʊm], *taubstumm, "gluhonijem"*; [ve:kvaɪ̯zɐ], *Wegweiser, "putokaz";* [vɛkblaɪ̯bn], *wegbleiben, "izostati",* i sl.

(13)

Međutim, problem nastaje kada drugi element u riječi započinje zvučnim parom zapornika ili tjesnačnika koji je na kraju prethodne riječi. Npr.: [laʊ̯pbaʊ̯m] ili [laʊ̯bbaʊ̯m], *Laubbaum, "lisnato drvo"*; [ra:tdampfɐ] ili [ra:ddampfɐ], *Raddampfer, "parobrod"*; [vɛkge:ən] ili [vɛgge:ən], *weggehen, "otići"*. U pažljivom govoru pravilo obezvučenja i dalje djeluje, međutim, u svakodnevnom govoru se posljednji šumnik ne obezvučava.

(14)

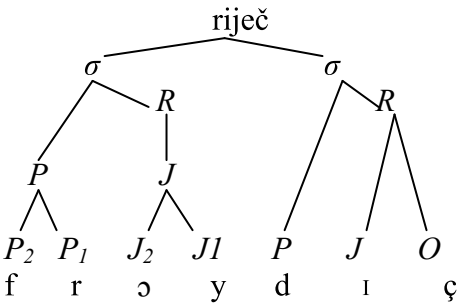

Pošto se zvučni šumnik ne može nalaziti na završetku sloga, napravljen je prikaz po kojem šumnik iz odstupa prethodnog sloga prelazi u pristup narednoga sloga.

2.3. Obezvučivanje ispred tvorbenih sufiksa

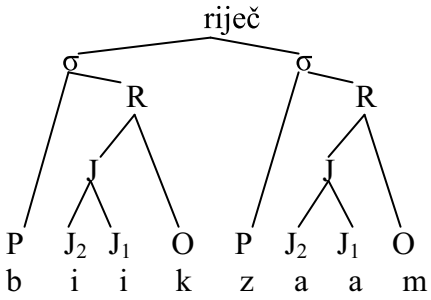
Kod riječi koje se sastoje od korijena i tvorbenog sufiksa koji počinje otvornikom, završni zapornik ili tjesnačnik korijena će biti zvučan, npr. [bəli:bıç], *beliebig, "proizvoljno";* [frɔ͡ydıç], *freudig, "radosno";* [kri:gərıʃ], *kriegerisch, "ratnički"*, i sl.

(15)

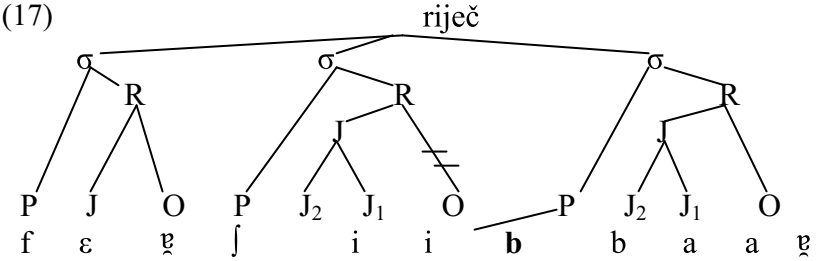
Kod riječi koje se sastoje od korijena i sufiksa koji počinje zatvornikom doći će do obezvučenja posljednjeg zapornika ili tjesnačnika u korijenu, npr. [ha:phaft], *habhaft, (u kontekstu) "domoći se nečega";* [a͡uffintba:ʁ̥], *auffindbar, "što je moguće pronaći";* [bik:ba:ʁ̥] *biegbar,* ili [bi:kza:m], *biegsam, "savitljivo"*.

(16)

Međutim:

(17)

Kao i kod složenica, postoje razlike u izgovoru onih riječi kada se susreću šumnik i njegov zvučni par, npr. [ʊnbəʃraiˇpba:ɐ̯] odnosno [ʊnbəʃraiˇbba:ɐ̯], *unbeschreibbar, "neopisivo";* [fɛɐ̯ʃi:pba:ɐ̯] odnosno [fɛɐ̯ʃi:ˇbba:ɐ̯], *verschiebbar, "što je moguće pomjeriti"*. U svakodnevnom govoru se šumnik prije sufiksa najčešće ne obezvučuje. Standardni izgovor njemačkog jezika propisuje obezvučenje i u ovakvim spojevima. Tipično je također češće obezvučivanje šumnika u sjevernonjemačkim dijalektima (npr. Auer 2002; Ternes 1999).

2.4. Neki slučajevi odstupanja od pravila

Gussmannn i Auer su naveli neke od sljedećih primjera u kojima se na prvi pogled pojavljuju nedosljednosti u provođenju obezvučivanja:

a. [y:**b**ən], *üben, "vježbati"* - [y:**p**lıç], *üblich,* "*uobičajeno"* ali: [y:**b**ɐ], *über, "preko"* - [y:**b**rıç] , *übrig, "suvišno"* (Gussmann 2005); [vi:**d**rıç], *widrig, "oprečno"*

b. [bıl**d**ɐ̯], *Bilder, "slike"* - [bıl**t**nıs], *Bildnis,* "*portret"*, ali: [bıl**d**n̩], *bilden, "graditi"*, [bıl**d**nɐ̯], *Bildner, "skulptor"* (Gussmann 2005)

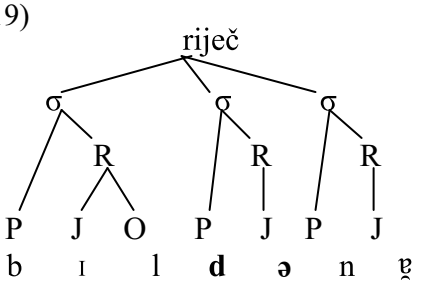
c. [ta:**k**], *Tag, dan* – [tɛ:**k**lıç], *täglich, "dnevno"* ali: [ne:**b**l̩], *Nebel, "magla"* - [ne**b**lıç] *neblig, "maglovito"* (Auer 2002)

Kod primjera [y:**b**rıç], [vi:**d**rıç], [bıl**d**nɐ̯], [ne**b**lıç] ne dolazi do očekivanog obezvučivanja zapornika b i d, (neće doći do izgovora: [y:**p**rıç], [vi:**t**rıç], [bıl**t**nɐ̯], [ne**p**lıç]), za razliku od [y:**p**lıç], [bıl**t**nıs], [tɛ:**k**lıç], gdje su šumnici na kraju sloga bezvučni. Također se čini da su razlike među tim riječima male, ali samo na pravi pogled.

Bildner je spoj glagola *bilden* i sufiksa *-er*, za razliku od *Bildnis*, spoja imenice *Bild* i sufiksa *-nis*. Zapornik d se ne nalazi na kraju sloga u slučaju *Bildner*. Međutim, niti spoj *dn* nije dozvoljen u pristupu sloga u njemačkom jeziku.

Pretpostavka je da je nakon šumnika d ostao tzv. šva, koji se pojavljuje u sporom izgovaranju ove riječi, i kod dijeljenja na slogove. Na taj način se omogućava i zvučnost šumnika d, koji se prema tome ipak nalazi u pristupu sloga:

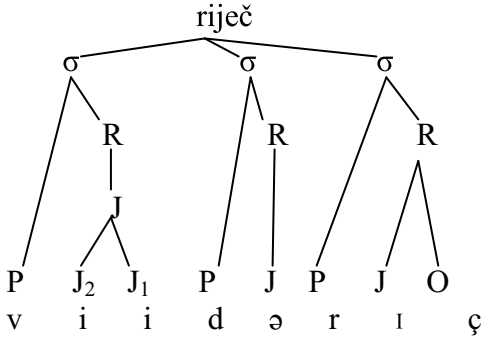
(19)

Za ova se odstupanja može reći da samo potvrđuju pravilo.

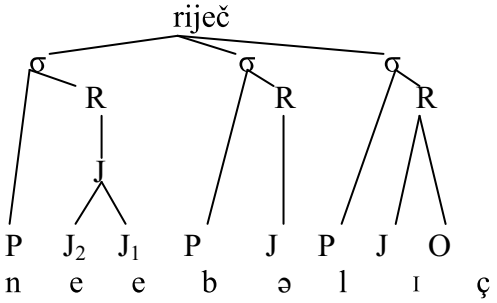
[y:brıç] je izvedenica od priloga *über* i tvorbenog sufiksa –*ig*, za razliku od [y:plıç], koji je izvedenica od korijena glagola *üben*, - *üb*- , i sufiksa -*lich.* Slično je i sa *widrig,* to je spoj prijedloga *wider* i sufiksa –*ig*. I ovdje se pretpostavlja postojanje glasa šva.

(18)

Isto objašnjenje je i za [tɛ:klıç], odnosno [ne:blıç]. U slučaju [tɛ:klıç], - liç je tvorbeni sufiks, a u slučaju [ne:blıç], tvorbeni sufiks je –iç, jer je l preostao iz riječi *Nebel*.

(20)

Zaključak

U ovom radu smo nastojali što detaljnije prikazati pojavu obezvučivanja šumnika na kraju sloga u njemačkom jeziku. Iz riječi koje smo prikazali uz pomoć višeglasnog prikaza sloga pokazalo se da se na kraju sloga ne može naći niti jedan zvučni zapornik ili tjesnačnik. Fonološka struktura njemačkoga jezika to jednostavno ne dozvoljava. Također zaključujemo da se ne može naći niti jedan minimalni par u njemačkom jeziku za zapornike /b/-/p/, /d/-/t/, /g/-/k/, i tjesnačnike /z/-/s/, /v/-/f/ koji bi se nalazili u odstupu sloga. Dakle, postojanje zvučnih zapornika i tjesnačnika u njemačkom jeziku možemo potvrditi tvoreći minimalne parove gdje je zvučni zapornik ili tjesnačnik u pristupu, nikako u odstupu sloga. Čini se da ova glasovna promjena djeluje vrlo dosljedno, odnosno broj

iznimki je veoma mali i one se odnose uglavnom na nesprovođenje ove promjene u razgovornom jeziku ili na postojanje određenih regionalnih razlika.

Literatura

Auer, P. (2002) *Die sogenannte Auslautverhärtung in ne[b]lig vs. lie[p]lich - Ein Phantom der deutschen Phonologie?* In Sprache als Form. Michael Bommes und Christina Noack, Doris Tophinke (Hrsg.) Westdeutscher Verlag, Opladen

Clark, J.; Yallop, C. (1995) *An Introduction to Phonetics and Phonology*, Blackwell, Oxford.

Crystal, D. (2003) *A Dictionary of Linguistics & Phonetics*, Blackwell Publishers, Oxford.

Duden (1990) *Das Aussprachewörterbuch*, Dudenverlag, Mannheim.

Gussenhoven, C.; Jacobs, H. (1998) *Understanding Phonology*, Arnold, London.

Gussman, E. (2002) *Phonology, Analysis and Theory*, University Press, Cambridge.

Jelaska, Z. (2004) *Fonološki opisi hrvatskoga jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb

Kohler, K. J. (1997) *Einführung in die Phonetik des Deutschen*, Erich Schmidt Verlag, Berlin.

König, W. (1994) *dtv-Atlas zur deutschen Sprache*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München.

Muljačić, Ž. (1972) *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb.

Philipp, M. (1974) *Phonologie des Deutschen*, Kohlhammer, Stuttgart.

Ramers, K. H.; Vater, H.; Hennig, W. (1994): *Universale phonologische Strukturen und Prozesse*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen.

Schmidt, W. (2000) *Geschichte der deutschen Sprache*, Hirzel Verlag, Stuttgart.

Spencer, A. (1997) *Phonology, Theory and Description*, Blackwell Publishers, Oxford.

Ternes, E. (1999) *Einführung in die Phonologie*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Bernes Aljukić

Analiza grešaka u pisanom izražavanju

Negramatične rečenice u komunikaciji u jeziku L2 (studija slučaja)

Abstract

This case study analyzes written assignments by a student A. H., twenty one-year-old Jordanian who was one of the nineteen students of Bosnian language course for foreigners. Considering that the written language shows specificities in relation to the use of spoken language, the most successful student has been chosen for detailed analyses of errors he made in graphics, phonetics, morpho-syntax and semantics. The results are used as guidelines for future teachers and students of this or similar course. The three topics he wrote about supposed to show in what way Ahmad uses sentences in L2 language with the reference that Ahmad's language ability is quite enough to express thoughts and feelings even in the "damaged" sentences, which leads us to Kauffman's (2003) principle "focus of meaning" as a remarkably useful guideline for more complete and more substantial language learning. The study is split in two parts- theoretical (includes specificities of processing while learning second language and pointing the differences between communication ability and traditional teaching of second language) and the second part analyses Ahmad's work in detail with the results and conclusion.

Key words: *written language, L2, language mistakes, meaning, language competence.*

Sažetak

Studija slučaja bavi se jezičnom analizom pisanih zadataka koje je napisao student A. H., 21-godišnji jordanski državljanin, jedan od 19 polaznika Kursa

bosanskoga jezika za strance. Pisano izražavanje pokazuje bitne različitosti u odnosu na govornu uporabu jezika, te je odabir jednog od najuspješnijih polaznika ovog kursa za cilj imao detaljnu analizu načinjenih grešaka na grafijskoj, fonetskoj, morfosintaktičkoj i semantičkoj razini, kako bi se na osnovu tih rezultata došlo do korisnih smjernica za daljnji rad budućih predavača i polaznika ovog ili sličnog kursa. Tri teme o kojima je pisao trebale su pokazati na koji način A. H. vlada rečenicom jezika L2, uz polazište da Ahmadova jezična kompetencija u krajnjoj liniji uvjetuje uspješno izražavanje misli, želja i osjećanja i u slučajevima "oštećenih" rečenica, odnosno da je Kauffmanovo (2003) načelo "focus on the meaning" izuzetno korisna smjernica za potpunije i sadržajnije usvajanje drugog jezika. Rad sačinjavaju dvije cjeline – teoretska (koja obuhvata neke specifičnosti procesa usvajanja drugog jezika, te naznačava razlike između komunikacijske kompetencije i tradicionalne nastave stranih jezika) i cjelinu u kojoj se detaljno analiziraju pisani radovi na koju se nadovezuju rezultati, te zaključak.

Ključne riječi: *pisano izražavanje, L2, jezične greške, značenje, jezična kompetencija.*

1. Uvod

Ova studija slučaja bavi se jordanskim državljaninom A. H., 21-godišnjim mladićem, trenutno studentom Univerziteta u Tuzli. A. H. bio je jedan od 19 polaznika *Kursa bosanskoga jezika za strane državljane* koji je bio organiziran akademske 2007/08. godine s ciljem da takve studente pripremi za što uspješnije uključivanje u nastavu na raznim odsjecima na Univerzitetu u Tuzli; mahom se radi o studentima Mašinskog, Elektrotehničkog i Medicinskog fakulteta. Kurs je trajao 6 mjeseci (šest sati sedmično), a bio je redovno organiziran i nekoliko godina prije za prethodne generacije studenata. Imao je pet razina, počevši od osnova bosanskoga jezika, pa do najsloženijih zadataka, među kojima je posebno mjesto imalo pisano izražavanje. Rezultati su pokazali da od uobičajenog broja takvih studenata (oko 20) njih više od polovice uspješno nastavi pohađati nastavu ostvarujući solidne i dobre rezultate.

A. je dijete iz šestočlane porodice, ima dva mlađa brata i mlađu sestru. Otac je jordanski državljanin i u domovini živi sa A.-ovom majkom, inače državljankom Bosne i Hercegovine koja je otišla u Jordan prije negoli je A. rođen. Prema A.-ovom kazivanju, s majkom je komunicirao najčešće na arapskom jeziku, a manjim dijelom i na bosanskom, te je u toj ravni bio u nešto povoljnijem statusu u odnosu na ostale polaznike. Za vrijeme studija A. živi u Tuzli, sa djedom i bakom. Vrlo je vesele i prijatne prirode, komunikativan je i društven, a nadasve uporan, odgovoran i discipliniran u radu, te je najvećim dijelom zbog ovih osobina i odabran za ovu studiju, a posebno s obzirom na to da je bio jedan od

najuspješnijih polaznika kursa. Dodatni razlog je i taj što A. u komunikaciji sa djedom i bakom svakodnevno koristi naučeno, obavlja i niz drugih aktivnosti (plaćanje računa, vađenje potrebne dokumentacije, kupovina, druženje s prijateljima i sl.), a prije svega, pohađa nastavu na fakultetu i sprema i polaže ispite na jeziku koji se bitno razlikuje od arapskog.

Glavni cilj ovog rada jeste da se analiziraju i klasificiraju greške u pisanju koje je A. pravio, te da se na osnovu njihove sustavne analize ukaže na moguće uzroke koji su doveli do njih uzimajući u obzir činjenicu da je polaznicima na raspolaganju bilo relativno kratko vrijeme za potpunije usvajanje jezika L2. Pragmatički elementi ovog rada zasnivaju se na smjernicama koje će biti izvedene na osnovu rezultata, a čija primjena bi trebala olakšati i unaprijediti budući rad, kako predavača tako i polaznika, na onim jezičnim razinama gdje je načinjeno najviše pogrešaka. Sustavni prikaz pogrešaka obuhvatit će grafijsku, fonološku, morfosintaktičku i semantičku razinu, a naročita pažnja bit će usmjerena ka analizi cjelovitog iskaza s obzirom na njegovu strukturnu i komunikacijsku vrijednost. Pretpostavka je da iskazi u svojoj cjelovitosti mogu s manjim poteškoćama prenijeti informaciju neovisno o pogreškama u njihovim sastavnicama, s obzirom na polazište da je Ahmad stekao jezičnu kompetenciju u okviru jezika L2, te da može ostvariti ono što Searle naziva terminom *principle of expressibility – anything that can be meant can be said*.

2. Neke specifičnosti procesa usvajanja drugog jezika

Kauffman (2003) naznačava svojevrstan aksiom u procesu usvajanja drugog jezika – želju da se slobodno izražavamo na tom jeziku. Proces usvajanja drugog jezika temelji se na metodički relevantnom i sustavnom pristupu, počevši od slušanja, čitanja, učenja riječi i fraza neophodnih za početnu komunikaciju, te usavršavanja i proširivanja naučenog za složenije oblike komunikacije. Učinkovito učenje drugog jezika direktno je uvjetovano pravilnim jezičnim *inputom*. U većini slučajeva može se govoriti o nedostatku udžbenika, priručnika i sličnih metodičkih pomagala ciljano osmišljenih za tu svrhu, kojima bi se znatno olakšao proces učenja, a neovisno o (ne)dostupnosti takvih pomagala računa treba voditi o dihotomiji teorija/praksa, što podrazumijeva jasno naglašavanje praktične primjene naučenog, odnosno izbjegavanje suhoparnog teoretiziranja o gramatičkim zakonitostima, bez konkretiziranja tih zakonitosti njihovom uporabnom vrijednošću. U ovoj ravni možemo prepoznati Saussureovu dihotomiju jezik/govor, odnosno uočljivu pragmatičku dimenziju raznih jezičnih kurseva s obzirom na njihovu usmjerenost na uporabnu vrijednost naučenog. Suština ovakvog pristupa jeste da se izbjegnu brojni primjeri nalik onima da pri učenju stranog jezika polaznici solidno vladaju općenitim gramatičkim zakonitostima – kongruencijom, deklinacijom, komparacijom, konjugacijom, vokabularom i sl., ali da su i nakon višegodišnjeg školovanja sa popriličnom teškoćom ostvarivali

komunikaciju sa govornicima jezika kojem su poučavani. Klasičan primjer takve nastave zasigurno je latinski jezik, koji je zbog pridodanog mu atributa "mrtvi", dodatno umrtvljen u nastavnim planovima i programima srednjih škola gdje je ostao na usvajanju gramatičkih zakonitosti i latinskih izreka, bez usmjerenosti na komunikaciju; u slučaju latinskog jezika takav pristup je donekle i razumljiv, ali se ne bi trebao preslikavati i na druge (*žive*) strane jezike.

Raznovrsni brzi kursevi stranih jezika pokazuju se binarno oprečnim tradicionalnom učenju stranih jezika usmjerenom isključivo na poučavanje gramatike i vokabulara bez komunikacijske orijentacije. Opreka se temelji na cilju nastave stranih jezika, koji je u slučaju brzih kurseva fokusiran na razvijanje komunikacijske kompetencije polaznika, a u vezi s tim Karabalić (u *Jezična komunikacijska i pragmatička kompetencija: modeli izričaja u nastavi stranih jezika*) uočava da bez jezične nema ni komunikacijske kompetencije, ali da polaznik bez komunikacijske kompetencije (što najvećim dijelom predstavlja sposobnost fleksibilnog reagiranja u određenoj komunikacijskoj situaciji) ne može reći da vlada stranim jezikom (Karabalić 2009: 312). Brzi kursevi temelje se na usvajanju modela izričaja koji se izravno pripisuju odgovarajućim komunikacijskim situacijama, te time *predstavljaju ekstremni oblik komunikacijski usmjerene nastave stranih jezika* (Karabalić 2009: 312). Prednosti ovih kurseva jesu u brzom usvajanju modela izričaja kojima se izravno olakšava interakcija sa govornicima jezika L2, a nedostaci su u tome što učenicima nije osviještena veza između gramatičko-leksičkog ustrojstva izričaja i komunikacijskog potencijala, te oni nisu svjesni zašto je određen izraz pogodan za vršenje komunikacijskih radnji, a drugi nije.

Kauffman (2003) preporučuje da polaznici (učenici) vode vlastite bilješke kojima bi sustavno pratili i vrednovali svoj rad. Te bilješke su na našem primjeru u većini slučajeva podrazumijevale zapise arapskim pismom koji su se odnosili na nove riječi i izraze koje su učili. Na ovom planu se još jednom pokazalo da se arapsko pismo može prilagoditi fonetskom sustavu bosanskoga jezika, a sjetit ćemo se da je jedan značajan korpus djela alhamijado književnosti bh. književnika upravo nastao na takav način – arebica je bila arapsko pismo prilagođeno glasovima bosanskoga jezika.

Osim bilježaka, značajnu ulogu imalo je slušanje odabranih tekstova, a zatim i ponavljanje pročitanog. Kaufmann (2003: 117) naglašava: *Listening is real comunication. When you are listening you are absorbed in a pure language enviroment*. Prijevod pročitanog do naših polaznika najprije je dolazio u vidu dvaju jezika sa statusom *lingua franca*: na engleskom jeziku i na arapskom – što se odnosi na kolege predavače iz tuzlanske Behram-begove medrese. Vremenom su polaznici mogli čitati tekstove sa većim razumijevanjem pročitanog, a završni ispit podrazumijevao je pisano izražavanje o zadanim temama. Sposobnost jasnog pisanog izražavanja smatra se temeljnim uvjetom, kako za nastavak školovanja na univerzitetu, kakav je slučaj i sa našim polaznicima među kojima A. zauzima

istaknuto mjesto, tako i za veću mogućnost zapošljavanja. Kauffman uočava da je u vezi sa pisanim izražavanjem uočljivo da kod nekih polaznika postoji shvatanje da nije neophodno znati pismeno se izražavati, ukoliko je njihova namjera samo da nauče govoriti novim jezikom. Spomenuti se može da u ovoj ravni do izražaja dolaze jezična istraživanja govora posebnih socijalnih grupa u kojima specijalizirani oblik jezika ima naglašenu fatičku ulogu, kakav je slučaj sa jezikom gastarbajtera. Preporuka je, nadalje ističe Kauffman, da se odvoji vrijeme za pisano usavršavanje, jer *writing is an excellent way to train yourself in the proper use of language* (Kauffman, 2003, 126).

Razlike koje uočavamo na relaciji usmeno/pisano izražavanje u prvom redu u vezi su sa vremenom koje nam je potrebno da konstruiramo smislen iskaz kojim bismo izrazili ono što mislimo; u usmenoj komunikaciji suočavamo se sa sugovornicima koji slušaju ono što govorimo, daju svoje viđenje o specifičnoj temi, slažući se ili ne slažući sa onim što govorimo, a razlika je uočljiva i u stupnju spontanosti i komunikacijskog dinamizma, naročito s obzirom na razlike u raznim stilovima komuniciranja uzevši u obzir načelo da se stil komunikacije (što se ovdje uopćeno može sveukupno odnositi na raznolike komunikacijske strategije, intonaciju, bliskost, uljudnost, izravnost i sl.) mijenja s obzirom na to s kim, kada i o čemu govorimo. Kada je riječ o pisanju, najprije se može naglasiti da je vrijeme potrebno za uobličenje i zapis onoga što želimo reći duže u odnosu na usmenu komunikaciju, a poželjno je napraviti i plan izlaganja. Više vremena, ali i fizička udaljenost sugovornika idu u korist jasnijoj organizaciji misli; naravno, posebnu pažnju sa lingvističkog aspekta u novije vrijeme zauzimaju izučavanja raznolikih oblika pisane komunikacije putem Interneta (chat, blog, i sl.) te se u tim oblicima o udaljenosti sugovornika, a samim tim i vremenu koje je potrebno da od njega dobijemo odgovor, ne može govoriti striktno na način kao što je to u slučaju klasičnog pisma, odnosno elektronske pošte koji u pravilu zahtijevaju nešto više vremena za povratnu informaciju.

Kako u pisanom, tako i u usmenom izražavanju, posebnu pažnju zaslužuje pravilna upotreba glagolskih vremena, a Kauffman (2003) pored ostalog preporučuje da se u takvim slučajevima prednost da jasnom promišljanju o vremenu vršenja radnje, te da se u skladu s tim kao pomagalo koriste fraze, odnosno ustaljene kombinacije riječi za koje zasigurno znamo da su u vezi sa tim glagolskim vremenom. Veza pisanog i govornog jezika (*written language and spoken language*) svakako nije isključiva, što znači da sustavna analiza grešaka u pisanom jeziku ima svoju primjenu i u govornom, odnosno obratno, naročito ako je stil komuniciranja na samome početku identičan u objema formama komuniciranja (najčešće su to kratke rečenice i ustaljene kombinacije manjeg broja riječi). Kauffman (2003) naglašava važnost sustavnog pristupa i u vezi sa statističkim podacima čiji je primarni cilj da se uoči učestalost ponavljanja specifične greške, njena uvjetovanost okolinom u kojoj se javlja, te sačinjavanje baze podataka ispravnih riječi, fraza i rečenica kojima bi se po potrebi zamjenjivale one pogrešne.

Neizostavna je uloga motivacije u procesu učenja drugog jezika, pošto je ona u vezi sa upornošću direktno proporcionalna intenzitetu, brzini, ali i samopouzdanju koje polaznik stječe razvijajući svoje komunikacijske sposobnosti. *Focus on the meaning you are trying to communicate, not on how well you are doing*, kaže Kauffman (2003: 129). Polaznici kursa bosanskog jezika za strance su sveukupno dijelili zajednički motiv – uspješno savladavanje kursa kako bi se uključili u tokove nastave na odabranim fakultetima Univerziteta u Tuzli, a hvale vrijedan je motiv da (kazano riječima jednog polaznika, parafrazirano) *želi da završi studij medicine kako bi postao bolji čovjek koristan svojoj porodici i svome narodu*. U vezi s tim i sa ranijim iskazom o fokusiranosti na značenje može se reći da je impresivno da je većina polaznika u svega šest mjeseci trajanja kursa ovladala jezikom u dovoljnoj mjeri da samostalno mogu komunicirati jedni sa drugima na bosanskom jeziku, ali i sa drugim studentima koji nisu bili polaznici kursa, tj. sa sugrađanima kojima je bosanski jezik maternji, a prvenstveno sa onima sa kojima su živjeli u studentskim domovima, odnosno u privatnom smještaju. To znači da se proces učenja tokom tog perioda nije svodio samo na vrijeme provedeno u učionici, već (mnogo bitnije) i u svakodnevnim aktivnostima tokom ostatka dana.

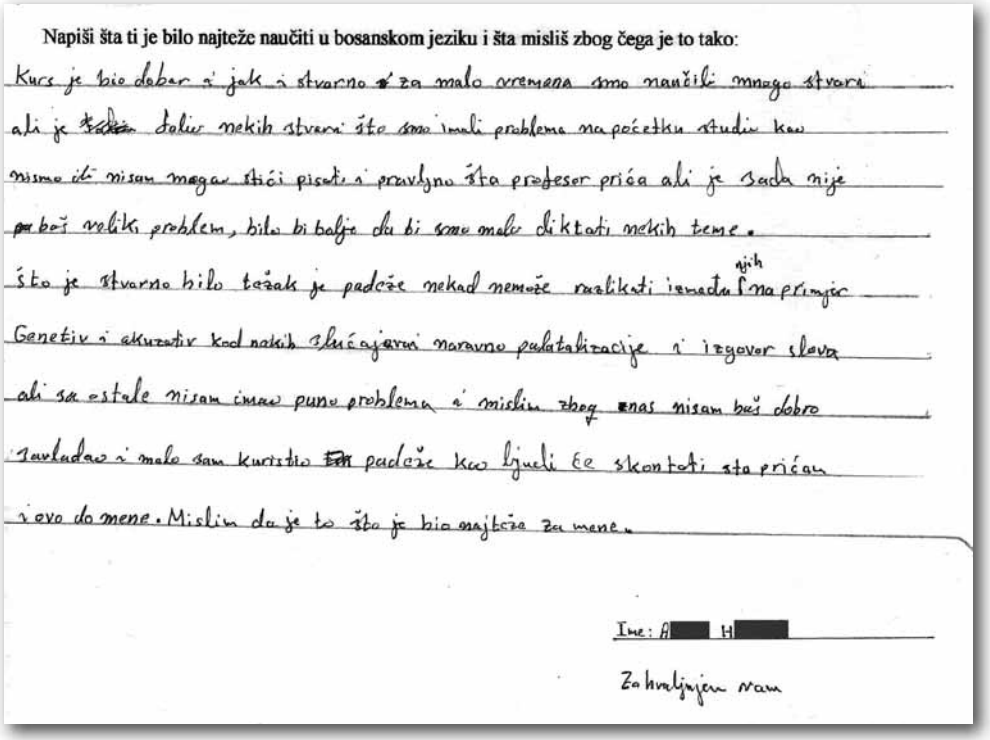
3. Analiza slučaja

Ranije je spomenuto da je A. H. bio jedan od najuspješnijih polaznika kursa, te je iz tog razloga odabran za ovu studiju slučaja. A.-ov zadatak bio je pisani odgovor o trima temama koje je dobio, a mjesec i pol je vrijeme koje je imao na raspolaganju da ih završi – razlog su njegove ispitne obveze koje je u to vrijeme imao. Osim naziva tema (spomenuti se može da je treći zadatak u originalnom obliku izgubio, pa ga je pisao na uzorku vlastite bilježnice), A. je dobio i upute kako da izvrši svoje zadatke; u prvom redu naglašeno je da ih treba raditi sam, bez ičije pomoći, te da ih uradi na način za koji smatra da je najbolje rješenje onoga što se od njega tražilo. Kako bi ga se ohrabrilo da svoj zadatak zaista tako i ispuni, rečeno mu je da ništa od onoga što bude napisao neće biti objavljeno bez njegove dozvole, a da će njegovo ime u eventualnom slučaju dorade i objavljivanja napisanog biti napisano inicijalima, a ostali nazivi koji su upotrijebljeni u radu bit će prikriveni ukoliko to bude želio. Rukopisne bilješke su u radu navedene zajedno sa štampanim prijepisom.

3.1. Zadatak br. 1

U prvom zadatku koji je postavljen A.-u traženo je njegovo razmišljanje o specifičnostima drugog jezika, te kritički osvrt na kurs koji je prošao.

Napiši šta ti je bilo najteže naučiti u bosanskom jeziku i šta misliš zbog čega je to tako: *Kurs je bio dobar i jak i stvarno za malo vremena smo naučili*

Napiši šta ti je bilo najteže naučiti u bosanskom jeziku i šta misliš zbog čega je to tako:

Kurs je bio dobar i jak i stvarno ~~s~~ za malo vremena smo naučili mnogo stvari ali je ~~bilo~~ falio nekih stvari što smo imali problema na početku studiu kao nismo ili nisam mogao stići pisati i pravljno šta profesor priča ali je sada nije baš veliki problem, bilo bi bolje da smo malo diktati nekih teme. Što je stvarno bilo težak je padeže nekad nemože razlikati između njih na primjer Genetiv i akuzativ kod nekih slućajevai naravno palatalizacije i izgovor slova ali sa ostale nisam imao puno problema i mislim zbog nas nisam baš dobro savladao i malo sam koristio ~~kao~~ padeže kao ljudi će skontati šta pričam i ovo do mene. Mislim da je to što je bio najteže za mene.

Ime: A[redacted] H[redacted]

Zahvaljujem vam

mnogo stvari ali je falio nekih stvari što smo imali problema na poćetku studiu kao nismo ili nisam mogao stići pisati i pravljno šta profesor priča ali je sada nije baš veliki problem, bilo bi bolje da smo malo diktati nekih teme. Što je stvarno bilo težak je padeže nekad nemože razlikati između njih na primjer Genetiv i akuzativ kod nekih slućajevai naravno palatalizacije i izgovor slova ali sa ostale nisam imao puno problema i mislim zbog nas nisam baš dobro savladao i malo sam koristio padeže kao ljudi će skontati šta pričam i ovo do mene. Mislim da je to što je bio najteže za mene.

Ime: A. H.

Zahvaljujem vam

3.1.1. Grafijsko-fonetska razina

Očekivati se moglo da će u ovom kraćem tekstu biti pogrešaka u razlikovanju afrikata, pa tako imamo primjere: *poćetku, prića, slućajeva, pričam.* Izostavljanje grafema *j* uočavamo na primjeru *studiu,* a pojednostavljenje riječi *razlikovati* A. je realizirao u obliku *razlikati,* vjerovatno analogijom spram sličnih primjera (npr. *razvikati*). Supstituciju glasova prepoznajemo na primjeru *genetiv* (<genitiv), a greška koja se često uočava i kod domaćih govornika jeste sastavljeno pisanje negacije uz glagol: *nemože.* U vezi s ovim

zanimljiva je pogreška srastanja veznika *i* sa riječju *slućajeva,* te *pravljno* (<*pravilno*). Glasovi koji su bliski po zvučnosti također su ostavili traga u pobrojanim greškama, pa tako imamo *sa ostale* umjesto *za ostale.* Na razini interpunkcije uočavamo da često izostavlja zareze, a s obzirom na broj upotrijebljenih riječi možemo zaključiti da solidno primjenjuje pravila za pisanje velikog i malog slova (greška je načinjena samo u pisanju *Genetiv*), a vlastito prezime dosljedno piše sa geminacijom.

3.1.2. Morfosintaksa

Na osnovu A.-ovog odgovora na prvu temu uočljivo je da je sklon pisanju dugih i složenih rečenica. U ovom tekstu prepoznajemo da A. ne pravi greške u kongruenciji – slaganju roda pridjeva sa pripadajućom imenskom riječi, pa je dosljedan: *dobar i jak kurs, veliki problem,* ali da mu problem prave oblici bezličnih konstrukcija; takvi su primjeri: *falio nekih stvari* (<*falilo nekih stvari*), *bilo težak* (<*bilo teško*), *što je bio najteže* (<*što je bilo najteže*). Ovdje uočavamo da oblike kojima bi se ukazalo na širi značenjski opseg A. zamjenjuje oblicima u muškom rodu, što je razlog pogreškama. Pogreške u padežnim oblicima (na koje se u tekstu posebno žali) u ovom tekstu ne pravi tako često, ali imamo *na poćetku studiu* (<*na početku studija*) i *nekih teme* (<*nekih tema*). Svoj doprinos greškama dala je i upotreba enklitičkog oblika glagola biti u prezentu u trećem licu jednine (*je*), pa smo dobili primjere *ali je sada nije veliki problem* i grešku *je padeže* (<*su padeži).* Na primjeru *malo diktati* prepoznajemo aferezu i pogrešku u glagolskom vremenu u trećem licu množine – *malo* (<*imali,* odnosno bezlično *imalo*).

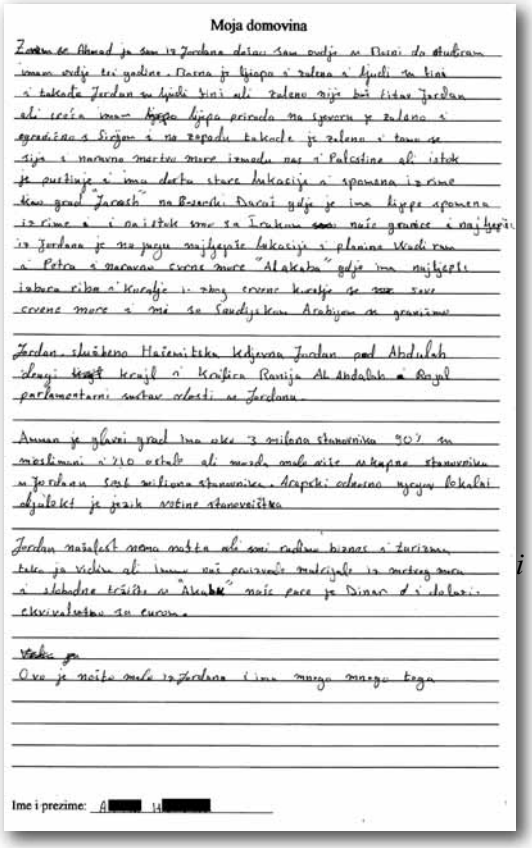
3.1.3. Semantika

U prvom tekstu bismo mogli naznačiti svega dva mjesta koja bi mogla biti predmet semantičkih nedoumica, a svakako je jedna od njih upotreba enklitičkog oblika *je* u primjeru *ali je sada nije veliki problem,* a donekle nejasnim pokazuje se primjer *ljudi će skontati šta pričam i ovo do mene,* s tim što dio *ovo do mene* treba razumjeti kao preuzimanje krivice za vlastitu grešku, s obzirom na ustaljenu upotrebu u svakodnevnoj komunikaciji (u vezi s tim pojasniti se može da je riječ *skontati* specifična za svakodnevnu neformalnu komunikaciju u značenju *razumjeti,* a *do mene* najčešće čujemo u svezi *do mene je (krivica),* tj. *moja je krivica*). Iako se Ahmadove rečenice mogu skraćivati u manje cjeline kako bi dobile na jasnoći, sveukupno gledano u prvom tekstu Ahmad je uspio reći ono što je zaista mislio reći, a pažnje je vrijedan i primjer koji potvrđuje ulogu pristojnosti u komunikaciji, pa na samome kraju imamo zahvalu u obliku *zahvaljujem vam.*

3.2. Zadatak br. 2

A.-ov pismeni odgovor o temi *Moja domovina* trebao je pokazati, u prvom redu, njegove jezične sposobnosti uspoređivanja različitog, te mogućnosti jasnog opisivanja dvaju načina života, ljudi i kultura.

Moja domovina

Moja domovina

Zovem se Ahmad ja sam iz Jordana došao sam ovdje u Bosni da studiram imam ovdje tri godine. Bosna je ljiepa i zelena i ljudi su fini i takođe Jordan su ljudi fini ali zeleno nije baš ćitav Jordan ali sreća imam lijepa priroda na sjeveru je zeleno i ogranično s Sirijom i na zapadu takođe je zeleno i tamo se sije i naravno martvo more izmedu nas i Palestine ali istok je pustinje i ima dosta stare lukacije i spomena iz rime kao grad "Jarash" na Bosanski Đaraš gdje je ima lijepe spomena iz rime i na istok smo sa Irakom naše granice i najljepše iz Jordana je na jugu najljepše lukacije planina Wadi rum i Petra i naravno cvrne more "Alakaba" gdje ima najljepše izbora riba i koralje se sove crvene more i mi sa Saudijskom Arabijom se graničmo.

Jordan, službeno Hašemitska Krljevna Jordan pod Abdulah drugi krajl i Kraljica Ranija Al Abdulah Rojal parlamentarni sustav vlasti u Jordanu.

Amman je glavni grad ima oko 3 miliona stanovnika 90% su muslimani i 10% ostale ali mozda malo više ukupno stanovnika u Jordanu sestmiliona stanovnika. Arapski odnosno njegov lokalni dijalekt je jezik većine stanovništva.

Jordan nažalost nema nafta ali mi radimo biznes i turizma takoja vidim ali imamo naš proizvodne materijale iz mrtvog mora i slobodne tržište u "Akubu" naše pare je dinar i dolazi ekvivalentno sa eurom.

Ovo je nešto malo iz Jordana i ima mnogo toga.

A. H.

Ime i prezime: A[redacted] H[redacted]

3.2.1. Grafijsko-fonetska razina

S obzirom na to da je A.-ov odgovor na drugu temu bio znatno duži od prvog, očekivalo se da će tome biti proporcionalan i broj načinjenih pogrešaka, što se ispostavilo djelimično tačnim. Pogreške uočavamo u pisanju složenih grafema, prije svega palatala – *ljiepa* (<*lijepa*), *krajl* (<*kralj),* afrikata – *ćitav* (<*čitav*), *takode* (<*također*), *izmedu nas* (<*između nas*), *mozda* (<*možda*), *sestmiliona* (<*šest miliona,* uz napomenu da administrativni oblici komuniciranja – npr. ispunjavanje uplatnica, zaista zahtijevaju sastavljeno pisanje složenih brojeva), omisiji glasova – *ogranično* (<*ograničeno*), *graničmo* (<*graničimo*). A. pravi i sljedeće pogreške: umetanje glasa – *martvo more* (<*Mrtvo more*), supstitucija glasova – *lukacije* (<*lokacije*), *cvrne more* (<*Crno more*), *sove* (<*zove*), *Krljevna* (<*Kraljevina*), *biznes* (<*biznis*), te srastanje dviju riječi u jednu cjelinu – *takoja* (<*tako ja*). Slikovit primjer veze dvaju jezika A. daje u pojašnjenju imena grada: *kao grad "Jarash" na Bosanski Đaraš.*

3.2.2. Morfosintaksa

I u ovom tekstu prepoznajemo A.-ov manir da rečenice oblikuje na način nizanja manjih klauza i fraza u jednu širu cjelinu. To je razlog zbog kojega su A.-ove rečenice u konačnom obliku duže u odnosu na uobičajene proste ili proste proširene rečenice, od kojih se također razlikuju i po odsustvu interpunkcije. Vidljivo je da A.-u problem prave iskazi kojima se referira na općenitost, pa i ovdje imamo uočljivu vezu bezličnih oblika sa analognim primjerima u muškom rodu, kakav je slučaj sa *imam ovdje tri godine* (<*ima ovdje tri godine*), *imam lijepa priroda* (<*ima lijepa priroda/ima lijepu prirodu*), *zeleno nije baš ćitav Jordan* (<*zelen nije baš čitav Jordan*).

Kongruencija rod – broj – padež u većini slučajeva je ispravno upotrijebljena (*Bosna je zelena, ljudi su fini, glavni grad, lokalni dijalekt većine stanovništva* i sl.), a odstupanja nalazimo naročito u svezama sa uporabom prijedloga, tj. njegovim izostavljanjem kako je u primjeru *ali istok je pustinje* (<*ali na istoku su pustinje*), te *pod Abdulah drugi* (<*pod Abdulahom Drugim*). Pogrešku u kongruiranju imamo i u sljedećim primjerima: *ima dosta stare lukacije* (<*ima dosta starih lokacija* – riječ *lukacije* A. koristi dva puta u ovom tekstu), *ima lijepe spomena* (<*ima lijepih uspomena*), *gdje ima najljepše izbora riba i koralje* (<*gdje ima najljepšeg izbora riba i koralja*), *10% su ostale* (<*10% su ostali*), *Jordan nažalost nema nafta* (<*Jordan, nažalost, nema nafte/naftu*), *mi radimo turizma* (<*mi radimo na turizmu/bavimo se turizmom*). Pogrešku u broju A. je načinio na primjeru gradivne imenice *imamo naš proizvodne materijale* (<*imamo naše proizvodne materijale*) i u slučaju *naše pare je dinar* (<*naše pare su dinari/naš novac je dinar*).

3.2.3. Semantika

Iako se zbog fragmentarnosti A.-ovih rečenica, tj. načina da spaja više misli u jednu cjelinu koja bi se, u većini slučajeva, dala podijeliti na niz manjih, može govoriti o otežanom razumijevanju napisanog, ili preciznije o svojevrsnom odstupanju od rečenične fluidnosti, s obzirom da se misli nižu po principu srastanja klauza jedne na drugu (npr. *Jordan, službeno Hašemitska Krljevna Jordan pod Abdulah drugi krajl i Kraljica Ranija Al Abdulah Rojal parlamentarni sustav vlasti u Jordanu)*, ipak se sa aspekta informacijske vrijednosti teksta može reći da je i ovdje uspio prenijeti svoje razmišljanje o vlastitoj zemlji. To možemo zaključiti ako izdvojimo pogrešku koja bi se u semantičkoj ravni mogla označiti najvećom u ovom tekstu, a to su dijelovi dviju rečenica *gdje ima lijepe spomena iz rime* i *ima dosta stare lukacije i spomena iz rime* u kojima se misli na ostatke antičkog Rima, tj. rimske vladavine, a ne na rimu kao književni postupak. Semantička razina pokazala nam je još jednu dimenziju ovog teksta – nostalgiju i ljubav spram svoje domovine, što možemo vidjeti u intenzivnoj uporabi pridjeva, naročito superlativa: *lijepa priroda, lijepe spomena, i najljepše iz Jordana, najljepše lukacije i planina Wadi rum i Petra, najljepše izbora riba i koralje,* a veliki potencijal svoje zemlje nagovještava nam na samom kraju rečenicom u kojoj dva puta koristi količinski prilog u ulozi pojačivača, kako bi to posebno naglasio: *Ovo je nešto malo iz Jordana i ima mnogo mnogo toga.*

3.3. Zadatak br. 3

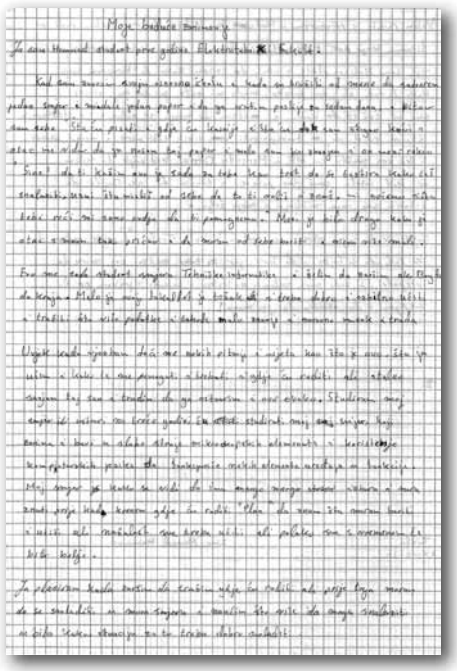
Odgovor na temu *Moje buduće zanimanje* trebao je dati smjernice uže profesionalne orijentacije našeg ispitanika, a u odnosu na prethodna dva zadatka uočavamo da je ovoj temi poklonio najviše vremena i prostora, zasigurno zbog mnogo veće motiviranosti.

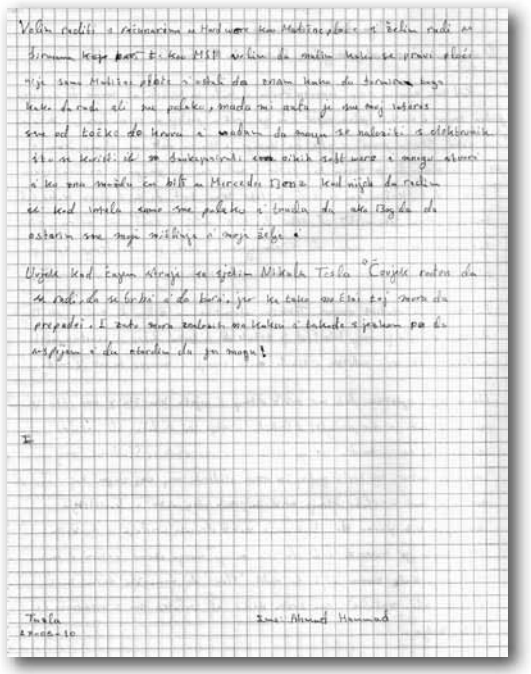
Moje buduće zanimanje

Ja sam H. student prve godine [E.] Fakult. Kad sam završio svoju osnovnu školu i kada su tražili od mene da saberem jedan smjer i mi dale jedan paper i da ga vratim poslije za sedam dana i pitao sam sebe “Šta ću pisati i gdje ću kasnije i šta ću… dok sam stigao kući i otac me vidio da ja nosam taj paper i malo sam bio zbunjen i on meni rekao “Sine! Da ti kažim ovo je sada za tebe kao test da se testira kako ćeš snalaziti, uzmi šta misliš od sebe da ti voliš i znaš. mi nećemo ništa tebi reći mi smo ovdje da ti pomognemo.”

Meni je bilo drago kako je otac s mnom tako pričao i da moram od sebe boriti i da nisam više mali.

Evo me sada student smjera Tehničke informatike i želim da završim ako Bog da do kraja. Malo je ovaj fakultet je težak i treba dobro i ozbilno učiti i tražiti što više podatke i takode malo znanje i naravno mozak i truda.

Uvjek kada vjezbam doći me nekih pitanja i osjeta kao što je ovo, šta ja ućim i kako će me pomagati i trebati i gdje ću raditi ali stalno sanjam taj san i trudim da ga ostvarim i ovo ovako. Strudiram moj smjer ili ustvari na treće godini ću studirati moj smjer, koji zanima i bavi u slabe struje mikroskopskih elemenata i koristenje kompjuterskih jezika da funkcjuniše nekih elementa uređaja u funkciji. Moj smjer je kako se vidi da ima mnogo mnogo izbora i mora znati prije kad krenem gdje ću raditi "Plan" da znam šta moram baviti i ućiti ali nažalost sve treba ućiti ali polako sve s vremenom će biti bolje.

Ja planiram kada završim da tražim gdje ću raditi ali prije toga moram da se savladiti u mom smjeru i naućim što više da mogu snalaziti u bilo kakvu situaciju za to treba dobro savladiti.

Volim raditi s računarima u Hardwere kao Matične ploće i želim radi u firmama kao MSI volim da ućim kako se pravi ploći kako da radi ali sve polako, mada mi auta je sve moj interes sve od točka do krova i nadam se da mogu se nalaziti s elektrotehnik. što se koristi ili funkcjunirati s nikih softwere i mnogo stvari i ko zna možda ću biti u Mercedes Benz kod nijeh da radim ili kod intela samo sve polako i truda da ako Bog da ostarim sve moje mišljenje i moje želje.

Uvjek kad čujem struje se sjetim Nikola Tesla "Čovjek rođen da se radi, da se trbi i da bori, jer ka tako ne ćini taj mora da prepadni. I zato mora znalaziti na faksu i takođe s jezkom pa da uspijem i da otvrdim da ja mogu!

Tuzla

27-05-10 Ime: A. H.

3.3.1. Grafijsko-fonetska razina

Na razini grafije A. je u odgovoru na treću temu načinio sljedeće pogreške: *saberem jedan smjer* (<*izaberem jedan smjer*), a bezvučno *s* zamjenjuje zvučnim *z* i u riječi *znalaziti* (<*snalaziti*). Imenicu *papir* A. bilježi u obliku *paper* (ovo rješenje je blisko engleskom nazivu), prezent prvog lica jednine glagola *kazati* A. je napisao u obliku *kažim* umjesto *kažem* – ovaj primjer svojim oblikom podsjeća na imperativ glagola drugog lica jednine (*kaži*), a sličnu zamjenu vokala prepoznajemo i na dvama primjerima riječi *savladiti* (<*savladati*), *nikih* (<*nekih*) i *otvrdim* (<*utvrdim*). Zanimljiva je činjenica da A. u odnosu na govornike bosanskoga jezika ne griješi često u zamjeni glasa jat, odnosno u pisanju dugog (ije) i kratkog (je) refleksa ovog glasa. U ovom, najobimnijem tekstu, takva pogreška je načinjena svega dva puta, i to na istoj riječi: *uvjek* (<*uvijek*), a riječ *funkcionisati/ funkcionirati* prepoznajemo dva puta u oblicima *funkcjuniše* i *funkcjunirati.*

Afrikati i palatalni glasovi su i ovoga puta dali svoj doprinos načinjenim pogreškama, što vidimo na primjerima: *prićao* (<pričao), *takode* (<*također*), *vjezbam* (<*vježbam*), *ućim* (<*učim* – greška je ponovljena pet puta, jednom uz pravilno napisanu negaciju, a jednom i u obliku *naućim*), *koristenje* (<*korištenje*), *ploće* (<*ploče*), *ploći* (<*ploči*), te *ozbilno* (<*ozbiljno*). Zamjenicu *oni* u njenom supletivnom deklinacijskom obliku realizirao je na zanimljiv način – *nijeh* (<*njih*) što prilično podsjeća na odrični oblik glagola *biti* za treće lice jednine, ali sa dodatim *h,* s tim da se ne može negirati ni analogija spram dužeg oblika zamjenica koji je A. mogao čuti, tipa dijalekatskog *onijeh, ovijeh, tijeh* i sl.; na primjeru riječi *jezik* u instrumentalu zaboravlja *i,* pa smo dobili riječ *jezkom,* a u riječi *trbi* (<*trudi*) uočavamo da je došlo do izostavljanja vokala *b* i zamjene zvučnih suglasnika *b/d.*

Skraćenice koje koristi na primjeru riječi *elektrotehnika/elektrotehnički* i *fakultet* osim na planu grafije, pokazuju i odstupanje od pisanja padežnih oblika tih riječi.

3.3.2. Morfosintaksa

Pogrešku u rodu imenice, odnosno u obliku pripadajućeg joj glagola, vidimo već u drugoj rečenici: *tražili su od mene,* a nešto dalje *mi dale;* na primjeru *mi dale* uočljiva je i pogreška reda riječi, pošto A. najprije prednost daje enklitičkom obliku zamjenice *ja* u supletivnoj formi dativa, pa tek onda glagolu *dati.* Forma upravnog govora ostvaruje se samo u pisanju početnih navodnika, a izostavlja se dvotačka i često zaboravljaju zatvoriti navodnici; takav je slučaj sa navođenjem vlastitih misli, te izreke Nikole Tesle, dok u slučaju rečenice kojom ga njegov otac usmjerava ka pravilnoj odluci, pogrešku u upravnom govoru vidimo samo u izostavljanju dvotačke prije navodnika.

Pogreške u uporabi pravilnog glagolskog vremena najprije vidimo u ispuštanju enklitičkog oblika glagola biti u perfektu, pa imamo samo *on meni rekao* umjesto

on je meni rekao, a slično uočavamo i sa oblikom partikule *se* na primjeru *kako ćeš snalaziti* (<*kako ćeš se snalaziti*). U prijedlogu *s/sa* u vezi sa instrumentalnim oblikom zamjenice *ja* prepoznajemo izostanak pokretnog vokala, pa smo dobili primjer *s mnom* umjesto *sa mnom,* a na primjeru enklitičkog oblika glagola *biti* u trećem licu jednine prepoznajemo da se na primjeru imenskog predikata *Ovaj fakultet je malo težak* taj oblik (*je*) javlja dva puta, pa imamo *Malo je ovaj fakultet je težak.* U nastavku iste rečenice imenske riječi ostaju u nominativu, iako njihovo mjesto u rečeničnoj strukturi zahtijeva drugi padež, pa imamo *treba (...) malo znanje i mozak i truda* umjesto *treba malo znanja, mozga i truda.*

Pogrešna upotreba prijedloga prepoznatljiva je na primjeru *uzmi šta misliš od sebe* umjesto *uzmi šta misliš za sebe,* te *od sebe boriti* umjesto *za sebe (se) boriti.* Primjere za genitiv množine A. zapisuje kao *što više podatke* umjesto *što više podataka,* a na primjeru rečenice u kojoj kazuje o svojim nedoumicama prepoznajemo još jednu pogrešku u uporabi padeža lične zamjenice i prethodećeg joj glagola, pa imamo *doći me nekih pitanja i osjeta* umjesto *dođu mi neka pitanja i osjeti/osjećanja.* Pogrešku u kongurenciji broj–imenica vidimo na primjeru *na treće godini* (<*na trećoj godini*), zamjenjivanje prezenta modalnog glagola *morati (moram)* oblikom *mora,* kao i pogreške u upotrebi upitne zamjenice *što,* odnosno *čime* na primjeru *da znam šta moram baviti* umjesto *čime se moram baviti.* Greške uočavamo i na primjeru dekliniranja imena, pa imamo *se sjetim Nikola Tesla* (<*se sjetim Nikole Tesle*), a u ovom primjeru A. izostavlja i ličnu zamjenicu *ja* prije čestice *se,* što i ne bismo smatrali greškom da je zamijenjen red riječi: glagol u ličnom glagolskom obliku (prezentu) prije čestice *se;* ova čestica izostavlja se i na primjeru *kako ćeš snalaziti* (<*kako ćeš se snalaziti*).

A. i u ovom tekstu mjesta daje dužim rečenicama čije klauze povezuje veznikom *i,* pa tako npr. imamo rečenicu *Kada sam završio (...) i kada su tražili (...) i mi dale (...) i da ga vratim (...) i šta ću (...) i otac me vidio (...) i malo sam bio zbunjen i on meni rekao (...).*

3.3.3. Semantika

U A.-ovom trećem zadatku uočavamo skoro identičnu situaciju kao i prethodnim dvama – iako bi njegove rečenice bile jasnije da su kraće, on uspijeva i njihovim spajanjem izraziti svoju misao, neovisno o tome koliko se poštuju rečenična struktura i morfosintaktičke zakonitosti. U svim rečenicama iz trećeg teksta imamo jasnu komunikacijsku usmjerenost, što znači da imaju značajnu uporabnu vrijednost. Sitnije nedoumice, prije svega u semantičkoj bliskosti specifičnih leksema, tj. rješenju koje je blisko onome traženom, možemo naznačiti u primjerima riječi: *saberem* umjesto *izaberem, kažim* umjesto *kažem, znalaziti* i *otvrdim,* a primjeri *nijeh* umjesto *njih* i *kos intela* umjesto *kod Intela* jasnije značenje dobijaju u svezi sa neposrednim riječima oko njih, tako da i u tim slu-

jevima ne možemo govoriti o semantičkom pomaku ili potpunoj nerazumljivosti. Sa semantičkog aspekta gledano, pogrešna uporaba padežnih oblika i greške u grafiji, skoro da nema nikakvih ozbiljnijih posljedica na razumijevanje cjelovitog iskaza, osim što u određenim slučajevima u odnosu na potpuno pravilne rečenice zahtijevaju neznatno duže vrijeme za razumijevanje.

4. Zaključak

A. H. bio je jedan od najuspješnijih polaznika kursa bosanskoga jezika za strane studente na Univerzitetu u Tuzli, pa je iz tog razloga odabran za predmet ove studije slučaja po principu *pars pro toto.* Utisak je da su polaznici kursa, sveukupno gledano, bili prije svega izuzetno inteligentni, disciplinirani u radu, uljudni, vrijedni i odgovorni. Razumljivo je da bi veća uporabna vrijednost ove studije bila proporcionalna većem broju ispitanika, ali rezultati do kojih se došlo na osnovu sustavne analize njegovih pismenih radova imaju određenu vrijednost, prije svega za buduće predavače i za polaznike na ovom i sličnom kursu, kako bi se ostvarili bolji rezultati. Osim relativno kratkih šest mjeseci koliko je kurs trajao, otežavajuće okolnosti za brže i uspješnije savladavanje kursa velikim dijelom prisutne su u izraženim razlikama bosanskog i arapskog jezika, tako da se može istaći da su kolege predavači koji su poznavali arapski jezik značajno doprinijeli intenzivnijem usvajanju gradiva. Naročito na samom početku, osim arapskog, *ligua franca* zasigurno je i engleski jezik, putem kojega su prevaziđene početne (prije svega semantičke) barijere. Budući predavač svakako može računati na međusobnu solidarnost i uzajamno pomaganje polaznika, s obzirom na to da su onima od njih koji nisu znali engleski jezik, na arapski jezik prevodili značenja napisanoga ili izgovorenog.

A.-ovi rezultati za nam zanimljiviji sa aspekta sustavne analize pogrešaka, ali se može uočiti da u njegovim pismenim radovima ima značajan udio ispravno napisanih rečenica, fraza i riječi koje ni u kom slučaju ne treba sagledavati samo u sjeni načinjenih pogrešaka. Rezultate ćemo klasificirati po razinama koje su bile predmet našeg zanimanja.

4.1. Grafijsko-fonetska razina

S obzirom na to da u arapskom grafijskom/fonetskom sustavu ne postoje oznake za naše palatalne i afrikatne glasove, na ovom ili sličnom kursu pažnju bi naročito trebalo usmjeriti ka brojnijim kraćim diktatima u kojima bi bili zastupljeni glasovi/grafemi: *č, lj, nj, ć, đ*, te usneno-zubni *p,* kojeg također nema u arapskom; rješenje za naše palatale i afrikate u arapskom jeziku nalazimo u glasu, odnosno grafemu *dž.* Naš ispitanik je najčešće griješio u pisanju palatala i afrikata, supstituciji vokala, kao i suglasnika – najčešće u paru zvučni/bezvučni,

a greške su načinjene i u omisiji glasova, kako samoglasnika, tako i suglasnika. Na interpunkcijskoj razini uočavamo da zareze rijetko koristi, tačke mnogo češće, a ortografska pravila solidno poznaje. Vjerovatno pod utjecajem raznih vidova elektronske komunikacije, što je uočljivo i kod domaćih govornika, palatali i afrikati često ostaju bez svojih oznaka – ova pojava prisutna je samo u pisanju, dok u govoru ostaje nepromijenjeno.

4.2. Morfosintaksa

Kao što i sam uočava, našem ispitaniku problem su pravili padeži: u arapskom jeziku postoje tri padeža – nominativ, genitiv i akuzativ; našem dativu i lokativu odgovara arapski genitiv ili akuzativ, a naš vokativ u arapskom se izražava nominativom ili akuzativom. Budućim polaznicima ovu, posebno složenu razinu našeg jezika, trebalo bi prezentirati na način da se padežni oblici prepoznaju u konkretnim rečenicama, nalik modelima izričaja, u kojima bi se najprije prepoznali specifični oblici za muški, ženski i srednji rod, da bi se kasnije, uz pomoć analogije, potpunije razumjeli i ostali primjeri. Našim polaznicima je ova problematika predstavljana tabelarno, te su oni na osnovu naučenih oblika odabranu riječ mijenjali po padežima, a takvu praksu bi trebalo zamijeniti u budućem radu upravo intenzivnijim radom na primjerima na kojima bi naučili ulogu i značenje pojedinog padeža (npr. instrumental – fokusirati se na primjere u kojima ovaj padež ima značenje sredstva, društva i sl.).

A.je pokazao osobinu da rečenicu oblikuje na način da u jednu cjelinu uklapa manje dijelove (najčešće to čini veznikom *i*), kako one koje možemo imenovati klauzama složene rečenice, tako i fraze; ovdje uočavamo da je takav postupak često znao rezultirati dugim rečenicama čiji dijelovi se mogu razumjeti, ali za potpunije razumijevanje cjelovitog iskaza u nekim slučajevima trebalo je neznatno duže vremena u odnosu na potpuno pravilne rečenice. Ova pojava posebno je ilustrativna s obzirom na dihotomiju jezik/govor, tj. na činjenicu da u govoru, općenito gledano, dominiraju nepotpune i negramatične rečenice, za razliku od pisanog izražavanja gdje ih (gledano iz pozicije domaćeg govornika jezika) ima znatno manje; to nam pokazuje da A., u odnosu na domaće govornike, prednost daje smjeru iz konkretne jezične prakse ka zapisu, što u njegovom slučaju uspjeva prilično dobro.

Osim pogrešaka u kongruenciji, zanimljivom se pokazuje A.-ovo rješenje da izraze kojima se referira na općenitost (bezlični oblici) redovno zamjenjuje primjerima u muškom rodu, a ponekad se u ovom postupku uočava i suprotan smjer. Uporaba nepromjenjivih riječi ne ostavlja značajnijega traga na sveukupno ustrojstvo rečenice, a rezultati pokazuju da bi se dalo poraditi na prijedlozima, naročito njihovoj vezi sa imenskim riječima.

4.3. Semantika

Uz polazište da je svrha komunikacije prijenos informacija, zaključiti možemo da je u trima radovima koje je napisao A. uspio izraziti ono što je mislio reći. Zbog naglašene dužine napisanih rečenica, te osobine da manji dijelovi takvih rečenica često mogu biti jasnije, zasebne rečenice, u nekim slučajevima se može govoriti o donekle dužem vremenu potrebnom da se ti spojeni dijelovi razumiju kao zasebne cjeline, a pohvalno je što nema ozbiljnijih semantičkih pogrešaka; izdvojiti možemo uporednu zastupljenost potvrdnog i odričnoga enklitičkog oblika glagola *biti,* te neznatan semantički pomak u slučaju zamjene glasova/grafema u malobrojnim riječima, vokala, te suglasnika bliskih po zvučnosti.

Literatura

Gabrys-Barker, D. (2008): *Morphosyntactic Issues in Second Language Acquisition,* Multilingual Matters (Clevedon, Buffalo, Toronto).

Karabalić, V. (2009): *Jezična, komunikacijska i pragmatička kompetencija: modeli izričaja u nastavi jezika* u Granić, J.: *Language Policy and Language Reality*, Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 299-307.

Kauffman, Steve (2003): *The linguist (A Personal Guide to Language Learning),* Canada.

Nam, C. i Oxford L., R. (1998): *Portrait of a future teacher: case study of learning styles, strategies, and language disabilities,* Pergamon, Columbia University/Alabama University, USA.

Pavičić Takač, V. (2008): *Vocabulary Learning Strategies and Foreign Language Acquisition,* Multilingual Matters (Clevedon, Buffalo, Toronto).

Sikirić, Pandžić, Hadžić (1936): *Gramatika arapskog jezika,* Državna štamparija u Sarajevu.

Victori, M. (1999): *An analysis of writing knowledge in EFL composing: a case study of two effective and two less effective writers,* Universitat Autonoma de Barcelona, Spain.

Bernes Aljukić

Odnos fonema i alofona
(primjer analize programom PRAAT)

Sažetak

U radu se naglašavaju obilježja artikuliranosti kompleksnih znakova u ljudskoj komunikaciji s obzirom na terminologiju i metodologiju Andrea Martineta, u okviru čega posebno mjesto zauzima fonem kao svojevrstan jezični (mikro) znak. Odnos fonema i alofona pokazan je na nekoliko primjera analize u nepoznatom jeziku, po uzoru na metodologiju deskriptivne američke lingvistike. Primjena kompjutorskog pomagala u analizi ovog tipa glavni cilj ima u iniciranju ovakvih i sličnih savremenih pristupa fonetici i fonologiji.

Ključne riječi: artikulacija, fonem, alofon, Praat.

Summary

Considering the terminology and methodology of A. Martinet, the characteristics of articularity of the complex signs in human communication are emphasized in this work. In this frame a phoneme takes special place as a specific language (micro) sign. The relation between phonemes and alophones is shown in few examples on strange language analysis using methodology of American descriptive linguistics. The main goal in this analysis is the usage of computer tool to initialize these or similar modern approaches in phonetics and phonology.

Key words: articulation, phoneme, alophone, Praat.

1. Jezični znak i artikuliranost

Kompleksnost ljudske komunikacije ogleda se u njenom obilježju artikuliranosti, a *biti artikuliran* znači *da svaki kompleksni jezični znak može biti raščlanjen na veći ili manji broj jednostavnih znakova* (Muljačić 1972: 3). Raščlanjivanje

jezičnog znaka sadržano je i u Saussureovoj dihotomiji označitelj/označeno (plan izraza/plan sadržaja), potvrđujući strukturalistički aksiom da u jeziku sve počiva na međusobnim odnosima, te stoga jezični znak definiramo kao mentalnu vezu (predodžbu) između pojma i akustičke slike, pri čemu treba voditi računa da se *glasovna slika kao predodžba nikako ne smije brkati sa samim glasom, niti pojam sa onim što predstavlja* (Glovacki-Bernardi i dr. 2001: 86).

O tome u *Kursu opće lingvistike*, pored ostalog, stoji da je *određenje jezika kao puke nomenklature sporno, jer pretpostavlja već gotove ideje koje postoje prije riječi, te nam ne veli da li je riječ glasovne ili psihičke prirode (…) i najzad dozvoljava nam da mislimo da je veza koja spaja ime sa stvari vrlo jednostavna operacija, što je daleko od istine. (…) Lingvistički znak ne spaja stvar sa imenom, već pojam s akustičkom slikom. Ova slika nije materijalan zvuk, čisto fizička stvar, već psihički otisak tog zvuka. (…) Psihički karakter naših akustičkih slika jasno se vidi kada posmatramo vlastiti govor. Mi možemo da govorimo sami sebi ili da recitujemo stihove ne mičući ni usnama ni jezikom.* (Saussure[1] 1916/1977: 134). Jezični znak, dakle, ne povezuje stvar i njeno ime[2], već predodžbu o nekoj stvari i predodžbu o glasovnom ostvarenju imena (Glovacki-Bernardi i dr. 2001: 86).

Govorna sposobnost (language), jezik (langue) kao prešutni "ugovor" između svih članova zajednice, te govor (parole) koji je individualna realizacija jezika (langue) čine cjelinu u kojoj je, opet, posebno važan odnos tih trijadnih elemenata. Razlika langue/parole jasnije se može sagledati s obzirom na distinkciju opće/pojedinačno – u sistemu *langue* opozicije svojom sustavnošću dovode do funkcionalnih razlika, a razlike u govoru su nefunkcionalne. Saussure je, kako se često može pročitati, naročito volio metaforu šaha na čijem primjeru je posebno slikovito naglašavao vezu elemenata cjeline, ističući da je jezik uređen sustavnošću kao i ta

---

[1] Saussure razlikuje:
- *language* – jezik kao općenitu ljudsku, raznorodnu i nehomogenu sposobnost, svojevrsnu globalnu cjelinu jezika, opći pojam koji je podjednako i individualna i društvena pojava, a iako njegovo jedinstvo nije jasno definirano (ne da se svrstati ni u jednu kategoriju) zasigurno se zna da se radi o složenoj tjelesnoj aktivnosti koja ima simboličku funkciju;
- *langue* – je jezik kao sistem znakova, stječe se u društvu i konvencionalan je, u opreci je sa govorom, ali se ne može potpunije razumjeti bez veze sa njim, homogen je (svi se prešutno slažemo sa njim), nije klasična nomenklatura, ali jest inventar jezičnih sredstava i ne ovisi o pojedincu koji njime govori; skup je *otisaka* pohranjenih u umu pojedinca, ali posjeduje ga samo *masa u cjelini*;
- *parole* – individualna primjena jezika u komunikacijskom činu, realizacija jezika pismenim ili usmenim putem, koja je za razliku od jezika (langue) koji je socijalna pojava, individualna pojavnost.

[2] Priroda veze stvari i naziva kojima ih imenujemo jedna je od suštinskih razlika između dviju velikih filozofskih (uvjetno rečeno i lingvističkih) škola – analogista i anomalista (vrijedi naglasiti da je lingvistika u savremenom smislu svoga značenja započela sa Saussureom, a da je ranije, naročito u doba antičke Grčke, bila sastavni dio drugih znanosti, u prvom redu filozofije).

genijalna igra: pokret figura (dijelova) ovisi o pravilima igre (odnosima sistema), a ne o materijalu od kojega su te figure napravljene. Unutar jezičnog znaka, relacija između plana izraza i plana sadržaja psihička je, automatska i uzajamna, dok se o *prirodnoj* vezi tih dijelova dihotomije može uvjetno govoriti u slučaju nekih onomatopeja (uz napomenu da se uzvici često izmještaju na periferni sloj morfoloških kategorija), te u okviru sadržajnije analize nekih složenica.

2. Fonemi i alofoni

Artikuliranost jezičnih znakova određena je, dakle, mogućnošću njihova raščlanjivanja, te se na osnovu toga može uspostaviti relacija suprotnosti između znaka i krika, koji *se ne da raščlaniti jer kao cjelina odgovara cjelini bolnog osjeta* (Martinet *u* Muljačić 1972: 3). Znakovi koje ljudi koriste u komunikaciji posebni su i iz tog razloga što u cjelovitom iskazu nijedna od sukcesivnih jedinica ne mora odgovarati tematskim specifičnostima (npr. iskazu o glavobolji u rečenici *Boli me glava.* – Muljačić 1972: 3), te je upravo zbog tog svojstva moguće kombinirati milijarde različitih znakova od ograničenog broja manjih znakova pošto se isti znakovi mogu javljati u različitim kombinacijama. Prototipni primjer jezičnog znaka je leksem; hijerarhijska ljestvica, nadalje, spušta se ka morfemima, definiranim kao *najmanjim jezičnim jedinicima koje imaju značenje* s obzirom na to da je morfem *najmanji odsječak riječi kojemu je pridružen kakav sadržaj, tj. koji ima kakvo značenje* (Barić i dr. 1997: 96)*,* zatim ka slogovima, te fonemima. Glasovni izraz jednog znaka može se, dakle, podijeliti na određeni broj minimalnih jasno definiranih jedinica koje se zovu fonemi. Svaki jezik posjeduje jasno određen broj fonema, a s obzirom da je odnos (razlika) ono što je najvažnije obilježje u sistemu, naglasiti treba da su fonemi međusobno obilježeni svojim razlikovnim obilježjima; svaki fonem sadrži jasno određen broj tih obilježja, a i broj tih obilježja u svakom jeziku je također jasno određen (U našem jeziku ima ih 11.).[3]

Fonemi kao razlikovne jedinice nemaju značenje, ali su, poznato je, nosioci razlika u značenju, što se provjerava postupkom komutacije (čep – džep). Funkcionalna različitost fonema omogućena je, dakle, prisustvom opreke ili opozicije (tradicionalno označene oznakom ~) u istoj okolini (par riječi koji je potreban za uspješnu komutaciju naziva se minimalnim parom) koja je i prozodijski identična – na šta posebno treba obratiti pažnju u gramatikama u naglašavanju razlika

[3] Podjela prema *R. Jakobson & M. Halle* u *Phonology in relation to phonetics (1968)* sadrži sljedeća obilježja: a) OBILJEŽJA SONORNOSTI (INTENZITET): vokalnost-nevokalnost, šumnost-nešumnost, nazalnost-nenazalnost, kompaktnost-nekompaktnost, difuznost-nedifuznost, prekidnost-neprekidnost, stridentnost-nestridentnost, glotaliziranost-neglotaliziranost, zvučnost-bezvučnost; OBILJEŽJA PROTENZITETA (KVANITETA): napetost-nenapetost; OBILJEŽJA TONALITETA (TON): gravisnost-negravisnost, akutnost-neakutnost, bemolnost-nebemolnost, dijeznost-nedijeznost.

pri učenju afrikata, npr. *kó̲čēnje < od kóčiti / kò̲ćenje < od kòtiti,* s obzirom na to da je akcent ovdje bitnije obilježje od afrikatske razlike /č/ ~ /ć/.

Zamjene fonema često mijenjaju značenje, kao što je slučaj sa primjerom *kosa / koza /s/ ~ /z/,* a u slučaju individualnih varijanti te razlike nema, jer neki govornik sa govornom afazijom može, npr., izgovoriti [ŋovac], dakle sa alofonom fonema /n/ koji čujemo u riječi *baŋka* (individualne specifičnosti govornika pri izgovaranju nekog fonema nazivamo i *slobodnim varijantama fonema*), a da ga opet razumijemo. Problematika koja dolazi do izražaja u vezi sa izgovorom pojedinih riječi, te njihovim ispravnim bilježenjem, u nastavnoj praksi pokazuje se kroz stav nastavnika da je naš jezik poseban, jer se za razliku od mnogobrojnih jezika *piše kao što se govori (a čita kao što je napisano).* Ovo načelo, poznato još od Vuka Karadžića, odnosno ranije od njemačkog lingviste Adelunga iz 18. stoljeća, treba promatrati s obzirom na razlike fonetskog i klasičnog pravopisa. Najkraće rečeno, kada bismo pisali kao što govorimo, onda bismo morali pisati i alofone i tada bi se naš pravopis (uistinu) mogao zvati fonetskim. Dovoljno je pogledati neke od ilustrativnih primjera, pored ostalih čitanje i pisanje futura prvog: čitat ću [čitaću], jest ću [ješću], navest ću [navešću], oblike množine (u hrvatskom jeziku) zadatak – zadatci [zadaci], izuzetci [izuzeci] i sl. O ovoj problematici pisao je prof. Stjepan Babić, još 1967. godine, pa pored ostalog kaže:

> *Naš je pravopis fonetski samo u okviru jedne riječi, tj. pismom se označuju samo one glasovne promjene koje su nastupile u jednoj riječi: otac-oca, gladak-glatka… , ali i to ne uvijek jer govorimo* bracki, hrvacki, gracki, precjednik (…) *a pišemo* bratski, hrvatski, gradski, predsjednik. *Promjene koje nastaju među riječima ne odražavaju se u pismu; govorimo:* kotkuće, precmrt, zglave, bespuške, niskrov, *a pišemo* kod kuće, pred smrt, s glave, bez puške, niz krov. *Prema tome je naš pravopis umjereno fonetski. (...) Katkada se zbog toga (naglašavanja vrijednosti našeg pravopisa, op. a.) pretjeruje, jer se kaže da je naš pravopis najbolji na svijetu, najsavršeniji od svih pravopisa što ih ima. To nije opravdano, jer ne poznajemo sve pravopise, a i drugi poznatiji imaju odlika što ih naš nema.* (Babić 1967: 191).

Jedna od relevantnih IDO[4] obilježja u našem jeziku je zvučnost-bezvučnost. U nastavi se pokazuje korisnim ovdje navedeno mnemotehničko pomagalo na osnovi kojega je vrlo jednostavno naučiti tradicionalne opozicije zvučnih i bezvučnih glasova našeg jezika, a pomoći može i dlan ruke koja se pri izgovoru stavi na tjeme, te se tako može osjetiti lagana vibracija u dlan prilikom izgovora zvučnih glasova (navedenih u donjem redu), odnosno izostanak vibracije u slučaju izgovaranja bezvučnih glasova.

P	A	T	A	K	S	E	Č	E	S	T	O	Š	E	Ć	E	F	H	C
B		D		G	Z		Dž					Ž		Đ		-	-	-

[4] IDO – inherentna distinktivna obilježja.

U klasičnim gramatikama i pravopisnim priručnicima polja ispod bezvučnih glasova ostavljaju se praznima, uz navođenje primjera tipa prezimena *Nuhbegović, Šahbegović,* imena *Midhat, Vrhbosna i sl.,* te konstataciju da ti glasovi nemaju svoje zvučne parnjake. Bezvučni *f, h* i *c* svoje parnjake uistinu nemaju u fonemima, ali ih imaju u alofonima, što se da prepoznati na sljedećim primjerima (Barić i dr. 1997: 41):

- ze**c g**a gleda [ze**ʒ**_ga gleda]
- stri**c b**i došao [stri**ʒ**_bi došao]
- stra**h g**a je [straɣ_ga_ je]
- reko**h d**a [rekoɣ_da]
- gro**f g**a gleda [groF_ga gleda]
- še**f g**a pita [šeF_ga pita].

Alofoni [ś] i [ź] koje u našem jeziku prepoznajemo u specifičnom "umekšanom" izgovoru fonema /š/ i /ž/, na primjerima kao što su *lišće [liśće], gvožđe [gvoźđe]* i sl. u crnogorskom jeziku, poznato je, imaju status zvaničnih fonema. Broj fonema jednog jezika je konačan, te stoga stoji konstatacija da je crnogorski jezik bogatiji od bliskih mu jezika za dva fonema, te ih ima 32.

Normiranje jednog jezika ujedno znači i naznačavanje okvira u kojem će jezik dobiti/potvrditi svoju razlikovnost u odnosu na druge jezike. Jedan od primjera relevantnih razlika na fonološkoj razini jesu raznovrsni onomatopejski zvukovi (coktanje, kliktanje i sl.) kojima izražavamo razočaranje, čuđenje, divljenje, preziranje i sl. emocije – u nekim afričkim plemenima, čiji nam primjer pokazuje Xhosa jezik, zvukovi koji u našem jeziku nemaju status fonema (dakle, razlikovnih jedinica) u jeziku ovih plemena prisutni su na način da su dio svakodnevnog sporazumijevanja, zvaničnog jezika, što znači da su u tim jezicima razlike tog tipa relevantne, a u drugim jezicima one su redundantne.

Osim što se jezici razlikuju po broju fonema, razlike su izražene i u fonotaktičkim pravilima. Fonotaktika označava mogućnosti kombinacije fonema u nekom jeziku, pošto se jezici razlikuju i s obzirom na ograničenja u distribuciji fonema. Pojedini fonemi mogu stajati na svim pozicijama u riječi (početnoj, medijalnoj i finalnoj) i u naglašenom i nenaglašenom slogu, dok se neki drugi ne mogu naći u tim pozicijama, zbog poteškoća u izgovoru i zbog rezultata specifičnih za razvoj nekog jezika. Te mogućnosti su direktno uvjetovane IDO obilježjima fonema, a primjera radi, veza fonema /m/ i /b/ takva je da u našem jeziku ne može biti ostvarena na početku riječi (tako nemamo riječ koja počinje *mb…*), ali je moguća u sredini riječi, recimo u slučaju riječi *plomba.* U historiji našeg jezika u vezi s ovim zanimljivima se pokazuju primjeri glasova koji su vremenom dali svoje reflekse, a oni nestali, kakav je slučaj sa glasom *jery* i poluglasima. Ovi glasovi su bili ograničeni nemogućnošću da budu na početku riječi, te su se realizirali uz pomoć proteteskih glasova – *samoglasnik jery nije mogao stajati na početku riječi*

*i pred njim se razvilo protetsko 'v' (*udra, stind. > (trebalo bi dati stsl. *ydra) uvijek je vydra); ni jerovi nisu dolazili na početku riječi.* (Damjanović 1995: 29). Cjelovit opis nekog jezika podrazumijeva, kako nam to pokazuje tradicija američkog strukturalizma, što ćemo vidjeti u nastavku, najprije jasan prikaz fonema i fonotaktičkih pravila.

Jezični znak, kako je rečeno, mora biti raščlanjiva jedinica. Najmanja takva jedinica tradicionalno je morfem (koji u terminologiji A. Martineta ima pandan u riječi *monem*). Morfemi se, uzimajući u obzir kriterij definiranja jezičnog znaka, kao jedinice dobivene *prvom artikluacijom,* ne mogu dalje raščlanjivati na način da raščlambom dobijemo nove jezičke znakove. Morfem ima svoj izraz (morf) kojem se pridružuju jedinice sadržaja, a ovisno o vrsti promjene ili tvorbenoj kategoriji (umanjenici, uvećanici, etniku i sl.) govorimo o pojavi alomorfa (vuk – vučina – vuci), analogno odnosu fonem/alofon.

Raščlambu morfa na manje jedinice bez sadržaja zovemo *drugom artikulacijom.* Najmanja jedinica dobivena drugom artikulacijom je *fonem.* Npr., morf *žen* (u riječi *žena*) sastoji se od triju fonema *ž-e-n.*. Druga artikulacija omogućava da se jezici zadovolje relativno malenim brojem fonema (od 13 do 75, u prosjeku oko 30 fonema; u okviru prve artikulacije broj jedinica mjerimo u par hiljada – većina riječi je bimorfematska, što znači da rijetko nailazimo na znak jednakosti između morfema i riječi), te u tim nebrojenim mogućnostima kombiniranja leži, kako je uočio Martinet, nedostižno nadmašivanje svih drugih oblika komunikacije (Glovacki-Bernardi i dr. 2001 :132).

Radovi i istraživanja koji se javljaju nakon Martineta dokazali su da je i fonem raščlanjiv, tj. da on nije najmanja neraščlanjiva jezička jedinica, jer se može razložiti na simultane ultimne dijelove koje nazivamo *glasovnim obilježjima,* od koji su neka distinktivna, a druga samo redundantna (Muljačić 1972: 5). Komponencijalna analiza fonema predstavlja *treću artikluaciju*. Binarna glasovna obilježja fonema (koja označavamo oznakama + ili -) odgovaraju popisu inherentnih distinktivnih obilježja koje označavamo skraćenicom IDO. Prema tome, ističe Muljačić, i fonem je dvodimenzionalna jedinica, svojevrstan jezični znak koji bismo mogli nazvati *mikroznak,* sastavljen od izraza i sadržaja. Izraz fonema nazivamo *fon* (fonovi mogu varirati s obzirom na kontekst u kojem se javljaju, a svi fonovi koji pripadaju istom fonemu zovu se alofoni). Sadržaj fonema definiramo kao *alijetet* (*čistu drugost od svih drugih* (Moguš 1977: 13) – *p* je *p* jer nije *b*). Izraz svakog fonema, tj. njegov fon, dijeli se na IDO, a njegov sadržaj (alijetet) je nedjeljiv. IDO je također ultimna dvodimenzionalna jezička jedinica. Ako smo fonem imenovali *mikroznakom,* onda je IDO, uvjetno rečeno *mikromikroznak,* pošto i on, dihotomno gledajući, ima svoj izraz koji se naziva *fonon* (koji se u fonetici mjeri posebnim mjernim instrumentima), a sadržaj IDO-a je *alteritet* (npr. *zvučnost* je različito od *bezvučnost*).

3. Fonemi ili alofoni?

Uzimajući u obzir navedeno, u kraćim crtama se za prethodni dio može iznijeti zaključak da opis nekog jezika u prvom redu podrazumijeva, u skladu sa često naglašavanim pravilom, da je jezični opis = popis + propis, pri čemu se misli na popis jezičnih jedinica, a zatim i za uočavanje zakonitosti kombiniranja tih jedinica. Tradicija američkog strukturalizma u vezi s tim pokazuje nam se posebno zanimljivom – susret sa indijanskim plemenima koja nisu poznavala pismo, već su komunicirali verbalnim putem (iako se ne mogu zanemarivati ni audio i vizuelni vidovi prijenosa jednostavnije informacije na veće daljine, u vidu dimnih signala, koji su bili poznati i u antičkoj Kini, odnosno pomoću bubnjeva, te slikovno) značio je da je prvi prioritet identifikacija fonema (primarne jezične razine) i određivanje njihovih fonotaktičkih pravila. Semantika je na liniji prioriteta zauzimala periferno mjesto, a ni radovi iz oblasti sintakse nisu posebno zastupljeni.

Boasov induktivni pristup jeziku *from the inside out* bio je obilježen nekim nedostacima (Filipović 1966: 84), u prvom redu prenaglašavanju veza biologije i fiziologije čovjeka sa dolaskom do opće istine o jeziku, ali je značaj induktivnog metoda nemjerljiv za Sapira i Bloomfielda koji će dati temelje modernoj američkoj lingvistici. U sinhronoj lingvistici opis strukture jezika bio je glavni predmet lingvističke analize, pri čemu semantički kriterij ne smije biti baza analize (…) jer značenje počiva na *shifting sands of meaning* (Filipović 1966: 91). Fonemi su upravo jedinice koje nemaju značenje, dakle one koje su lišene semantičkog sloja, a Sapir ih određuje kao *kompleks psiholoških asocijacija koje se stapaju u 'idealni glas', tj. fonem je određena predodžba uvriježena u podsvijesti kao uzorak prema kojem se onda ostvaruju konkretne izvedbe izgovorenog glasa.* Važno je naglasiti ulogu *distribucijskog kriterija,* s obzirom na to da za određivanje prirode fonema odlučujući značaj imaju konkretne kombinatoričke mogućnosti u govornom lancu, tj. nužno je odrediti u kojim se sve položajima fonem može naći u govornom lancu, odnosno u kojima ne može.

Sa fonetskog gledišta, i u našem jeziku uočiti možemo da ne izgovaraju svi govornici iste glasove svoga jezika uvijek na isti način, pa čak ne možemo reći da isti govornik to uvijek čini – razlozi mogu biti različite prirode, a na primjeru imena[5] *Toni [Toni]* i *Tonka [Toŋka*] u slučaju prehlađenog govornika našeg jezika u prvom primjeru dobit ćemo izgovor [*Toŋi*], dakle izvršit će se zamjena glasa [n] glasom [ŋ], ali ta zamjena neće prouzročiti promjenu značenja ni u spomenutom primjeru niti u bilo kojoj drugoj riječi našeg jezika u kojoj se takva glasovna promjena dogodi. Zamjenu značenja neće prouzročiti ni izgovor glasa [n] u riječi banka, umjesto ispravnog [baŋka], a ni tzv. "dentalno n [n̪]" u riječima *kanta, mandat* i sl. Odatle se izvodi zaključak da su [ŋ] i [n̪] kontekstualne

[5] Primjer i komentar preuzeti sa http://www.unizd.hr/Portals/16/ibericas/fonetika%20i%20 fonologija.pdf dostupno 13.9.2011. u 17,10 h.

varijante glasa [n] i zato se kaže da su glasovi [n], [ŋ] i [n̨] u komplementarnoj distribuciji (u fonetskom kontekstu u kojem može stajati jedan fonem / alofon ne može drugi).

Distribucijski kriterij posebno je obilježje cjelokupne američke lingvistike, uz prepoznatljivo naglašavanje terenskog rada (*field work*) naspram klasičnog tzv. "praznog teoretiziranja" (*armchair theorizing*). Naglašeni terenski rad u slučaju američkog strukturalizma jedno je od glavnih obilježja tzv. deskriptivne lingvistike čiji je glavni cilj bio dati opis jednog jezika u totalitetu, a bliskost sa pojmom *sinhrona lingvistika* implicira suprotstavljanje klasičnoj historijskoj (dijahronoj) lingvistici, mada neki lingvisti o kojima piše Filipović, kakav je recimo Ernest Haden, smatraju da su i historijska izučavanja jezika deskriptivna, odnosno da je *dijahronijska linija skup sinhronija* (Filipović 1966: 90).

Američki strukturalisti našli su se pred problemom kako proučavati jezik koji nema pismo (samim tim ni pisane tragove iz prošlosti), te su, najprije, revnosnim bilježenjem pravili popise onih zvukovnih elemenata koje su slušali u razgovoru sa ispitanicima. Jedan od najvažnijih kriterija bio je zabrana miješanja razina, a redoslijed je išao od fonologije, morfologije, sintakse do diskursa. Na idućim četirima primjerima pokazat ćemo kako se u nekom nepoznatom jeziku može primijeniti metodologija kojom razlikujemo foneme i alofone. Osnovna načela kojima se rukovodi u tom postupku jesu zamjena (supstitucija) i razdioba (distribucija):

- Traže se minimalni parovi.
- Proučava se kontekst u kojem se pojavljuju dva glasa.
- Ako se glasovi javljaju u identičnim kontekstima i zamijenjeni jedan drugim mijenjaju smisao, radi se o fonemima.
- Ako se glasovi javljaju u identičnim kontekstima, a zamijenjeni jedan drugim ne mijenjaju smisao, radi se o alofonima.
- Ako se dva glasa javljaju u komplementarnim kontekstima i zamijenjeni mijenjaju smisao, radi se o uvjetovanim varijantama, dakle o alofonima.

1. (Brdar 2008): jezik indijanskog plemena Kri – jesu li glasovi [b] i [p] alofoni istog fonema ili da različita fonema?

[pahki]	*'dijelom'*	***[ųa:bame:ų]***	*'on ga vidi'*
[ni:sosa:p]	*'dvanaest'*	***[na:be:ų]***	*'čovjek'*
[ta:nispi:]	*'kada'*	***[a:bihta:ų]***	*'pola'*
[paskųa:ų]	*'prerija'*	***[nibimohta:n]***	*'hodam'*
[asaba:p]	*'konac'*	***[si:si:bak]***	*'patke'*

Glasovi se javljaju u različitim fonološkim kontekstima:

- [#pa, ap#, spi:, a:p]
- [a:ba, a:be, a:bi, ibi, i:ba]

Zamijenjeni mijenjaju smisao. Dakle, radi se o dvama alofonima jednoga fonema, uvjetovanim varijantama: /p/ se općenito realizira kao [p], te kao [b] između dvaju samoglasnika; [p] je u generalnoj distribuciji (pojavljuje se u više konteksta), a [b] je u ograničenoj distribuciji (javlja se u manje konteksta).

2. (Eta Schneiderman, Ottawa): japanski jezik – jesu li glasovi [h] i [f] fonemi ili alofoni istog fonema?

[higaSi]	*'je'*	***[heya]***	*'soba'*
[hyaku]	*'sto'*	***[haha]***	*'majka'*
[fudui]	*'star'*	***[futatsu]***	*'dvije jedinice'*
[ofudo]	*'kada'*	***[honto]***	*'zaista'*

Glasovi se javljaju u različitim fonološkim kontekstima:

- [h] ispred [i, y, e, a, o]
- [f] ispred [u]

Zamijenjeni mijenjaju smisao. Dakle, radi se o dvama alofonima jednog fonema, uvjetovanim varijantama; /h/ se realizira kao [h] ispred [i, y, e, a, o] i kao [f] ispred [u]; [h] je u generalnoj distribuciji (javlja se u više konteksta), a [f] je u ograničenoj distribuciji (javlja se u manje konteksta.

3. (Eta Schneiderman, Ottawa): turski jezik – [ǰ] i [č] – fonemi ili alofoni?

[ǰep]	*'džep'*	***[čekič]***	*'čekić'*
[ǰava]	*'Java'*	***[čoǰuk]***	*'dijete'*
[ǰami]	*'džamija'*	***[čatal]***	*'viljuška'*
[aǰi]	*'gorak'*	***[čekmek]***	*'uzeti'*
[birinǰi]	*'šef'*	***[ačmak]***	*'otvoren'*

Javljaju se u identičnim fonološkim kontekstima:

- Na početku riječi : #e, #a
- Intervokalni položaj: V_V
- Postvokalni položaj: V_

Zamijenjeni mijenjaju smisao. Dakle, dva fonema.

4. (Eta Schneiderman, Ottawa): biblijski hebrejski – [k] i [x] – fonemi ili alofoni?

[kol]	*'svi'*	***[barux]***	*'ranjen'*
[kɛn]	*'da'*	***[ejx]***	*'kako'*
[kənisa]	*'ulaz'*	***[axʃaw]***	*'sada'*
[kɛiɛv]	*'pas'*	***[bexor]***	*'prvorođeni'*
[kaf]	*'dlan'*	***[masax]***	*'zastor'*

Različiti fonološki konteksti:
- [#ko, #kɛ, #kə, #ka]
- [ux#, jx#, axʃ, exo, ax#]

Promjena smisla – dakle, dva alofona jednoga fonema; /x/ se realizira kao [x] općenito i kao [k] u inicijalnoj poziciji (ispred samoglasnika); [x] = generalna distribucija (više konteksta) [k] = ograničena distribucija (manje konteksta).

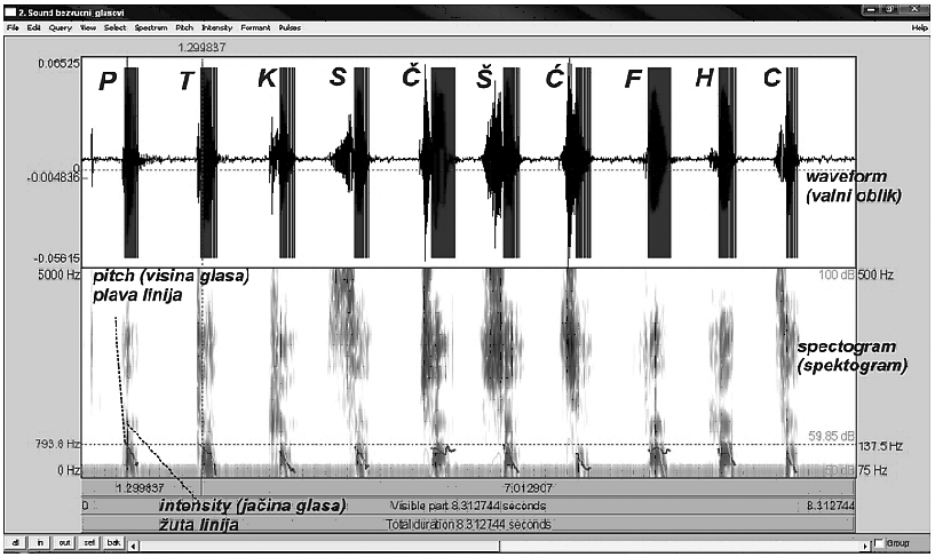
4. Praat, fonetika u digitalnom obliku

Među različitim savremenim metodološkim pristupima fonetici izdvajaju se analize uz pomoć specijaliziranih kompjuterskih programa, od kojih posebno mjesto zauzima Praat. Zajedno sa uputstvom za upotrebu dostupan je na Internetu na adresi http://www.fon.hum.uva.nl/praat/ i potpuno je besplatan. Autori ovog programa su Paul Boersma i David Weenink sa Univerziteta u Amsterdamu, a sigurno korištan može biti svima onima koji se bave fonetikom, bilo da se radi o profesorima ili studentima, značajno može obogatiti nastavu iz kolegija *Fonetika* na svim jezičnim odsjecima, a ima i interdisciplinarnu primjenu (neurologija, akustika, psiholingvistika i sl.). Pored brojnih mogućnosti, kakve su spektografske i artikulacijske analize, analiza glasovnih otisaka, prepoznavanje i označavanje razlikovnih obilježja glasova i većih glasovnih odsječaka (rečenična intonacija i sl.), Praat se može primijeniti i u okviru dijalektologije, sociolingvistike (urbana dijalektologija), defektologije (govorni poremećaji) i u drugim oblastima, a sve to zahvaljujući mogućnosti da se dobije vizuelni prikaz glasa / glasovnog toka (zvučni spektar, valni oblik, visina glasa, jačina glasa, formanti, glasovni tok) te se tako ostvari jasnija i potpunija analiza nekog jezičnog (regionalnog, lokalnog ili individualnog) varijeteta.

U našem slučaju, primjenom ovog programa pokazat će se nekoliko ilustrativnih situacija, a s obzirom na prostornu ograničenost razumljivo je da ovdje nije moguće navesti detaljne primjere za sve primjene ovog programa, te se stoga ovdje odabrani zadaci mogu smatrati dostatnim za ovu priliku. Nakon što Praat pronađete na navedenoj adresi, u vrlo kratkim koracima može se početi sa radom (računa treba voditi o platformi na kojoj se program namjerava koristiti – Macintosh, Windows, Linux i dr. te se u skladu s tim pravi selekcija potrebnog instalacijskog fajla). Dobiveni fajl svojim pokretanjem omogućit će pojavu ikone "prat.exe", a njenim pokretanjem otvorit će se dva glavna okvira – *Praat Objects* i *Praat Picture*. S obzirom na to da su na navedenoj stranici, pored ostalih, dostupne i korisničke pisane upute, uvid u njih izuzetno je koristan.

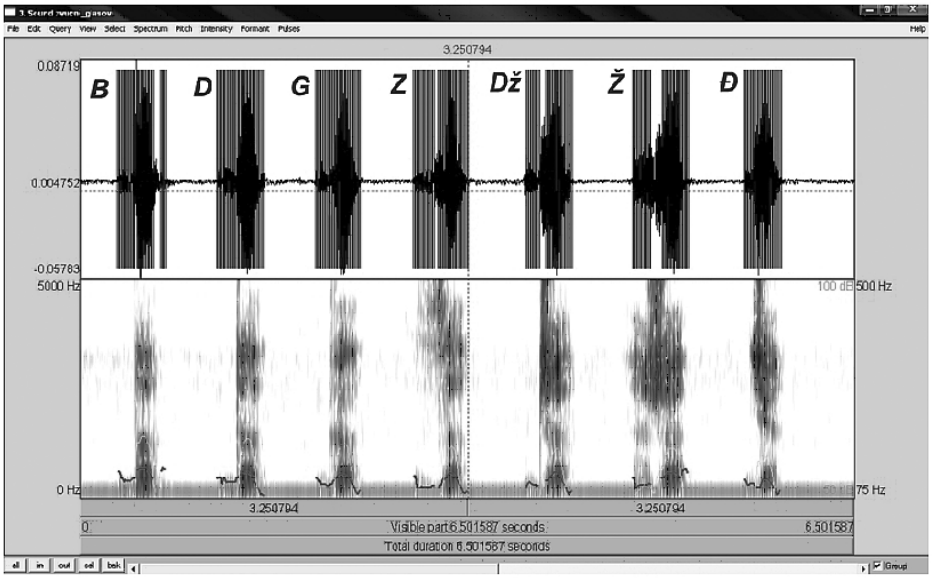
U našem slučaju, u okviru *Praat Objects* odabrana je opcija *New – Record Mono Sound*. Okvir *Sound Recorder* automatski je postavljen na frekvenciju 44100 Hz, a nakon što glasovni uzorak bude imenovan (u ovom primjeru: "*bezvucni glasovi"*) lijevim klikom miša na opciju *Record* započinje snimanje (u ovom primjeru glasova: ***p, t, k, s, č, š, ć, f, h, c***). Snimanje se završava opcijom *Stop*, a nakon toga potrebno je odabrati *Save to List* kako bi glasovi uzorak bio snimljen (svoje mjesto

nalazi u okviru Praat Objects pod rednim brojem 1). Odabirom sačuvanog zapisa i klikom na opciju *View and Edit,* dobijamo sljedeću sliku:

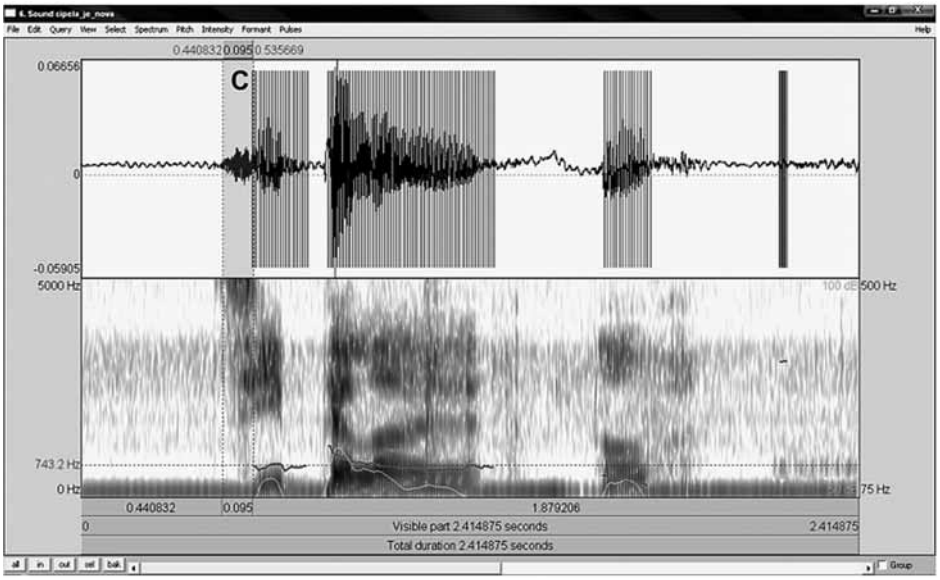
Slika 1. *Bezvučni glasovi*

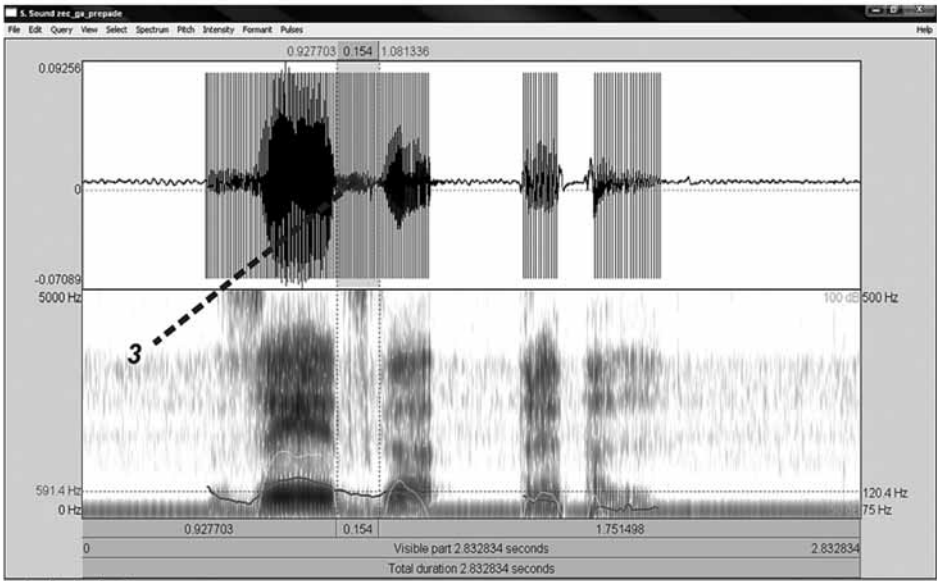
Osim što u spektogramu dobijamo vizualne otiske bezvučnih glasova, dobiveni prikaz, pored ostalog, omogućava iščitavanje podataka o visini (Hz) i jačini glasa (db). Isti postupak snimanja obavlja se i za zvučne glasove, a rezultat je prikazan na narednoj slici.

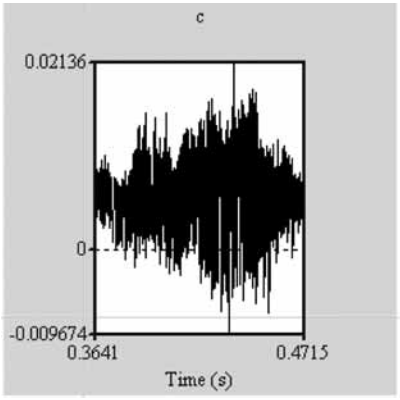
Slika 2. *Zvučni glasovi*

Praat nudi brojne mogućnosti i, kako je kazano, omogućuje primjenu u različitim oblastima. Na sljedećem primjeru dviju kraćih rečenica pokazat ćemo kakve su razlike između bezvučnog fonema /c/ i njegova zvučnog parnjaka, alofona [3]. *Slika 3. Rečenica:* ***C****ipela je nova.*

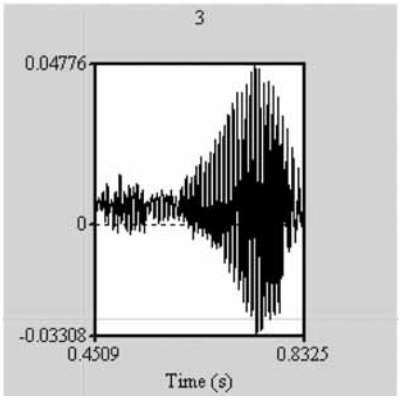

Slika 4. *Rečenica: Ze***c***_ga prepade. [ze3ga prepade]*

Slika 5. *Izdvojeni glas [c]*

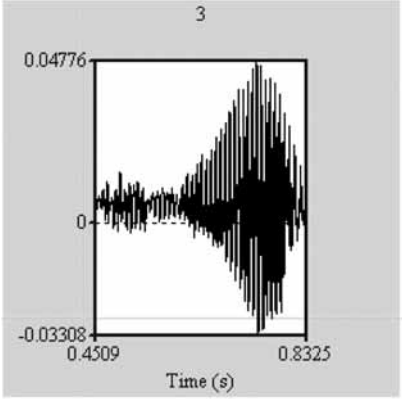

Slika 6. *Izdvojeni glas [3]*

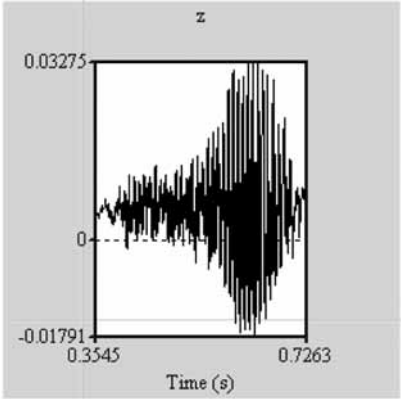
Sa alatne trake moguće je dobiti podatke za odabrane glasove ponaosob, a ovdje ćemo tabelarno usporediti jačinu i visinu glasa:

Glasovno obilježje	**(bezvučno) [c]**	**(zvučno) [3]**	**(zvučno) [z]**
Intensity (jačina)	45.10124023054851 dB	57.03019791134249 dB	56.53123823131458 dB
Pitch (visina)	150.89989346302005 Hz	119.73123691533043 Hz	120.69217407495137 Hz

Osim što su prema svojim podacima bliski i u tabeli, u odnosu na bezvučno [c] usporedba otisaka zvučnog glasa [z] i zvučnog [3] pokazuje i vizualnu sličnost, čime se potvrđuje konstatacija da alofon [3] uistinu popunjava mjesto u tabeli ispod bezvučnog [c].

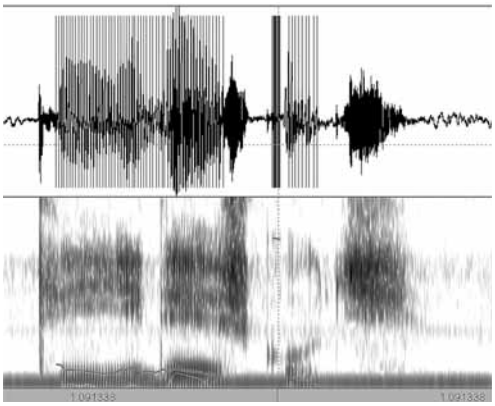

Slika 7. *Izdvojeni alofon [3]*

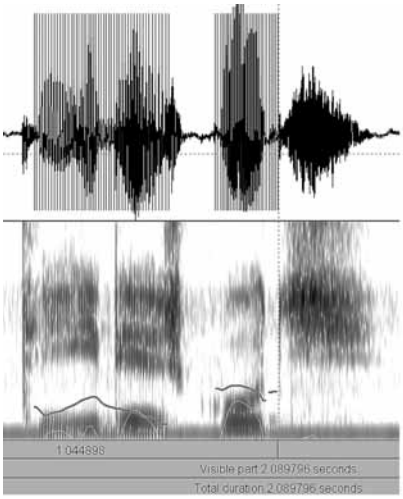

Slika 8. *Izdvojeni fonem [z]*

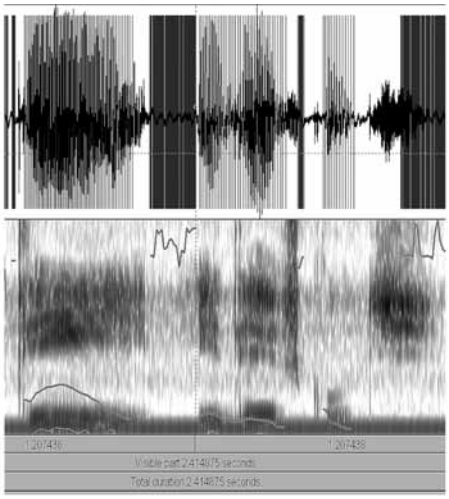
Praatom se može slikovito pokazati i rečenična intonacija:

Slika 9. *Ti ideš kući. (neutralno)*

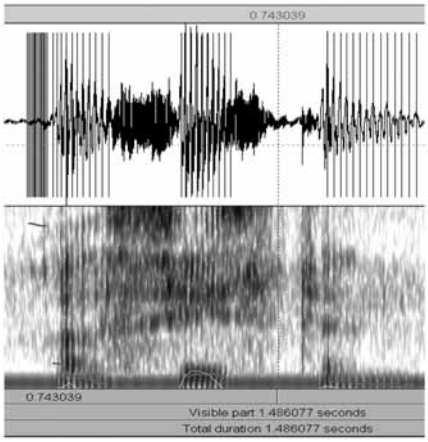
Slika 10. *Ti ideš* ***kući?***

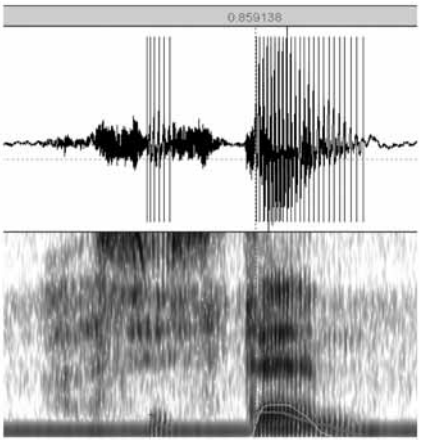
Slika 11. ***Ti*** *ideš kući!*

Gustina spektograma na mjestima gdje se pojedina riječ u rečenici naglašava slikovito pokazuje rečeničnu intonaciju koja također može ostvariti razlikovnu funkciju, a sagledati se mogu i pauze (čak i mnogo manje od sekunde) u odabranim rečenicama. Svi ti podaci očitavaju se direktno u glavnom radnom okviru.

Praat može pomoći i u razlikovanju akcenata:

Slika 12. *Asistent (<kratkouzlazni akcent)*

Slika 13. *Asistent (<kratkosilazni akcent)*

5. Zaključak

Jedno od najvažnijih obilježja ljudske komunikacije jest artikuliranost kompleksnih jezičnih znakova, kojom označavamo mogućnost raščlanjivanja jezičnog znaka na manje dijelove, što nije moguće u slučaju neartikuliranih znakova kakav je npr. krik. Saussureova definicija jezičnog znaka također podrazumijeva raščlanjivanje na plan izraza i plan sadržaja, na temelju čega zaključujemo da je uvjet da bi jezični znak imao značenje upravo relacija njegovih sastavnih dijelova. Najmanja jedinica koja ima značenje tradicionalno je morfem. U skladu sa terminologijom A. Martineta, raščlanjivanje izraza morfema, morfa na manje jedinice bez sadržaja zovemo drugom artikulacijom (prva artikulacija upravo je raščlanjivanje većih jedinica na morfeme/moneme) i time dobijamo jedinice koje tradicionalno nemaju značenje, te stoga nisu jezični znakovi, a koje nazivamo fonemima. Fonemi nemaju značenje, ali imaju razlikovnu funkciju oslikavajući razlike među jezicima, pored ostalog, s obzirom na njihov broj, zastupljenost relevantnih i redundantnih IDO obilježja i fonotaktičkih specifičnosti. Primjenjujući Martinetovu metodologiju, a i savremena elektronska pomagala, uvjetno se može reći da je i fonem jezični (mikro)znak, pošto se komponencijalnom analizom fonema (treća artikulacija) dolazi do rezultata da je izraz fonema fon, a sadržaj fonema alijetet. Izraz svakog fonema, tj. njegov fon, dijeli se na IDO, a sadržaj fonema (alijetet) je nedjeljiv.

IDO bismo također mogli dihotomno označiti (mikro-mikro) znakom, pošto i on ima izraz i sadržaj. Izraz IDO-a naziva se fonon i u fonetici se mjeri posebnim mjernim instrumentima, a sadržaj IDO-a je alteritret (zvučnost je različito od bezvučnost).

Fonološka razina primarna je u opisu nekog jezika, a takav primjer pokazuje nam tradicija američkog strukturalizma, gdje prepoznajemo temeljna obilježje

deskriptivne (sinhrone) lingvistike. Metodologija prepoznavanja fonema/alofona u nepoznatom jeziku u ovom radu data je po uzoru na predavanja prof. M. Brdara, te priručnik Univerziteta u Ottawi, autorice prof. E. Schneiderman.

Ovaj rad pokazuje i neke primjere fonetske analize primjenom kompjuterskog programa Praat, koji ima široku primjenu u fonetsko-fonološkim i srodnim oblastima. Pored ostalog, pokazan je odnos bezvučnog glasa i njegova zvučnog parnjaka u vidu alofona, ilustracije rečenične intonacije, te razlike u akcentima na pojedinačnim riječima. Cilj koji se time nastojao ostvariti, razumljivo, nije prikaz svih mogućnosti ovog pomagala, već iniciranje ovakvih i sličnih istraživanja. Zbog ograničenog prostora, a s obzirom na kompleksnost Praat-a, također nije bilo moguće dati kompletnu uputu za njegovu primjenu, a naglasiti treba da su na navedenoj adresi dostupni priručnici koji istraživačima iz ovih i srodnih oblasti mogu izuzetno koristiti.

Literatura

1. Babić, Stjepan: *Jezik,* Zagreb, 1967.
2. Barić i dr.: *Hrvatska gramatika,* Zagreb, 1997.
3. Damjanović, Stjepan: *Staroslavenski jezik,* Zagreb, 1995.
4. Filipović, Rudolf: *L. Bloomfield i američka lingvistika,* Suvremena lingvistika, 1966.
5. Glovacki-Bernardi i dr.: *Uvod u lingvistiku,*Zagreb, 2001.
6. Muljačić, Žarko: *Opća fonologija i fonologija suvremenog talijanskog jezika,* Zagreb, 1972.
7. Saussure, de Ferdinand: *Opšta lingvistika,* Beograd, 1977.

Mirela Fazlić

Engleski frazemi vezani za posao, rad i uspjeh u karijeri i njihovi ekvivalenti u B/H/S jeziku

1. Uvod

Kada ljudi govore, njihov jezik je mješavina već poznatih fraza i onih novih koje oni izmisle kao korisnici jezika. Poznate, gotove fraze kao *bread and butter* (*hljeb i puter*) i pozdrav *how are you*? (*kako je*?) su kao frazemi, također i drugi izrazi kao *catch a bus/train* (*uhvatiti bus/voz*), *take a holiday* (*otići na odmor*), a *Merry Christmas* (*Čestit Božić*), *Happy New Year* (*Sretna Nova godina*). Iako su ovi fiksni izrazi (*catch a train*) napravljeni po istom sintaksičkom principu kao npr. *catch a ball* (*uhvatiti loptu*), oni se ipak razlikuju. Roos (Idioms:216) prvu skupinu izraza naziva **fiksnim**, a drugu **slobodnim** skupinama riječi.

O razlikama između ove dvije skupinama, kao i o razvoju nauke koja proučava fiksne izraze bit će riječi u prvom, teorijskom dijelu rada. Također ćemo navesti osobine i podjele frazema koje su dali autori koji se bave ovim poljem lingvistike. Pokušat ćemo objasniti nesuglasje koje postoji oko terminologije i definicije frazema u relativno mladoj disciplini koja se naziva frazeologija. Također će biti riječi i o semantičkim odnosima, tačnije paradigmatskim odnosima koji su se pokazali iznimno važnim prilikom obrade i analize korpusa.

Drugi dio rada se bavi frazemima iz oblasti rada i uspjeha u karijeri. Pošto je rad ljudska aktivnost koja je zajednička svim narodima, očekivali smo smo se da ćemo naći dosta primjera u oba jezika. Primjeri iz korpusa grupirani su u pet kategorija baziranih na semantičkim, leksičkim i morfosintaksičkim razlikama: 1. Potpuna ekvavilencija frazema, 2. Ekvavilencija sa djelimičnim morfosintaksičkim razlikama, 3. Ekvavilencija sa djelimičnim leksičkim razlikama, 4. Ekvavilencija sa djelimičnim morfosintaksičkim i leksičkim razlikama i 5. Nulta ekvavilencija.

Također smo obratili pažnju na odnose sinonimije, antonimije i polisemije, te na frazeološke varijante, jer se pokazalo da su jako zastupljeni u korpusu.

U zaključku su sumirani rezultati dobivenih podataka, zapažanja o analiziranim frazemima i učestalosti pojavljivanja frazema iz svake ekvavilentne grupe.

2. Skraćenice i simboli korišteni u radu

EID- McCarthy, Michael I O'Dell, Felicity (2002). *English Idioms in Use*. Cambridge University Press

OALD- *Oxford Advanced Learner's Dictionary.* (2000). Oxford University Press

EHFR- Bendow, Ivana (2006). *Englesko-hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.

M.**F. -** Mirela Fazlić

DAIPV- Spears-McGraw- Hills (2005). *Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs.* The Mc Graw – Hill Companies, Inc

3. O korpusu

Za polazište prilikom prikupljanja korpusa poslužilo je Cambridgeovo izdanje *English Idioms in Use* (2002) u kojem su frazemi grupirani po tematskim oblastima, boje, vrijeme, posao, socijalni status itd. Ovaj primarni izvor je nadopunjen rječnikom *Idioms Organizer: Organized by Metaphor, Topic and Key Word* (2002), čiji je autor John Wright iz koga su uzeti frazemi nađeni u oblastima Work1 i Work 2 (str.178-180), a manji je broj primjera iz rječnika *Dictionary of American Idioms ad Phrasal Verbs*, grupe autora Spears/McGraw/ Hills (2005).

Prijevodni ekvavilenti za b/h/s jezik najvećim dijelom potiču iz *Englesko-hrvatskog frazeološkog rječnika* Ivane Bendow, odakle su uzete sve prijevodne varijante te sinonimi i antonimi. Frazemi za koje nije bilo primjera u ovom rječniku uzeti su iz nekog od jednojezičih rječnika ili iz tekstova sa Interneta. Za primjere iz tekstova sa Interneta navedena je puna adresa korištene stranice. Prijevode primjera dala je autorica ovog rada i oni su označeni inicijalima M.F.

4. Frazeologija

4.1. Razvoj frazeologije

Frazeologija je naučna disciplina koja se bavi proučavanjem frazeoloških jedinica i ima tradiciju koja je počela sa Charlesom Ballyem**.** Svoj procvat je doživjela prvo na području bivšeg Sovjetskog Saveza**.** Balllyeve ideje je preuzeo V.V. Vinogradov 1940-ih i to je dovelo do publiciranja brojnih ruskih materijala. Tanović na-

vodi da je po bibliografiji koju su uradili Bušuj i Rozejzon, u peridu od 1970.-1987. godine na ruskom jeziku objavljeno preko deset hiljada radova o frazeologiji, od kojih je veliki dio posvećen kontrastivnoj frazeologiji (2000:12).

Međutim, frazeologija nije postala međunarodno priznato područje istraživanja do 70-ih godina prošloga stoljeća. Tada su mnogi lingvisti (Adam Makkai, Wolfgang Fleisher i drugi) su dali prikaz frazeologije iz različitih perspektiva. Od tada je počeo brz razvoj frazeologije o čemu svjedoče brojne konferencije i publikacije iz tog perioda (Burger et al., 2007). 1999. godine je osnovano *Europsko društvo za frazeologiju* (EUROPHRAS) kao znak o potrebi internacionalne razmjene u ovom polju istraživanja. Sada je frazeologija evolvirala u neovisnu lingvističku disciplinu.

Sedamdesetih godina se vodila diskusija da li treba propagirati "uži" (striktno formalna orijentacija) ili "širi" (koji uključuje pragmatiku, sociolingvistiku i psiholingvističke perspektive) koncept frazeologije. Danas je na snazi konsenzus da frazeologija uključuje jako široku paletu lingvističkih fenomena.

Noviji razvoj u frazeologiji je doveo do ponovne evaluacije i definiranja pojmova koji su bili dominantni na početku istraživanja u ovom polju. Od velike su važnosti i morfološki, sintaksički, semantički, pragmatički i tekstno lingvistički aspekti frazeologije. U međuvremenu, određena polja istraživanja u frazeologiji su preuzela centralnu ulogu, tj. kognitivna osnova frazeologije (kao jedno područje kognitivne lingvistike, posebno kognitivno istraživanje metafora).

Izučavanje frazeologije u našoj nauci o jeziku je zapostavljeno, kako kaže Tanović (2000:12). Svi radovi iz prijeratnog perioda su se odnosili na frazeologiju u tadašnjem srpsko-hrvatskom, hrvatsko-srpskom jeziku, jer b/h/s jezik kao takav nije postojao. U poslijeratnom periodu, nakon utemeljenja b/h/s jezika jedini opširniji rad posvećen frazeološkom blagu našeg jezika je upravo Tanovićeva *Frazeologija bosanskog jezika* iz 2000. godine.

4.2. Područje, terminologija i teme istraživanja frazeologije

Autori su prihvatili termin "frazeologija" za cijelo područje izučavanja usprkos nejedinstvu koje postoji u pojmovno-terminološkom određenju frazema. U njemačkom se jeziku koristi termin *Phraseologismus* za opis frazeoloških veza među riječima, koji je usvojen po uzoru na ruski jezik u kojem te veze nazivaju *frazeologism*, dok se u engleskom jeziku koristi naziv *idiom* ili čak *kolokacija*, što može biti zbunjujuće. Po nekoj terminologiji *idiom* i *kolokacija* se kategoriziraju kao subkategorije frazema (Burger et al., 2007:12). U francuskom jeziku nema dosljednosti u korištenju termina. Javljaju se termini *frazema*, *frazeologizam*, *frazeološka jedinica*, dok se u španjolskom koristi termin *frazeološka jedinica* (Burger et al., 2007:12). Zbog nejedinstva u terminologiji, predlaže se korištenje termina *frazem* u užem shvatanju frazeologije.

U užem smislu, osobina koja odvaja frazeme od drugih riječi je idiomatičnost, dok u širem smislu pod taj termin spadaju i kolokacije, poslovice i neki tekstovi. Frazem u užem smislu je manji od rečenice i to je spoj od najmanje dvije riječi koji se u procesu govora reproduciraju u gotovom obliku (Hrustć 2001:17). U širem smislu frazem ima karakteristike rečenice (Burger et al., 2007:10). U skorije vrijeme termin *frazema* je vrlo često u upotrebi.

Postoji još jedan aspekt ovog problema, različiti autori različito imenuju nadređene i podređene kategorije, npr. Cowie koristi *ustaljena fraza* (*set phrase*) kao nadređeni pojam, a *čisti idiom* (*pure idiom*), *figurativni idiom* (*figurative idiom*), *kolokacija* kao podkategorije (Burger et al., 2007). Fundamentalna klasifikacija u ruskoj istraživačkoj tradiciji (Vinogradov, 1946/47.) koja seže još da Charlesa Ballya je:

1) *frazeološka jedinstva (phraseological entireties*) su potpuno nemotivirani idiomi, čija se značenja ne mogu zaključiti iz značenja njihovih konstituenata;
2) *frazeološke grupe (phraseological units)* su motivirani idiomi čije je stvarno značenje rezultat semantičke derivacije;
3) *frazeološke veze (phraseological connections*) su kolokacije čije se značenje može zaključiti iz značenja njihovih konstituenata.[1]

Današnja klasifikacija frazeološkog materijala se temelji na Vinogradovoj podjeli na relativno homogene klase: *idiomi* (odgovaraju spomenutoj 1. i 2. grupi), *kolokacije* (odgovaraju 3. grupi) *i poslovice*.

4.3. Frazemi

Iako izrazi kao *stuck in a rut* i *stuck in a mud* imaju potpuno istu sintaksičku strukturu, oni se razlikuju, jer se prvi smatra *fiksnim izrazom*, a drugi *slobodnom grupom riječi*. Roos (Idioms:216) kaže da postoje dvije glavne razlike između ove dvije grupe:

1) *slobodna grupa riječi* biva formirana kada se za njom javi potreba prilikom jezične upotrebe, dok fiksni izrazi kao takvi već postoje u leksikonu;
2) *fiksni izrazi* se ne mogu mijenjati kao slobodne skupine riječi, jer ih karakterizira relativno visok stepen stabilnosti.

U frazeološkim svezama dolazi do promjene, odnosno gubitka značenja svih ili nekih sastavnica, pa značenje cijele sveze ne proističe iz značenja pojedinih sastavnica (Menac, 2007:9). Takve se sveze koriste kao gotove, cjelovite jedinice, tako da ne nastaju u govornom procesu nego su govorniku unaprijed poznate, na neki način zadate. Govornik bira i koristi gotovu svezu. Ovu osobinu frazema

[1] Tanović navodi sličnu klasifikaciju frazeoloških jedinica po Ballyju, sa izuzetkom da on treći tip naziva "*frazeološkim sintagmama*." (Tanović, 2000: 11)

(karakteristiku da ukupno značenje nije prosta suma značenja pojedinih sastavnica), Roos (Idioms:218) naziva idiomatičnošću. Osim idiomatičnosti, Roos tvrdi da je stabilnost druga osobina koja karakteriše frazeme.

Roos (Idioms:217) navodi različite vrste fiksnih izraza koje razvrstava na osnovu formalnih, funkcionalnih, semantičkih i komunikacijskih osobina. On kaže da te kategorije nisu uvijek jasno definirane i da se često preklapaju, a tu spadaju: poslovice, stereotipi i klišei, citati, slogani, poređenja, glagolske grupe, frazemi, te dvije grupe koje se preklapaju sa frazemima, a to su: ireverzibilni binomijalni izrazi i interakcijski izrazi.

Kao definiciju frazema Hrustć (2001:20) navodi da "su u pitanju jedinice značenjskog karaktera koje se sastoje od najmanje dvije autosemantične riječi, od kojih je barem jedna doživjela semantičku transformaciju i koja se kao cjelina reprodukuje u jeziku."

4.3.1. Idiom ili frazem

Po Burgeru (2007) idiomi označavaju podklasu unutar široke klase frazema. Idiomi se odlikuju polileksičnošću, čvrstoćom i idiomatičnošću, dok frazemi nemaju odliku idiomatičnosti. Sa strukturno semantičkog stajališta izraz je idiomatičan ako njegovo frazeološko značenje nije moguće izvesti iz doslovnog značenja njegovih komponenti. Ako je unutar frazema jedna komponenta sačuvala svoje doslovno značenje, frazem je *poluidoimatičan*. Izraze kod kojih nema semantičke razlike između frazeološkog i nefrazeološkog značenja, ili je takva razlika minimalna, Burger naziva *neidiomatičnima.* Idiomatične i poluidiomatične frazeme koje karakteriziraju polileksičnost i čvrstoća, Burger naziva *idiomima* dok je *frazeologizam* nadređeni pojam koji se odnosi na sve sveze riječi čvrste strukture, bez obzira na njihovu idiomatičnost ili neidiomatičnost.

Tanović (2000:24) također kaže da neki autori izdvajaju termin *idiom* iz opće frazeologije kao posebnu frazeološku jedinicu, dok drugi autori isti termin upotrebljavaju kao sinonim u terminološko sinonimskim parovima kao što je idiom-idioma-idiomatska fraza. On dodaje da i on pod terminom *idiom* (idiomatska fraza) podrazumijeva "ekspresivnu frazeološku jedinicu sa asocjativno-konotativnim značenjem i naglašenom stilskom markacijom." (Tanović:2000:27)

4.4. Osobine frazema

Prepoznatljivost frazeološke jedinice se očituje u njenoj sveprisutnosti u jezičnoj praksi, polileksičnosti, konvencionalnosti, metaforičnosti, desemantiziranosti, leksičkoj i strukturalnoj fosiliziranosti te holističkoj reprodukciji (Menac, 2007).

Tanović (2000:11) kaže da su obilježja frazema koja se najčešće navode u literaturi:" ustaljen i kompaktan sastav leksičkog spoja od najmanje dvije autosemantične riječi, globalno, frazeološko značenje, ekspresivnost i slikovitost, reproduciranje u gotovom obliku i neprevodivost s jednog jezika na drugi."

Nunberg i ostali (1994: 492-493) navode slijedeće osobine frazema:

1. *conventionality* (konvencionalnost)- značenje im ne možemo odrediti na osnovu samostalnog pojavljivanja njihovih sastavnih elemenata;
2. *inflexibility* (nefleksibilnost)- pojavljuju se samo u određenom broju sintaktičkih konstrukcija;
3. *figuration* (figurativnost)- prisutnost metafora, metonimija, hiperbola i drugih stilskih figura;
4. *proverbiality* (poslovičnost)- opisuju neke situacije koje su od posebnog društvenog interesa;
5. *informality* (neformalnost) – više se koriste u govoru i nekim neformalnim sitacijama;
6. *affect* (afektivnost)- frazemi uključuju određeni stav prema onome na što se odnose.

Roos (Idioms:218, 219) smatra da su osnovne osobine frazema idiomatičnost i stabilnost. Pod idomatičnošću podrazumijeva da ukupno značenje nije prosta suma značenja pojedinih sastavnica. Roos kaže da idiomatičnost nije apsolutna, tj. da zavisi od mnogih elemenata koji pridonose doslovnom značenju. Frazemi mogu imati jedan motivirani element (*blind alley – slijepa ulica*) ili elementi zadržavaju svoje značenje (*white slave*- bijelo roblje).

Pod stabilnošću se podrazumijevaju ograničenja u smislu:

- *određene gramatičke kategorije* (neki frazemi mogu biti gramatički fiksirani u smislu da se pojavljuju u negativnom, pasivnom obliku, ili pak zahtijevaju oblik jednine: *for ever and a day),*
- *reda riječi* (ne dozvoljavaju promjene u redoslijedu sastavnica: *fish and chips*),
- *broja sastavnica* (frazemi ne dopuštaju dodavanje, brisanje ili zamjenu elemenata: *stuck in* a *rut* se ne može zamijeniti sa *stuck in a mud*, ili *stuck in a very deep rut*),
- *transformacija* (frazemi kao npr. *kick the bucket* se ne daju pasivizirati ili staviti u negativni oblik).

4.5. Varijante frazema

Stabilnost i nepromjenljivost sastavnica su jedna od glavnih odlika frazema. Međutim, u frazemu *move up the (social) ladder*-penjati se na društvenoj ljestvici, možemo glagol *move* zamijeniti glagolom *climb* i ponovo dobiti frazem *climb up the social ladder* koji ima isto značenje kao i prethodni frazem. Ova

dva frazema su varijantni oblici i njihovo postojanje "upućuje na zaključak da se kompaktnost strukture i stabilnost sastava frazema, koje ističe većina lingvista kao njihovo osnovno obilježje, ne mogu promatrati kao apsolutne kategorije frazeoloških jedinica."(Tanović, 2000:37)

Iako u pravilu zamjena elemenata ili promjena bilo koje vrste dovode do defrazeologizacije, ipak je moguće da zamjenom lekseme nastanu varijantne frazeološke jedinice. Varijabilnost frazema može biti leksička i morfosintaksička, naprimjer: *step into someone's shoes* i *fill someone's shoes* (*doći na nečije mjesto*) su primjeri leksičke varijacije.

Navedeni primjeri varijanata su nastali na osnovu sinonimije, međutim varijante mogu nastati i na osnovu antonimije naprimjer: *move up the social ladder-step off the social ladder* (*penjati se na društvenoj ljestvici- povući se iz vrhova*). One su nastali po istom strukturnom modelu i motivirane su jednim semantičkim centrom. Mnogi promjeri varijantnih oblika frazema dokaz su da frazeme "nisu okamenjene strukture i da je frazeološki fond u stanovitoj mjeri dinamičan." (Tanović, 2000:38)

Iako višečlana struktura frazeoloških izraza omogućava manju ili veću varijabilnost u smislu zamjene sastavnih komponenti sinonimom ili riječima bliskog značenja, tako da cjelokupno frazeološko značenje pri tome ostane stabilno, dokazano je da frazemi visokog stupnja idiomatičnosti ne dozvoljavaju nikakve promjene.

4.6. Podjela frazema

Roos (Idioms:221) pravi razliku između dvije osnovne kategorije frazema: *semantički* i *interakcijski*. Kod semantičkih frazema karakteristično je da cjelokupno značenje ne proizilazi iz značenja pojedinh sastavnica, nego značenje nosi fraza kao cjelina (*fish and chips*). Kod interakcijskih idioma postoji razlika između doslovnog značenja i komunikativne funkcije za koju se fraza koristi, npr. *how do you do* samo posjeduje funkcionalno značenje i koristi se kada se s nekim upoznajemo.

Roos navodi nekoliko vrsta semantičkih frazema:

a) *metaforični frazemi* (to su ustvari mrtve metafore, čije originalno značenje je zaboravljeno zbog česte upotebe npr. *kick the bucket*),
b) *unilateralni frazemi* (naziv su dobili zbog toga što je jedna polovina frazema idiomatična, dok je druga motivirana npr. *white lie*- sitna laž),
c) *frazemi sa specijalnim značenjem* (karakteriše ih značenje koje nije dodato niti na jednu sastavnicu, već na cjelokupno značenje npr. *white slave*-bijelo roblje),
d) *frazemi sa fosiliziranim elementima* (oni sadrže oblike koji više ne postoje u jeziku, i koji se smatraju anomalijama. Ne mogu se doslovno interpretirati npr. *kith and kin*- sve živo),

e) *ireverzibilni binomijalni izrazi* (kod ovih izraza red riječi ne može biti zamijenjen npr. *hit or miss- pitanje sreće*),
f) *gramatički definirane vrste frazema* (ovi frazemi se mogu grupirati u dvije podkategorije ovisno o gramatičkoj funkciji koju imaju kao cjelina : imenica, glagol, pridjev, prilog ili ovisno o unutrašnjoj gramatičkoj strukturi: imenička ili glagolska fraza).

Interakcijski frazemi se mogu podijeliti u tri grupe (Rooos, Idioms:227):

a) *društvene formule* (služe za uspostavljanje društvenog kontakta npr. *good afternoon),*
b) *gambiti* (pomažu pri započinjanju razgovora, prijelazu s teme na temu, organiziranju dijaloga itd. Npr.*of course-naravno*),
c) *ekspresivne formule* (signaliziraju govornikov stav prema onome što je rečeno, npr. *goodness knows-Bog zna*).

4.7. Paradigmatski odnosi frazema

Semantičke osobine tipične za frazeme mogu se proučavati na osnovu paradigmatskih i sintagmatskih odnosa. Paradigmatski odnosi uključuju odnose sličnosti značenja (sinonimija), kontrast u značenju (antonimija) višeznačnost (polisemija) i uključenje značenja (hiponimijamija) (Burger, 2007:110).

Frazeološka sinonimija [2]

Sinonimima možemo smatrati frazeme koji imaju različit sastav elemenata, a jednako ili blisko značenje (Menac, 2007). Roos frazeme u takvim odnosima naziva *sinonimnim parovima* (Roos, Idioms:232). Roos još kaže da sinonimija postoji i između frazema i njihovih ekvavilenata koji se sastoje od samo jedne riječi, npr. *pull sb's leg = tease* – šaliti se, s tom razlikom da frazemi posjeduju ekspresivnije značenje.

Sinonimni parovi sa metaforičnim frazemima izražavaju isto značenje, ali pomoću različitih metafora: *pull the wool over sb's eyes* i *take for a ride,* oba znače prevariti nekoga (Roos, Idioms:233). Frazeološka sinonimija je rijetko apsolutna jer sadrži semantičke, stilističke, konotativne ili kolokacijske razlike (Menac, 2007). Frazemi se mogu razlikovati po stepenu sinonimnosti.

Sinonimija je više zastupljena u frazeologiji nego u leksikologiji (Hrustić, 2001), jer ljudi različitim slikovnim efektima dočaravaju istu situaciju, pojavu ili događaj. Sinonimi se pojavljuju u poljima koja su na neki način emotivno ili

[2] U leksičke odnose spadaju i odnosi hiponimije i homonimije, ali kako nisu relevantni za ovaj rad nećemo ih detaljnije razmatrati.

društveno osjetljiva za ljude. Tabu područja su posebno bogata sinonimima, a zatim slijede područja vezana za smrt i novac (Burger et al, 2007:112).

4.7.2. Frazeološka antonimija

Frazeološka **antonimija** se relativno rijetko nalazi. Roos navodi dva metaforična para antonima, od kojih je jedan: *keep dark* – čuvati tajnu i *spill the beans* – otkriti tajnu (Roos, Idioms:233). Zamjena jedne sastavnice frazema drugom sastavnicom suprotnog značenja ne mora rezultirati tvorbom frazeološkog antonima, naprimjer: zamjena *thin* (tanak) sa *thick* (debeo) u frazemu *skate on thin ice- biti na taknom ledu* ne rezultira antonimom: **skate on thick ice- skijati na debelom ledu* (Burger at al, 2007:113). "Frazemi mogu imati različite komponente u svom sastavu koje inače nisu antonimi, ali se frazemi kao cjeline smatraju antonimima." (Hrustić, 2001) Nekada je moguće *napraviti antonim jednostavim ubacivanjem negacije. Misliti* svojom glavom- ne misliti *svojom glavom*. (Hrustić, 2001)

4.7.3. Frazeološka polisemija

Polisemični frazemi su frazemi koji imaju više od jednog značenja i ta značenja su povezana, npr. *blind alley* 1. slijepa ulica, 2. situacija koja ne vodi ka uspjehu ili napretku (Roos, Idioms:234). Frazeološka polisemija nije zastupljena u velikoj mjeri, jer su frazeološke jedinice pretežno jednoznačne.

Tanović (2000:42) smatra da je polisemija frazema kompleksnija od polisemije riječi te da se znatno rjeđe nalazi kod frazema sa "kompaktnijom strukturom i većim stepenom semantičke transpozicije njihovih komponenti." Frazeme čije su komponente bar djelimično očuvale leksičko značenje i čije je značenje motivirano češće su višeznačne npr.*izgubiti glavu.*

Tanovć (2000:41) daje objašnjenje polisemije "zakonom asimetrije oznake i označenog: signifiant i signifie obični ne pokrivaju jedno drugo u cijelosti. Kad bi bilo tako, znak bi ispunjavao samo jednu funkciju."

5. Analiza korpusa

5.1. Kontrastivna analiza

U korpusu se nalazi 41 primjer frazema, od kojih velika većina ima nekoliko varijanti te sinonime i antonime. Polisemnih frazema je mali broj. U analizi su navedene i objašnjene sve frazeološke varijante, sinonimni i antonimni frazemi na engleskom i b/h/s jeziku pronađeni u rječnicima koji su korišteni za

prikupljanje korpusa. Za b/h/s jezik ovi oblici su samo navedeni, bez dodatnog objašnjenja, dok je za oblike na engleskom jeziku naglašeno jesu li leksičke ili morfosintaksičke varijante, jesu li zasnovane na sinonimiji ili antonimiji, te su navedeni sinonimi i antonimi koji nisu varijante već su zasnovani na nekom drugom konceptu.

Pri kontrastivnoj analizi engleskih frazema i njihovih b/h/s ekvavilenata, moramo uzeti u obzir tri razine: morfosintaktičku, leksičku i semantičku. Na osnovu ovih kriterija podijelit ćemo frazeme u pet kategorija: 1) *frazeme sa potpunom ekvavilencijom*, to jeste oni koji se potpuno podudaraju na semantičkoj razini, te imaju iste leksičke elemente i morfosintaksičku strukturu; 2) *ekvavilencija sa djelimičnom morfosintaktičkom razlikom*, u koju spadaju frazemi koji se podudaraju na semantičkom i leksičkom nivou, ali kod kojih se razlike očituju u morfološkim (npr. broj kod imenice) ili sintaksičkim aspektima; 3) *ekvivalencija sa djelimičnom leksičkom razlikom*, gdje spadaju frazemi koji se semantički podudaraju, imaju istu morfosintaksičku strukturu, ali čije se leksičke komponente razlikuju; 4) *ekvavilencija sa morfosintaktičkom i leksičkom razlikom*- to su frazemi kod kojih se podudarnost nalazi samo na semantičkom nivou, dok su leksički elementi od kojih su sačinjeni, kao i njihova morfosintaksička struktura potpuno različiti i 5) *nulta ekvavilencija*- tu spadaju frazemi koji se ne podudaraju niti na jednoj od ove tri razine i koji se moraju prevesti opisno.[3]

5.1.1. Potpuna ekvavilencija frazema

1. *to be at the bottom of the career ladder- biti na dnu društvene ljestvice*
For the last hundred years everyone started out *at the bottom*. Even if the candidate held extreme promise, corporations put the candidate as a trainee on the bottom rung so he didn't get a big head. (Penelope's Trunk).

U posljednjih stotinu godina svi su počinjali *na dnu*. Čak i kandidate koji su jako puno obećavali, korporacije bi stavile kao početnike na najniži položaj tako da ne bi postali umišljeni. (M.F.)

2. *move up the (corporate, socal) ladder- penjati se na ljestvici*
EHFR- napredovati u društvenoj hijerarhiji, praviti karijeru

Njegova sinonimna leksička varijantajegova varijanta: *climb up the (corporate, social) ladder*

The failure of minorities to *climb up the social ladder* and improve their social status shows the limits of the French model of multiculturalism. (EHFR)

[3] Ovakvu podjelu smo našli u djelima koja su kontrastivna analiza hrvatskih i njemačkih frazema (Menac, A, Hrustić, M). Međutim, smatramo da se takva analiza može primijeniti i za kontrastiranje engleskih i b/h/s frazema, pa smo je odlučili primijeniti u ovome radu.

Nemogućnost manjina da se *popnu na društvenoj ljestvici* i poprave svoj socijalni status je pokazatelj ograničenja u francuskom modelu multikulturalizma. (M.F.)

Sinonimi su: *rise up in the world; move up the greasy pole*, ali nisu potpuni ekvivalenti b/h/s frazemima, već imaju i morfosintaksičke i leksičke razlike.

Ovaj frazem ima i antonimni frazem: *step off the corporate ladder,* međutim za njega nema potpunog ekvavilenta u b/h/s jziku (*sići sa ljestvice).

3. *do someone's dirty work- obaviti prljavi posao*
She talks a lot and charms other people into *doing her dirty work*. (EHFR)

Ona priča puno i šarmira druge ljude da *obave njen prljavi posao*. (M.F.)

4. *put sth/someone on ice -staviti što na led*
EHFR- staviti što na čekanje, odgoditi nešto neko vrijeme

Usporedivo sa: *put sth on the back burner, put on hold, put something/someone in cold storage, put sth/someone on the shelf. Put on hold* je potpuni ekvavilent frazemu *staviti na čekanje,* dok ostali imaju leksičke razlike u odnosu na frazeme u b/h/s jeziku.

We've had to *put our plans on ice* for the time being. (OALD)

Morali smo *staviti planove na led* za sada. (M.F.)

5.1.2 Ekvavilencija sa djelimičnim morfosintaksičkim razlikama

5. *a full-time job* – posao za puno radno vrijeme
EHFR- zahtjevan posao

Finding a job is a *full-time job*. (EHFR)

Traženje posla je *posao za puno radno vrijeme*.(M.F.)

6. *donkey work- magareći posao*
EHFR- fizički naporan, a intelektualno nestimulativan

In the new global division of labour, the West would like to design products, while leaving the *donkey work* of actual production to the rest of the world. (EHFR)

U novoj globalnoj podjeli rada, zapad bi da dizajnira proizvode, a da sav *magareći posao* proizvodnje ostatku svijeta. (M.F.)

5.1.3. Ekvavilencija sa djelimičnim leksičkim razlikama

7. *stuck in a rut – zapasti u monotonu, dosadnu situaciju*
I gave up my job because I felt I *was stuck in a rut.* (OALD)

Napustio sam posao jer sam osjećao da sam *zapao u monotonu situaciju.* (M.F.)

Ovaj frazem ima varijantu: *get into a rut*, kao i antonim:

8. *get out of a rut - izaći iz monotone, dosadne situacije*

There's no quick fix to *getting out of a rut*, but there are definitely tricks to avoid the rut.

Nema brzog načina da se izađe iz dosadne situacije, ali definitivno postoje trkovi kako je izbjeći. (M.F.)

9. *to get the sack- dobiti nogu*

EHFR- dobiti pakračku dekret, dobiti otkaz, biti otpušten

He's not working at the moment. In fact, he *got the sack* when they found out about his serious alcohol problem. (EHFR)

On trenutno ne radi. U stvari, *dobio je nogu* kada su otkrili njegove ozbiljne probleme sa alkoholom. (M.F.)

Frazemi sa sličnim značenjem: *get the axe; get the bullet; get the chop; get the push; get the boot; get yor marching orders; get your walking papers; be out on your ear.* Jedino posljednji frazem (*be out on your ear*) ne spada u ovu grupu, već u grupu sa djelimičnim leksičkim i morfološkim razlikama.

10. *be in the pipeline – biti u pripremi*

The report isn't finished yet, but *it's in the pipeline*. (EHFR)

Izvještaj nije još završen, ali je *u pripremi*. (M.F.)

Leksička varijanta je: *be in the works.*

11. *to have sb's hands full- imati pune ruke posla*

She certainly *has her hands full* with four kids in the house. (OALD)

Ona sigurno *ima ruke pune posla* sa četvero djece u kući. (M.F.)

I'm sorry I didn't have time to help Marisa with her essay. I *had my hands full* with my own . homework.(EHFR).

Žao mi je, nisam imao vremena da pomognem Marisi s njenim esejem. *Imao sam pune ruke posla sa svojom zadaćom*. (M.F.)

Sinonimi*: have a lot on your plate; have your work cut out*

12. *make a name (for yourself) – steći ime*

EHFR: postati netko i nešto: steći ugled; proslaviti se

Jean Simmons *made a name for herself* in major British productions as Caesar and Cleopatra, Great Expectations, amongs others. (EHFR)

Jean Simmons je *stekla ime* u velikim britanskim produkcijama kao što su Cezar i Kleopatra, Velika očekivanja, između ostalih. (M.F.)

Sinonimi: *leave your mark* koji je potpunoekvavilentan sa frazemom u b/h/s jeziku-*ostaviti trag*; to *win your spurs.*

13. *cannot stand the pace- ne moći držati korak s čim*
EHFR- ne podnositi brzinu, pritisak

They moved out of New York because they *couldn't stand the pace* of life in a big city. (EHFR)

Odselili su se iz Njujorka je jer *nisu mogli držati korak sa životom* u velikom gradu. (M.F.)

14. *work like a beaver- raditi kao mrav*
She has an important deadline, so she *works like a beaver*. (DAIPV)

Ona ima jedan važan rok pa *radi kao mrav*. (M.F)

Leksičke varijante ovog frazema su; *work like a mule/ a horse / a slave.*

5.1.4. Ekvavilencija sa djelimičnim leksičkim i morfosintaksičkim razlikama

15. *step off the corporate ladder- povući se iz vrhova biznisa; napustiti visoki položaj u poduzeću* (EHFR)
Step off the corporate ladder je antonim idioma *move up the corporate ladder.*

Before deciding to *step off the corporate ladder* she had been chief operating officer at J.P.Morgan.(EHFR).

Bila je glavna službenica u J.P.Morganu prije nego što je odlučila *napustiti visoki položaj u poduzeću.* (M.F.)

16. *day job- siguran kruh*
EHFR- osnovni posao, stalno zanimanje

Writing is Futterman's hobby. His *day job* is acting. (EHFR)

Pisanje je Futtrmanov hobi. Njegov *siguran kruh* je gluma. (M.F.)

17. *a snow job* (AmE)- *prodavanje magle, bacanje prašine u oči*
That man did *a snow job* on that innocent girl by falsely promising to marry her. (EHFR)

Taj čovjek je *prodavao maglu* nevinoj djevojčici lažno joj obećavajući da će je oženiti. (M.F.)

Sinonimni idiomi navedeni u EHFR su: *blow smoke; put up a smoke screen*[4]*; feed someone a line; pull the wool over someone's eyes.*

[4] Ovaj frazem ima potpuni ekvavilent u b/h/s jeziku "*podići dimnu zavjesu*" (SEEbiz, 2010). Frazemi koji imaju potpune ekvavilenta u b/h/s jeziki, a navedeni kao varijante ili sinonimi

18. *jobs for the boys, jobs for the girls- tko će komu, ako ne svoj svomu*
EHFR- dodjeljivanje poslova i privilegija rodbini i prijeteljima, nepotizam

They operate a system of *jobs for the boys*, so you stand no chance unless you are someone's nephew or someone's school buddy. (EHFR)

Oni provode sistem, *tko će komu, ako ne svoj svomu*, tako da nemaš šansi ako nisi nečiji nećak ili nečiji školski jaran. (M.F.)

U EHFR su također navedeni sinonimi : *one of the boys; the old school tie; the old boys' network*; kao i *pull strings* koji ima ekvavilenta sa leksičkom razlikom u b/h/s jezike- *povući veze.*

19. *to pull out all the stops- dati sve od sebe*
EHFR- ne štedjeti se, maksimalno se potruditi

I was very impressed by this college so *I pulled out all the stops* to get admitted, but believe me it wasn't easy. (EHFR)

Jako me je impresionirao ovaj koledž pa sam *dao sve od seb*e da me prime, ali vjerujte mi nije bilo lako. (M.F.)

I ovaj frazem ima svoje sinonime: *give it your best shot, go at hammer and tongs, shoot the works,* i svi pripadaju ovoj istoj kategoriji.

20. *step into sb's shoes- doći na nečije mjesto*
EHFR- preuzeti nečiji posao, naslijediti ga

As the minister announced his resignation, there was talk about who could *step into his shoes*. (EHFR)

Kako je ministar dao ostavku, kruži priča o tome *ko će doći na njegovo mjesto*. (M.F.).

Varijanta ovog frazema je*: fill sb's shoes*

21. *a hatchet job- sječa proračuna, sječa glava*
There's an obvious need to cut public spending, but how do you do *a hatchet job* withot infuriating the voters? (EHFR)

Postoji očigledna potreba za smanjenjem javne potrošnje, ali kako uraditi *sječu proračuna* bez da se glasači razljute? (M.F.)

22. *be rushed off sb's feet- pasti s nogu* [5](M.F.)
Varijacija koja se pojavljuje u OALD: *be run off sb's feet*

---

nekog drugog frazema neće biti prebačeni u dio o potpunoj ekvavilenciji da se ne bi ponavljali, već će biti naglašeno o kakvom frazemu se radi i taj podatak će se uzeti u razmatranje prilikom analize dobivenih rezultata.

[5] U raspoloživoj literaturi nismo našli ovakav prijevod frazema, ali je ovaj oblik jako ustaljen u svakodnevnom govoru, pa i ako nije zabilježen u dostupnoj literaturi smatramo da nije greška navesti ga.

He *was rushed off his feet* . (EIU)

Pao je s nogu. (M.F.)

23. *to have sb's work cut out— imati posla preko glave*
EHFR- imati pune ruke posla

You'll *have your work cut out* to get there by nine o'clock. (OALD)

Imat ćeš posla preko glave ako hoćeš da stigneš tamo do 9 sati. (M.F)

24. *all in a day's work – sve to ide u rok službe*
EHFR- to je normalni dio priče, to je uobičajeni dio posla, nije ništa neobično

Strolling around the set absolutely naked is *all in day's work* for Jamie, 23, who plays hotshot superstar Harley Lawson in "Footballers' Wives". (EHFR)

Hodanje po sceni apsolutno go je *normalni dio priče* za Jamiea, 23, koji glumi vrhunsku superzvijezdu Harleya Lawsona u " Ženama fudbalera". (M.F.)

25. *go about your work- početi posao*
Leksička varijanta frazema je *set about your work*

She *went* cheerfully[6] *about her work*. (OALD)

Ona je veselo *počela posao. (*M.F)

26. *shoot the (whole) works- uprijeti iz petnih žila, raspaliti sve u šesnaest*
EHFR- raditi što svom snagom, ne žaliti truda

This is my dream job and I'll *shoot works* to get it. I'll do do whatever it takes. (EHFR)

Ovo je moj posao iz snova i ja ću *uprijeti iz petnih žila* da ga dobijem. Uradit ću sve što treba. (M.F.)

Sinonimi: *give it your best shot, go at it hammer and tongs; pull out all the stops; work at full throttle*

27. *the (whole) works- sve od A do Ž*
The "*Whole Works*" is a healts centre offering a wide range of therapies including aromatherapy, homeopathy, reflexology, massage, body work, energy work and supporting counselling and psychotherapy. (EHFR)

"*Od A do Ž*" je zdravstveni centar koji nudi širok spektar terapija uključujući aromaterapiju, homeopatiju, refleksologiju, masažu, tjelovježbu, energetski rad i prateće savjetovanje i psihoterapiju. (M.F.)

[6] Ovaj frazem se odlikuje unutrašnjom modifikacijom, na dio idioma je dodata neidiomatična modifikacija (Nunberg at al:1994).

28. *up-and-coming- biti u usponu*
EHFR- biti u porastu, rasti

He was soon recognised as an *up-and-coming* businessman. (EIU)

Uskoro je bio prepoznat kao biznismen *u usponu*. (M.F.)

Sinonim: *be on the up and up*

29. *to be snowed* under- *biti zatrpan poslom* (M.F.)
I'd like to come but *I'm* completely[7] *snowed under* at the moment. (OALD)

Volio bih doći, ali *sam* potpuno *zatrpan poslom* u ovom trenutku. (M.F.)

30. *to be up to sb's ears in work- imati posla preko glave*
We're up to our ears in work. (OALD)

Imamo posla preko glave. (M.F.)

EHFR navodi frazeme koji su sinonimi: *up to your eyeballs/ eyes; up to your neck* , a ujedno su i leksičke varijacije.

31. *to be on the go – biti aktivan, biti zauzet*
Having four children keeps her *on the go*. (OALD)

To što ima četvero djece drži *je zauzetom*. (M.F.)

32. *talk shop- tko o čemu, ti o poslu*
Talking shop again, are you? Why can't you ever forget about work? (EHFR)

Tko o čemu, ti o poslu ponovo, zar ne? Zašto nikad ne možeš zaboraviti na posao? (M.F.)

33. *burn the candle at both ends- raditi dan i noć*
EHFR- pretjerano raditi, preforsirati se

You cannot *burn the candle at both ends* and then expect to be cheerful and healthy all the time. (EHFR)

Ne možeš *raditi dan i noć* i onda očekivati da budeš zdrav i veseo cijelo vrijeme. (M.F.)

Sinonimi: *run yourself into the ground; work yourself to death; work your ass off* (vulgarno); *work your but off* (vulgarno)

34. *not lift a finger- ne maknuti prstom*
EHFR- ni malim prstom ne mrdnuti, ne poduzeti baš ništa

Leksička varijanta ovog frazema je: *not raise a finger*, koja je zasnovana na sinonimiji. Glagoli *raise* i *lift* su sinonimni glagoli, tako da se može reći su ova dva varijantna frazema apsolutni sinonimi sa zanemarljivom leksičkom razlikom.

[7] Pogledati fusnotu 6.

Sinonim koji nije varijanta ovog frazema je: *sit on your hands.*

Don't expect me to help you out of trouble again. I will *not raise a finger* this time. (EHFR)

Ne očekuj da ti pomognem da se isčupaš iz nevolje opet. *Neću maknuti prstom* ovog puta. (M.F.)

35. *be at a loose end- ne znati kuda bi sa sobom*
EHFR- biti besposlen, biti bez određenog cilja

I *was at a loose end* near Waterloo station yesterday, so I popped into into the Hayward Galery to see the Paul Klee exhibition. (EHFR)

Nisam znao kuda bi sa sobom juče na Waterloo stanici, pa sam skoknuo u Hayward galeriju da vidim izložbu Paula Kleea. (M.F.)

Morfosintaksička varijanta ovog frazema je: *be at loose ends*

36. *twiddle your thumbs- prodavati zjake*[8]
EHFR-motati palce, krasti Bogu dane, dangubiti, besposličariti

What do they do all day? Sit in an office for eight hours *twidling their thumbs*? It makes no sense.(EHFR)

Šta oni rade cijeli dan? Sjede u kancelariji osam sati *prodajući zjake*? To nema nikakvog smisla. (M.F.)

37. *show someone the ropes- pomoći komu da pohvata konce*
EHFR- uvesti koga u posao, uputiti koga u posao

She was lucky to have Joel, a perfect mentor, *show her the ropes.* (EHFR)

Imala je sreće da ima Joela, savršenog mentora, koji joj je *pomogao da pohvata konce*. (M.F.)

38. *breathe down someone's neck- sjediti komu za vratom*
EHFR- biti stalno komu za petama

With IMF *breathing down their necks*, the borrowing countries have to watch their economics more. (EHFR)

Sa IMF-om *koji im sjedi za vratom*, zemlje koje su od njega posuđivale moraju više paziti svoju ekonomiju. (M.F.).

39. *dead-end job* – posao bez perspektive
He's in a *dead-end job* in the local factory. (OALD)

[8] Iako je u EHFR *motati palce* ponuđen kao prvi ekvavilent i ekvavilencija je potpuna, smatramo da je mnogo ekspresivnija, uobičajenija i idiomatičnija varijanta *prodavati zjake*, koja je ponuđena kao varijanta frazema motati prste. To se pokazalo korisnijim i u prijevodu primjera.

On radi posao *bez perspektive* u lokalnoj tvornici. (M. F.)

40. *run-of-the-mill-* dosadan, rutinski
He was doing *run-of-the-mill* tasks. (EIU)
Radio je *rutinske* zadatke. (M.F.)

5.1.5. Nulta ekvavilencija

41. *headhaunted-* pozvan da pređe na novo radno mjesto koje je uočilo njegove/njene talente
He was *headhaunted* by a rival company for one of their jobs. (EIU).
Druga kompanija koja *je prepoznala njegove kvalitete ga je pozvala da radi* jedan njihov posao. (M.F.)

5.1.6. Analiza dobivenih rezultata

U prvoj grupi sa potpunom ekvavilencijom nalaze se četiri frazema. Međutim, neki od njih imaju varijantne oblike, te sinonime i antonime koji ponekad pripadaju istoj skupini (dva primjera), ili nekim drugim grupama ekvavilenvcije, kao što su ekvavilencija sa leksičkim razlikama (četiri primjera), te ekvavilencija sa leksičkim i mrfosintaksičkim razlikama (dva primjera). Tu se nalazi i jedan antonim (*step off corporate ladder*), dok nema niti jednog primjera varijantnog frazema, sinonima ili antonima koji spadaju u grupu frazema sa morfosintaksičkim razlikama.

U drugoj skupini, ekvavilencija sa morfosintaksičkim razlikama, nalaze se samo dva frazema. Niti jedan od njih nema varijantne oblike, niti sinonime, niti antonime. Za frazeme sa morfosintaksičkim razlikama je jako mali broj primjera u raspoloživim korpusima.

Frazemi sa leksičkim razlikama čine treću skupinu i njih ima osam. Međutim mnogi od njih imaju varijante, antonime i sinonime, od kojih najveći broj također pripada istoj skupini (12). Tri varijantna oblika zasnovana na sinonimiji pripadaju skupini ekvavilencija sa leksičkim i morfosintaksičkim razlikama. Ova vrsta ekvavilencije je druga po broju frazema.

Grupa sa najvećim brojem frazema na engleskom jeziku koji imaju neku vrstu ekvivalenta na b/h/s jeziku je ekvavilencija sa leksičkim i morfosintaksičkim razlikama. Broj pronađenih primjera je 26. Postoji veliki broj varijantnih oblika i sinonima, kojih ima 24, od kojih je 21 ima ekvivalenta u b/h/s jeziku također sa leksičkim i morfosintaksičkim razlikama, dva sinonima imaju potpune ekvivalente u b/h/s jeziku, a jedan ima ekvivalenta sa morfosintaksičim razlikama.

U grupi frazema sa nultom ekvivalencijom nalazi se samo jedan frazem. To je grupa sa najmanjim brojem primjera.

Zaključak

Analizom je pokazano da su i u engleskom i u b/h/s jeziku oblast rada, bavljenja nekim poslom i uspjeh u karijeri veoma bogati frazeološkim izrazima, jer je rad ljudska djelatnost bliska čovjeku i nepohodna za čovjeka, te se različitim slikama i jezičkim sredstvima teži predstaviti situacije vezane za ovo područje ljudskog života.

Iako je jedna od osnovnih osobina frazema stabilnost i nemogućnost zamjene ili izmjene bilo kojeg elementa, u korpusu vezanom za ovo polje pokazalo se da postoji veliki broj frazeoloških varijanti. Od frazeoloških varijanti najbrojnije su leksičke, u kojima su varirane sastavnice sinonimi ili pripadaju istom semantičkom polju ili određenoj tematskoj grupi. Nađen je manji broj morfoloških i tvorbenih varijanti. Varijantni oblici gotovo uvijek imaju sinonimno značenje.

Osim varijantnih oblika, pronađen je i veliki broj frazema koji su sinonimi i koji se zasnivaju na potpuno različitim slikama, ali imaju slično ili gotovo isto značenje. Pronađeno je i nekoliko primjera frazema koji su odnosu antonimije, dok polisemni frazemi nisu zastupljeni u našem korpusu.

Literatura

1. Roos, Eckhart. Idioms. In: Driven, Reni: A. User's Grammar of English Word, Sentence, Text Interaction, Frankfurt am Main, Bern, New York
2. Menac, Antica (2007). Hrvatska frazeologija; Knjiga, Zagreb
3. Burger, Harald et al (2007). *Phraseology; An InternationalHandbook of Contemporary Research*. Walter de Gruyter: New York, Berlin
4. Tanović, Ilijas (2000). *Frazeologija bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
5. Wright, John (2002). *Idioms Organiser: Organized by Metaphor, Topic and Key Word*. The USA: Heinle.
6. McCarthy, Michael I O'Dell, Felicity (2002). *English Idioms in Use*. Cambridge University Press
7. Hrustić, Meliha (2001). *Kontrastivna analiza frazeoloških izraza sa komponentom **kopf/glava** u njemačkom i u b/h/s jeziku*. Tuzla: OFF-SET.
8. Nunberg, Geoffrey et al. (1994). "Idioms" U *Language*, Volume 70, Issue 3 (Sep. 1994), 491-538.
9. http://www.seebiz.eu/hr/makroekonomija/hrvatska/radimir-cacic-sukerove-dvije-milijarde-reza-su-smijesne,86885.html, 19. 09. 2010.god.
10. http://blog.penelopetrunk.com/2006/02/19/the-ladder-isnt-the-only-way-up/, 24.8.2010.

Rječnici

1. Bendow, Ivana (2006). *Englesko-hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
2. *Oxford Advanced Learner's Dictionary* (2002). Oxford University Press
3. Spears-McGraw- Hills (2005). *Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs.* The Mc Graw – Hill Companies, Inc

Almir Mustafić

Konceptualne metafore i metonimije

Uvod

Dobro poznavanje jezika nam omogućava razumijevanje i korištenje složenim jezičnim strukturama kojima opisujemo našu realnost. U širokom spektru alata, posebno interesantne su konceptualne jezičke komponente koje se već dugi niz godina pokušavaju razumjeti i upotrijebiti za različite svrhe. Fenomeni koji u zadnjih nekoliko godina privlače sve više pažnje u lingvističkoj nauci su metafora i metonimija. Metafora se dugo smatrala stilskom figurom kod koje se jedan pojam poredi sa drugim pojmom, dok je metonimija bila posmatrana kao stilska figura kod koje se jedan pojam zamjenjuje sa drugim bliskim pojmom. Međutim, s obzirom da su sve discipline nauke doživjele procvat u zadnjem vijeku, došlo se do značajnih otkrića koja su razjasnila mnoge stvari vezane za konceptualno procesuiranje jezika i raznih jezičnih fenomena. Ono što danas znamo o metaforama i metonimijama nam govori da se ovdje ne radi samo o stilskim figurama, poređenju i zamjeni pojmova, nego o specifičnim pojavama kod kojih se jedan koncept koristi da na drugačiji način predstavi drugi, odnosno, u slučaju metafore, neke osobine izvorne domene se preslikavaju na ciljnu domenu, stvarajući potpuno novi koncept koji objedinjuje određene osobine i izvornog i ciljnog domena. Ovo je bio i jedan od razloga koji je doveo do toga da metafora i metonimija od 1990-ih godina postanu predmet sve većeg interesovanja među lingvističarima. Današnja situacija u pogledu izučavanja metafora i metonimija je dosta drugačija, a metafore i metonimije su u oblasti lingvistike dobile značajnu ulogu. Cilj rada je predstaviti neke od teorija metafora i metonimija, te olakšati razumijevanje razlika kod ova dva lingvistička sredstva. Rad će u prvom dijelu predstaviti povezanost jezika, metafore i metonimije sa kognicijom. Pojam domena će se obraditi u drugom dijelu rada, koji također obrađuje i pojmove sličnosti i bliskosti. Naredni dio rada će se fokusirati na teoretski prikaz metafora

i metonimija, a također i veza i preslikavanja koja se pojavljuju kao rezultat kognitivnih procesa. U cilju boljeg razumijevanja ovih lingvističkih sredstava, rad će ukratko obraditi i pojmove kao što su jezička višeznačnost i sredstvo.

1. Jezik, metafora i metonimija

Kao jedna od mentalnih sposobnosti, jezik predstavlja široki spektar "alata" pomoću kojih prenosimo poruke do svojih slušatelja. Srž ovih alata čine lingvistička sredstva poput metafora i metonimija. Evans i Green (314) ukazuju na činjenicu da kognitivni semantičari tvrde da metafora i metonimija nisu samo lingvistička sredstva nego imaju i glavnu ulogu u ljudskoj misli. Lakoff i Johnson također ističu da je metafora po svojoj prirodi konceptualna, te da kao takva predstavlja konceptualni mehanizam koji ima centralnu ulogu u ljudskoj misli i jeziku. Oni tvrde da je metafora jedna od osnovnih karakteristika kognicije te da razumijevanje koncepata, zbog svoje metaforičke strukture, skoro uvijek zavisi od drugih koncepata (57, 219). U ovom smislu Panther i Thornburg kažu: "Pokazalo se da metafora i metonimija nisu samo stilske figure već one imaju i jednu od ključnih uloga ljudske konceptualizacije. Oni tvrde da su ovi tropi "duboko usađeni u ljudsko iskustvo i interakciju sa okolinom, odnosno da posjeduju osobinu koja se naziva utjelovljenje" (On figuration 3, A.M.[1]). Metafora je rasprostranjen jezični fenomen, a Brdar (259) smatra da "...ne postoji prirodni jezik u kojem se ne upotrebljavaju metafore, na jedan ili drugi način". Lakoff (Women 259) kaže da je veliki dio našeg svakodnevnog konvencionalnog jezika i misli metaforičan. Poredeći metonimiju sa metaforom, Panther i Thornburg kažu da je "metonimija je izuzetno bogat izvor za stvaranje novih značenja čiji se uticaj na upotrebu jezika i konceptualnu strukturu i interakciju sa gramatičkom formom može porediti sa onima koji karakterišu metaforu" (Metonymy 258, A.M.). Osim komunikativnih svrha metafore i metonimije služe i kao faktor uticaja na ljudske emocije. Razmatrajući ovu činjenicu, Charteris-Black (14-5) kaže da metafora predstavlja važnu karakteristiku govora ubjeđivanja jer ona posreduje između svjesnih i nesvjesnih mehanizama ubjeđivanja - između kognicije i emocija. Oni smatraju da metafora putem jezika aktivira nesvjesne emocionalne asocijacije te da se ovo postiže preslikavanjem pozitivnih ili negativnih asocijacija raznih izvornih riječi na ciljne domene metafora. Također tvrde da mi ne moramo neophodno biti potpuno svjesni ovih asocijacija jer one funkcioniraju na bazi emocija (Charteris-Black 13-5). Dakle, asocijacije obuhvaćene u ovom procesu su usmjerene ka emocijama, a na osnovu navedenih činjenica moglo bi se reći da su metafora i metonimija jedni od najvažnijih i najproduktivnijih konceptualnih procesa. Sličnog stava su i Lakoff i Johnson koji kažu da "Koncepti koji upravljaju našim mislima nisu samo stvar intelekta, nego oni također upravljaju našim svakodnev-

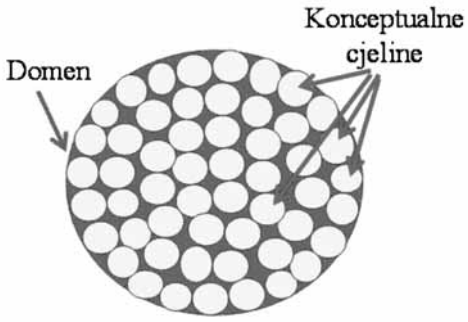
[1] A.M. - preveo Almir Mustafić

nim funkcioniranjem do najmanjeg detalja" (4, A.M.). Dakle, možemo zaključiti da se metafora i metonimija kreću po ovoj uskoj liniji između emocija i kognicije, a na taj način postaju veoma efikasno sredstvo da se jedan koncept uz pomoć drugog predstavi na potpuno drugačiji način.

2. Domen

2.1. Domeni u kognitivnoj gramatici

Kövecses tvrdi da je za razlikovanje metafore od metonimije važno prepoznati situaciju kada imamo jedan a kada više domena (160). On (147, A.M.) navodi da "udaljenost" između kognitivnih domena "uglavnom leži u činjenici da je jedan koncept ili domen apstraktan, a drugi konkretan". Kövecses (150) definira idealizirani konceptualni model (IKM) na sljedeći način: "konceptualni domen ili IKM može biti posmatran kao cjelina koja se sastoji od dijelova; tj. konceptualne cjeline ili elementi su dijelovi koji čine IKM, odnosno cjelinu" (A.M.). Croft (270) prenosi od Haimana i Langackera da je jedan od ključnih principa kognitivne semantike to da je značenje riječi enciklopedijsko: sve što znamo o nekom konceptu je dio njegovog značenja. Hilpert tvrdi da je "ljudsko znanje složeno u domene". On navodi primjer u kojem kaže da ljudi, ako žele razgovarati o točkovima i markama automobila, moraju posjedovati znanje o domenu "automobil" (126). Idealizirani kognitivni model predstavljen je slikovno kao model na Slici 1.

Slika 1. Idealizirani kognitivni model (IKM)

2.2. Jedan ili dva domena

Razumijevanje metafora i metonimija uglavnom zavisi od sposobnosti razlikovanja preslikavanja između, odnosno unutar domena. Kako je već rečeno, Kövecses smatra da je za razlikovanje metafore od metonimije, važno prepoznati situaciju kada imamo jedan a kada više domena. Tuggy (114) kaže da metafora

podrazumijeva dva domena i da razumijevanje jednog zavisi od razumijevanja drugog domena. Kövecses (147, A.M.) navodi da "Metafora podrazumijeva dva koncepta koji su "udaljeni" jedan od drugog u našem konceptualnom sistemu (iako su slični)". Za razliku od metafore, metonimija ne izlazi iz okvira jednog domena. Panther (157, A.M.) navodi Raddenovu i Kövecsesovu definiciju metonimije: "uobičajene definicije metonimije često oslanjaju na pojam "jednog domena" ili "domena matrice" unutar kojeg se dešava metonimijsko preslikavanje". Metonimiju na sličan način definira i Tuggy (114, A.M.) koji kaže: "Metonimijsko preslikavanje se javlja unutar jednog domena, a putem metonimije, možemo aludirati na jednu cjelinu u šemi aludirajući na drugu cjelinu unutar te šeme... ". Iz navedenog se vidi da kod metonimija imamo jedan domen ili IKM koji se sastoji od različitih elemenata koji mogu da ostvare metonimijsku "zamjenu", odnosno mogu da stoje jedan umjesto drugog, dok kod metafora imamo dva domena između kojih dolazi do preslikavanja određenih elemenata koji su uključeni u metaforu. Objašnjavajući navedene razlike, Kövecses (147) kaže da "elementi metonimijske veze čine jedan domen, dok metafora podrazumijeva dva različita i konceptualno udaljena domena ili IKM-a" (A.M.).

2.3. Sličnost ili bliskost

Analizirajući razlike između metafore i metonimije, Kövecses razmatra slučajeve sličnosti i bliskosti. On kaže da "dva koncepta uključena u metaforu obično stoje u odnosu sličnosti" i dodaje da se prilikom preslikavanja mogu pojaviti različiti izvori sličnosti (146). S obzirom da ljudi imaju različito znanje o domenima, razumljivo je shvatiti da se preslikavanje dešava u uskoj zavisnosti od individualnog poznavanja danih domena. Kako Kövecses (146) kaže, izvori sličnosti variraju od prave sličnosti do međusobne povezanosti u iskustvu. S druge strane, metonimija se zasniva na odnosu bliskosti, a "zamjena" se dešava unutar jednog domena, tj. dio se koristi za cjelinu ili obratno. Baveći se istim problemom, Geeraerts (13, A.M.) kaže: "Ako se metafora posmatra kao preslikavanje sa jednog domena na drugi, metonimija se može posmatrati kao preslikavanje unutar jednog domena". Međutim, iako ova dva tropa izgledaju jasno razgraničena, oni to zapravo i nisu. Razlog je jednostavan, a uglavnom leži u činjenici da je nemoguće jasno razgraničiti sve domene. Lundmark (23, A.M.) kaže: "Uprkos činjenici da se metafora i metonimija razumijevaju kao različiti procesi, međusobna povezanost je davno potvrđena". Do sada je najprihvatljiviju formulu za razlikovanje metafore od metonimije dao Gibbs. Da bi utvrdili radi li se o metaforičkom ili metonimijskom izrazu, Kövecses (146) takođe predlaže primjenu Gibbsovog relativno pouzdanog, takozvanog "je kao", testa. On kao primjer navodi sljedeće rečenice:

The *creampuff* was knocked out in the first round of the fight. (metafora)

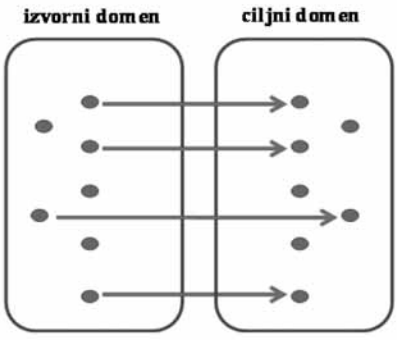
We need a new *glove* to play third base. (metonimija) (Kövecses 146).

3. Konceptualna metafora i metonimija

3.1. Konceptualna metafora

Iako se često povezuje sa modernim dobom, metafora svoje korijene ima u drevnoj Grčkoj. Evans i Green nvode da se metafora više od 2000 godina izučavala unutar discipline koja se zove retorika. Retorika se razvila u drevnoj Grčkoj, a bila je usmjerena na praktična uputstva kako ubijediti druge u vlastite stavove upotrebom retoričkih sredstava. Metafora je bila jedno od sredstava, a retoričari su joj dali naziv trop (293). Katz (25) navodi da je Aristotel opisao metaforu kao problem u prenosu značenja, ili davanja imena nekoj stvari koje pripada nečemu drugom. Metafora je bila okarakterizirana šematskom formom: A je B, kao na primjer u rečenici *Achilles is a lion* (Evans i Green 293). Lakoff (Contemporary theory 185) tvrdi da se klasična teorija vijekovima uzimala zdravo za gotovo, te da je riječ metafora dugo bila definirana kao novi ili poetički lingvistički izraz kod kojeg su jedna ili više riječi, koje stoje za neki koncept, korištene za značenje koje se ne nalazi u okviru njihovog konvencionalnog značenja da bi se izrazio "sličan" koncept.

Međutim, razvojem nauke o jeziku došlo se do saznanja da metafora ustvari obuhvata mnogo šire područje od čisto lingvističkog sredstva. Ona jeste jezički fenomen, ali fenomen koji je daleko kompleksniji i koji po svojoj prirodi izlazi iz čisto lingvističkih okvira. Dakle, kako Lakoff (Contemporary theory 192) navodi, došlo se do zaključka da metafora nije samo stvar jezika, već i misli i razumijevanja. Metafora je dobila nove dimenzije, veoma značajne za daljnja istraživanja. Geeraerts (12) objašnjava da se metafora počela posmatrati kao opći kognitivni mehanizam, a ne kao specifično lingvistički koji funkcioniše na nivou individualnih izražaja, te se ustanovilo da metafora obuhvata interakciju između različitih domena iskustva: izvorni domen i ciljni domen. Lakoff smatra da se interakcija u osnovi odnosi na preslikavanje između domena. Ovo preslikavanje je konvencionalno, vrši se sa izvornog na ciljni domen i kao takvo predstavlja sastavni dio našeg konceptualnog sistema (Contemporary theory 190-92). Stefanovich (63) objašnjava da konceptualne metafore općenito predstavljaju mentalna preslikavanja osobina sa izvornog domena (obično konkretnog) na ciljni (obično apstraktni). Što se tiče preslikavanja kod metafora, bitno je naglasiti da se samo određene osobine izvornog domena, odnosno one osobine koje su neophodne da bi se ciljni koncept predstavio na željeni način, preslikavaju na ciljni. Ovakvo preslikavanje između dva domena predstavljeno je na Slici 2.

Slika 2. Metaforičko preslikavanje

Da bi jednostavnije shvatili o čemu je zapravo riječ, možemo za primjer uzeti metaforu LJUDI SU HRANA. Recimo, ako kažemo za nekoga da je *tvrd orah*, znači da je to osoba tvrdoglava, samouvjerena i da je sa njom teško postići neki dogovor ili promijeniti joj mišljenje o nečemu. Međutim, kao što je već rečeno, samo neke osobine izvornog domena se preslikavaju na ciljni da bi on bio predstavljen u novom svjetlu. Ovo preslikavanje se može predstaviti na sljedeći način:

hrana	⟶	čovjek
vanjske osobine oraha	⟶	unutarnje osobine čovjeka
tvrdoća oraha	⟶	tvrdoglavost čovjeka

Prema tome, tvrdoća oraha metaforički predstavlja tvrdoglavost, samouvjerenost i uopćeno osobu "jakog" karaktera. Sa izvorne domene, odnosno sa oraha, preslikale su se samo određene osobine, kako bi se osobine osobe predstavile na željeni način. Kod primjera poput navedenog, interesantno je da ih autori poput Kövecses i Szabe smatraju "okamenjenim izrazima" ili frazeološkim jedinicama, odnosno da su metafore motivirale značenje frazema.

Slično kao i Stefanovich, Deignan (119) kaže da se smatra da konceptualne metafore preslikavaju izvorni domen na ciljni tako da su podudarnosti i logične veze iz izvornog domena ponovljeni u cljnom domenu. Istraživanjem veza između domena i načina preslikavanja među njima, kognitivni semantičari su postavili tezu da konceptualna metafora ima ključnu ulogu u ljudskoj misli (Evans i Green 314). U ovom smislu, Gibbs i Perlman (211) tvrde da se metafora pojavljuje iz trajnih obrazaca metaforičke misli, ili konceptualne metafore, od kojih su mnoge usađene u tjelesne i nervne aktivnosti. Lakoff (Contemporary theory 186) navodi da se metafora prema novijim teorijama smatra primarno konceptualnom, konvencionalnom, i dijelom uobičajenog sistema misli. Lakoff i Johnson (1980) također smatraju da je metafora po svojoj prirodi konceptualna. Lakoff (Contemporary theory 187) navodi da sistem metafora strukturira naš svakodnevni konceptualni sistem, uključujući također i najapstraktnije koncepte, što je u suštini pozadina velikog dijela svakodnevnog jezika. Evans i Green (318) ističu da većina kognitivnih lingvističara posmatra metaforu kao konceptualni proces koji učestvuje u uspostavljanju strukture ljudskog konceptualnog sistema. Iz tvrdnje da je konceptualna organizacija metaforička, proizilazi da je misao sama po sebi također metaforička. U ovom smislu Evans i Green (303) kažu da metafora nije jednostavno stvar jezika, već odražava "duboke" podudarnosti sa načinom na koji je naš konceptualni sistem organiziran. Analizirajući neke od navedenih stavova, Katz (28) tvrdi da metafora uopšte nije lingvistički problem jer mehanizmi koji stoje iza metafore postoje neovisno o jeziku. On navodi da je metafora kompaktna, efikasna, i slikovita te da ove osobine mogu poslužiti da se poveća moć pamćenja, signalizira društvena klasa, a također i prenese laž putem isticanja nebitnih sličnosti i skrivanja ključnih različitosti (20). Evans i Green

(296) smatraju da su konceptualne metafore uvijek, bar djelomično, motivirane i utjelovljene u iskustvu. Iz ovog razloga, Katz (21) (na sličan način kao i Lakoff, Stefanovich i Evans i Green) smatra da metafora, u velikoj mjeri, igra centralnu ulogu u interpretaciji misli.

Lakoff i Johnson (1980) su bili prvi koji su konceptualne metafore podijelili u tri kategorije, prema njihovoj kognitivnoj funkciji:

- strukturne,
- orijentacijske,
- ontološke.

Međutim, nakon anlize primjera ARGUMENT IS WAR, shvatili su da ova podjela nije održiva, odnosno da je "vještačka". Nakon revidiranja svojih stavova, Lakoff i Johnson (265-66) došli su do zaključka da su sve metafore "strukturne (preslikavaju strukture na strukture), ontološke (stvaraju ciljne domen cjeline), te da su mnoge metafore orijentacijske (preslikavaju orijentacijske slikovne šeme)". Iako su sami autori odbacili ovakvu podjelu konceptualnih metafora, zbog boljeg prikaza i samog uvida u razvoj znanja o konceptualnim metaforama navest ćemo prvobitne definicije koje su dali navedeni autori.

Strukturne metafore omogućavaju razumijevanje ciljnih domena pomoću izvorišnih domena (Lakoff i Johnson 15), odnosno omogućavaju da jedan visoko strukturirani i jasno razgraničeni koncept iskoristimo da bi strukturirali drugi (Lakoff i Johnson 62, 179). Poput orijentacijskih i ontoloških metafora, strukturne metafore ustanovljene na sistematskom međuodnosu sa našim iskustvom (62), te one također podstiču sličnosti (148). Kao primjer navode metaforu IDEJE SU HRANA: ova metafora podstiče sličnosti jer se oboje može "svariti", "žvakati", "gutati", ali isto tako i nahraniti nas (148-49).

Lakoff i Johnson kažu da orijentacijske metafore (gore-dole, ispred-iza, blizu-daleko, itd.) daju izuzetno bogatu osnovu za razumijevanje koncepata u orijentacijskom smislu, odnosno omogućavaju korištenje temeljnim prostornim odnosima kao što su gore - dole, ispred - iza itd. (15-22). Neki od primjera ove metafore su:

SRETAN JE GORE; TUŽAN JE DOLE

To mi je podiglo raspoloženje.

Pao je u depresiju.

SVJESNO JE GORE; NESVJESNO JE DOLE

Već sam ustao.

On je pod hipnozom.

Lakoff i Johnson kažu da naše iskustvo sa fizičkim objektima (naročito našim vlastitim tijelima) daje osnovu za veliki broj različitih ontoloških metafora, odnosno načina na koje događaje, radnje, emocije, ideje i sl. posmatramo kao cjeline i tvari. Ukratko rečeno, ontološke metafore pružaju nam shvatanje ciljne domene u smislu objekata, tvari i spremnika (26). Kao primjer navode rast cijena, što posmatraju metaforčki putem imenice *inflacija*.

INFLACIJA JE ENTITET

Inflacija obara naš životni standard.

Ako se inflacija poveća, nećemo preživjeti.

Moramo se boriti protiv inflacije.

Inflacija uzima svoj danak na kasama i benzinskim pumpama.

Kupovina zemlje je najbolji način da se bori protiv inflacije (27).

Ova dva autora smatraju da nam posmatranje inflacije kao entiteta omogućava da na nju uputimo, izrazimo je, prepoznamo neki njen aspekt, vidimo je kao uzrok, djelujemo u skladu s njom ili čak da povjerujemo da je razumijemo. Oni smatraju da su ontološke metafore poput ovih neophodne čak i za samo pokušaj racionalnog bavljenja našim iskustvom (Lakoff i Johnson 27).

3.1.1. Motivacija za ciljni i izvorni domen

Domeni u kognitivnoj lingvistici su ono što privlači najviše pažnje kada je u pitanju utvrđivanje razlika između metafora i metonimija. Baveći se ovim problemom, mnogi kognitivni lingvističari su naišli na problem utvrđivanja jasnih granica među domenima. S obzirom da je praktično nemoguće odrediti jasne granice među domenima, Kövecses se opredijelio za određivanje najuobičajenijih izvornih i ciljnih domena. Kövecses (u Evans i Green 297) je postavio tezu da najuobičajeniji izvorni domeni za metaforička preslikavanja uključuju domene koje su povezane sa LJUDSKIM TIJELOM (the heart of the problem), ŽIVOTINJAMA (a sly fox), BILJKAMA (the fruit of her labor), HRANOM (he cooked up a story) i SILAMA (don't push me!). Najuobičajeniji ciljni domeni, objašnjava Kövecses (u Evans i Green 297), uključuju konceptualne kategorije kao što su EMOCIJE (she was deeply moved), MORAL (she resisted the temptation), MISLI (I see your point), LJUDSKI ODNOSI (they built a strong marriage) i VRIJEME (time flies). Evans i Green (298) objašnjavaju da je vrijeme, na primjer, primarno konceptualizirano u smislu PROSTORA (SPACE), a KRETANJE (MOTION) kroz prostor, kako je ilustrovano u primjerima:

a. Christmas is *coming*.
b. The relationship lasted a *long time*.

c. The time for a decision *has come*.
d. *We're approaching* my favourite time of the year. (Evans i Green 298)

Zastupajući slične stavove, Lakoff (Contemporary theory 196, 207) navodi da su mnogi od najosnovnijih koncepata našeg konceptualnog sistema također normalno shvaćeni putem metafore - koncepti kao što su VRIJEME, KOLIČINA, STANJE, PROMJENA, RADNJA, UZROK, SVRHA, SREDSTVO, NAČIN pa čak i koncept kategorije. On također smatra da su najuobičajeniji apstraktni koncepti (prethodno navedeni) konceptualizirani preko metafore.S obzirom da su takvi koncepti u samom središtu našeg konceptualnog sistema i da se konceptualiziraju metaforički, metafora se može smatrati ključnom za uobičajenu apstraktnu misao (Contemporary theory 207).

3.2. Konceptualna metonimija

Hilpert (126) kaže da klasična retorika pojam metonimije definira kao razmjenu imena za stvari koje su usko povezane za njih. Definicija metonimije, koju su dali Lakoff i Johnson, je osnova većine modernih opisa ovog pojmova ponuđenih u okviru kognitivne lingvistike. Praveći analogiju na ovu teoriju, Radden i Kövecses (u Evans i Green 311) ističu da metonimija predstavlja kognitivni proces kod kojeg jedna konceptualna cjelina omogućava mentalni pristup drugoj konceptualnoj cjelini unutar istog kognitivnog modela. Međutim, pošto se kognitivna nauka izuzetno brzo razvija, dolazi se do raznih saznanja u pogledu mentalnih procesa koji se odvijaju u mozgu pa se nameće pitanje radi li se u slučaju metonimije čisto o zamjeni jednog koncepta za drugi ili je to ipak složeniji proces koji obuhvata i neke druge radnje. Lakoff i Johnson kažu da nam metonimija također olakšava razumijevanje nedoslovnih koncepata koji zahtijevaju povezivanje dva različita pojma. Svoju teoriju pojašnjavaju na primjeru slike neke osobe. Ako bi slika pokazivala samo donji dio tijela osobe, tu sliku smatrali bismo greškom ili u najmanju ruku čudnom (37). Evans i Green (314) ukazuju na činjenicu da kognitivni semantičari tvrde da metonimija nije samo lingvističko sredstvo, nego ona ima i glavnu ulogu u ljudskoj misli. Slično kao i Evans i Green, Lakoff i Johnson smatraju da je metonimija po svojoj prirodi konceptualna, te da kao takva predstavlja konceptualni mehanizam koji ima centralnu ulogu u ljudskoj misli i jeziku. Također, smatraju da je metonimija jedna od osnovnih karakteristika kognicije (77). Na osnovu navedenih mišljenja, možemo zaključiti da se metonimija više ne smatra samo zamjenom koncepata nego i konceptualnim procesom koji ima centralnu ulogu u ljudskoj misli, te da se kao takva koristi za razumijevanje jednog koncepta putem drugog. Baveći se ovim problemom, Radden i Kövecses (18-9) također tvrde da metonimija nije samo proces zamjene jedne cjeline za drugu već da je to sveobuhvatan proces koji uključuje i stvari koje nisu direktno vezane za neku cjelinu unutar određenog domena. Da bi dokazali svoju tvrdnju, oni navode sljedeći primjer:

She is just a pretty face.

Kažu da ovaj primjer nije samo zamjenski izraz za lijepu osobu nego ističe i ljepotu lica te osobe, iz čega se ljepota osobe može zaključiti (Radden i Kövecses 18-9). Croft ukazuje na to da metonimija predstavlja preslikavanje unutar jednog kognitivnog domena, on to naziva "domen matrice" (280). Evans i Green navode da metonimija služi kao pristupna tačka određenom aspektu datog domena, tj. omogućava pristup ciljnom konceptu. Oni navode da "svako sredstvo omogućava drugačiji pristup relevantnom konceptualnom domenu" (315, A.M.).

S obzirom da navedene definicije upućuju na još jedan jako sličan jezični fenomen, postavlja se i pitanje razlike između sinegdohe i metonimije. Jakobson i Halle (80-1) kažu da je sinegdoha podkategorija metonimije. S druge strane, Panther i Thornburg (Metonymy 238) tvrde da se tradicionalni pristup razlici između metonimije i sinegdohe razlikuje od kognitivnog zbog toga što u kognitivnoj lingvistici metonimija i sinegdoha predstavljaju isti konceptualni fenomen. Knowles i Moon objašnjavaju da metonimija ima uže značenje i da ona upućuje samo na proces imenovanja putem povezivanja. Kažu da je često veoma teško napraviti razliku između metonimije i sinegdohe i da mnogi naučnici uopće ne koriste sinegdohu kao kategoriju ili termin (38). Gibbs kaže da metonimija predstavlja primjer zamjene jednog pojma drugim na osnovu "bliskosti" koja postoji među tim pojmovima. Iz navedenih definicija se može zaključiti da metonimija, kako to definira Lundmark (20), predstvalja sintagmatsku vezu.

Panther i Thornburg objašnjavaju da metonimije sa istim ciljem i različitim izvorima nisu samo stilističke varijante jedna druge. Oni metonimiju posmatraju kao kognitivni fenomen, a ne samo kao stilsku figuru. Oni ukazuju na činjenicu da metonimijski principi koji povezuju različita značenja riječi stvaraju nova značenja u stvarnoj upotrebi jezika (Metonymy 236). Panther i Thornburg takođe navode da su metonimije "...izuzetno bogat izvor za stvaranje novih značenja čiji uticaj na upotrebu jezika i konceptualnu strukturu kao i njihova interakcija sa gramatičkom formom može da se poredi sa onima koji karakterišu metaforu" (Metonymy 258, A.M.). Kao i Panther i Thornburg, i Langacker (70) ukazuje na to da metonimija predstavlja i uobičajen izvor višeznačnosti, koja se pojavljuje svaki put kada se određena metonimijska upotreba utvrdi i konvencionalizira. Gibbs (Fight 95) definira višeznačnost kao fenomen koji obuhvata riječi koje imaju višestruka značenja koja su sistematski povezana. U ovom smislu Lakoff (Women 77, A.M.) kaže: "Veoma je uobičajeno da ljudi uzimaju neki aspekt koji dobro razumiju ili uočavaju i koriste ga za neku drugu stvar u cjelosti ili za neki drugi aspekt ili njegov dio". Razmotrimo sljedeće primjere koje navode Evans i Green:

The ham sandwich has wandering hands.

Oni smatraju da u navedenom primjeru imamo slučaj metonimije kod koje su dvije cjeline pridružene i jedna stoji umjesto druge. Dakle sendvič stoji umjesto osobe koja ga je naručila (311). Prema Lakoffu i Johnsonu (39) ovo je motivirano fizičkim ili uzročnim pridruživanjem. Radden i Kövecses (22) tvrde da

metonimijska preslikavanja mogu biti u oba smjera. Da bi objasnili ovu hipotezu, Radden i Kövecses (31) koriste primjere Amerike koja stoji za Sjedinjene Američke Države (CJELINA ZA DIO CJELINE) i Engleske koja stoji za Veliku Britaniju (DIO CJELINE ZA CJELINU). Njihova tvrdnja je predstavljena na Slici 3. i Slici 4.

Slika 3. Amerika stoji za Sjedinjene Američke Države (cjelina-dio)

Slika 4. Engleska stoji za Veliku Britaniju (dio-cjelina)

Kövecses (145) navodi da se cjelina koja usmjerava našu pažnju ili obezbjeđuje mentalni pristup, drugoj cjelini naziva sredstvo, dok se cjelina na koju je pažnja ili mentalni pristup usmjeren naziva cilj. Sredstvo može obezbijediti mentalni pristup ciljnom konceptu kada obje cjeline pripadaju istom domenu. Lakoff (Women 77-79) ovakve slučajeve posmatra kao iste idealizirane kognitivne modele. Lakoff i Johnson (36) razmatraju ovakve primjere i navode da u slučaju metonimije DIO ZA CJELINU postoje mnogi dijelovi koji mogu stojati za cjelinu, ali odabir dijela određuje na koji aspekt danog dijela ćemo se fokusirati. Za ilustraciju navode prethodno spomenuti primjer sa glavom koja ne stoji samo za cjelinu (osoba) nego može također isticati određene karakteristike te osobe, inteligenciju itd. (Lakoff i Johnson 36). Ovo jasno pokazuje da su metonimijski koncepti dio načina na koji razmišljamo, djelujemo i pričamo. Lakoff i Johnson (39) također ukazuju i na to da metonimijski koncepti strukturiraju ne samo naš jezik nego i naše misli,

stavove i radnje, jer one predstavljaju temelj našeg iskustva. Oni smatraju da su simboli, posebno kulturološki i religijski simboli, u suštini metonimijske prirode (40).

3.2.1. Sredstva metonimije

Kövecses i Raden navode da postoji veliki broj kognitivnih i komunikativnih principa koji učestvuju u procesu odabira sredstva (vehicle) za metonimijske odnose. Neki od principa koje oni (29-43) navode su sljedeći:

LJUDI SE PREFERIRAJU NAD OSTALIM BIĆIMA

KONKRETNE STVARI SE PREFERIRAJU NAD APSTRAKTNIM STVARIMA

Raden i Kövecses (29-45) tvrde da princip LJUDI SE PREFERIRAJU NAD OSTALIM BIĆIMA kaže da ljudska sredstva (human vehicles) imaju prednost nad neljudskim. Kao primjer uzimamo neke od metonimija zasnovanih na ovom principu:

KONTROLOR ZA KONTROLIRANOG

Schwarzkopf je porazio Irak.

PROIZVOĐAČ ZA PROIZVOD

On čita *Šekspira.*

Po mišljenju Radena i Kövecsesa, princip KONKRETNE STVARI SE PREFERIRAJU NAD APSTRAKTNIM STVARIMA kaže da se "konkretna sredstva preferiraju nad apstraktnim". Neki od njihovih primjera su:

TJELESNO SE PREFERIRA NAD AKCIJSKIM

pazi na *jezik* (za prestani pričati)

TJELESNO SE PRFERIRA NAD EMOCIONALNIM

On nema *srca* (*heartless*)

VIDLJIVO SE PREFERIRA NAD NEVIDLJIVIM

sačuvati kožu (*to save one's skin*) (spasiti život) (Raden i Kövecses 29-43).

3.2.2. Sistematiziranje metonimije

Prema Knowlesu i Moonu (42), metonimijski procesi su sistematizirani prema vrsti veze između metonima i njegovog značenja. Oni (36) tvrde da slučajevi metonimije generalno obuhvataju veze pridruživanja između dijela i cjeline. Slijede neki od primjera:

Metonim (sredstvo - Vehicle entity)	Značenje (Cilj - Target entity)
ruke	radnici
kruna	kraljevina
plastika	kreditna kartica
vlakno	odjeća
točkovi	vozilo
cigle i malter	kuća/zgrada
krov nad glavom	životni prostor
tanjir	vrsta gotove hrane

Za sredstvo kažu da je to riječ ili fraza koja se koristi metonimijski, dok cilj predstavlja namjeravano značenje referenta (36). Knowles i Moon (42) svrstavaju konceptualne metonime u sljedeće kategorije:

Sredstvo (Vehicle entity)	Cilj (Target entity)	Konceptualni metonim (Conceptual metonym)
kruna	kraljevina	DIO ZA CJELINU
vlakno	odjeća	MATERIJAL ZA PREDMET
tanjir	vrsta gotove hrane	POSUDA ZA SADRŽAJ
cigle i malter	kuća/zgrada	MATERIJAL ZA PREDMET
krov nad glavom	životni prostor	DIO ZA CJELINU

Knowles i Moon (44) prave analogiju za DIO ZA CJELINU i CJELINA ZA DIO, POSLJEDICA ZA UZROK i obrnuto, UZROK ZA POSLJEDICU konceptualne metonime i tvrde da su to veoma uopćeni i važni parovi za ovu oblast. Ovaj par je obradio i Kövecses (154) koji navodi sljedeće primjere:

POSLJEDICA ZA UZROK

Spora cesta

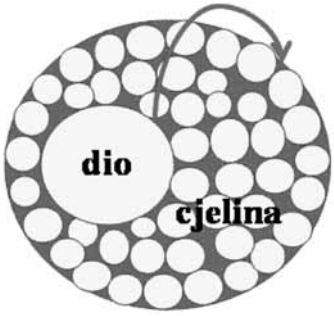
UZROK ZA POSLJEDICU

To je duga/teška/laka cesta.

On (154) objašnjava da se *spora* odnosi na brzinu putovanja, ali stoji za saobraćaj koji se sporo kreće cestom. S druge strane, *To je duga/teška/laka cesta* se odnosi na vrste putovanja: cesta je metonimijskog karaktera i stoji za putovanje.

3.2.3. Veze koje rezultiraju metonimijom

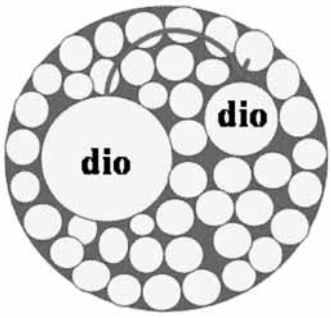
Radden i Kövecses (u Evans i Green 316) napominju da postoje dvije glavne vrste motivirajućih veza koje uzrokuju pojavu metonimije i koje se često javljaju u jeziku: (1) one koje se odnose na uređenje DIO-CJELINA u okviru određenog domena (ili domen matrica – domain matrix) tako da dijelovi (ili podstrukture) domena predstavljaju cijeli domen; (2) one koje uključuju dijelove domena koji stoje za druge dijelove, odnosno DIO-DIO uređenje. Što se tiče prve vrste motivirajućih veza, oni (u Evans i Green 316) smatraju da ona također obuhvata i odnos CJELINA-DIO. Ove veze predstavljene su na Slici 5.

Slika 5. Metonimijska veza DIO-CJELINA

Slika 6. Metonimijska veza CJELINA-DIO

Slika 6. Metonimijska veza DIO-DIO

Za ilustraciju prve kategorije metonimijskih veza, Radden i Kövecses (u Evans i Green 316) navode sljedeće primjere:

CIJELINA ZA NJEN DIO

Amerika za Sjedinjene Američke Države

DIO ZA CJELINU

Engleska za Veliku Britaniju

KATEGORIJA ZA ČLANA KATEGORIJE

Pilula za kontracepcijsku pilulu

ČLAN KATEGORIJE ZA KATEGORIJU

Aspirin za tabletu protiv bolova

U kategoriju metonimijske veze DIO-DIO, Radden i Kövecses su svrstali sljedeće odnose:

SREDSTVO ZA RADNJU

skijati, šamponirati kosu

VRŠITELJ ZA RADNJU

autorizirati knjigu (to author a book)

RADNJA ZA VRŠITELJA

cinkaroš

PREDMET KORIŠTEN ZA RADNJU ZA RADNJU

pokriti krevet (pokrivač)

RADNJA ZA PREDMET KORIŠTEN ZA RADNJU

Daj mi griz/jedan zalogaj (Give me one bite)

REZULTAT ZA RADNJU

greška (a screw-up)

RADNJA ZA REZULTAT

duboki rez (a deep cut)

VREMENSKI PERIOD RADNJE ZA RADNJU

ljetovati u Parizu

VRIJEME KRETANJA ZA ENTITET UKLJUČEN U KRETANJE

8.40 je upravo stigao (u Evans i Green 317).

Objašnjavajući korištenje jedne cjeline za pristup drugoj, Kövecses navodi slične primjere odnosa:

MJESTO ZA DOGAĐAJ

Amerika ne želi drugi *Pearl Harbor*

MJESTO ZA INSTITUCIJU

Vašington pregovara sa *Moskovom*

KORIŠTENI PREDMET ZA KORISNIKA

Potrebna nam je bolja *rukavica* na trećoj bazi

INSTITUCIJA ZA ODGOVORNE LJUDE

Senat misli da je abortus nemoralan čin. (144-45)

Dakle, kao što smo mogli vidjeti iz navedenih primjera, metonimija se može ostvariti putem dvije uopćene vrste veza unutar jednog domena. Prva veza obuhvata DIO-CJELINA uređenje, dok se druga vrsta odnosi na DIO-DIO uređenje. Prva vrsta također obuhvata dvosmjernu vezu između cjeline i dijela, odnosno podrazumijeva i CJELINA-DIO uređenje.

Zaključak

Metafora i metonimija igraju značajnu ulogu u našem svakodnevnom životu. Veliki broj autora smatra da su ova lingvistička sredstva duboko utjelovljena u našem iskustvu te da ona, zapravo, nisu samo stvar jezika nego i misli i razumijevanja. Metafore i metonimije obuhvataju interakciju između različitih domena iskustva i imaju ključnu ulogu u ljudskoj misli jer su usađene u naše tjelesne i nervne aktivnosti. One strukturiraju naš svakodnevni konceptualni sistem, uključujući također i najapstraktnije koncepte, što je u suštini pozadina velikog dijela svakodnevnog jezika.

Iako granice između ova dva lingvistička sredstva mogu biti nejasne, one ipak postoje i mogu se odrediti na osnovu nekoliko kriterija. Ukoliko u obzir uzmemo sličnosti kod metafora i metonimija, primjećujemo da su oba sredstva zasnovana na konceptualnom preslikavanju. Metafora obuhvata proces preslikavanja željenih osobina izvornog domena na ciljni, dok metonimijsko preslikavanje predstavlja zamjenu, odnosno kompletno preslikavanje izvornog koncepta na ciljni unutar jednog domena. Izvorna domena, odnosno koncept je uvijek konkretniji, poznatiji i konceptualno bliži od ciljnog koga treba predstaviti na novi način, odnosno približiti ga slušatelju i učiniti ga lakše shvatljivim. Interesantno je da i metafora i metonimija imaju izvor i cilj. Metafora obuhvata nekoliko preslikavanja, dok je kod metonimije riječ o samo jednom preslikavanju. Metonimijsko preslikavanje, za razliku od metaforičkog, može biti i dvosmjerno, odnosno veza

DIO-CJELINA može da bude i u obrnutom smjeru, CJELINA-DIO (Amerika stoji za Sjedinjene Američke Države). Na osnovu izvornih domena, odnosno kognitivnih funkcija metafora, Lakoff i Johnson su pokušali napraviti podjelu metafora na strukturne, orijentacijske i ontološke, što je dodatno pomoglo da se razgraniče ova dva lingvistička sredstva.

Cilj rada bio je predstaviti neke od teorija metafora i metonimija, te olakšati razumijevanje razlika kod ova dva lingvistička sredstva. Imajući na umu da se radi o izuzetno kompleksnim lingvističkim sredstvima, neophodno je uraditi sveobuhvatniju analizu ove oblasti da bi se postavile jasne granice između metafora i metonimija. S obzirom da ovaj rad nudi prikaz razvoja metafora i metonimija, on može, za sve one koji se odluče uraditi ovakvo istraživanje, poslužiti kao dobar uvod u ovu oblast kognitivne lingvistike.

Literatura

Brdar, Mario. "Metonymies we live without." *Metonymy and Metaphor in Grammar*. Eds. Klaus-Uwe Panther, Linda L. Thornburg and Antonio Barcelona. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2009.

Chartesis, Johnatan Black. *Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor*. New York: Palgrave Macmillan, 2005.

Croft, William. "The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies." *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Ed. Dirk Geeraerts. New York: Mouton de Gruyter, 2006.

Deignan, Alice. "The grammar of linguistic metaphors." *Corpus-based Approaches to Metaphor and Metonymy*. Eds. Stefanowitsch, Anatol and Stefan Th. Gries. New York: Mouton de Gruyter, 2006.

Geeraerts, Dirk. "Introduction: A rough guide to Cognitive Linguistics." *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. New York: Mouton de Gruyter, 2006.

Gibbs W., Raymond Jr. i Marcus Perlman. "The contested impact of cognitive linguistic research on the psycholinguistics of metaphor understanding." *Current Applications and Future Perspectives*. Eds. Gitte Kristiansen, Michel Achard, Rene´ Dirven, Francisco J. Ruiz de Mendoza Ibanez. New York: Mouton de Gruyter, 2006.

Gibbs, Raymond Jr. "Evaluating Contemporary Models of Figurative Language Understanding." *Metaphors and Symbol* 16.3&4 (2001): 317-333.

Gibbs, Raymond W. Jr. "The Fight Over Metaphor in Thought and Language." *Figurative Language and Thought*. Eds. Katz, Albert N., Cristina Cacciari, Raymond W. Gibbs, Jr., Mark Turner. New York: Oxford University Press, 1998.

Glucksberg, Sam, Matthew S. McGlone. "From Metaphors to Idioms." *Understanding Figurative Language*. New York: Oxford University Press, 2001.

Hilpert, Martin. “Keeping and eye on the data: Metonymies and their patterns.” *Corpus-based Approaches to Metaphor and Metonymy*. Eds. Stefanowitsch, Anatol and Stefan Th. Gries. New York: Mouton de Gruyter, 2006.

Jakobson, Roman and Morris Halle. *Fundamentals of Language*. The Hague: Mouton & Co., Printers, 1956.

Katz N., Albert. “Figurative Language and Figurative Thought: A Review.” *Figurative Language and Thought*. Eds. Katz, Albert N., Cristina Cacciari, Raymond W. Gibbs, Jr., Mark Turner. New York: Oxford University Press, 1998.

Knowles, Murray and Rosamund Moon. *Introducing Metaphor*. New York: Routledge, 2006.

Kovecses, Zoltan. *Metaphor: A Practical Introduction*. New York: Oxford University Press, 2002.

Lakoff, George and Mark Johnson. *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press, 1980.

Lakoff, George. “The contemporary theory of metaphor.” *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Ed. Dirk Geeraerts. New York: Mouton de Gruyter, 2006.

Lakoff, George. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: The Chicago University Press, 1987.

Langacker, Ronald W. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. New York: Oxford University Press, 2008.

Lundmark, Carita. *Metaphor and Creativity in British Magazine Advertising*. Lulea: University of Technology, 2005.

Panther, Klaus-Uwe, Linda L. Thornburg. “On figuration in grammar.” *Metonymy and Metaphor in Grammar*. Eds. Klaus-Uwe Panther, Linda L. Thornburg and Antonio Barcelona. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2009.

Panther, Klaus-Uwe, Linda L. Thornburg. “Metonymy.” *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Eds. Geeraerts, Dirk and Hubert Cuyckens. New York: Oxford University Press, 2007.

Panther, Klaus-Uwe. “Metonymy as a usage event.” *Current Applications and Future Perspectives*. Eds. Gitte Kristiansen, Michel Achard, Rene´ Dirven, Francisco J. Ruiz de Mendoza Ibanez. New York: Mouton de Gruyter, 2006.

Radden, G. and Z. Kövecses. “Towards a Theory of Metonymy.” *Metonymy in Language and Thought*. Eds. Panther, Klaus-Uwe and G. Radden (1999): 17-59.

Stefanowitsch, Anatol. “ Words and their metaphors: A corpus-based approach.” *Corpus-based Approaches to Metaphor and Metonymy*. Eds. Stefanowitsch, Anatol and Stefan Th. Gries. New York: Mouton de Gruyter, 2006.

Tuggy, David. “Schematicity.” *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Eds. Geeraerts, Dirk and Hubert Cuyckens. New York: Oxford University Press, 2007.

Vyvyan, Evans and Melanie Green. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.

Jasmina Musić

Osobine frazema

1. Uvod

Jezik sadrži veliki broj leksičkih jedinica koje su podijeljene u nekoliko kategorija, a koje se koriste kako bi se postigli najbolji rezultati tj. što bolji i vjerodostojniji prijenos informacija među govornicima. Neke jedinice jezika se sastoje od više riječi. Ove skupove riječi je nekada moguće razumjeti bez ikakvog predznanja, odnosno poznavanja višeznačnosti datih riječi, historije i kulture naroda iz koje ovi skupovi riječi dolaze. Međutim, ima slučajeva kada se značenje ne može odrediti na osnovu zbira značenja pojedinih riječi određenog skupa. O ovakvim skupovima riječi se već dugo vode rasprave, a sama pojava je dobila veliki broj različitih naziva među kojima možemo izdvojiti: frazem, frazeologizam, idiom i idiomatski izraz. Frazemi su usko vezani za kulturu i historiju jezika, a mogu se pronaći u svim jezicima svijeta. Oni predstavljaju vjerodostojnu sliku mišljenja, osjećanja i oslikavaju karakteristike životnog stila nekog društva. Nemoguće je govoriti, slušati ili čitati neki jezik, a da se ne naiđe na frazem. Ovo je jedan od razloga koji je mnoge lingviste primorao da se bave frazemima. Frazemi predstavljaju vrlo interesanto područje istraživanja jezika, ali zbog njihove brojnosti i jedinstvenosti, teško je dati jednu definiciju frazema koja će se moći jednako primijeniti na sve. Granice frazema i sličnih jezičnih pojava nisu uvijek jasno određene, a mnogi autori su pokušali odrediti njihove osobine. Ispostavilo se da su te osobine dvojake, jer se većina njih može pripisati samo malom broju ili određenoj grupi frazema. Ovaj rad daje prikaz osnovnih osobina frazema temeljenih na istraživanjima najrelevantnijih lingvista iz ove oblasti. U rad je također uključena analiza onih osobina koja pokazuje razloge zbog kojih se, osim konvencionalnosti, ni jedna druga osobina ne može pripisati svim frazemima.

2. Frazem – pojam i definicija

Nauka koja se bavi ovim jezičnim fenomenima se zove frazeologija. To je jedna od mlađih lingvističkih disciplina koja svoje korijene ima u europskoj lingvističkoj

tradiciji. Postoji više termina koje različiti autori koriste kada pišu o frazemima. Najveći broj njemačkih autora koristi izraz frazeologizam (Hrustić, 2001: 17). U engleskom jeziku, za ovaj fenomen se najčešće koristi termin idiom. U našem jeziku ne možemo koristiti termin idiom zbog višeznačnosti koji je ovaj izraz dobio u gramatici bosanskoga jezika. Pored toga što može značiti izraz koji je teško prevodiv ili neprevodiv na drugi jezik, idiom označava i svaki od entiteta jezika koji se ne želi označiti ni kao jezik, niti kao dijalekt, niti kao govor; zatim kao poseban i prepoznatljiv govor nekog kraja ili pak kao izražavanje uopće (Anić i Goldstein u Hrustić, 2001:18). Zato se na našim prostorima najčešće koristi termin frazem, a kako Tanović (2000: 22) navodi, moguće je susresti se i sa terminima idiom(a), idiomatski izraz, idiomatska fraza, ustaljeni izraz, ustaljena kolokacija, ustaljena fraza, okamenjeni izraz, okamenjeni sklop, okamenjena fraza. U ovom radu ravnopravno se upotrebljavaju termini frazem, frazeološki izraz i frazeološka jedinica.

Mnogi lingvisti pokušali su dati jasnu definiciju frazema. Nekoliko definicija koje slijede pokazuju složenost problema određivanja sveobuhvatne definicije za ovaj fenomen:

> "Frazem je grupa riječi koja je uspostavljena upotrebom a koja ima značenje koje se ne može izvesti na osnovu značenja pojedinačnih riječi." (Oxford Dictionary 1999: 705, J.M.)*
>
> "Frazem je leksikalizarana grupa riječi koja se reproducira, a koja ima sintaktičku i semantičku stabilnost i može nositi konotacije, ali čije značenje se ne može izvesti iz značenja njegovih elemenata." (Gläesar, 1998: 125, J.M.)
>
> "Frazemi su jedinice jezika značenjskog karaktera koje se kao cjelina reproduciraju u govornom aktu, raspolažući pri tome najmanje dvjema punoznačnim (autosemantičkim) riječima, od kojih barem jedna upućuje na semantičku pretvorbu jedinice koje, zbog sposobnosti uklapanja u kontekst, poput svake druge riječi, mogu vršiti sintaktičku funkciju u rečenici." (Matešić u Hrustić, 2001: 19)
>
> Pod pojmom frazem podrazumijevamo svezu dviju ili više riječi koja se "ne stvara u govornom procesu, nego se reproducira u gotovu obliku; ima stalan sastav i raspored sastavnica; značenje mu se obično ne izvodi iz značenja sastavnica jer one, ili bar neke od njih, doživljavaju semantičku pretvorbu; uklapa se u rečenicu kao njezin sastavni dio." (Menac, u Pavić, 2009: 60)

Uzimajući u obzir navedene definicije, možemo reći da većina autora definira frazem kao spoj dvaju ili više riječi čije značenje se ne može izvesti na osnovu zbira značenja pojedinačnih elemenata koji čine frazem.

3. Osobine frazema

Frazemi se pojavljuju u širokom spektru konstrukcija. Osobine frazema se mogu naći u literaturi većine autora koji se bave ovim problemom, ali je njihova

* Prevela Jasmina Musić

kategorizacija opisana na drugačiji način. Nunberg, Sag i Wasow (1994: 492-93, 498) navode konvencionalnost, kompozicionalnost, neprozirnost, nefleksibilnost, figurativnost, poslovičnost, neformalnost i afekt. Slične osobine navodi i Zevgoli (2002: 219), međutim, ona konvencionalnost i nepromjenljivost smatra primarnim osobinama, a kompozicionalnost, gramatičnost, figurativnost, neformalnost i afekt sekundarnim osobinama. Mnogi drugi autori (Omazić, 2003; Filmore, Kay i O'Conor, 1996; Pon, Rakovac i Jozić, 2006) koriste relativno istu terminologiju za opis svojstva frazeoloških jedinica. Ono što je interesantno je da se analizom velikog broja ovakvih jedinica došlo do zaključka da su ta svojstava dvojaka, te da se zbog brojnosti frazeoloških jedinica ne mogu jednako primjenjivati na sve frazeme. Jedina osobina koja je okarakterisana kao sveobuhvatna za sve frazeološke jedinice je osobina konvencionalnosti.

3.1. Broj riječi

Frazem se obično definira kao izraz koji se sastoji od dvije ili više riječi, a koje zajedno mogu imati bilo koje značenje koje nije rezultat zbira značenja pojedinih konstituenata tog frazema. Frazemi koje susrećemo u svaodnevnom životu se, uglavnom, sastoje od više riječi:

bogat kao Rokfeler ili *bogat kao Krez* (Lukić),
bujrum Musa kupusa (Lukić),
*cijedi kroz zube (*Lukić),
*čupam pa sadim (*Lukić).

Međutim, u nekih autora moguće je pronaći definicije koje obuhvataju i frazeološke jedinice koje se sastoje samo od jedne riječi (Hocket, Katz i Postal, u Fernando, 1996: 3). Da bismo shvatili o čemu se ovdje radi, možemo uzeti primjer poznatog iluzioniste Davida Copperfielda. On je poznat po tome što prolazi kroz zidove, čini da grupe ljudi nestaju, da se pojavljuje na raznim mjestima, levitira, čita misli itd. Jednom riječju, krši sve konvencionalne postulate i zakonitosti, koje važe za kretanje običnoga čovjeka, gustinu materijala i gravitaciono polje, koje važe u realnom svijetu. Svi oni pojedinci koji imaju slične karakteristike ili su zbog nekog razloga prozvani '*Koperfild*', oslikavat će stvarnog Davida Copperfielda, ali pitanje je da li je to u ovom slučaju metonimija, polisemija ili frazem. Stavovi o ovom pitanju se dosta razlikuju. Prvi stav je da je to jasan primjer metonimije, jer se distinktivne osobine jednog pojedinca prenose na sve ostale pojedince koji na bilo koji način podsjećaju na Davida Copperfielda (Kövecses, 2002: 213-14). Drugo mišljenje je da se u ovakvim slučajevima radi o poredbenim frazemima, odnosno o reduciranoj formi frazema. Posmatrajući navedeni primjer, mogli bismo reći da su oba stava opravdana, ali ne treba izostaviti ni mišljenje da su ovo slučajevi na koje treba gledati kao na riječi koje su dobile

polisemično značenje koje obuhvata ove karakteristike. Primjer nam jasno pokazuje kako osobina frazema da se on sastoji od više od jedne riječi, ne važi za sve frazeološke jedinice, tj. da ova osobina nije njihovo sveobuhvatno distinktivno obilježje.

3.2. Konvencionalnost

Zvegoli (2002: 219), kao i drugi autori (Nunberg, Sag, Wasow, 1994; Fillmore, Kay i O'Conor, 1998), kaže da su ''idiomi konvencionalizirani u smislu da se njihovo značenje ili konvencionalne upotrebe ne mogu u potpunosti predvidjeti (J.M)''. Kako tvrde Nunberg i ostali (1994: 492-93), samo osobina konvencionalnosti se može primijeniti na sve frazeme. Oni smatraju da je konvencionalnost osobina prema kojoj značenje frazema ne može, odnosno ne može u potpunosti biti predviđeno na osnovu poznavanja pojedinih konvencija koje određuju upotrebu njegovih sastavnica kada se nađu u izolaciji tj. u odnosu gdje leksemi ne ovise jedan o drugome. Fernando (1996: 31) navodi da ''...samo izrazi koji su postali konvencionalno okamenjeni u određenom redoslijedu i leksičkoj formi... stiču status frazema i unose se u rječnik...'' (J.M.). Uzmimo za primjer frazem: *Adile sadile* (Lukić). Ovaj frazem se koristi za osobu koja nepotrebno priča vrlo opširno. Za većinu ljudi, a naročito za govornike stranoga jezika, ovaj frazem nema gotovo nikakvo značenje. Jedina stvar koja će, do određene mjere, biti jasna je da se priča o nekom Adilu. Da bi slušalac razumio ovaj frazem, on mora biti dio jezičke zajednice koja je smislila, odobrila i koristila ovaj izraz sa ovakvim značenjem koje je utvrđeno na osnovu nepisane konvencije. Ovaj primjer ukazuje na to da su mnoge frazeološke jedinice uvjetovane kulturom jednog naroda, te da, ukoliko slušalac ne poznaje običaje, tradiciju i historiju naroda koji je skovao frazem, njihova upotreba često dovodi do nesporazuma ili smetnje u komunikaciji.

3.3. Kompozicionalnost

Usvajanje jezika, a samim tim i njegovo razumijevanje, uveliko je zasnovano na principu kompozicionalnosti. Prema ovom principu, ''značenje gramatički kompleksnog izraza može se odrediti na osnovu značenja pojedinih gramatičkih elemenata koji sačinjavaju taj izraz, što obuhvata slijedeće:

a. značenje kompleksnog izraza u potpunosti je određeno značenjem njegovih elemenata;
b. značenje kompleksnog izraza može se u potpunosti predvidjeti na osnovu općih pravila iz značenja elemenata izraza;
c. svaki gramatički element ima značenje koje doprinosi značenju cijele konstrukcije." (Taylor, 2003: 65, J.M.)

Postaje jasno da značenje frazema, u većini slučajeva, nije moguće odrediti na osnovu principa kompozicionalnosti. Po ovom principu, izraz *Damoklov mač* (Lukić) koji ima značenje nesigurnosti koju donosi vlast, interpretirali bismo kao mač koji pripada Damoklu. Dakle, riječi ove frazeološke jedinice ni na koji način ne upućuju na drugo značenje koje ovaj izraz ima. Ovaj, a i mnogi drugi slični primjeri, jasno ukazuju na činjenicu da većina frazema ne podliježe zakonitostima određenim principom kompozicionalnosti. Razmatrajući slične primjere, autori poput Mel'čuka tvrde da je glavna osobina koja karakterizira frazem nekompozicionalnost, odnosno činjenica da frazem ne može biti konstruiran za datu konceptualnu reprezentaciju od riječi ili jednostavnijih fraza u skladu sa općim pravilima datog jezika, nego mora biti skladišten (u mentalni leksikon) i reprodukovan kao cjelina (u Cowie, 1998: 24).

S druge strane, neki autori navode kako su određene frazeološke jedinice kompozicionalne. Nunberg i ostali (1994: 496-97) kažu da su neke frazeološke jedinice kompozicionalne zbog toga što mi elementima frazema pridajemo određena, metaforička značenja. Kao primjer navode frazem *pull the strings* ili u b/h/s jeziku *potegnuti/ povući veze.* U određenim kontekstima, značenje ovog frazema zahtijeva dodatno procesuiranje, odnosno uključivanje metaforičkih ili metonimijskih veza u analizu njegovog ukupnog značenja. Dakle, ovaj frazem interpretiramo pomoću konceptualnih metafora, tako što metaforički preslikavamo značenje *potezanja* na značenje *iskorištavanja* i značenje *veza* na značenje *poznanstava.* Prema tome, neke frazeme je moguće analizirati kompozicionalno, pod uvjetom da upotrebljavamo konceptualne metafore. One nam omogućavaju da shvatimo jedan domen, najčešće apstraktni, u smislu nekog drugog domena, najčešće konkretnog (Lakoff i Johnson, 1980).

Nastavljajući analizu, Nunberg i ostali dolaze do zaključka da svi frazemi nisu kompozicionalni te da je moguće napraviti podjelu na idiomatske kombinacije i idiomatske fraze. Idiomatske kombinacije su one kod kojih elementi imaju određena značenja koja sudjeluju u određivanju cjelokupnog značenja frazema (Nunberg, Sag i Wasow, 1994: 500-01). Za idiomatske fraze oni kažu da su to sve one jedinice kod kojih se značenje ne može utvrditi zbirom pojedinih elemenata frazema. Iz navedenih stavova se vidi da se lingvisti razilaze o ovom pitanju što dovodi do zaključka da ni ova osobina frazema nije sveobuhvatna, odnosno da ne važi za sve frazeološke jedinice.

3.4. Prozirnost

Za frazeološke jedinice na koje se, pri interpretiranju značenja, ne može primijeniti načelo kompozicionalnosti, kaže da su semantički neprozirne. Analizom se došlo do zaključka da je ovo osobina većine frazema:

dva loša ubiše Miloša (Lukić),
eno Suvida (Lukić).

Značenje ovih frazema je: dva osrednja čovjeka mogu nadvladati jačeg i dolazi kiša. Značenje ovih izraza nije transparentno, odnosno semantički je neprozirno.

Analizom se utvrdilo da se ova osobina može podijeliti na stepene prozirnosti, jer postoje i frazemi koji su semantički prozirni, odnosno lahko ih je razumjeti. Cacciari (2008: 563) definira semantičku transparentnost kao ‘’stepen do kojeg značenja riječi koje čine frazem doprinose njegovoj cjelokupnoj interpretaciji’’ (J.M.). Tako ona frazeološke jedinice dijeli u tri grupe:

1. neprozirne frazeme koji se mogu analizirati: frazeme kod kojih je odnos između sastavnica i značenja frazema neproziran, a značenje elemenata frazema ograničava i značenje frazema i njegovu upotrebu:
   otegnuti papke (Lukić);

2. prozirne frazeme koji se mogu analizirati: frazeme kod kojih je odnos između sastavnica i komponenti značenja frazema semantički jasan, jer se njegovo značenje interpretira pomoću konceptualnih metafora:
   nagaziti na tankak led (Lukić);

3. kvazi – metaforičke frazeme (quasi – metaphorical idioms): frazeme kod kojih postoji doslovni referent koji je sam primjer značenja frazema:
   Antigonina ljubav (Lukić).

Međutim, i pored mnogobrojnih analiza i teoretskih pretpostavki, značenje većine frazema nije jednostavno odrediti, upravo iz razloga što su semantički potpuno ili skoro potpuno neprozirni. Sa razvojem kognitivne lingvistike dolazi do nagloga razvoja na polju istraživanja metafora i metonimija koji su zasnovani na domenima i preslikavanjima između i unutar njih. Neki od kognitivnih lingvista (Kövecses, Szabo, Cacciari) su postavili hipotezu da je određeni broj frazema motiviran metaforama ili metonimijama. Ova činjenica otvara široko polje u frazeologiji koje još uvijek nije dovoljno istraženo, a zasigurno predstavlja veliki pomak u shvatanju značenja frazema.

3.5. Fleksibilnost

Frazemi se javljaju se u određenim i vrlo često fiksnim konstrukcijama, koje učimo i ‘skladištimo’ kao cjeline koje ne možemo mijenjati. Kao što je već navedeno, frazeološke jedinice se u govoru reproduciraju u gotovom obliku i ne mogu se mijenjati, inače gube svoje figurativno značenje. Iz ovoga slijedi da su frazeloške jedinice nefleksibilne, ili kako to drugi autori kažu, nepromjenljive, okamenjene ili čvrste konstrukcije. Na primjer, samo *Ahilova peta* može značiti ranjivo mjesto, ne i njegovo koljeno ili ruka. Kada je nešto nepovratno izgubljeno, onda onome tko bi taj gubitak mogao doživjeti, kažemo *piši propalo* (Lukić),

ali ne i zabilježi ili reci propalo. Omazić (2002: 32) tvrdi da su neki frazemi potpuno nepromjenljivi, dok neki dozvoljavaju određene promjene, koje mogu biti leksičke, morfološke i sintaktičke. Moguće je susresti se sa frazemima kod kojih su određeni leksemi zamijenjeni, dodani ili izbačeni, kao i sa frazemima kod kojih je došlo do promjena u vremenu i broju. Istražujući frazeme u njemačkom i hrvatskom jeziku sa komponentom naziva za odjeću, Benzon (2006: 88) otkriva kako postoji veliki broj izraza koji se ne javljaju u samo jednom obliku, već postoje mnoge varijacije. Kao najčešću pojavu ona ističe proširenje i redukciju frazema. Poredeći hrvatske i njemačke frazeme mode, Pavić (2009) također otkriva da su prisutni razni tipovi modifikacije frazema. U ovom smislu, Cacciari (2008: 5635) kaže da je frazem fleksibilniji što je lakše analizirati njegovo značenje. Možemo izvesti zaključak da je i ova osobina skalarna, te da se na jednom kraju nalaze frazemi koji su potpuno okamenjeni, dok su na drugom frazemi koji dozvoljavaju određene promjene.

3.6. Figurativnost

Jedan od osnovnih problema u interpretiranju značenja frazema jeste činjenica da frazemi, pored figurativnog, imaju i svoje doslovno značenje. Frazemi su često temeljeni na metaforama, metonimijama i hiperbolama (Nunberg i ostali, 1994: 492):

k'o muha bez glave (Tanović, 2000: 112).

U određenim slučajevima, tj. kada se frazem procesuira literalno, igra riječima neće biti shvaćena, a doći će vjerojatno i do pogrešnog razumijevanja poruke. Frazemi u većini slučajeva nemaju doslovno značenje ili doslovnog referenta koji se odnosi na konkretne predmete ili odnose. Ovo jasno ukazuje da je njegovo razumijevanje ograničeno na samo jedno, figurativno značenje:

iskupiti grijeh (Tanović, 2000: 111).

Bitno je istaći važnost unikalnih komponenti koje se mogu susresti samo kod određenih frazema. Ovakvi frazemi nisu figurativni:

prodavati zjale.

Postoje i frazemi čije doslovno značenje predstavlja značenje samog frazema:

bez krova nad glavom (Lukić).

Kao ni prethodno navedene osobine, ni ova osobina ne može biti pripisana svim frazeološkim jedinicama. Iako postoje mnogi frazemi koji su figurativni, imamo i mnoštvo onih koji to nisu. Oni su doslovni i lakše ih je razumjeti. Čermák (2007: 20) kaže: ''...osobine koje definiraju frazeme bi se trebale posmatrati kroz njihov višekomponentni karakter, gdje komponenta može pripadati bilo kojem tradicionalnom nivou jedinice sadržajnog jezika, sadržavajući riječi (forme riječi), zavisne rečenice (rečenice) i morfeme''. (J.M.)

3.7. Poslovičnost

Nunberg i ostali (1994: 493) ubrajaju poslovičnost u jednu od karakteristika frazema. Poslovica, u ovom kontekstu, može se definirati kao izreka koja se često ponavlja, a koja opisuje određene društvene, historijske ili kulturološke pojave. Već je spomenuto kako se frazeološke jedinice koriste kako bi se opisale ili objasnile određene situacije, osjećanja, stavovi i mnoge druge pojave. Razlog tome je što su određeni stvarni događaji bili bliski ljudima, pa su ih iskoristili da opisuju i druge, slične situacije, a naročito one apstraktne:

došla Cica na kolica (Lukić).

Međutim, u b/h/s jeziku, za poslovice se smatra da nose neku životnu mudrost ili određenu pouku. Uzmemo li u obzir ovakvu definiciju poslovice, možemo reći da mnoge b/h/s frazeme ne odlikuje poslovičnost:

promoliti nos.

Čini se kao da su frazemi poredani na skali poslovičnosti, a samo oni frazemi sa vrha skale opisuju određene situacije na osnovu već neke poznate i prenose neku narodnu pouku.

3.8. Formalnost

Frazemi su uglavnom povezani sa neformalnom upotrebom jezika (Nunberg i ostali, 1994: 493). Oni se najčešće koriste u svakodnevnom neformalnom govoru, filmovima, novinama i knjigama. Korpus frazema u tekstnoj verziji intervjua pokazuje da je jedna trećina frazema neformalna (Jozić i ostali, 2006: 160). Mogući razlog za takvo mišljenje je česta upotreba specifičnih riječi da se opiše nešto drugo, a naročito na duhovit način, kao npr. *otegnuti papke* za umrijeti. Međutim, autori poput Zevgoli navode da postoji i veliki broj frazeoloških izraza koji su formalni, što pokazuje formalan odnos govornika sa slušaocem. Često se koriste u javnim govorima i zvaničnim pismima, dok neki od formalnih frazema obuhvataju arhaične ili neobične riječi (2002: 221). Istražujući tekstnu verziju intervjua posvećenih političkim temama, Jozić i ostali (2006: 160) otkrivaju da veliki broj frazema ima i svoja formalna stilska obilježja. Na osnovu različitih stavova autora, može se donijeti zaključak da ni osobina formalnosti nije sveobuhvatno pravilo za sve frazeološke izraze.

3.9. Afektivnost

Nunberg i ostali (1994: 493), kao i Zevgoli (2002: 219) navode afekt kao jednu od osobina frazeoloških jedinica. Frazeme često koristimo da opišemo emocionalno stanje, sreću, tugu, radost, razočaranje. Upotreba specifičnih riječi koje

čine frazem ostavlja određeni dojam na slušaoca, jer kao što je već spomenuto, frazemi su vrlo izražajni i prizivaju mnoštvo slika u našem umu:

na sedmom nebu.

Ovakvi frazeološki izrazi zahtijevaju posebnu konceptualnu obradu koja, u većini slučajeva, od slušatelja zahtijeva preslikavanja i povezivanja mnogih osobina između pojedinih konstituenata frazeološke jedinice da bi se došlo do ukupnog značenja. Ovakva obrada je sama po sebi je subjektivna i odražava samo stanje slušaoca, jer on, prilikom procesuiranja ovakvog frazema, mora uključiti sva ona znanja vezana za pojedine konstituente datog frazema. Također, ukoliko slušalac dovoljno ne poznaje frazem i njegove konstituente, može se desiti da on neće izazvati skoro nikakav efekt. U ovom slučaju, on više odražava stanje govornika. Za prvi slučaj, možemo navesti primjer:

Ezopovski jezik (Lukić).

Ovaj frazem ima značenje da neko koristi alegoričan način izražavanja. Ovako izrečen, on će slušaoca koji nije čitao Ezopova dijela i nije upoznat sa njegovim načinom izražavanja, zbuniti i neće ostvariti skoro nikakav utjecaj.

3.10. Gramatičnost

Zevgoli (2002: 219) navodi kako je jedna od osobina frazema njihova gramatičnost. S obzirom da jedna skupina frazema prati gramatička pravila, a druga ne, Filmore i ostali (1998: 4–5), kao i Nunberg i ostali (1994: 515) frazeme dijele na dvije grupe:

a. gramatične frazeme - frazeme kod kojih je gramatička struktura pravilna:
   mač sa dvije oštrice (Tanović, 2000: 111),

b. ekstragramatične frazeme - frazeme čija gramatička struktura nije zasnovana na pravilima gramatike, koje stoga možemo zvati negramatičnim frazemima:
   uzeti se u pamet (Tanović, 2000: 122).

Kao i većina ostalih karakteristika, i ova je dvojaka, jer dok su neki frazemi potpuno gramatički skovani, mnogi drugi to nisu.

4. Zaključak

Iako se veliki broj lingvista bavio problematikom utvrđivanja osobina frazema, još uvijek ne postoji jasno utvrđena definicija frazema. Jezik je dinamičan, a frazem se širi i razvija kroz sve društvene sfere. Ova činjenica znatno otežava donošenje sveobuhvatne definicije koja bi odredila frazem i dala mu mjesto koje on u lingvistici zaslužuje. Vidjeli smo da postoje neslaganja u broju riječi koje čine

frazeološku jedinicu. Dok mnogi autori pod frazemom smatraju spoj dvije ili više riječi, postoje i autori koji smatraju da se frazem može sastojati i od samo jedne riječi. Neki frazemi su kompozicionalni, dok s druge strane imamo i mnogo onih koji to nisu. I dok su neki frazemi semantički neprozirni i nemogući za razumjeti, drugi se lahko interpretiraju i imaju doslovno značenje. Poslovičnost odlikuje većinu frazema, ali ima i onih kojima to ne možemo pripisati. Mnogi frazemi su neformalni, ali postoji veliki broj onih koji se koriste i u formalnom jeziku, naročito jeziku političara koji žele ostvariti određeni utjecaj na svoje slušaoce. Dok su neki frazemi potpuno gramatički pravilni, drugi se javljaju u čudnim, negramatičnim konstrukcijama. Mnoge karakteristike frazeoloških jedinica su skalarne, a dok se jedni frazemi nalaze na vrhu skale fleksibilnosti, drugi su smješteni negdje između, ili čak na dnu te skale. Zbog svega ovoga može se jasno vidjeti zašto je definiciju frazema skoro nemoguće utvrditi i smatrati je sveobuhvatnom. Jedina osobina koja je zajednička za sve frazeme je konvencionalnost, a sve ostale se mogu primijeniti samo na određeni broj frazema. S obzirom da je jezik živa materija koja je pod stalnim promjenama, moguće je da će određeni frazemi koji su potpuno nefleksibilni postati fleksibilni, te će se krajevi ovih skala poništiti. Možda ćemo neke negramatične frazeme poptuno izbaciti iz upotrebe, a skovati neke nove, potpuno gramatične. Možda će figurativna upotreba određenih riječi frazema dovesti do njihove polisemije, te tako više neće biti figurativni. Na kraju, možemo reći da, zbog kompleksnosti frazeoloških jedinica, na budućim generacijama lingvističara ostaje teret određivanja jasnih granica frazeologije i frazema kao specifičnih pojava u jeziku.

Literatura

Benzon, Ivana (2006.) "Pridruživanje frazema koji sadrže nazive za odjeću konceptualnim poljima" *Fluminesia*, 18:2, 85-114

Cacciari, Christina (2008). ''Figurative Thought and Figurative Language, Cognitive Psychology of''. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Elsevier Science Ltd.

Cowie, Anthony Paul (1998). *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*. New York: Oxford University Press

Čermák, František(2007). *Idioms and morphology* u Harald Burger, Dmitrij Dobrovol'skij, Peter Kühn, and Neal R. Norrick Eds. *Phraseology: An International Handbook of Contemporary Research Vol. 1*. Berlin: Walter de Gruyter

Fernando, Chitra (1996). *Idioms and idiomaticity,* Oxford: Oxford University Press

Filmore, Charles J., Kay, Paul, O'Connor, Mary C. (1988). "Regularity and Idiomaticity in Grammatical Constructions: The Case of Let Alone". *Language,* 60:3, 521-538

Gläesar, Romarie (1998) In Cowie The Stylistic Potential in of Phraseological Units in the Light of the Genre Analysis in Phraseology: Theory, Analysis and Applications edited by A. P. Cowie

Hrustić, Meliha (2001). *Kontrastivna analiza frazeoloških izraza sa komponentom kopf / glava u njemačkom i b/h/s jeziku*, Tuzla: Doo "OFF – SET"

Jozić, Ivana, Pon, Leonard, Rakovac, Alisa (2006). "Pragmatički i značenjski elementi frazema u tekstnoj vrsti intervju". *Jezikoslovlje,* 7:1-2, 153-171

Kövecses, Zoltán (2002). *Metaphor: A Practical Introduction*. New York: Oxford University Press

Kövecses, Zoltán, Szabo, Peter (1996). "Idioms: A View from Cognitive Semantics". *Applied Linguistics,* 17, 326-355

Lakoff, G., Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago, London: The University of Chicago Press

Lukić, Zlatko. *Bosanska sehara,* 2. izdanje u rukopisu, sa odobrenjem autora

Nunberg, Geofrey, Sag, Ivan A., Wasow, Thomas (1994). "Idioms" *Language,* 70: 3, 491 – 538

Omazić, Marija (2002). "O poredbenom frazemu u engleskom i hrvatskom jeziku". *Jezikoslovlje* 3:1-2, 99 – 129

Omazić, Marija (2003) *Modifications of Phraseological Units in English,* Zagreb

Oxford Dictionary (1999). Oxford: Oxford University Press

Pavić Pintarić, Anita (2009). "Modifikacije frazema u hrvatskom i njemačkom jeziku mode". *Jezikoslovlje*, 10:1, 59 – 72

Tanović, Ilijas, (2000). *Frazeologija bosanskog jezika*, Zenica: Dom štampe

Taylor, John (2003). *Lingusitc Catgorization*, Oxford: Oxford University Press

Zevgoli, Sofia (2002.) Selecting Idioms to Enrich Modern Language Teaching. U: *Aspects of Modern Language Teaching in Europe*, Gewher, Wolf. London: Taylor & Francis e-Library

Marija Jokić

Kontrastivna analiza frazema sa komponentom "eye"/ "oko"

1. Uvod

Cilj ovoga rada je analiza skupine frazema koji sadrže komponentu "eye"/"oko" u svojoj strukturi kako bi se kroz kontrastivni pogled uočile sličnosti ili promjene u značenju između tih frazema u engleskom i u b/h/s jeziku. Kako bismo pravilno analizirali datu skupinu, razmatrat će se definicija frazeologije i njen historijski razvoj, kao i sami pojam frazema. Fokus će biti stavljen i na osobine frazema.

> "Frazeologija je razina jezika na kojoj je vjerojatno najočitiji način na koji se metaforičkim prijenosom značenja stvara jezična slika svijeta." (Hrnjak, 2009, 197)

Frazem možemo definirati na sljedeći način: "Frazem je višečlana jezička jedinica koja se u govoru **uvijek koristi kao cjelina** (grč. phrasis=izraz), tj. na isti način, uvijek isti sastav leksema (riječi). " (sstk.skole.t-com.hr/tin/Predmeti/Hrvatski/jezik4.doc)

Jezik je kompleksna cjelina u kojem je igra riječi nepresušni izvor mašte pa time i uvijek novih kreacija. U radu ćemo vidjeti koliko su leksemi bitni i koliko bi i najmanje promjene mogle dovesti do potpuno novoga značenja ili jednostavno pobiti već postojano.

Frazeološka disciplina predstavlja umjetnost kombiniranja riječi, sličnost ili različitost dva jezika, a možemo reći kako umjetnost leži i u tehnikama i spretnosti kombiniranja.

2. Šta je frazeologija?

Frazeologiju možemo smatrati "dijelom jezikoslovlja koji se bavi frazemima (frazeologizmima) odnosno stalnim svezama riječi u kojima je jedna ili više sastavnica izgubila svoje osnovno značenje."

(http://www.superknjizara.hr/index.php?page=knjiga&id_knjiga=21681)

Menac tvrdi kako je ova grana jezika relativno mlada i zanimljiva kao područje istraživanja i kako predstavlja veliki izazov mladim lingvistima što je stavlja u središte interesovanja današnjega rada na razvitku jezične znanosti.

(http://www.superknjizara.hr/index.php?page=knjiga&id_knjiga=21681)

Hrustić se također slaže s ovom tvrdnjom navodeći period njenog utemeljenja: "Ruski lingvisti su već krajem 19. stoljeća počeli da određuju poseban status frazeološke jedinice u okviru spoja riječi, te su na taj način stvorene pretpostavke za samostalan razvoj ove discipline u 20. stoljeću." (2001, 6). Kao prekretnica u razvoju (2001, 7) naveden je rad V. Vinogradova koji ovu granu jezika utemeljuje neovisno i time stvara temelj za njeno buduće proučavanje.

> *"Priznanje frazeologije kao akademske discipline u okviru lingivistike- sami termin kao i pridjev "frazeološki" reflektira upotrebu lingvista Istočne Europe je evidentno ne samo kroz obimno i raznoliko istraživanje, nego i kroz objavljivanje nekoliko specijaliziranih rječnika koji prikazuju jednu ili drugu teoretsku perspektivu."*[1] Cowie (2001, 2)

Istraživanja na području ruske lingvistike nisu imala prodor u zapadnoj Europi, a Pilz 1978. godine kao razlog tome navodi frazeologiju kao disciplinu koja je još uvijek u mraku kada je u pitanju navedeno područje te da je njeno osamostaljenje priznato samo na polju ruske lingvistike. On dalje inzistira na priznavanju te lingvističke discipline, što rezultira mnogobrojnim promjenama i njezinim napredovanjem. Kao dokaz je razvoj kontrastivne frazeologije te različtih dvojezičnih frazeoloških rječnika, kao i pojavljivanje Thesaurusa (2001, 8). Thesaurus može biti definiran kao "rječnik koji sadrži izraze ili informacije o određenom konceptu ili kombinaciji polja: posebno; rječnik koji sadrži riječi i njihove sinonime."[2] (Merriam Webster online dictionary)

Kao rezultat ovakvoga pogleda na frazeologiju u zapadnoeuropskoj lingvistici, navodi se njezino racionalizirano promatranje stvari, pa i jezika u tom slučaju gdje je sve logički ostvareno i ne bi trebalo prelaziti granice očiglednoga. Frazeologija, kao dio lingvistike koji je u svojoj srži apstraktno tijelo i gdje su riječi oruđe za stvaranje novog značenja, nije se uklapala u ovaj koncept, pa je krajnji ishod bio njen kasniji razvoj u ovom dijelu Europe. (Hrustić, 2001, 9)

---

[1] "Recognition of phraseology as an academic discipline within linguistics- the term itself, like the adjective 'phraseological' reflects Eastern Europe usage-is evident not only from vigorous and widespread research, but also from the publication of several specialized dictionaries, reflecting one theoritical perspective or another."

[2] "a book of words or of information about a particular field or set of concepts; especially : a book of words and their synonyms"

Granger i Maunier (2008, xv) navode kako frazeološka disciplina ne pravi jasnu granicu između gramatike i semantike, nego im prilazi s različitih aspekata i kao takva je proglašena nepodobnom.

> "*Prateći značajan rast naučnog interesovanja i rada u proteklih 20 godina, posebno u Zapadnoj Europi, kao i u SADu, frazeologija je postala veliko polje primijenjenog istraživanja zapadnoeuropske lingvistike, što je bila, puno prije, u Sovjetskom Savezu i drugim zemljama Istočne Europe."*[3] (Cowie, 2001, 1)

Kada je u pitanju b/h/ s lingvistika, Hrustić s određenom dozom razočarenja tvrdi kako je istraživanje na ovom polju vezano skoro u potpunosti za prijeratni period, dok je trenutno znatno zapostavljeno. Navodi djelovanje I. Tanovića kao jednog od važnijih u bliskoj budućnosti te zaključuje kako budućnost razvitka na frazeološkim poljima leži u kontrastivnoj analizi gdje se uz pomoć tradicije razvitka jednoga jezika, kada je u pitanju ova tema, može raditi na razvitku ove lingvističke discipline. (2001, 16)

3. Pojam i definicija frazema

"Frazemi predstavljaju skupove leksema koji prevodiocima često zadaju glavobolju jer ne samo da značenje frazema nije jednako zbiru njegovih sastavnica, nego značenje frazema uveliko ovisi i o kulturi i historiji nekog jezika." (Jahić, 2008, 1) Možemo reći: "Frazemi su višečlane jezične jedinice koje se u govornom aktu uvijek reproduciraju kao cjelina. Primjerice, frazem trn u peti znači biti nekome na smetnji."

(http://vijesti.gorila.hr/gorilopedija/lifestyle/knjizevnost/frazemi_u_hrvatskom_jeziku)

Postoji nekoliko uvjeta koje ove jezične jedinice moraju ispuniti kako bi se zvale frazemima, a sastoje se od povezanosti leksema jednog frazema, pa ako dolazi do ispuštanja određene riječi, tu jedinicu više ne možemo zvati frazemom i ona gubi značenje. Drugi uvjet kaže kako riječi moraju biti punoznačnice, a treći objašnjava kako jedan od leksema unutar frazema mora odbaciti svoje značenje kako bi frazem oblikovao svoje. Na kraju, novonastali frazem mora biti u mogućnosti obavljati sve sintaksičke funkcije u rečenici.

(http://vijesti.gorila.hr/gorilopedija/lifestyle/knjizevnost/frazemi_u_hrvatskom_jeziku)

[3] "Following a steady growth of scholarly interest and activity over the past twenty years, chiefly in Western Europe, but also in the USA, phraseology has now become the major filed of pure and applied research for Western linguistics that it had, much earlier, for scholars in the former Soviet Union and other countries of Eastern Europe."

Navedenim pojednostavljenim rješenjem možemo donekle dočarati sliku stvarne definicije i funkcije frazema u jeziku. Svojom funkcijom zaista zaslužuju biti nazvani umjetnošću jer kroz igru riječi stvaraju značenje.

Postoji nekoliko rasprava o pojmu frazema i treba li frazeološku jedinicu zvati tako ili je kategorizirati kao frazeologizam, kao što tvrdi veliki broj njemačkih autora. Autori kao što su J. Matešić i M. Popović, kada je u pitanju b/h/s govorno područje, upotrebljavaju termin fazem, iako je on veoma precizno definiran kao takav i na neki način dovodi do straha od upotrebe, upravo zbog te svoje preciznosti. (Hrustić, 2001, 17)

Kada su u pitanju engleski i američki lingvisti, susrest ćemo se s pojmom idioma te idiomatike koja je jednaka nazivu frazeologija pa "U radovima koji se bave frazeologijom u b/h/s jeziku se pored pomenutih frazeologizam i frazem upotrebljavaju i termini kao što su idiom, idiomatska fraza, ustaljena fraza, frazeološki obrt, frazeološki izraz (konstrukcija), ustaljeni obrt." (2001, 18)

Osvrnut ćemo se na definiranje pojma frazem ili frazeološke jedinice ili pak frazeologizma, kako je prihvatljivo u njemačkoj lingvistici. Postoji nekoliko definicija i sve variraju u upotrebi ovog izraza, do koje mjere on stvara jedinstvo, te kako funkcionira u rečenici. (2001, 20)

> *"Frazeološki izrazi neizostavan su dio svakodnevne komunikacije, jer govorniku pružaju neiscrpne mogućnosti slikovitog izražavanja. Značenje frazeološkog izraza dade se uvijek izreći i na kakav drugi način, ali ne tako sažeto, slikovito i jednako snažno. Zahvaljujući njima komunikacija je oslobođena suhoparnosti i jednoličnosti."* (Benzon, 2006, 85)

Iako područje djelovanja ovog rada ne obuhvata kognitivnu lingvistiku u najužem smisli, ona je njegov neizostavan dio s obzirom da se bavi ljudskim umom.

> "Kognitivna lingvistika frazeme promatra kao psiholingvističke jedinice pohranjene unutar tzv. "mentalnog leksikona". Mentalni leksikon predstavlja mrežu raznovrsnih pojmovnih jedinica koje su uredno pridružene jednom, a nerijetko i većem broju konceptualnih područja, formiranih na osnovi izvanjezičnih kriterija, tj. čovjekova znanja o svijetu." (2006, 91)

Hrustić (2001, 20) zaključuje: " [...] usvojiti postavku da su u pitanju jedinice značenjskog karaktera koje se sastoje od najmanje dvije autosemantičke riječi, od kojih je barem jedna doživjela semantičku transformaciju i koje se kao cjelina reproduciraju u jeziku."

3.1. Osobine frazema

Kada govorimo o osobinama frazema potrebno je ponovo naglasiti kako se u središte proučavanja stavlja definicija i pojam frazema, pri čemu je jako teško de-

finirati pojam frazema. Prema Hrustić (2001, 19), širina ovog određivanja doseže do definicije koja obuhvata frazeme kao spojeve "od najmanje dvije riječi koji se u procesu govora reproduciraju u gotovom obliku."

Broj i naziv osobina frazeološke jedinice variraju od jednog do drugog autora. Većina će se složiti kada je u pitanju nekoliko osobina datog spoja ali uz učestalo navedene, možemo susresti i mnoge ne tako često uključene u proces definiranja:

> *"U literaturi se navode mnogobrojne osobine koje karakterišu frazeološku jedinicu: stabilnost, idiomatičnost, reproduktivnost, nepredvidivost, slikovitost, ekspresivnost, metaforizacija, semantička transformacija (desemantizacija), nemogućnost modeliranja, osobenost unutrašnje forme, konotacija, odvojena tvorba, varijabilnost itd."* (Hrustić, 2001, 20)

Prema Hrustiću i drugim autorima (Benzon, /2006, 87/ i Fleischer -kako navodi Hrustić) možemo istaći nekoliko osobina frazema:

- idiomatičnost,
- stabilnost,
- reproduciranje.

3.1.1. Idiomatičnost

"Idiomatičnost je osobina koja obilježava svaki frazeološki fenomen u manjoj ili većoj mjeri, a predstavlja izmjenu značenja barem jedne od komponenti koje čine frazem." (2001, 21)

"Idiomatskim se smatra spoj riječi u kojem suma značenja pojedinih komponenti nije jednaka zbiru značenja cjelokupnog izraza." (2001, 141)

Sve komponente jedne frazeološke jedinice mogu promijeniti svoje značenje kada se nađu u ovoj cjelini. Također treba spomenuti kako idiomatičnost varira od djelimične do potpune pri čemu "nijedna komponenta nije sačuvala svoje konkretno značenje, nego izraz kao cjelina ima sasvim novo značenje, tako da tu možemo govoriti o potpunoj idiomatičnosti." (2001, 22)

Burger (2007, 719) se slaže kako pojedinačne riječi, upotrijebljene u izrazu koji nazivamo frazem, poprimaju drugo značenje, možemo čak i reći kako "doprinose nekom višem cilju".

Idiomatičnost je jedna od najvažnijih osobina frazeološkog spoja.

3.1.2. Stabilnost

Kao posljedica idiomatičnosti javlja se osobina koja predstavlja frazem kao cjelinu sa skoro potpunom nemogućnošću mijenjanja njegovih dijelova

ili komponenti. “U mnogobrojnim slučajevima nikakva zamjena nije moguća, što je posljedica strukturno-semantičke stabilnosti frazeološkog spoja riječi. Značenje određenog frazema vezano je za kombinaciju konkretnih leksičkih jedinica u njemu.” (Hrustić, 2001, 23)

Burger (2007, 772-773) također objašnjava ovaj fenomen kroz analizu frazema u korejskom jeziku i navodi nekoliko konstatacija koje treba uzeti u obzir kada gledamo tzv. “slobodne spojeve” te “povezane spojeve riječi”.

Stabilnost oslikava čvrstinu povezanosti riječi u frazeološkoj jedinici pri čemu ne postoji skoro nikakva tolerancija prema promjenama.

Citirajući Fleischera, Hrustić (2001, 24) navodi kako stabilnost sadrži još neke aspekte: frazeološki vezane riječi (unikalne komponente), sintaksičke morfološko-flektivne anomalije te stabilnost neidiomatičnih komponenti.

3.1.3. Reproduciranje

Reproduciranje, reproduktivnost ili leksikaliziranje obuhvata: “Leksikaliziranje sintaksičkih konstrukcija znači da se ti strukturni spojevi ne “produciraju” u govoru, nego se “reporoduciraju” kao gotove leksičke jedinice, te se i ponašaju kao samostalni nosioci značenja- kao samostalne i punoznačne riječi.” (2001, 30)

Ova, posljednja osobina frazema zaokružuje prethodne dvije jer objašnjava sposobnost frazema da bude promatran kao cjelina tj. kao jedna riječ jer se tako ponaša u rečenici i ima takvo značenje.

Bitno je napomenuti kako se određena frazeološka jedinica može klasificirati takvom na osnovu sve tri spomenute osobine, a ne samo jedne.

4. Kontrastivna frazeologija

U ovom radu posmatrat ćemo pojam kontrastivne frazeologije i pojam ekvivalentnosti. Granger i Meunier (2008, 194) promatraju pojam “kontrastivno” kada je u pitanju analiza dva jezika te navode kako se analiza može fokusirati na sličnosti i razlike ili samo razlike.

Kontrastivna frazeologija je jako mlada disciplina koja je svoj značajniji razvitak doživjela u zadnjih 20 godina zajedno s porastom potrebe uvođenja frazeloške discipline u školske klupe kako bi učenici što bolje vladali korištenjem frazeoloških izraza, ne samo u maternjem, nego i u stranom jeziku. Cilj je uspješno vladanje upotrebom frazema stranog jezika te otklanjanje negativnog utjecaja maternjega jezika kao što je stvaranje nepostojećih konstrukcija. (Hrustić, 2001, 142)

4.1. Ekvivalentnost

Jedno od bitnih obilježja kontrastivnog polja frazeologije je tzv. ekvivalencija jer je "jako važna podjela na različite tipove ekvivalenata i na frazeme koji se opisno prevode na dati jezik." (2001, 143)

Ekvivalencija može biti:

- potpuna ekvivalentnost,
- ekvivalentnost sa morfosintaksičkim razlikama,
- ekvivalentnost sa leksičkim razlikama,
- ekvivalentnost sa morfosintaksičkim i leksičkim razlikama,
- nulta ekvivalentnost.

Možemo također navesti karakterizaciju ekvivalencije koju Jahić (2008, 4) preuzima od Milić:

- frazemi s potpunom podudarnošću na planu izraza i sadržaja,
- frazemi s djelomičnom podudarnošću na planu izraza i potpunom na planu sadržaja,
- frazemi s potpunom podudarnošću na planu sadržaja i različitim planom izraza (u - bosanskom jeziku nema sastavnice *heart/srce*),
- frazemi koji se ne mogu prevesti drugim frazemom tzv. "lažni prijatelji" tj. frazemi koji se podudaraju na planu izraza, ali ne na planu sadržaja.

Vratit ćemo se na tipove ekvivalentnosti koje navodi Hrustić (2001, 143) jer će nam oni biti potrebni u kontrastivnoj analizi primjera koja slijedi.

4.1.1. Potpuna ekvivalentnost

Potpuna ekvivalentnost bitno obuhvata frazeme iz dva različita jezika koji se poklapaju na morfosintaksičkom i na leksičkom polju. Njihovo značenje se prenosi iz jednog u drugi jezik bez teškoća jer se u potpunosti poklapaju pa tako ne postoji ni opasnost od pogrešnog transfera.

4.1.2. Ekvivalentnost sa morfosintaksičkim razlikama

Ovaj tip ekvivalentnosti podrazumijeva poklapanje frazema na leksičkom polju, a do određenih razlika dolazi kada je u pitanju morfosintaksička strana. Hrustić (2001, 143) objašnjava kako: "Jezici obično upotrebljavaju različite padeže, ili različit broj, što često zavisi i od valencije glagola."

4.1.3. Ekvivalentnost sa leksičkim razlikama

Za razliku od prethodna dva tipa ekvivalentnosti, ovdje imamo slučaj kada frazemi dijele istu morfosintaksičku strukturu, kao i samo značenje, ali se ne poklapaju na leksičkom planu. Kao i prethodni tip, ovaj također ne zadovoljava kriterij potpune podudarnosti i zato ne može pripasti skupini najzahvalnijih tipova ekvivalencije.

4.1.4. Ekvivalentnost sa morfosintaksičkim i leksičkim razlikama

Do sada smo se fokusirali na ekvivalentnost uz određeni tip razlike, a ova vrsta obuhvata različitost na morfosintaksičkom i leksičkom polju. Bitno je navesti kako frazemi koji pripadaju ovoj skupini nose isto semantičko određenje, ali kriju razliku kada su u pitanju gore navedena dva polja.

4.1.5. Nulta ekvivalentnost

Za razliku od prvog tipa ekvivalentnosti, koji je u potpunosti oslobođen poteškoća kada je u pitanju kontrastivna analiza frazema iz dva jezika, nulta ekvivalentnost podrazumijeva potpuno neslaganje na velikom broju polja. U velikom broju slučajeva, frazemi će se prevesti opisno, zbog nedostatka ove osobine u bilo kojoj sferi.

5. Korpus

Fokus rada će biti usmjeren prema kontrastivnoj analizi frazema s komponentom “eye”/”oko” u engleskom i u b/h/s jeziku. Prema modelu podjele ekvivalentnosti koji smo predstavili u prethodnom poglavlju, prijevodom s jednog na drugi jezik će se analizirati frazemi s ciljem određivanja njihove pripadnosti jednoj od ovih skupina. Analiza pokušava obuhvatiti jednak broj frazema u svakoj skupini, iako to u velikoj mjeri ovisi o dinamičnosti dvaju jezika i određenoj vrsti frazema, tj. komponenti koju sadrže u svom korijenu.

Prvo ćemo se baviti frazeološkim izrazima gdje možemo vidjeti potpunu ekvivalentnost, koja je najzahvalnija kada je u pitanju ova analiza. Zatim, prolazeći kroz tri naredna tipa ekvivalentnosti, doći ćemo do nulte kategorije gdje dva frazema pripadaju dvjema potpuno različitim skupinama kada je u pitanju njihovo značenje.

Promatran je 31 frazeološki izraz. Od toga u poglavlju potpune ekvivalentnosti imamo 6, u dijelu ekvivalentnosti sa morfosintaksičkim razlikama 4, poglavlje ekvivalentnosti s leksičkim razlikama obuhvata 3, a kada je u pitanju

ekvivalentnost sa morfosintaksičkim i leksičkim razlikama imamo 11 frazema, što ujedno predstavlja i najveću skupinu u klasifikaciji. Na kraju, nulta ekvivalentnost obuhvata 7 frazeoloških jedinica u oba jezika.

5.1. Potpuna ekvivalentnost

- an eye for an eye (and a tooth for a tooth)- oko za oko/ zub za zub (Bujas, 2005, 296)

If you murder someone you deserve to die. An eye for an eye. (Cambridge Idioms Dictionary, 2006, 125)

Ako ubiješ nekoga zaslužuješ da umreš. Oko za oko.

Ovaj frazem vodi porijeklo iz Biblije.[4]

- to have an eagle eye- imati oko sokolovo (Bendow, 2006, 65)

He has an eagle eye and will easily spot the tinniest error in any text.

On ima oko sokolovo i uočit će i najmanju grešku u bilo kojem tekstu.

- cast your eye on somebody/something- baciti oko na nekoga/ nešto (2006, 65)

When the Napoleon cast his eye on Russia little did he know that that was the beginning of his end.

Kada je Napoleon bacio oko na Rusiju nije znao kako će to biti početak njegovoga kraja.

- have an eye for something- imati oko za što (2006, 65)

Antique dealers have an eye for valuable objects. They do not need much time to spot what they are looking for.

Trgovci antikvitetima imaju oko za vrijedne stvari. Ne treba im puno vremena da uoče ono što traže.

- squeeze through the eye of the needle- provući se kroz ušicu igle (2006, 65)

I scored very low at the test, enough to squeeze through the eye of a needle.

Postigao sam jako nizak rezultat na testu, dovoljno da se provučem kroz ušicu igle.

[4] Cambridge Idioms Dictionary

- with the naked eye- golim okom (2006, 66)

The Gobi Desert is such a a prominent structure on earth that astronauts say they can see it with the naked eye from space.

Pustinja Gobi je tako istaknuta struktura na zemlji da astronauti kažu kako se može vidjeti golim okom.

Kao što možemo vidjeti iz primjera, potpuna ekvivalentnost podrazumijeva poklapanje kada je u pitanju odabir riječi, njihova upotreba u sklopu frazema, padež, tj. sve morfosintaksičke i leksičke osobine kod dvije frazeološke jedinice. Ako pogledamo frazem *an eye for an eye/ oko za oko* možemo vidjeti kako glavni dio te jedinice čini identični leksem u oba jezika, a također možemo primijetiti poklapanje kada su u pitanju broj i padež. Da zaključimo, potpuna ekvivalentnost zahtijeva dva frazema iz dva različita jezika koji imaju jednaku strukturu i značenje.

5.2. Ekvivalentnost sa morfosintaksičkim razlikama

- keep an eye on someone or something- držati na oku koga, što (2006, 65)

When you are a leader in any field you have to look at what your competitors are doing, and keep an eye on future developments.

Kada ste vođa na bilo kojem polju, morate pratiti šta vaši takmičari rade i držati na oku budući razvoj.

I asked a lady to keep an eye on my suitcases while I went to the information counter.

Zamolio sam damu da drži na oku moje kofere dok saznam potrebne informacije.

- look someone in the eye- pogledati koga u oči (2006, 65)

I was so ashamed I just could not look her in the eye.

Bio sam tako posramljen da je nisam mogao pogledati u oči.

- see eye to eye with someone- gledati istim očima na koga/ što (2006, 65)

As a Libra girl, you would definitely see eye to eye with a Libra guy, so do not expect any major disagreements.

Kao djevojka koja je vaga u horoskopu definitivno ćete gledati istim očima na stvari kao i momak istog horoskopskog znaka, pa ne morate očekivati neke velike sukobe.

- to look with another eye on- gledati drugim očima na (Bujas, 2005, 296)

Morfosintaksičke razlike između dva frazema ogledaju se u upotrebi različitoga prijedloga, padeža ili broja imenice, dok se značenje semantički poklapa. Frazem *keep an eye on someone or something/ držati na oku koga/što* u suštini izražava isto značenje, ali dok u engleskom jeziku nemamo padeže, bar ne u istom smislu kao što je to u b/h/s jeziku, ekvivalent ovog frazema nosi razliku u upotrebi prijedloga *na* uz imenicu *oko* koja više nije u nominativnom obliku, kao što je to slučaj u engleskom jeziku, nego prelazi u dativ. Ovaj tip ekvivalentnosti otvara polje kontrastivnoj analizi kada je u pitanju morfosintaksička sfera.

5.3. Ekvivalentnost sa leksičkim razlikama

- to be in the eye of the storm- biti u žarištu/ biti u središtu zbivanja /izravno uključen (2006, 65)

The U.S. company Enron was in the eye of the storm in the accounting scandal that shook the country.

Američka kompanija Enron je bila u središtu zbivanja kada je u pitanju skandal koji je potresao zemlju.

- to be in the public eye/ to be out of the public eye- biti prisutan u janosti/ biti odsutan iz javnosti (2006, 65)

The minister resigned three years ago and has been out of the public eye ever since.

Ministar je dao ostavku prije tri godine i od tada je odsutan iz javnosti.

- to catch somebody's eye- uloviti čiji pogled (2006, 65)

I cannot get the waitress to come to our table. I cannot catch her eye.

Ne mogu nikako natjerati konobaricu da dođe za naš stol. Ne mogu joj uloviti pogled.

Karakteristično za ovaj tip ekvivalentnosti je upotreba različite leksike u frazemima dva jezika. Kao i kada je u pitanju prethodna vrsta ekvivalentnosti, imamo isto semantičko značenje, ali frazeološka jedinica jednog jezika se razlikuje od iste u drugom po upotrebi riječi unutar datoga frazema. Kao primjer možemo uzeti frazem *to catch somebody's eye/ uloviti čiji pogled* gdje možemo primijetiti kako je leksem *eye/oko* kao svoj ekvivalent u b/h/s jeziku dobio leksem *pogled.* Zaključujemo kako je i ekvivalentnost sa leksičkim razlikama

isto tako plodno tlo kontrastivne analize kao što je to slučaj i s prethodnim tipom ekvivalentnosti.

5.4. Ekvivalentnost sa morfosintaksičkim i leksičkim razlikama

- cast an eye over something/ run your eye over something- baciti pogled na što/ preletjeti što očima (2006, 65)

Mother aylways used to cast an eye over my school essays before I turned them in to the teacher.

Mama je imala običaj baciti pogled na moje eseje prije nego ih predam profesorici.

Would you mind casting your eye over my essay and giving me your comments? (Cambridge Idioms Dictionary, 2006, 125)

Možeš li molim te baciti pogled na moje eseje i reći svoje mišljenje?

-to catch somebody's eye- zapeti za oko/ uhvatiti pogled (Bujas, 2005, 296)

A young attractive man caught her eye. She thought for a second, then walked up to him and said hello.

Mlad, privlačan muškarac joj je zapeo za oko. Razmislila je na trenutak, a potom mu prišla i pozdravila se.

- keep your eye on the ball- budnim okom pratiti igru (Bendow, 2006, 65)

In the rapidly changing business environment in particular, it is very important to keep your eye on the ball.

U poslovnom okruženju koje je jako dinamično, veoma je važno budnim okom pratiti igru.

- my eye!- malo sutra! (Bujas, 2005, 296)

"It's an antique."

"An antique my eye!"

"To je antikvitet."

"Antikvitet malo sutra!"

- without batting an eye- ni okom ne trepnuvši (Bendow, 2006, 65)

When he decided to leave his lucrative job to work for a charity, his father did not seem surprised. He accepted it without batting an eye.

Kada je odlučio ostaviti svoj profitabilni posao i raditi u dobrotvornoj organizaciji, njegov otac nije bio iznenađen. Prihvatio je to ni okom ne trepnuvši.

- the public eye is on someone/ something- oči javnosti su uprte u koga/ što (2006, 65)

Government officials they are less likely to abuse power when the public eye is on them.

Vladini dužnosnici neće tako lako zlouprotrijebiti vlast ako su oči javnosti uprte u njih.

- turn a blind eye to something- zatvarati oči pred čim /praviti se slijep (2006, 66)

We cannot turn the blind eye to the fact that an increasing number of people live below the poverty line. We simply cannot ignore that fact.

Ne možemo zatvarati oči pred činjenicom kako sve veći broj ljudi živi ispod granice siromaštva. To jednostavno ne možemo ignorirati.

- to have your eye on somebody- baciti oko na nekoga (Bujas, 2006, 296)

He's got his eye on the new girl in your class. (OALD, 2000, 446)

Bacio je oko na novu djevojku u tvom razredu.

- to keep a watchful eye on- budno paziti na (Bujas, 2005, 296)

- to keep an eye open/out for somebody/something- držati oči širom otvorene (2005, 296)

Police have asked residents to keep an eye out for anything suspicious. (OALD, 2000, 446)

Policija je zamolila stanare da drže oči širom otvorene kada je u pitanju bilo šta sumnjivo.

- to draw one's eye- zapeti za oko (Bujas, 2005, 296)

Ovaj tip ekvivalencije u ovom radu zauzima najveći dio korpusa, s obzirom na najveći broj primjera. Njegova karakteristika je skup osobina ekvivalencije na

leksičkom i morfosintaksičkom planu. Dakle, ne govorimo samo u razlikama između dva frazema kada je u pitanju upotreba različitih padeža, prijedloga, broja itd., nego govorimo i o upotrebi različitih leksema, gdje sve ove razlike na kraju daju približno isto semantičko značenje dvije frazeološke jedinice. Kao primjer možemo uzeti frazem *to draw one's eye/ zapeti za oko* gdje je glagol *draw,* koji zapravo znači *privući,* zamijenjen glagolom *zapeti* u b/h/s jeziku, a možemo vidjeti i upotrebu prijedloga, što nije slučaj u engleskom jeziku.

5.5. Nulta ekvivalentnost

- there's more to it than meets the eye- ima tu još svašta (2006, 66)

Catching the ball looks easy but there's more to it than meets the eye. An experiment has revelaed that the human brain prepares for the catch much before the hand moves.

Uhvatiti loptu se čini lako, ali ima tu još svašta. Eksperiment otkriva kako se ljudski mozak priprema za hvatanje mnogo prije nego što se ruka zaista pomakne.

- with a friendly (jealous) eye- prijazno/ zavidno, ljubomorno (Bujas, 2005, 296)

- to give the (glad) eye to somebody- očijukati, koketno pogledati (2005, 296)

He's definitely giving you the eye. (OALD, 2000, 446)[5]

On definitivno očijuka s tobom.

- that's all my eye and Betty Martin- to je sve glupost/ besmisao (2005, 296)

Ovaj frazem vodi prijeklo iz 18. Stoljeća, a istraživanje pokazuje kako nitko nije siguran je li osoba pod imenom Betty Martin uopće postojala. Navedeni frazeološki izraz nije u velikoj upotrebi i doživio je svoje varijacije kao što su *all my eye and elbow, all my eye and grandmother* ili *all my eye and Tommy*. Postoji i tvrdnja kako je dotična osoba zapravo bila božica koju su tadašnji ljudi iznimno poštovali, ali ni ova konstatacija ne može biti dokazana.

(http://www.worldwidewords.org/qa/qa-all3.htm)

- to give an eye to- pripaziti na (2005, 296)

- mind your eye- budi oprezan/ pripazi (Bujas, 2005, 296)

[5] Oxford Advanced Learner's Dictionary

- to see eye to eye with somebody- biti istog mišljenja s nekim, slagati se (2005, 296)

I'm glad we see eye to eye about Todd and Mary.

(http://idioms.thefreedictionary.com/see+eye+to+eye)

Drago mi je da smo istog mišljenja kada su u pitanju Todd i Mary.

He's asked for a transfer because he doesn't see eye to eye with the manager.

Zamolio je za premještaj jer se ne slaže s šefom.

Nulta ekvivalentnost dva frazema podrazumijeva da u prijevodu ne možemo naći ekvivalent date frazeološke jedinice pa dolazi do opisnog prevođenja. Možemo zaključiti kako ovaj tip zapravo predstavlja odsustvo ekvivalentnosti na bilo kojem polju. Kao primjer možemo uzeti frazem *with a friendly (jealous) eye* koji se opisno prevodi kao *prijazno ili zavidno, ljubomorno*.

6. Zaključak

Struktura ovog rada obuhvatila je definiciju frazelogije kao znanstvene discipline i pojma frazema, do primjera ekvivalentnosti koji čine korpus. Cilj je bio iskorisiti teorijski dio rada kako bi se što bolje analizirali navedeni primjeri.

Prvi dio rada fokusiran je na pojam frazeologije kao discipline koja se bavi riječima i koja stvara umjetnost iz njih. Vidjeli smo njen razvoj kroz rusku lingvistiku pa sve do zapadne Europe, gdje je konačno priznata kao zasebna lingvistička disciplina tek u drugoj polovici 20. stoljeća.

Osvrnuli smo se na pojam i definiciju frazema, frazeološke jedinice ili idioma, kako ga mnogi nazivaju. Naveli smo nekoliko definicija frazema. Možemo reći kako je frazem strukturno nepromjenjiv alat koji se koristi za dalje stvaranje.

Od osobina frazema naveli smo idiomatičnost, stabilnost i reproduciranje, uz napomenu kako postoji još mnogo drugih, a njihov broj varira od autora do autora. Dok idiomatičnost naglašava promjene značenja kao rezultat jedinstva komponenti jedne frazeološke jedinice, stabilnost navodi stepen mogućnosti promjene komponenti unutar jednog frazema, a reproduciranje ili leksikaliziranje ga navodi kao jedinstvenu nepromjenjivu tvorevinu.

Korpus predstavlja glavni dio ovog rada i on je rezultat teorijskog okvira u praktičnoj primjeni. Osvrnuli smo se na 31 frazem te ih grupirali prema stepenu ekvivalentnosti, jednom od bitnih činilaca kontrastivne frazeologije. Promatrali smo kako se ove jedinstvene strukture ponašaju u dva jezika, engleskom i b/h/s jeziku te smo tražili ekvivalente, od potpunih pa sve do odsutnosti ekvivalencije.

Bilo kakav rad koji uključuje bavljenje disciplinom kao što je frazeologija zahtijeva dosta uloženog napora i kreativnosti jer su riječi oruđe i nosioci značenja.

Frazem, kao centar ove lingvističke discipline, predstavlja magično jedinstvo leksema koje je istovremeno nepromjenjivo, historijski labilno, književno korisno i na koncu, ljudskom rukom kreirano savršenstvo.

Literatura

Benzon, Ivana. *"Pridruživanje frazema s komponentom naziva za odjeću konceptualnim poljima."*Fluminensia. 2006: 85-114

Burger, Harald. (2007). "Phraseology: An International Handbook of Contemporary Research." Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co.

Cowie, A. P. (2001). "Phraseology; Theory, Analysis and Applications." New York: Oxford University Press Inc.

Granger S., Meunier F. (2008). "Phraseology: an interdisciplinary perspective." Amsterdam: John Benjamins Publishing Co.

Hrnjak, Anita. *"Putovanje kroz hrvatsku frazeologiju."* 2009: 197- 206

(http://www.suedslavistik-online.de/01/hrnjak.pdf) (25. 04. 2011.)

Hrustić, Meliha. (2001). "Kontrastivna analiza frazeoloških izraza sa komponentom kopf/glava u njenačkom i u b/ h/ s jeziku." Tuzla.

Jahić, Alma. (2008). *"Heart"/ "srce" u engleskim i bosanskim frazemima."* Tuzla: Matica Hrvatska.

(sstk.skole-tcom.hr/tin/Predmeti/Hrvatski/jezik4.doc) (25.04.2011)

(http://www.superknjizara.hr/index.php?page=knjiga&id_knjiga=21681) (23. 04. 2011.)

(http://vijesti.gorila.hr/gorilopedija/lifestyle/knjizevnost/frazemi_u_hrvatskom_jeziku) (23. 04. 2011)

11.(http://www.worldwidewords.org/qa/qa-all3.htm) (27. 04. 2011)

(http://idioms.thefreedictionary.com/see+eye+to+eye) (27. 04. 2011)

Rječnici

Bendow, Ivana. "Englesko- hrvatski frazeološki rječnik." Zagreb: Školska knjiga, 2006.

Bujas, Željko. "Veliki englesko- hrvatski rječnik". Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2005.

"Cambridge Idioms Dictionary." Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

"Merriam Webster online dictionary". (http://www.merriam-webster.com/) (25. 04. 2011)

"Oxford Advanced Learner's Dictionary". Oxford: Oxford University Press, 2000.

PEDAGOGIJA

Dijana Marković Hajdarhodžić

Becoming a Reflective Practitioner (part 2): Reflective teaching in Tuzla's classrooms – the research

1. Overview

According to the Education Reform Strategy that BH authorities presented in November 2002 or, more exactly, according to its Pledge 2 the quality of teaching needs to be improved. In other words, it is necessary for the education system to reach and remain at acceptable standards throughout Bosnia and Herzegovina, and to become efficient and up-to-date, as the country's citizens deserve it. Improvement can only be achieved by training teachers in modern teaching methodologies as well as developing standards for their licensing and certification. However, in the last three years little has been done on this field. The teachers are still receiving most of their training through their university methodology courses in the pre-service stage of their professional development. At the beginning of their careers in schools they get a mentor to work with. Mentors mostly do not do any work with the novice teacher, or they do the mentor work poorly because the standards that would describe and explain it do not exist. The explanation for the existing situation that we, the teachers, have been given is the lack of money. Thus, instead of sitting and waiting for the Ministry of Education to find the resources and start doing what they have pledged to, I have decided to do the research whose results are hopefully going to serve as a kind of help for all of my colleagues entangled in the mentorship web. The objective of the research is to examine the way classroom observation influences the development of a trainee teacher and their understanding what the notions of the reflection and the reflective practitioner mean. The mentoring and the research itself were performed

with Alisa Joguncic, an English teacher at the Vocational High School in Tuzla. Bosnia and Herzegovina. The training period started in September 2005 and it lasted till May 2006. The first portion of 10 classroom observations was conducted during the winter semester (September-December 2005) in the premises of Catholic School Center High School, the school I, as Alisa's mentor, teach in, and the second half was held during the spring (February-May 2006) at the premises of Alisa's school.

2. The Educational System of Bosnia-Herzegovina:

David Hawkins's 'I, Thou, It' Triangle

> 'The courage to teach is the courage to keep one's heart open in those very moments when the heart is asked to hold more than it is able so that teacher and students and subject can be woven into the fabric of community that learning, and living, require.'(Palmer, P:1998)

Applying the knowledge received as the part of a teacher training program depends on the context a trainee teaches in. It is of crucial importance. The teaching and learning experience should reflect, in an appropriate way, the teaching and learning experience of the schools that the trainees are going to teach in or, in the case I am going to describe, the school the trainee (Alisa) has already been teaching in. Then, the approach to teaching demanded by the institution ought to be somehow experienced as a reality by the trainees. If the trainees are going to be encouraged to teach in an autonomous and self-directed way, then autonomy and self-direction should be a part of their training. The trainers themselves need to have this experience as well. Finally, there are legal and administrative issues posed by the Ministry of Education that need to be abided by so that the certification of the trainee can take place. Thus, the in-service training process organized for the professional development of Alisa, her transformation into a reflective practitioner and her final certification seen through Hawkins's triangle can be presented as the following diagram (*Figure 3*):

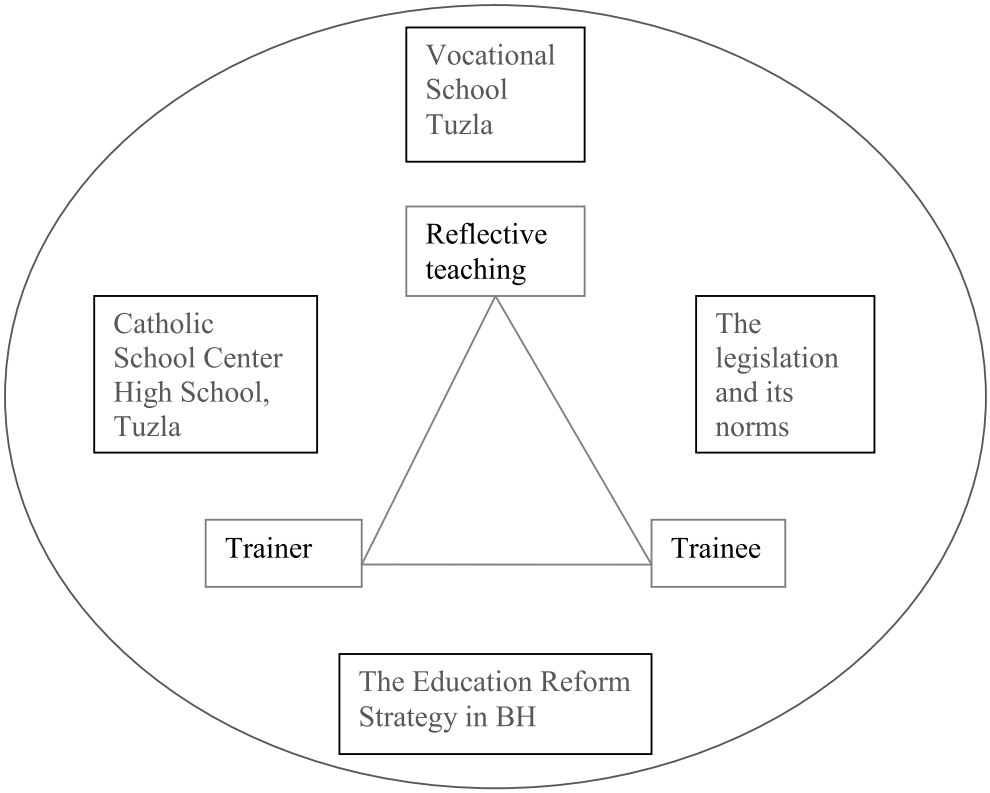

Figure 3: *David Hawkins's Triangle within the educational context in BH*

The illustration shows that the relationship between the trainee (Alisa), the trainer (me) and the subject matter (reflective teaching) should be harmonized within the context of the educational system in BH undergoing the education reform, the institution she teaches in and the trainer's institution. To be more precise, the context of Alisa's professional development consists of Vocational School Tuzla, where one portion of her training is taking place, and Catholic School Centre High School, where another portion is being done. Both schools are under the jurisdiction of Tuzla Canton Ministry of Education, Science, Culture and Sport whose main concern is the establishment of the successful education system as described in the Education Reform Strategy.

3. Context description

The Education System in Tuzla Canton: the legislation and its norms. The cantonal education law, more precisely the law of the secondary school organization, describes the procedure of novice teacher nine-month-long training leading

to the teacher certificate. Article no. 127 says each novice teacher at the start of his/her career needs to work under the supervision of the mentor assigned by the school for nine months. This work is teacher training covering two different yet connected training aspects:

1. the classroom observation period (developing teacher's knowledge, skills, attitudes and awareness) – firstly a mentee observes 20 of the mentor's classes, then a mentor observes 10 of the mentee's classes;
2. learning about school administration and school legislation and norms.

Furthermore, the crown of this process is the teaching certificate given by the Cantonal Ministry after being assessed by the official body of the ministry's professionals. The exam has two components:

1. the practical component – teaching a class in one of the schools in Tuzla, and
2. the theoretical component – an oral exam organized to check the trainee's understanding of school legislation and norms.

The assessment is done according to the trainee's performance shown in both of these fields and mostly by the people who enter the classroom only on these occasions. Thus, the emphasis is given to the final product rather than to the training process itself.

However, the law does not say anything about the way the work is to be conducted and it does not offer any ground rules for the observation activity period either. As a result, there are mentors who usually have to improvise and there are mentees who are waiting for the nine-month training period to expire so that they could get the teaching certificate. Thus, the product is more important than the process.

The Education Reform Strategy. The Education Reform Strategy presented to the Peace Implementation Council in Brussels by BH authorities in November 2002 is a document developed by local education experts, authorities, parents, teachers, students and the international organizations. It lists the reform goals or pledges, as the document labels them, as well as the actions needed to achieve them in order to develop a modern, de-politicized education system in Bosnia and Herzegovina. The one I as a mentor and a teacher trainer am interested in the most is the so called Pledge 2, which is to ensure high quality teacher training in contemporary methodologies for all subjects focusing on both experienced and novice in-service teachers. Furthermore, according to this pledge, reaching the quality of teaching through the organization of suitable trainings will serve its purpose only if it remains at acceptable standards throughout Bosnia and Herzegovina. Another important aspect of this goal is developing standards and procedures for licensing and certifying pre-school, primary school teachers and

secondary school teachers, which we who are in the teaching and teacher training profession so greatly need.

The Vocational School Tuzla. All the students possess the whole range of their individual differences (e.g. previous knowledge, intellectual skills, learning styles, types and levels of motivation, interests, level of anxiety, and expectation about what is going to be learned) which influences the classroom and the learning process taking place in it. The teacher needs to be aware of all those context aspects in order to organize a successful learning environment.

Alisa Joguncic is a novice teacher in Vocational School Tuzla. She teaches English twice a week according to the curriculum. Each class lasts 45 minutes and the syllabus as well as the text book she uses is the one prescribed by the Ministry of Education. The number of students in the class is between 25 and 30.

The school population is mainly male-dominated. Their goal is mostly getting the training necessary for different types of handy work and developing the skills of future mechanics, electricians and the like. The motivation for studying subjects which have no clear-cut connection to the practical training is extremely low and the students perceive them as low stakes ones. English is one of those school programs. The students are aware of the fact that it is the official language of the European Union and that our country eagerly wants to become the part of it, yet they show lack of interest in learning it.

The classes Alisa teaches are highly multi-leveled. The students come from different elementary schools from all around Tuzla Canton and they are mostly students whose elementary school results are not so satisfying. More precisely, the excellent students (equal to A students in the American school system) mainly go to general high schools where they prepare for university, while the rest go to vocational schools in order to be trained for specific jobs. Furthermore, the situation with having qualified English teachers in elementary schools is alarming because the number of qualified professionals in the Canton is extremely low. As a result, English is taught by anyone who says s/he speaks the language or has any sort of a certificate issued by any language school showing the level of their English knowledge. In most cases, these teachers have no teacher training of any kind and their language performance is extremely low. As a consequence students coming from these different settings acquire varying amounts of English.

Finally, even though the reform specific for the vocational schools emphasizes the practical training process for specific job types, the school administration recognizes the importance of English in today's world and gives enormous support to English teachers and the language learning process.

Alisa has her own classroom with a traditional sitting arrangement with the desks and chairs in three rows and two students at each desk *(see Figure 4).*

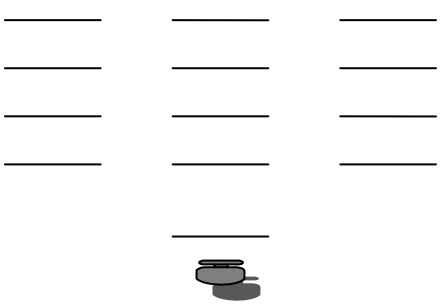

Figure 4: *Vocational School Tuzla: Classroom arrangement*

Almost all the resources she needs for successful teaching such as dictionaries, additional resource books, the tape recorder, CD player, photocopier and the like are at her disposal.

Catholic School Center High School, Tuzla. According to the Law and regulations previously mentioned, a part of classroom observation is done in the school and/or the classroom the mentor teaches in. In this project that classroom is a part of the Catholic School Center High School in Tuzla where I, as Alisa's mentor, teach. The context of my school is completely different from Vocational School Tuzla, which actually makes sense if we bear in mind the individuality of the students in general we have already talked about: the number of students is smaller, the motivation is high since high school is perceived as the stepping stone for further university education, and the students' English background knowledge is rather rich.

I teach English three times a week according to the curriculum. Each class lasts 45 minutes and the syllabus as well as the textbook I use is the one prescribed by the Ministry of Education as well. The average number of students in one class is 30.

The school is smaller with around 350 students and there are more female than male students, as opposed to the 'male dominated' situation described above. The classes are not that multi-level since the students who start high school are mostly excellent (A students), wishing to gain more general knowledge which is going to be more helpful when entering the university. Moreover, the motivation for studying all the subjects is much stronger because their formal education does not stop with finishing high school, but is continued in different types of undergraduate studies.

There is no subject that is considered a low stakes one either, especially not English, which is even seen as essential for their future careers. Even though these students come from the same elementary schools where having a good

English teacher is almost impossible, as previously described, their background knowledge of the language is quite good due to private tutoring, attending private language schools, or just talent.

Finally, the classroom where I teach is equipped with modern stereo, TV set, DVD player, books for students' further readings, teacher resource books, dictionaries and a horseshoe-like sitting arrangement and six desks in the middle with two students at each desk (*see figure 5*).

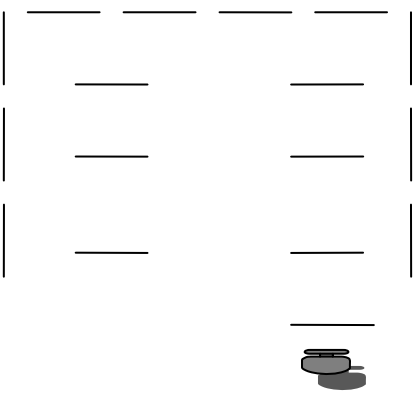

Figure 5: *Catholic School Center High School, Tuzla: classroom Sitting arrangement*

4. Collaborative approach to supervision: 'I, Thou, It' triangle

Any supervision and particularly a clinical one (Sergiovani, T.J.& Starratt, R.J., 1983) is a process demanding time but also ensuring both the trainer and the trainee's professional growth. The relationship that is developed between the two and the subject matter is of essential importance for the success of the training process, especially if it is nurtured within such a complex context as I have already described. Therefore, 'I, Alisa, Reflective teaching' triangle collaboration is based on three phases:

1. establishing a sharing relationship of mutual trust, support, understanding and respect,
2. non-threatening classroom observation, and
3. reflective dialogue following the observation.

Establishing a sharing relationship. The success of the training process depends on the interpersonal climate a mentor and a mentee form. The more informal the climate is, the more 'equality' between the two is perceived. In this case it is much easier for the mentor to provide support in a non-threatening way

(Randall, M. & Thornton, B., 2001). However, establishing such a climate is quite challenging since it is connected with the country's mentoring framework.

In Tuzla Canton, Bosnia-Herzegovina, a mentor entering the classroom of a mentee comes with two different tasks: to develop the mentee's teaching skills and to assess his/her performance. The mentor is to provide a report at the end of the training period which is essential for the teacher's certification. Consequently, any mentee is in danger of seeing the mentor's role as judgmental no matter how supportive s/he is. In order to avoid this kind of a situation, I decided to make my first meeting with Alisa as informal as possible. The purpose of arranging such a meeting was to explain the objectives of the training process and to present myself as a colleague whose role is not only to teach but to be taught as well.

We got introduced to each other in early September 2005 over a cup of coffee in one of Tuzla's coffee shops. The meeting was semi-formal bearing in mind that both of us came with two completely different preconceptions of what mentoring to a novice teacher is: Alisa seeing me as a superior educator who is there to impose the final truth on her; I came with the enthusiasm of a colleague ready for mutual sharing and growth.

"You may not be in an ideal place to start the journey, but you can only start from where you are" (Malderez, A. & Bodoczky, C., 1999). Believing in these words and the fact that no person is an empty vessel, we talked about our university education experiences. When I mentioned traditional old-fashioned methodology classes I attended, she was proud to share her experience with the real enthusiasm she had for me as a teacher and a pre-service trainer. At that moment I learned that she had been introduced to reflective dialogue since she experienced it with her teacher after the first class she ever taught and which was the practical component of her methodology course.

Knowing that she had already done a reflective dialogue and that she understood the meaning of the term of reflection in general, it was much easier to talk with her about her teaching strengths and weaknesses as well as about her expectations from our work. Alisa felt strongly about her teaching of the receptive skills of reading and listening in contrast to the productive ones of speaking and writing. The explanation she gave is that reading and listening are less threatening to her students because they have no fear of losing face during those classes. Also, she believes the structure of those classes ensures successful cooperation between the teacher and those being taught. Writing and speaking, on the other hand, represent a challenge; the students feel reluctant to talk and write and Alisa lacks confidence in teaching them. This situation shows the absence of process vs. product thesis understanding; all the participants in the learning/teaching relationship, the students and the teacher had been seeing those two skills as the product. Then, Alisa talked about her not being really confident when doing group work as her students seemed to see it as the opportunity to talk and do

nothing. The issue of giving instructions also appeared: "No matter how I give instructions, the students have a problem understanding them, " she said. Finally, she mentioned the connection between teaching grammar and the use of her students' L1. She finds it more useful for her students to teach grammar in their L1 because they seem not to understand it if it is done in English.

In order to successfully formulate the objectives for our work Alisa shared her expectations with me as well. It all led to the establishment of two different but extremely connected roles both the trainee and the trainer usually take in every observation context: the roles of two colleagues exchanging experiences and coming to joint solutions to any classroom challenge, and the roles of a trainer supplying the solution to a trainee if s/he hits the wall (the mentor is the holder of the ultimate truth about teaching). Thus, my trainer role was going to change depending on Alisa's needs.

In the end, we agreed upon two objectives we wanted to reach:

1. developing the skills of a 'reflective practitioner', and
2. broadening each other's repertoire of teaching techniques.

However, articulating the objectives this way was challenging since the phrases such as 'we need to agree', 'we want to reach' and 'broadening each other's repertoire' are absent from contemporary mentor/mentee jargon present in Tuzla Canton schools where the phrases 'I want you to…', 'I do it this way...', 'You must…', 'That is not very good', 'You should do it this way…' have been the stepping stones of every teacher training context so far. So, assuring the mutual trusting cooperation, I presented Alisa with the plan of mentoring rationalizing it at the same time:

1. Classroom observation:
   - the first portion of observation (20 classes) - Alisa observing my classes;
   - the second portion of observation (10 classes) – me, the trainer, observing her, the trainee;

Rationale: the cantonal law on education sets this observation framework the trainer and the trainee need to follow;

- there would be certain observation tasks to be completed focusing on different aspects of teaching; the tasks were agreed upon with Alisa or decided upon by the mentor;
  Rationale: the cantonal law gives no guidelines for the organization of actual training process and observation, so the observation tasks agreed upon are set to have both the trainee and the trainer develop their 'reflective practitioner' skills;

2. Reflection through feedback sessions:
   - performed after each observation;

Rationale: the best reflection is done when the information is fresh in our mind;

- all feedback sessions will be done in English

Rationale: the use of English outside the classroom is in the English as a foreign language context; there is a lack of certain EFL teaching terminology in the Bosnian language;

3. Training course evaluation (process vs. content evaluation):
   - Alisa's professional growth
   - My professional growth as a teacher trainer

Classroom observation. According to Wallace (1991:33,34), there are four key aspects of the academic process representing the basis of a successful training process:

1. Acquisition – knowledge can be acquired from books, lectures, handouts, but it can also be created through discussion, brainstorming, and elicitation by question and answer, and so on.
2. Reflection – *deep processing:* the trainee develops an understanding of the essential underlying meaning of the new knowledge; *active processing*: the trainee relates the new knowledge to her previous knowledge and experience;
3. Application of the new knowledge to the solution of the problem
4. Evaluation – *trainee evaluation of content and process* – feedback on the course itself; *assessment* – checking if the objectives are achieved by each individual trainee;

Applying this theory to Alisa's pre-service and in-service teacher training, the following diagram shows what the process looked like (*Figure 6*):

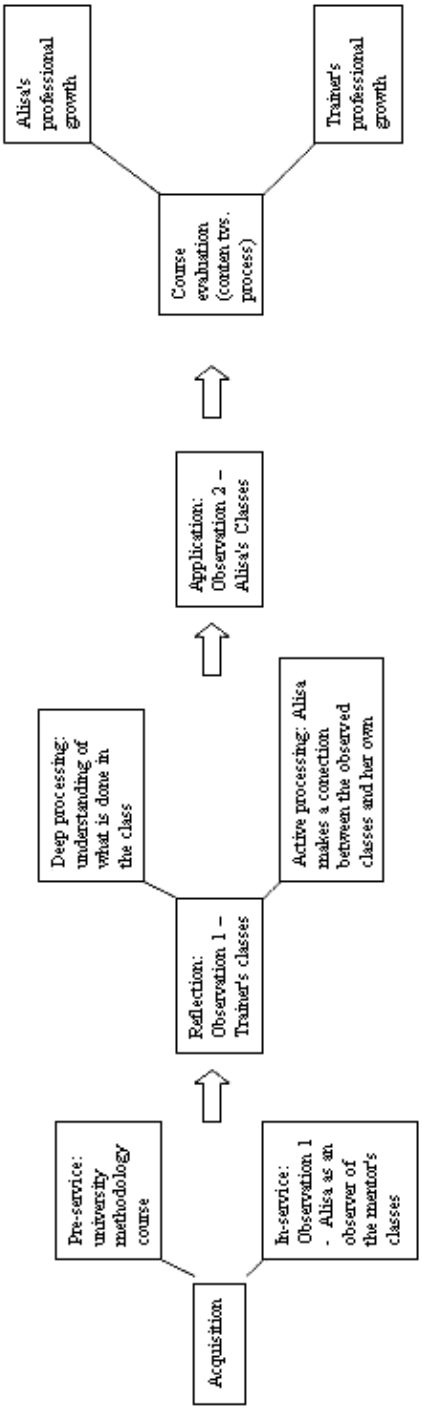

Figure 6: *The key aspects of Alisa's training process (after Wallas 1991)*

Acquisition.

Each teacher starting a career goes through two phases of training: pre-service and in-service. Alisa started her pre-service training process as a student at the university through the attendance of the English language teaching (ELT) methodology course. The course was given by Louisa Buckingham, a professional sent to Tuzla University by OSI New York as a part of their professional program for developing English language teaching in Eastern Europe. This course equipped Alisa with necessary knowledge about ELT through both theory and practice. She gained an understanding of the theoretical part from lectures, workshops and books providing the information about current trends in this field. For the practical part of the course she was obliged to observe five English classes in Tuzla's schools and to complete different observation tasks such as eliciting, error correction, and so forth. At the end of the course she had to pass an exam covering both of its parts: a written exam covering the theory, and teaching a class applying both the theoretical and practical knowledge she had acquired. The reflective dialogue she performed with her teacher after the class taught in one of the schools was of great importance, having in mind that reflection itself plays an important role in the work of a future professional whose goal is to continually improve her/himself.

The in-service training each teacher in BH goes through starts at the beginning of his/her career. As a novice teacher in Vocational School in Tuzla, Alisa got me as her trainer and mentor. Following the Cantonal law on high/secondary school education, the first observation portion, which took place in the fall of 2005 (September – December), was done in Catholic School Center High School, the institution I teach in. Alisa had to observe 20 of my classes organized to achieve the goals of the course: broadening each other's repertoire of teaching techniques and developing the skills of a 'reflective practitioner'. In order to collect as much information as possible from the classes observed, she had observation tasks. The tasks had been created with the help of Ruth Wajnryb's *Classroom Observation Tasks* (1992) so that the focus on specific areas of teaching heading towards its global understanding had been provided. The primary data which was to be analyzed by the trainee through the combination of both personal and documented recall was recorded with the use of a pencil and paper technique or so called FIAC – Flanders Interaction Analysis Categories (Flanders: 1970).

Reflection.

The second phase of Alisa's training period was the interpretation of the observed classes and of the data she collected. However, the interpretation was done not only by Alisa and through her reflection on the class but also through

the reflective dialogue she engaged in with me, her mentor. To understand what she observed, she needed to process each class both deeply and actively.

Wallace emphasizes that in the *deep processing* the trainee develops an understanding of the essential underlying meaning of the new knowledge while in the *active processing* the trainee relates the new knowledge to her previous knowledge and experience. The reflection and the dialogue we engaged in led Alisa to her own comprehension of what happened in the class, why it happened and finally to her rationalizing the application of these insights to her previous knowledge as well as to her future classroom experience. Even though each dialogue lasted not more than ten minutes, because that was the time we had, I must say they were significant for Alisa's development since we really focused on specific aspects of each class. The following example illustrates how she realized that using the reading text in teaching grammar introduces a meaningful context that helps students understand it better (the what and why). This situation she connects to the inductive way of teaching grammar (previous knowledge) and using it in her own coming class with the simpler text (the future classroom experience).

Example 1: Alisa is observing the reading class whose objective is the revision of relative clauses. Alisa's task was to note down the lesson structure. The students are at upper-intermediate level.

Dijana: '…What did you like in the lesson?'
Alisa: '…I really liked it a lot especially because it looked like a reading lesson in the beginning, but it turned out to be the grammar revision. So I liked it a lot…I'm gonna try to do something like this… incorporating grammar into reading'
Dijana: 'How will you do that? I mean incorporating the grammar into reading text?'
Alisa: 'Well… I don't know. Maybe, adapting the text. My students are not at that level so I couldn't use this text definitely because they are lower level. Maybe I'll choose something that is not… that is simple, although I haven't tried it before… In short time I am having a similar lesson, also a text after which I need to deal with relative clauses…so they (the students) are at lower level and they deal only with *who*, *which* and *where,* …it (the lesson) doesn't cover *whose* … and it's simple…'
Dijana: 'What's good about introducing grammar through reading or listening…? What's the point in doing it?'
Alisa: 'First of all it's interesting…I think it's…ummm … if you do reading first you already have the context, you already have the opportunity to do the grammar inductively, to make them think…I usually do grammar deductively with younger students who are the first grade and I usually do it inductively with older students…'
Dijana: 'Why?'

Alisa: 'The younger ones come with poor pre-knowledge from elementary schools so they have difficulty understanding even me speaking in English so I need to use a lot of Bosnian…But I need to try to do it inductively with them as well…maybe they'll manage to understand it better…'

Example 2: The objective of the class Alisa is observing is giving instructions. Alisa's task is to listen to different ways of giving the instructions to students, to note them down and to write down any comments she had. The level of the students is pre-intermediate.

Dijana: How did I give the instructions, how did I check the instructions and why?
Alisa: (she gets 5 minutes to reflect on the class following these three questions)…First, you showed them in the books…what they had to do, and then you explained what the task was and then you asked a question. It was like… for example the task was for them to find three more irregular verbs and then you asked: 'How many?' to check if they understood the task…'
Dijana: 'What's my belief behind checking? What do I believe in if I check what I said?'
Alisa: 'Well…I don't know…You just want to check…You want to make sure they know what the thing you want them to do is…'
Dijana: 'So I don't want to make any assumptions, right?'
Alisa: 'Yes.'
Dijana: 'And was there any peer teaching in the sense of explaining of the instructions if someone didn't understand them?'
Alisa: 'Yes, in one case, with that guy over there (showing the place where one of the students is sitting)…he thought they were to do another exercise, so you asked one of the students to tell him which one they were doing…'
Dijana: Ok. And when the instructions are being given, they are shown in the book, they are read out loud, they are checked…why is it done in that way? What is it taken care of concerning the students?'
Alisa: 'I guess they listen, I don't know…'
Dijana: 'What about their learning style?'
Alisa: 'Learning styles?...'
Dijana:. 'Remember…I take the book, I show, I read, I repeat, I asked them….?'
Alisa: (silence) '…I don't know…'
Dijana: 'so, when you show you have a visual, so they can see…then you have auditory…'
Alisa: 'they can hear, and you also touch with your finger the activity in the book….the kinesthetic…so combine all of them…'
Dijana: 'Right.'

Here, Alisa also comes to the conclusions on her own through reflection. However, the why part is partially provided by the trainer in a non-threatening

way through a number of rhetorical questions asked. The replies Alisa presents emerge from her previous knowledge. We as human beings often take our personal and professional beliefs for granted. Articulating those beliefs aloud enables us become aware of them once again.

In the third example we can see Alisa gaining a completely new perspective on teaching writing and her enthusiasm and determination to use it in her own class. She also gets some new food for thought about the use of authentic language and bringing a piece of her own life into the classroom with the goal of building a better class community. Even though that was not the part of my observation objective, doing more with less is what we all as professionals need to strive for.

Example 3: The class objective was writing the informal letter. The mentor's objective was to show how to teach writing through integration of all four skills. Alisa's task was to watch the class structure with the focus on the four language skills used.

Dijana: 'Could you describe the class step by step concerning skills, please? Skill by skill from the very beginning?'
Alisa: 'Well…first, there was listening – formal vs. informal letter …Then there was a bit of writing, then reading, then free writing as a prep work for writing a personal letter…speaking…in the end – writing a personal letter for homework.'
Dijana: 'What did you like about the writing class organized like this?'
Alisa: '…I like it a lot. I think this organization is very useful because they practice all four skills at the same time and it makes a writing task more interesting.'
Dijana: 'Just more interesting?'
Alisa: 'mmm…it's also good prep work for the writing task they got for homework… they have the organization of the letter…how to write it appropriately… they have the notes they made in the class that are helpful for homework…it's easier to write when you have all that… I will definitely use it in my class because my students don't really like writing and I think it is going to be easier and more interesting to do it this way.'
*Dijana: '*Anything else you liked in the class?'
Alisa: '….Yes. You used your own letters for reading and listening. It's interesting…you read them to the students and I liked it because they were not listening to the class tape but to you reading them…it's refreshing and different…'
*Dijana: '*Why did I do that? What do you think?'
Alisa: '...It's different, …refreshing…(silence) I don't know. Why?'
Dijana: 'You are right. It is refreshing and different, but it is also a way of introducing the real language in the classroom. It is more authentic than the tape language. And also it is a good way of building the class community…you

are not just the teacher and the know-it-all…you are a human being with a life similar to theirs… sometimes the students forget that. Have you ever tried that? To bring the piece of you into the classroom?'
Alisa: '…not really…I sometimes bring songs to so they listen and have different tasks to do …?'
Dijana: 'Songs you like?'
Alisa: 'Yes.'
Dijana: 'There you go! A piece of you!
Alisa smiles.

Finally in the forth example, Alisa gets the opportunity to try to overcome the fear she has when she does any kind of group work. So, the *what* is the group work and role assigning, the *why* is efficiency and giving every student the opportunity or the obligation to participate and the will to try it out in her own class. Through observation of this class, she notices the small amount of teacher talking time, the goal of which is to put more responsibility on the students. However, during the feedback session, I had more of a role of a supervisor telling her what to do and how to do it even though I did not act as a know-it-all completely. I tried to create a balance as much as possible so that she would not feel threatened. I managed to do it partially as seen through the following transcript.

Example 4: Alisa is observing a speaking class and her task is to notice the way group work is organized and also to observe the class interaction.

Dijana: What did you like about the lesson?
Alisa: I liked the way the lesson was organized …I mean I like that you gave the time for them to prepare for the speaking activity…I think that was the reason why this lesson was so successful…the students were really speaking in the end…'
Dijana: 'So, giving the preparation time is what insures the success of the speaking activity…. '
Alisa: 'Yes.'….
Dijana: ' Anything else maybe…anything that helped it be successful?'
Alisa: '…well…I liked your groupings…I wish I could do it like that!...
Dijana: 'Why do you think you can't do it?! Let's see…what was so special about the grouping? Why was the grouping so successful??
Alisa:'...they (the students) are so good…their English is so good…I wish my students were a half of what they are…'
Dijana: 'I'm sure they are fine…why do you think they are not good?'
Alisa: '…they come with poor background knowledge form their elementary school…and there are discipline problems. When I give them some group work, they talk about things that have nothing to do with English. They are not motivated to learn English…'

Dijana: 'Sometimes my students also talk about things that are not connected to English when I put them in groups. So let's see…why was this group work a success? How was the work organized?'
Alisa:'…you gave them numbers, and then they had to sit according to their numbers… the same numbers in one group…'
Dijana: 'Anything else? Did they all know what to do?'
Alisa: '…they had different tasks…each member had to do something specific like take care of the time…make notes…read the questions and be the leader of the discussion…and one member had to present the conclusions they all came to…'
Dijana: '…they all had roles…when they have a specific role, the success of the group work depends on each one of them….and they are all busy…this also helps them develop responsibility for each other'
Alisa: 'Yes…but I think my students still won't do it…they are so hyperactive…'
Dijana: 'well…don't you think you could try and see what happens…we should be ready to experiment in our teaching…sometimes it will be successful, sometimes not…but we still need to continue doing our best…
Alisa: 'Yes…I guess you are right…I'll try it and I'll see what will happen…'
Dijana: 'Any other observations you had?'
Alisa: 'I liked you not talking to much…you were more an organizer and the monitor than the teacher…they did everything they needed on their own…'

Application.

The third phase of the training process was organized in order to have Alisa become a teacher who would constantly examine her own teaching and thus have her students learn English in a more productive way than was done in the context of her own Vocational school classroom in the spring 2006 (February – April). The knowledge she gained through university, and the insights she came to through observing her mentor's class and her own classroom practice, were to be applied and further reflected upon. In this situation her role as an observer was changed into that of the observee and I as her mentor continued to help her develop the skills of a reflective practitioner in as indirect and non-threatening a way as possible, although we had only ten minutes after each class to reflect.

We all as teachers in most cases feel we have ownership over our classes, especially when it comes to their preparation and planning. The classes I went to observe were prepared exclusively by Alisa and I did not take part in their preparation. Moreover, it is said that we as educators should practice what we preach. I believe learning styles are of crucial importance for the success of the learning process. When asked if she wanted me to help her plan and prepare the classes, Alisa told me, shyly, that she learns best if she works on her own mistakes. Having a relationship based on trust and respect, this wish of hers was more than sacred to me.

It was difficult for me to focus my observation in these circumstances, so I decided to make a full record of her classroom interactions by taking notes and

making comments about the classroom application of her new insights about group work, the four skills, classroom interaction and the like; those are the insights Alisa came to through observation and reflection of my classes as well as the reflection on her previous teaching practice.

The presence of an observer in the classroom, no matter how fruitful the relationship between the two is created, is not an enjoyable experience, especially in the very beginning of the observation period. Furthermore, the fact that I represented the authority figure of a mentor caused the appearance of anxiety and nervousness in Alisa's behavior. Even though I believe that making assumptions might be misleading in one relationship, my own experience of working with a supervisor warned me that there is the possibility of having a rather tense first reflective dialogue with my mentee:

Example 5: Alisa teaches a pre-intermediate reading class. The objective is that at the end of the class students will be able to talk about different jobs.

Dijana: How do you feel?
Alisa: I feel awful. It didn't go the way I wanted it to go.
Dijana: What did you like?
Alisa: ….mmmmmm…almost nothing. In the first part they didn't get the jobs. They didn't get the meaning of the words. I had to translate.

Although I asked a positive question, Alisa continued talking about her negative impressions of the class. She needed encouragement. And I needed to make that twist towards learnable positivism.

Dijana: Why did you have to translate?
Alisa: …they couldn't get the meanings of all the job words…
Dijana: What job words? What did you do to have them understand?
Alisa: …CURATOR and EXHIBITION…I used the context of the museum. I described them…and they still couldn't get them…I had to translate.
Dijana: I am going to ask you a little bit odd question. You know your students, right? What do you think…How many of them have known the meanings those words in Bosnian before you gave them the translation? Or more exactly how many of them have ever been in the museum or on the exhibition … how many of them have ever had the opportunity to talk to a curator?
Alisa: …mmmm…probably none of them…they did ask me what KUSTOS (*Eng.* CURATOR) does…
Dijana: Yes…some of them were whispering to each other: 'Kustos…Sta je to? (*Eng.* CURATOR…What's that???) It seemed to me you did everything you could.
Now, what did you like in the class?
Alisa: I had problems with timing.

Dijana: It seemed to me you acted on your feet just fine. You added time and you cut it where ever and when ever you could. And I do believe there were parts of the lesson which you liked!
Alisa: Well I liked the middle part…when they were reading and doing the tasks connected to reading like filling that grid… Almost all of them participated… but I didn't like the pair work!
Dijana: Why did they participate?
Alisa: They had the book, they looked in their grids… it wasn't so abstract.
Dijana: It seems to me they like the hands-on activities! So what would you change?
Alisa: the first part…with the jobs…use of pictures, demonstrations, maybe have them describe the jobs of their parents…to make it more close to them and their lives…
Dijana: What a great idea!
Alisa: …and the pair work…I would give each member of the pair a different job to describe…and then have them exchange their thoughts…and maybe give them more time to think…
Dijana: I agree…think-pair-share is great for a successful pair work. And one more question for you connected to the idea of giving them more time to think….What was the class interaction like? How much did you talk during the class?
Alisa: (smile)….ooooh, I talked a lot….God, I was so nervous…

At this point I decided to stop the dialogue. I could have explored the issue of interaction more with Alisa but I believe sometimes it is enough for the teacher to acknowledge the challenge s/he is facing, especially in the situation when s/he feels down about the class s/he taught.

To show that there were so many productive aspects in her teaching and to give a boost to her teaching, we finished every reflection with my positive comments concerning each class:

Example 1 – Dijana's comments: 'I was pleased with the lesson and the class structure. You've organized it following the PRE, DURING, POST reading philosophy. I loved the way you use the gestures. You also use comprehension checks when giving instructions. You exploit the textbook nicely and use the visuals offered in it to get the students interested in the text. You are using the PW and trying to have Ss-Ss interaction as much as you can and I believe you'll continue improving it. You are trying to connect the topic to their lives and background knowledge and that is what makes learning memorable and enjoyable.'

Vulnerability is one of the characteristics of human beings in general and I believe that today's teachers are extremely vulnerable, a lot more than in the past. We are constantly being judged by our students, their parents, the school administration, the

ministry, our mentors and supervisors: more exactly, by the whole community we all live in. This kind of situation is especially present in countries under different types of reform such as BH. Everybody looks at us through the prism of our students and their learning, and sometimes the judgments they make are extremely harsh. On the one hand, if we want to be successful professionals we need to learn to cope with our vulnerability and the community judgments. On the other one, the community has to be more open-minded and learn objectivity.

Alisa taught a reading class where almost everything went wrong: there were a lot of discipline problems, the majority of the students did not participate in the class activities, the interaction was mainly between her and one quite hyperactive student, eventually the objective was not achieved and on top of that there was me, her mentor, observing the class. The reflective dialogue following the very first class was one of the most important teachable moments for both of us. Her body language, with her arms and legs crossed, her facial expression constantly frowning, and her resistance towards having a dialogue with me, showed me that, at that moment, I was no longer a mentor and a colleague to her but the supervisor who is there to evaluate and judge. Our conversation went like this:

Dijana: How do you feel after the class?
Alisa: Not so good. I was shouting too much.
Dijana: Why were you shouting?
Alisa: Because they were talking so much, and… I don't know…
Dijana: Why were they talking so much?
Alisa: Because they sometimes just do …
Dijana: Do you think that's the only reason?
Alisa: Well, I think it is.
Dijana: Ok. So basically if you think about the class as the whole, what did you like about it?
Alisa: I don't know. Nothing…
Dijana: What would you change in the class?
Alisa: Everything.
Dijana: How?
Alisa: I'm not sure. I'll have to think about it…they didn't get it.
Dijana: Let's start with the class introduction. Can you tell me what happened? What did you do? What did the students do?
Alisa: …I don't know. I don't remember. I can't think about it now….

At this moment I made a conscious decision not to continue with the dialogue. She needed a break and appreciation of her feelings and herself as a human being. Instead of doing the dialogue I told her to do the reflection at home in writing and bring it next time so we could talk about it. I gave her the guidelines:

a) describe what happened in the class,
b) what did you like and why,
c) what was the class interaction like,
d) what didn't you like,
e) what would you change and how.

I never got the opportunity to discuss her reflection the next time we met. Her only wish was to do the class she planned for that day so that she could show me what she learned. My decision to respect her wish and her feelings proved to be a wise one since it was the turning point in Alisa's learning. From that class on, her learning curve was going straight up.

According to Ebbinghaus, the German nineteenth-century psychologist, there is a close relationship between experience and efficiency; the greater the experience at doing a certain task, the greater the efficiency in doing that task. This is the basis for the learning curve effect which states that "the more times the task has been performed, the less time will be required on each subsequent iteration" (Learning curve - taken from *http://en.wikipedia.org/wiki/Learning_curve*). The objectives of Alisa's novice-teacher training, as stated at the very beginning, were to help Alisa develop the skills of a reflective practitioner and to share teaching ideas and techniques. The structured reflection done repeatedly assisted us on our way towards the achievement of our objectives.

I believe we all reflect on our teaching one way or another. However, to make it a tangible part of our professional practice, we need to learn and understand the structure of the reflection. The backbone of our every feedback session was the four questions: How do you feel?; What did you like and why?; What would you change and why?; and Was the objective achieved?. Each dialogue we had took Alisa towards autonomous reflection. In the very beginning, we had one question – one answer (usually short one) dialogue:

Example 6: Elementary culture/reading class. Alisa is teaching about Halloween. There are a lot of realia in the classroom such as Jack-o-lantern, the witch, pumpkin. The objective is that students will understand the meaning of this holiday as well as learn and understand the Halloween words.

Dijana: How do you feel?
Alisa: I feel great! I'm quite satisfied.
Dijana: What do you think about the class?
Alisa: I think it was quite good. It was the way I planned it.
Dijana: What did you like?
Alisa: Almost everything, although they were noisy so I had to shout a couple of times.
Dijana: Any particular class that you liked?

Alisa: Maybe the last part with the vocabulary bingo game.
Dijana: Why?
Alisa: …well they all participated,…they used the vocabulary from the lesson…they learned the words…

Then, our dialogue started getting the contours of a real non-burdening, non-judgmental and open-hearted conversation. I had the role of an active listener.

Example 7: Pre-intermediate writing class. The objective is learning to write an article.

Dijana: So, I believe you know the procedure.
Alisa: Yes. What do I think about the class? I think it wasn't so bad. It was a writing lesson and it was not so interesting but I tried to help them, to lead them to write an article in the end. …they didn't finish it…they finished the first paragraph. You'll probably ask why? (smile)…
Dijana: Yes! (smile)
Alisa:…I should have done it in double class. They could have finished it if they hadn't lost the time in the exercise when they had to finish the sentences. I would do it differently…

Finally, I introduced written reflection through which Alisa started doing her reflection autonomously, showing her real understanding of the process. From this point on, we started each feedback with her own written thoughts:

Example 8: Pre-intermediate four-skill integration class. The objective is the use of the body parts and injuries vocabulary.

Alisa writes her class reflection on a piece of paper:
So, what I feel about the class. It was more or less ok. I think it's ok.
What I liked is when they were connecting the numbers on the picture with the words. That was the part when most of them were working…a hands–on activity… Also the part when they were dividing the words into four groups because all of them were working…they had the roles.
What worked? Well, these two things worked. Maybe just the end didn't work the way I thought it would. I should have put the listening text in the beginning, maybe just to get their attention.
What I would change? So I would put that listening in the beginning and maybe I wouldn't do that modeling part. I would have some of them (the students) do it…to make them more involved…
I think with eliciting… I had to do a lot of showing in order to get the words and I didn't get all the words in the end….Dijana says I ask wonderful questions… Maybe I should have written those questions on the board and give them time

> to think and then elicit the words…
> About objective. Again it's partially achieved. They learned some of the words… they didn't learn much about the injuries. They are sure what *to break* means, but they are maybe not so sure what to *sprain* and *twist* mean….the meanings of those words are left somewhere in the air.

Of course, the questions I wanted to discuss with Alisa continued to emerge and the answers she provided me were the ones which showed me her growth into a reflective practitioner:

> *Dijana:* I loved the bingo game with the words they learned in the class. They enjoyed it and participated. It seems they like to compete. I've noticed you've given Muamer (a very hyperactive student) the role of taking the words out of the hat. Why did you do that? I remember you had problems with keeping him disciplined on previous classes.
> *Alisa:* … I think it was a good idea to have him make the others work and at the same time to put him in the center of attention which he liked…and he worked on his pronunciation since he had to say all those words he pulled out of the hat…

Or

> *Dijana:* I loved the pumpkin lotto. You went through the words with them; you pronounced them and gave the explanations.
> *Alisa:* Yes. In the first class I did this topic, while they were playing and Armin pronounced the words I simultaneously put them on the board. Most of them didn't look at the words on the board…and some didn't understand Armin… and Armin didn't pronounce all the words correctly…the others were preoccupied with the game… so we had quite a mess because of all of this…Now in this class I decided to first put all the words on the board…I went through meaning and pronunciation of all of them with the students…and when Damir pronounced each word I ticked it so they could clearly see them
> *Dijana:* yes…I loved it…they could always refer to the board if they needed it…

The second objective of our training was the improvement of each other's teaching repertoire with different teaching techniques and I believe these were the situations when a real colleague-to-colleague relationship was developed between Alisa and me. In addition to the appreciation of Alisa's whole being, the acknowledgment of her teaching experience and background knowledge was what proved to her that the phrase 'I practice what I preach' had not been just a phrase to me but my deepest belief. During our informal meeting before we started the actual training process, I said I believed there would be moments when I would learn some techniques from her. The first situation like that one was when I expressed the wish to use the previously mentioned pumpkin lotto activity in

my class. I asked Alisa to explain that activity step-by-step once again so I could check if the notes I took were correct.

Dijana: I looooved your last activity… the pumpkin lotto you called it in your lesson plan.
Alisa smiled.
Dijana: That is something I'll definitely try in my own classroom. I took some notes, but could you please repeat what you've done, step-by-step? I need to check it if they are right…
Alisa: Ok. So I put the words form the lesson on the board. We work on them – revision of pronunciation - meaning…to make sure they got them. There are 30 words on the board.
Dijana: Thirty?
Alisa:Yes…Then I make the groups of four and gives them a number…Each group gets a handout like this one …she *shows one to me*...it's a grid with 25 empty squares. The group members choose 25 words out of 30 from the board to fill their grid…Each member chooses one word and they go in circle again…
Dijana:...Right…I forgot that …
Alisa: …then you choose one student to take the slips of paper with the words on them from the hat…I chose a hyperactive student…he or she takes the word…pronounces it and the groups look if they have it on their handout…if they have 5 words in a row horizontally or vertically they call out a 'Pumpkin' and a group gets a point…
Dijana: …and you tick each word on the board list?
Alisa: Yes. So they could see the words if they need…
Dijana: Ok. Thanks.

This moment, which was one of the most awakening in our relationship, directed us towards the dialogues where asking for suggestions concerning certain activities was done without the feeling of unease or embarrassment.

Example 9: Pre-intermediate culture reading class – Halloween.
Alisa: I didn't like the last activity. It didn't work the way I wanted it. I wanted them to tell the three things they liked about Halloween. They just said 'We didn't like it' How would you have organized this activity?
Dijana: You can just ask them: 'If you liked Halloween write 3 things you liked and say why? / If you didn't like it write 3 things you didn't and say why?' And I would put those 2 questions on the board so they could refer to them. In this case you would avoid the answer like 'we didn't like it'.
Alisa: Yes! That's a great idea!

As a matter of fact, being perceived as a colleague rather than a supervisor in the context where the supervisor is the know-it-all is a prize nobody can be indifferent to.

Evaluation.

The success of the nine-month long novice-teacher training process Alisa and I went through together was looked at through the lenses of both the mentee and the mentor. The course evaluation itself was focusing on two aspects: content and process. And finally, the question whether or not the course objectives were achieved was not the only one that needed to be answered. The response to how much both the mentee and the mentor professionally grew through their relationship is what is of essential importance for any future mentor work either Alisa or I will perform during our separate professional lives.

Alisa's professional growth. In the spirit of a reflective practitioner Alisa got the task to reflect on the training period through answering the questions in the questionnaire I created for that purpose. The questions I asked were all open-ended.

Firstly, Alisa shared that her initial expectations were met even more than she thought they would be. Due to the information she as a novice teacher got from her colleagues from other schools, she had the usual image of the mentor work they all have in their mind; that is the one of superior/inferior relationship where the mentor is the holder of the ultimate truth about teaching and the mentee is an empty vessel with no background knowledge at all. Even the informal meeting that was held at the very beginning of our work when the forthcoming course was described and the objectives were agreed upon could not convince Alisa that the training process would take more of the form of a cooperative colleague-to-colleague relationship. However, thinking about the training she went through, her teaching and reflection in general, this is what she said:

> 'I generally feel much better now, after working with a mentor. I feel more secure and confident. I believe that this helped me become a better teacher.
> My relationship with my mentor was great, there were no problems, I learned a lot. I think we worked in a very relaxed way, which was very helpful, because I wasn't tense and I felt very good. Even in the situations when I felt nervous and tense or stupid, I felt Dijana's respect and understanding.
> I expected that I would improve some of the teaching techniques, especially in the area of grammar, writing, giving instructions and grouping. And I did. Going to my mentor's classes, and later on all the suggestions and dialogues were very useful, because I applied most of the things we talked about in class and they really worked.
> Everything in our work was OK, classes, feedback, etc. and I don't think I would like it so much if it was done in a different way. I just wish we had more time for our feedbacks and reflection.
> I liked the class reflection and the way in which it was done, through conversation and discussion about what was good, what wasn't, what could have been done in a different way. I now feel that I always think about what I did, if it was successful, how to change it…and sometimes I make the immediate changes in the class or in the following one.'

These words show that the course objectives have been achieved. Alisa offered her explanation of how she improved and she pinpointed the areas she especially profited from considering the teaching techniques. Furthermore, she took the plunge into the waters of class and teaching reflection and all she needs to do now is continue swimming. The understanding of the concept of reflection she showed took her to the place each one of us needs to be not only at the beginning of our teaching careers but through our entire professional lives: at the shallow spot of the endless sea of knowledge; as long as we are aware of the skill we need to possess in order to manipulate that knowledge, and in addition to that we develop the positive attitude towards it, we are going to stay on the surface. Alisa managed to develop the skill of reflection and she has become aware of its importance for successful teaching. As a reflective practitioner she is only going to further self-improve and professionally grow.

Mentor's professional growth. The relationship and the joint work Alisa and I experienced have had an enormous impact not only on her but also on me both professionally and personally. The aspects of our mentor – mentee cooperation that I find most rewarding for my future mentoring are:

1) The fellow teacher approach to mentorship. There is no greater gift than the respect you get from another human being. My approach towards Alisa as a colleague with the background knowledge of her own and not as a novice teacher who has no clue about teaching and classroom practice set the fertile ground for our fruitful cooperation, trust, respect, and understanding.
2) Mentor as an active listener. In addition to presenting myself as a fellow teacher one of my most important roles was the one of a listener. During our feedback sessions my task was to let Alisa talk as much as possible. Through listening to her actively I managed to ask the right questions which had her think deeply about the decisions she made and the rationale behind each one. However, active listening is an art on its own so asking the right objective and non-judgmental questions was not always easy. I realized that I did not rephrase Alisa's words enough, in order to soften the pressure constantly present in the classroom visited by the supervisor. The questions I asked were in certain moments quite direct instead of making them as non-judgmental as possible (*see Figure no.7*):

Direct judgmental questions	Indirect non-judgmental questions
• Were you completely satisfied with the group work?	• Have you noticed that during the group work some students were more engaged than the others? I wonder if you could have organized it differently.
• Why didn't you give them time to elicit the words in their notebooks since that was your initial plan?	• So your initial plan was to have them elicit the words in their notebooks and then share it with the class. If I understand it well, you've decided to do it as a class immediately because notebook brainstorming is something they are not used to doing so you believed they would not be so successful. I wonder what you could have done to make it easier for them to elicit.

Figure 7: *direct vs. indirect questions*

3) The organization of well-structured reflection. The class reflections centered around four questions of how Alisa felt after the class, what she liked, what she did not like and what she would change, constantly after every observation were quite successful for it helped her develop the skills of a reflective practitioner even though our meetings were limited by time. Nevertheless, I believe Alisa's learning would have been maximized if I had asked her to write at least one reflection on the class of her own choice at home.

To sum up, the mentoring course was rewarding for both Alisa and me. We both grew through the process, and the reflective teaching and learning reassured us into believing that learning never ceases to exist in the life of a professional.

'Practice what you preach'

As human beings we continually go through the process of our intellectual development experiencing different ways of learning. Our personal knowledge base keeps being enriched through all our senses and different life situations. Furthermore, the attitude towards learning we all possess is constantly being influenced both by cultural and personal factors. The world and the society we live in changes with every second, making it difficult for us to understand and accept all of these modifications without fear of losing our cultural individuality in the growing globalization. We expect our leaders to show us 'the right way' even though we may not agree with it.

Being educated in a country such as Bosnia-Herzegovina, where the teacher still has a dominating role in the classroom, challenges the young teaching professionals in their own attempt to change the current classroom situation. The gap that exists between the young and the older educators in our traditional country occasionally seems unbridgeable because the administration itself makes no effort to acknowledge those who come with fresh ideas concerning a modern approach to teaching. The belief that the diploma and the teaching certificate are the only solid and thus acceptable proof of one's qualification is going to remain dominant on the BH teaching scene unless we, as the new generation of teachers, take the responsibility for developing the educational system that functions in every classroom, school, canton, entity and finally in the whole country. Our teaching minds should not be entrapped within the walls of the non-teaching bureaucracy. Moreover, there is no excuse for saying that the administrative aspect of education is what causes de-humanization of any learning process, including the process of mentoring. We are the ones who should serve the needs of our community. The change is going to appear only if we all initiate it in our own classrooms first, either as teachers or as teacher trainers who practice what they preach.

Bibliography

Bellack, A.A., Kliebard, H.M., Hyman, R.T. & Smith, F.L. (1966). *The Language of the Classroom.* New York: Teachers Colleague Press, Colombia University.

Cogan, M.L. (1973). *Clinical Supervision.* Boston: Houghton Mifflin.

Flanders, N.A. (1970). *Analyzing Teacher Behavior.* Reading, Massachusettes: Addison-Wesley.

Freeman, D.(1982). Observing teachers: three approaches to in-service training and development. *TESOL Quarterly,* 16,1,21-28.

Gebhard, J.C. (1984). Models of supervision: choices. *TESOL Quarterly,* 18, 3, 501-14.

Malderez, A. & Bodoczky, C. (1999). *Mentor Courses: A resource book for teacher-trainers*. Cambridge, CUP

Palmer, P. (1998). *The Courage to Teach: Exploring the Inner Landscape of a Teacher's Life.* San Francisco. Jossey-Bass Publishing.

Randall, M. & Thornton, B. (2001). *Advising and Supporting Teachers.* Cambridge: CUP

Rodgers, C. (2002). Seeing student learning: Teacher change and the role of reflection. *Harvard Educational Review*, 72(2), 230-253.

Schön, D.A. (1983). *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action.* London: Temple Smith.

Sergiovanni, T.J. & Starratt, R.J. (1983). *Supervision: Human Perspectives.*

(3rd ed.). New York: Mc Graw-Hill.

Stones, E. & Morris, S. (1972). *Teaching Practice: Problems and Perspectives*. London: Methuen.

Wajnryb, R. (1992). *Classroom Observation Tasks.* Cambridge: CUP

Wallace, M.J.(1991). *Training Foreign Language Teachers: A Reflective Approach*. Cambridge: CUP.

Ivana Milosavljević

Efikasne tehnike u učenju i poučavanju u nastavi

Nepismena osoba 2000. godine nije ona koja ne umije da čita i piše, već osoba koja ne zna da uči, podučava i ponovo uči.

ALVIN TOFFLER

Sažetak

Živimo u doba brzih komunikacija, kada su za uspjeh potrebne nove, efikasnije tehnike učenja koje bi nam pomogle da odgovorimo na pitanje kako učiti. Da bismo odgovorili na to pitanje najprije trebamo poznavati sebe, svoj stil učenja, kakve vrste inteligencija posjedujemo, te najzad ovladati novim tehnikama koje će nam omogućiti da bolje pamtimo.

Nove tehnike predstavljaju sredstvo za kreativnu organizaciju misli koje nam pomaže da bolje iskoristimo neograničenu moć mozga. Vrlo malo ljudi na prostoru Bosne i Hercegovine bavi se efikasnijim tehnikama učenja i poučavanja u nastavi. U ovom istraživanju predstavljene su tehnike mape uma, brzoga čitanja, glumačkoga pamćenja i učenja putem glazbe. Pokušalo se dati nešto novo u području nastave što bi koristilo svima onima koji žele brzim koracima naprijed u budućnost.

The illiterate of the 21st century will not be those who cannot read and write, but those who cannot learn, unlearn, and relearn. Alvin Toffler

Summary

We live in a world of high-speed communications, a world which requires application of new efficient learning techniques that respond to the question how to learn. In order to reply to this question we must primarily know ourselves, our learning style, the types of intelligence we posses, and adopt new techniques which enhance our ability to memorize.

New techniques are a tool for a creative organization of thoughts, they help us use the infinite power of our mind. Very few people in Bosnia and Herzegovina study the efficient learning techniques and lecturing in the education process. In this research, new techniques of the mind map, fast reading, memory abilities of the actors and learning through music have been presented. New findings in the field of education that would benefit to those who take big steps into the future were presented.

Uvod

Dugo se smatralo kako mozak ima ograničen kapacitet i da naše umne sposobnosti, htjeli mi to ili ne, s godinama opadaju. Međutim, posljednje je desetljeće dvadesetoga stoljeća revolucionarno promijenilo spoznaje o mozgu: ne samo da u zdravom mozgu živčane stanice ne odumiru, nego u nekim područjima mozga nastaju nove! Slijedila su još mnoga značajna otkrića: ljudski mozak ima neograničenu sposobnost stvaranja neuronskih veza (postala je usporedba s računalom), dakle i pohranjivanja informacija, te što je najvažnije – čovjek može svjesno mijenjati strukturu vlastitoga mozga! Te su spoznaje itekako bitne u ovom dobu galopirajućih informacija u kojem sve očitije mogu opstati samo oni koji su u stanju brzo ovladati novim znanjima odnosno– učiti. Sve se više pozornosti posvećuje tehnikama i strategijama koje pomažu u ovladavanju novim znanjima, ali i samom mozgu.

Mape uma (kognitivne mape, umne karte) pomažu pri organizaciji učenja i omogućuju lakše pamćenje, povezivanje činjenica i zaključivanje, tako da ih smatramo vrlo korisnim kao samostalnu tehniku ili kao dodatak nekoj od tehnika koje pomažu pri učenju.

Brzo čitanje je osmišljeno kako bi ubrzali učenje stranih jezika, no naknadno je metoda poboljšana i proširena te se danas koristi za sva područja u kojima se zahtijeva svladavanje velikih količina podataka u što kraćem vremenu.

Glumačko pamćenje predstavlja tehniku kojom će vaše pamćenje postati prirodni rezultat pravilnog čitanja i osnovnog razumijevanja uz korištenje sredstava imaginacije i asocijacije.

Učenjem putem glazbe usklađuje se tijelo i mozak. Ona otvara emocionalna vrata ka super pamćenju, smatra se da je naročito barokna glazba idealna za ubrzano unapređenje učenja.

Sve ove tehnike predstavljaju efikasnije tehnike učenja i poučavanja.

1. Mape uma

Uz tradicionalne, postoje brojne alternativne metode i tehnike učenja. Jedna od najpoznatijih je kreiranje mapa uma (*Mind mapping*), koju je razvio britan-

ski doktor psihologije Tony Buzan, sedamdesetih godina XX. stoljeća. Prema njegovom mišljenju, ljudski mozak je superračunar, koji je deset hiljada puta moćniji od bilo kog računala. Mi koristimo samo mali procent njegovoga kapaciteta. Uobičajeno je da se procesi toka misli ili analiziranja obrađuju lijevom polovinom mozga, tj. monotono i linearno, s vrlo malo maštovitosti. Tokom obrazovanja i u svakodnevnom poslovanju funkcije ove polovine mozga su mnogo češće aktivirane, što znači da se koristi samo ta polovina ukupnoga kapaciteta, te su i rezultati učenja i pamćenja samo polovični. (CCVO, Metode i tehnike uspješnog učenja, elektronički zapis, www.ccmr-bg.org/specstud/iskustva/iskustvo004.htm)

Analizirajući efektivnost različitih stilova pravljenja/hvatanja bilježaka, možemo početi s razvijanjem sistema koji će raditi *sa* našim mozgovima umjesto *protiv* naših mozgova.

1. 1. Standardne linearne bilješke

Važno je na početku napraviti jasnu razliku između *pravljenja* bilježaka i *hvatanja* bilježaka. Pravljenje bilježaka znači organiziranje sopstvenih misli, često na kreativan, nov način. Hvatanje bilježaka znači rezimiranje nečijih tuđih misli, izraženih u nekoj knjizi, članku ili predavanju.

Glavni stilovi standardnoga pravljenja/hvatanja bilježaka (donja slika), koje koristi 95% osoba u svim školama i među svim profesijama svijeta, bez obzira na jezik i nacionalnost su:

1. rečenični/narativni stil koji se sastoji od jednostavnog ispisivanja svega onoga što treba biti saopšteno u narativnoj formi;
2. stil spiska koji uključuje zapisivanje ideja po redoslijedu javljanja u svijesti;
3. stil numeričke ili abecedne skice koji se sastoji u pravljenju bilježaka u hijerarhijskom nizu sastavljenom od glavnih kategorija i podkategorija.

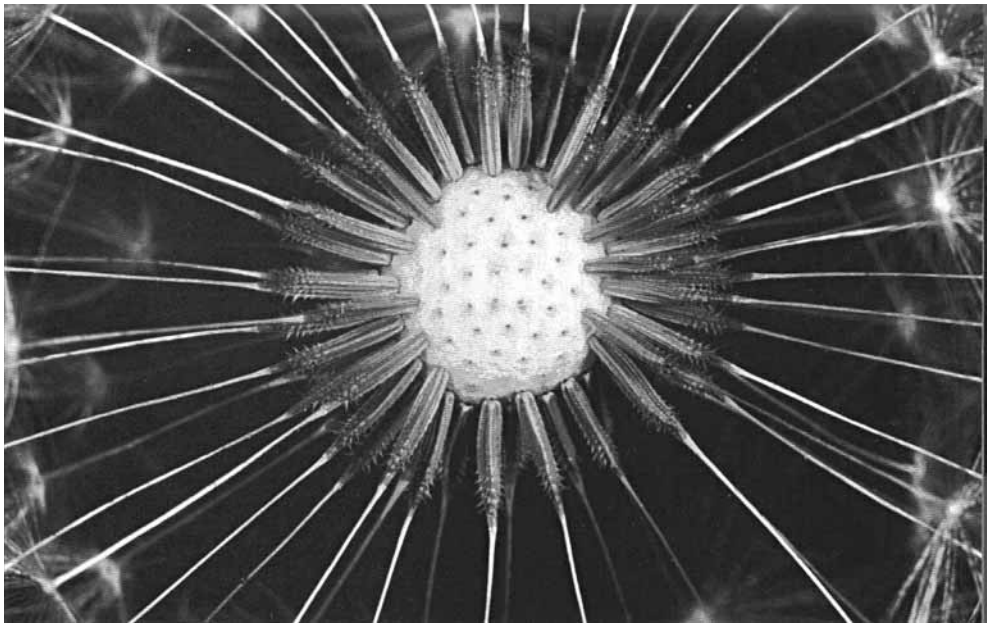
Mnogi ljudi kombiniraju različite elemente ova tri stila. Međutim, postoji i četvrti, znatno rjeđi stil, često opisivan kao *neorganiziran* ili *neuredan*. Ovaj stil, može biti vrlo srodan mapiranju uma.

Postoje četiri mane današnjih standardnih sistema pravljenja/hvatanja bilježaka:

1. maskiranje ključnih riječi,
2. otežavanje pamćenja,
3. rasipanje vremena,
4. neuspjeh u kreativnom stimuliranju mozga.

1. 2. Briljantno razmišljanje

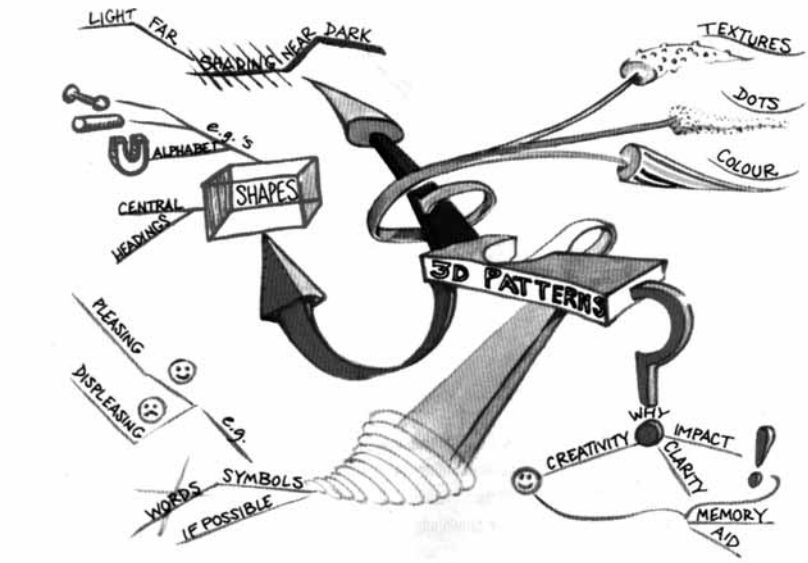
Briljantno razmišljanje* se odnosi na proces asocijativnih misli koje proističu iz centralne točke ili se vezuju za centralnu točku. Kako da dobijemo pristup ovom novom načinu razmišljanja? Uz pomoć mape uma, koja predstavlja vanjski izraz briljantnog razmišljanja. Dakle, mapa uma je po definiciji izraz briljantnog razmišljanja i, prema tome, predstavlja prirodnu funkciju ljudskog uma.

Prirodna arhitektonika- mapa prirode (glava sjemenke maslačka)

Mapa uma se uvijek grana iz centralne slike. Svaka riječ i slika postaju sami za sebe subcentri asocijacija i sve se to nastavlja u potencijalno beskrajni lanac razgranatih pojmova koji idu iz ili ka zajedničkom centru. Iako se mapa uma crta na dvodimenzionalnoj površini, ona predstavlja multi-dimenzionalnu realnost, obuhvatajući prostor, vrijeme i boju. (Buzan T. i Buzan B. 2005., 28, 19, 30, 31, 41, 42, 47 str.)

* radiant thinking, od engl.glagola "to radiate"-širiti se ili kretati u raznim pravcima, ili iz datog središta. (prim.prev)

Mapa uma koja na način prikazuje upotrebu slika, oblika i trodimenzionalnosti

To je tehnika ili sistem za organizaciju misli, pri čemu je učenje, pohranjivanje, kreiranje kompleksnih sadržaja i misli moguće pohraniti na vrlo malo prostora na papiru. To je moćno grafičko sredstvo koje osigurava univerzalni ključ za oslobađanje potencijala mozga. Mapa uma može biti upotrijebljena u svakom aspektu života u kojem će poboljšano učenje i jasnije razmišljanje povećati čovjekov učinak. Sama tehnika se temelji na znanstvenim saznanjima o tome kako radi mozak, na koji način pohranjuje i obrađuje informacije, te kako memorija zadržava i na koji se način prisjeća tih informacija. U današnje doba upotreba memorijskih i misaonih procesa postaje sve zahtjevnija i sve brža, te mape uma otvaraju nove dimenzije za razvoj, sortiranje i pohranjivanje misli.

Upotrebom tehnike mape uma postiže se:

- razvoj kreativnoga razmišljanja,
- povećavanje motivacije i koncentracije,
- ušteda vremena,
- povećavanje interesa za materiju ili informacije koje se obrađuju,
- ostvarivanjeh vlastiti mentalnih potencijala,
- poboljšavanje komunikacije,
- uči se lakše i s uživanjem,
- smanjuje se osjećaj frustracije,
- jasnije postavljanje ciljeva,
- preglednije je određivanje prioriteta,
- poboljšavanje samouvjerenosti.

Tehnika se može upotrebljavati u područjima svakodnevnog života koje zahtijevaju organizaciju informacija, ideja, misli i vremena. Neki od primjera su:

1. obrazovanje: stvaranje bilježaka, memoriranje, učenje, polaganje ispita, pisanje radova,
2. poslovni svijet: prezentacije, organizacije projekata, vođenje sastanaka,
3. osobna upotreba: organizacija proslava, pisanje priča i romana, planiranje dnevnih aktivnosti, osobni razvoj, donošenje odluka,
4. obitelj: planiranje financija, organizacija obiteljskih okupljanja.

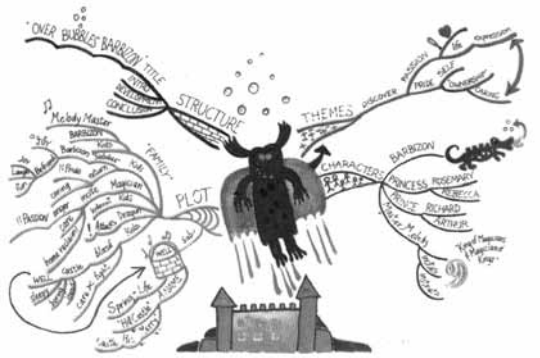
(Portal alfa, Umne mape tehnika kreativnog razmišljanja i učenja, 2007., www.mindmapping-croatia.com; dr. sc. Marija Pavkov, BLI)

Mape uma su vrsta asocijativnoga dijagrama u čijem se središtu nalazi centralni lik okružen pojmovima predstavljenim kombinacijom boja, riječi i simbola. Upravo se u procesu učenja mogu adekvatno primijeniti mape uma. Naime, pošto su vrsta slikovnog dijagrama, u njihovom stvaranju su angažirane obje hemisfere mozga– desna, kreativna i lijeva, racionalna. One podrazumijevaju upotrebu slova, brojeva, boja, linija i crteža. Kada se želimo prisjetiti, dovoljno je sjetiti se jedne od ključnih reči da bismo dobili lanac, a kada se sjetimo lanca– rekonstruirat ćemo cijeli tekst. Izbor tehnike ovisi o informacijama koje želimo zapamtiti, tj. od toga učimo li pjesmicu, formulu ili prozni tekst.

Mapa uma posjeduje četiri osnovne karakteristike:

1. predmet pažnje je kristaliziran u centralnoj slici,
2. glavne teme predmeta se granaju iz centralne slike,
3. grane sadrže ključni lik ili ključnu riječ otisnutu na pridruženoj liniji. Teme od manjeg značaja se, također, predstavljaju kao grane povezane s granama višeg nivoa,
4. grane formiraju povezanu *čvorišnu* strukturu.

(Buzan T. i Buzan B., 2005, 48)

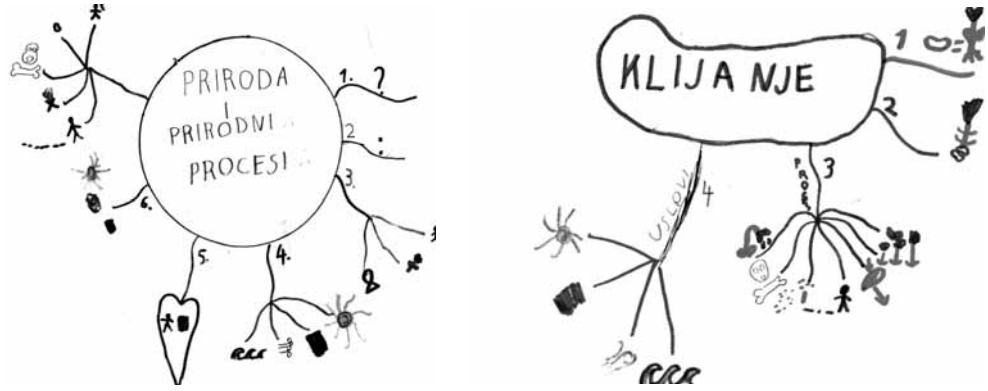
Mapa uma koju je uradila Dona Kim sa svojom djecom,a koja pomaže za pričanje priče

Kognitivne mape pomažu pri organizaciji učenja i omogućuju lakše pamćenje, povezivanje činjenica i zaključivanje, tako da ih smatramo vrlo korisnim kao samostalnu tehniku ili kao dodatak nekoj od tehnika koje pomažu pri učenju, tehnika osmišljena za lakše ograniziranje čitanja, učenja ili rada, te znatno poboljšavaju i ubrzavaju isto.

Da mape uma efikasnije djeluju na učenje pokazuju mape koje je napravio učenik Almir Hujdur, kojemu je tradicionalnim načinom učenja bilo jako teško zapamtiti određeno gradivo iz predmeta Moja okolina. On u svojim mapama, kao što se može vidjeti na priloženim slikama, već koristi simbole koji označavaju određene pojmove te pomoću njih sebi stvara sliku i priču.

Mape uma urađene za predmet Moja okolina učenika OŠ " Pazar", Almir Hujdur, 9 godina

1. 3. Uvod u hijerarhije i kategorije

Kako bismo uspjeli kontrolirati i primjenjivati ovu ogromnu mentalnu moć, potrebno je strukturirati svoje misli i vašu mapu uma koristeći hijerarhiju i kategorizaciju. Prvi korak je identificirati svoje *pojmove direktne povezanosti* (PDP).

Pojmovi direktne povezanosti zasnivaju se na ključnim pojmovima na temelju kojih se može organizirati mnoštvo drugih pojmova. Oni predstavljaju one riječi ili slike koje su najjednostavnija i najočiglednija sredstva za stvaranje reda. To su ključni pojmovi koji u sebi skupljaju najveći broj asocijacija. Termin *mašine*, na primjer, obuhvata veliki broj kategorija, od kojih je jedna *motorna vozila*. Ova kategorija, sa svoje strane, također, pokreće širok spektar, kome pripada i riječ *auto*. Riječ *auto* opet obuhvata mnoštvo tipova, među njima i *ford,* koji također uključuje veći broj različitih modela.

Gledano iz ove perspektive, riječ *mašine* je snažnija od riječi *ford,* zato jer obuhvata i potencijalno strukturira ogroman spektar informacija. Riječ *mašine* ujedno i sugerira skup kategorija i postavlja ih u podređen hijerarhijski poredak. Ključne riječi, ili pojmovi direktne povezanosti, predstavljaju ključ za oblikovanje i upravljanje kreativnim procesom asociranja. Drugim riječima, one su naslovi poglavlja koje biste upotrijebili kada biste pisali knjigu na neku temu.

Svaka mapa uma je potencijalno beskrajna. Posmatrajući njenu zrakastu strukturu, svaka ključna riječ pridodata mapi uma sama po sebi otvara mogućnost za novi i još veći spektar asocijacija, koje opet sa svoje strane otvaraju mogućnosti za nove i sve veće spektre. To još jednom pokazuje beskrajnu asocijativnu i kreativnu prirodu svakoga normalnoga ljudskog mozga.

*Tri osnovne instrukcije za mapiranje uma (Tri "P")***

U mnogim drevnim kulturama Istoka, majstori učitelji su novim učenicima tradicionalno davali samo tri osnovne instrukcije: *povinuj se*, *surađuj* i *osamostali se*. Svaka od ove tri instrukcije karakterizira pojedinu fazu učenja.

Povinuj se- označava da učenik treba podražavati učitelja, tražeći objašnjenje samo kada je to neophodno.

Surađuj- odnosi se na slijedeću fazu kada učenik, pošto je naučio osnovne tehnike, počinje konsolidirati i integrirati informacije postavljajući odgovarajuća pitanja.

Osamostali se- označava da će učenik, pošto je u potpunosti naučio sve što ga je učitelj mogao naučiti, odati poštovanje učitelju nastavljajući proces mentalne evolucije, tako što će postati učitelj slijedeće generacije.

Ekvivalenti za ove tri instrukcije (tzv. tri "P") u mapiranju uma su *prihvati*, *primijeni* i *prilagodi*.

- Prihvati znači da, u prvoj fazi, trebate odstraniti sve predrasude koje imate o svojim mentalnim ograničenjima i tačno pratititi zakone mapiranja uma, podražavajući date modele što preciznije možete.

** u originalu tri "A": accept, apply, adapt. (prim.prev.)

- Primijeni predstavlja drugu fazu gdje se smatra da ste svladali tehniku mape uma, uvježbavajući, gdje mape uma koristite u svim aspektima hvatanja bilježaka i pravljenje dok ih ne osjetite kao potpuno prirodan način organiziranja vaših misli.
- Prilagodi se odnosi se na tekući razvoj vaših vještina mapiranja uma. To je vrijeme za eksperimentiranje s različitim načinima prilagođavanja oblika mape uma.

1. 4. Pregled zakona mapiranja uma

Zakoni mapiranja uma su namijenjeni povećavanju, a ne ograničavanju mentalne slobode. U ovom kontekstu, važno je da se red ne pomiješa sa krutošću ili sloboda sa kaosom. Zakoni su, inače, podijeljeni na zakone tehnike i zakone planiranja.

TEHNIKE

1. **Koristiti isticanje**
   - uvijek koristiti centralni lik,
   - koristiti slike po čitavoj mapi uma,
   - koristiti tri ili više boja po jednom centralnom liku,
   - koristiti iluziju trodimenzionalnosti slika i riječi,
   - koristiti sinesteziju,
   - koristiti varijacije veličine slova, linija i slika,
   - koristiti ravnomjerne razmake,
   - koristiti odgovarajuće razmake.
2. **Koristiti asociranje**
   - povezivati strelicama pojmove na mapi, bilo da su na istoj ili na različitim *granama*,
   - koristiti boje,
   - koristiti kodove ili skraćenice.
3. **Jasnoća**
   - koristiti samo jednu ključnu riječ na svakoj liniji,
   - pisati sve riječi i štampanim slovima,
   - pisati ključne riječi štampanim slovima na linijama,
   - povlačiti linije iste dužine kao što je dužina riječi na njima,
   - povezivati *grane* sa centralnim likom,
   - povezivati linije jedne s drugima,
   - podebljati centralne linije,
   - uokviriti pojmove koji se granaju iz istog pojma,
   - učiniti svoje slike što je moguće jasnijima,
   - postaviti svoj papir vodoravno ispred sebe,
   - pisati slova što vertikalnije.
   - Razviti svoj osobni stil

1. 5. Pregled preporuka za mapiranje uma

Razbiti mentalne blokade

1. dodavati prazne linije,
2. postavljati pitanja,
3. dodavati slike,
4. održavati budnim svoj beskrajni asocijativni kapacitet,

Popraviti

1. ponovo pregledati svoje mape uma,
2. uraditi kratku provjeru svake mape uma,

Pripremiti

1. pripremiti svoj mentalni stav
   - razvijati pozitivan mentalni stav,
   - kopirati slike oko sebe,
   - posvetiti se svojoj mapi uma,
   - posvetiti se apsurdu!
   - uljepšavati svoju mapu uma što više.
2. pripremiti svoj pribor
3. pripremiti svoj radni prostor/okruženje
   - osigurati umjerenu temperaturu prostorije,
   - koristiti prirodno svjetlo kad je to moguće,
   - osigurati dovoljno svježeg zraka,
   - namjestiti sobu na odgovarajući način,
   - stvoriti prijatno okruženje,
   - pustiti odgovarajuću muziku ili raditi u tišini ako to više odgovara.

1. 6. Četiri opasna područja

Postoje četiri glavne zamke za svakog mapera uma:

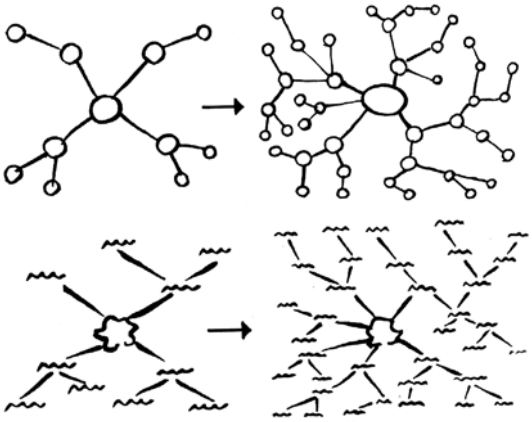
1. mape uma koje to u stvarnosti nisu,
2. zabluda da fraze imaju veći značaj,
3. zabluda da *neuredna* mapa uma nije dobra,
4. negativna emotivna reakcija prema bilo kojoj mapi uma.

1. Mape uma koje to u stvarnosti nisu

Dijagrame slične datim primjerima, često u ranim fazama mapiranja uma stvaraju osobe koje još nisu u potpunosti prihvatile sve zakone mapiranja uma.

Na prvi pogled, one izgledaju kao mape uma i čini se da se pokoravaju osnovnim principima mapiranja uma. Međutim, tu postoji veći broj razlika. Kako se ove slike razvijaju, njihova struktura postaje sve više prepuštena slučaju i monotona. Šta više, sve ideje se svode na isti nivo i svaka od njih gubi asociranost

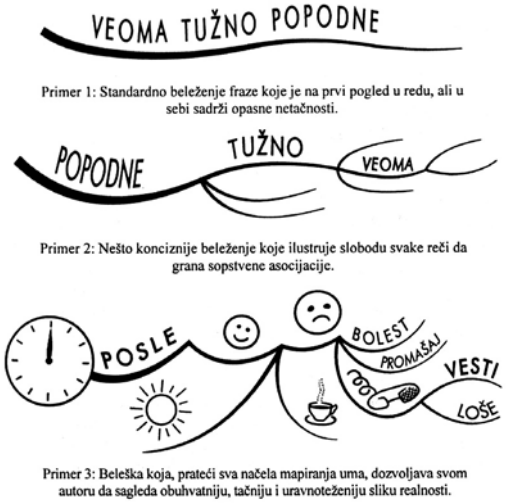
sa ostalima. Zbog toga što su zakoni o jasnoći, naglašavanju i asociranju zapostavljeni, ono što je izgledalo kao da se razvija u red i strukturu u stvari rezultira konfuzijom, monotonijom i kaosom.

Mape uma koje to u stvarnosti nisu. Ove strukture, često nazivane grozdastim ili pukolikim dijagramima, dovode do konfuzije, monotonije i kaotičnih misli.

2. Zabluda da fraze imaju veći značaj

Fraza izražava fiksirani koncept koji ne otvara ni jednu drugu mogućnost. Korištenje pojedinačnih riječi u vašoj mapi uma će vam omogućiti da jasnije i realnije sagledate svoje unutarnje i vanjsko okruženje i ostavlja vaš um otvorenim za sve opcije.

Progresija bilježenja fraze "vrlo tužno popodne" u kojoj primjena zakona mapiranja uma u znatnoj mjeri približava autora bilješke istini

3. Zabluda da *neuredna* mapa uma nije dobra

U izvjesnim situacijama, kada nemate dovoljno vremena ili slušate neko konfuzno predavanje, može vam se desiti da napravite mapu uma koja izgleda neuredno. To ne znači da je ovakva mapa uma loša. Ona jednostavno odražava stanje vašeg uma u to vrijeme ili stanje onoga što je ušlo u vaš um. Njoj može nedostajati jasnoća i lijep izgled, ali ona će još uvijek predstavljati tačan zapis vaših mentalnih procesa u trenutku stvaranja mape.

4. Negativna emotivna reakcija prema svojoj mapi uma

Povremeno vam se može desiti da odmah napravite *finalnu* mapu uma, ali će vam se mnogo češće desiti da to bude *prvi pokušaj*. Ukoliko ste razočarani ili depresivni standardom svoje mape uma, treba se jednostavno podsjetiti da je ovo samo prva skica koja će zahtijevati reviziju prije nego što bude sasvim završena.

1. 7. Hvatanje bilježaka

Hvatanje bilježaka je proces apsorbovanja tuđih ideja iz raznih govora, knjiga i drugih medija, kao i njihovo organiziranje u strukturu koja odražava originalan smisao ili vam pak omogućava da ih reorganizirate tako da zadovolje vaše potrebe. Hvatanje bilježaka treba dopuniti i svojim mislima.

Četiri osnovne funkcije bilježaka:

1. Mnemonička

Mapa uma nudi sve prednosti metoda koji radi u skladu sa vašim mozgom, koristeći i oslobađajući kompletan spektar njegovih sposobnosti. Mape uma kombiniraju bilješke preuzete iz vanjskog okruženja s bilješkama stvorenim u unutrašnjem okruženju (odlučivanje, analiza i kreativno razmišljanje).

2. Analitička

Pri hvatanju bilježaka na predavanju ili iz nekog pisanoga materijala, od bitnog značaja je prije svega identificirati osnovnu struktura prezentiranih informacija. Mapiranje uma može pomoći da iz linearnih informacija izvučete pojmove direktne povezanosti i organizirate hijerarhiju.

3. Kreativna

Najbolje bilješke će pomoći ne samo da zapamtite i analizirate informacije, već će poslužiti i kao odskočna daska za kreativno razmišljanje.

4. Konverzacijska

Kada hvatate bilješke u vidu mape uma s nekog predavanja ili iz knjige, one bi trebale obuhvatiti sve relevantne informacije iz datoga izvora. U idealnom slučaju, te bilješke bi, također, trebalo da uključe i spontane misli koje se javljaju u vašem

umu dok slušate predavanje ili čitate knjigu. Drugim riječima, mapa uma bi trebalo da odslika konverzaciju između vašega intelekta i govornika, odnosno pisca.

1. 8. Određivanje produktivnoga mentalnog pristupa za hvatanje bilježaka

Kako biste imali najbolji mentalni pristup u hvatanju bilježaka iz neke knjige, koristite tehniku organizirane primjene mapa uma (TOPMU). Koristite obje hemisfere mozga. Postoji osam osnovnih koraka:

1. vrlo brzo prelistati ili pregledati čitavu knjigu ili članak, kako bi se stekao opći dojam o njihovoj organizaciji,
2. odrediti količinu vremena koje ćete provesti u proučavanju i isplanirati koliko materijala ćete pregledati za to vrijeme,
3. mapirati ono što se već zna iz te oblasti da biste uspostavili asocijativne mentalne *kuke*,
4. definirati svoje namjere i ciljeve za dati period učenja i završiti još jednu mapu uma sa svim pitanjima na koja treba dati odgovor,
5. uraditi opće osmatranje teksta, proučavajući sadržaj, glavne naslove, rezultate, zaključke, rezime, glavne ilustracije ili grafikone, kao i sve ostale značajne elemente. Ovaj proces će osigurati centralni lik i glavne grane (pojmove direktne povezanosti) nove višekategorijske mape uma teksta,
6. preći na detaljniji pregled, proučavajući sav materijal koji nije bio obuhvaćen općim promatranjem, prije svega početne i završne dijelove pasusa, odjeljaka i poglavlja. Dodati i ovo svojoj mapi uma,
7. napraviti uvid, kada popunjavate najveći dio svoje slagalice učenja, još uvijek preskačući sva problematičnija područja,
8. vratiti se do težih dijelova koje ste preskočili u ranijim fazama i osvrnuti se na cijeli tekst kako biste odgovorili na sva preostala pitanja i ispunili sva preostala očekivanja. U ovoj fazi bi trebalo da ste završili mapu uma svojim bilješkama.

(Buzan T.i Buzan B., 2005., 48, 68-70, 81, 86- 107, 134-137.)

2. Brzo čitanje

Brzo čitanje (Power reading/Mind reading) je metoda koja pospješuje brzinu čitanja i pomaže da u jako kratkom vremenu kroz ubrzano čitanje usvajate školsko gradivo te poboljšate svoj uspjeh u školi, na fakultetu ili kroz posao u svakodnevnom životu. Brzo čitanje ne znači samo brzo i samo sve kraće vrijeme čitanja, već u tom bržem i kraćem vremenu što efikasnije, tj. sve bržu i bolju sposobnost prepoznavanja znakova, činjenica, ideja; bržu i bolju integracija; bržu i bolju anticipacija; brže i bolje donošenje zaključaka i zauzimanje stavova; brže i bolje razumijevanje i, konačno, brže i bolje pamćenje.

Osim primjene u učenju ova metoda se uspješno primjenjuje i u poslovnom svijetu te pomaže menadžerima uštedjeti vrijeme.

Brzo čitanje samo je jedna od tehnika osmišljena na temelju proučavanja funkcioniranja ljudskog mozga dr. Georgija Lozanova, rumunjskog psihijatra, tijekom 30-tih godina prošloga stoljeća.

Brzo čitanje je osmišljeno kako bi se ubrzalo učenje stranih jezika, no naknadno je metoda poboljšana i proširena te se danas koristi za sva područja u kojima se zahtijeva svladavanje velikih količina podataka u što kraćem vremenu. Brzo čitanje najviše može pomoći pri učenju društvenih i drugih predmeta koji sadrže velike količine teksta, pa ga često koriste srednjoškolci (naročito gimnazijalci) i studenti pravnih i drugih društvenih fakulteta.

Brže čitanje spada među najznačajnije postupke za efikasnije učenje. Naš je prosječni tempo čitanja između 250 i 300 riječi u minuti. Već nakon kraćeg treninga taj je broj 600, a nakon intenzivnijeg treninga je 1200 riječi u minuti. Osnovno je načelo brzog čitanja da se ne čita riječ po riječ, jer ni naš semantički dio kognitivnoga sustava ne procesira riječ po riječ, već ideju po ideju, a kad god je to moguće (ili nužno zbog kompleksnosti materijala) obrađuju se znatno generalniji koncepti.

Trebamo se naučiti da na poznate riječi, rečenice čak i na veće sklopove rečenica ne gubimo vrijeme već ih samo brzo pregledamo i "skačemo" do novih, manje poznatih dijelova teksta. Time se štedi mnogo vremena koje može biti korisno upotrijebljeno za dublju obradu najvažnijih dijelova teksta.

Buzan smatra da uobičajena forma teksta–u redovima ne odgovara prirodnim sposobnostima očno-moždanoga sistema. On podsjeća da se pismo pojavilo mnogo kasnije od ljudske vrste i ističe da naše oči nisu stvorene da prate riječi i slova te se zato, u stvari, kreću kaotično po tekstu. Djeca intuitivno rješavaju ovaj problem podvlačeći prstom tekst, čime "discipliniraju" oči. Na tečajevima brzoga čitanja prst se zamjenjuje štapićem, koji je tanji i bolji, a kada se oči naviknu da prate po jedan red, prelazi se na istovremeno čitanje dva, tri i više redova. Kada se, uz pomoć ostalih tehnika čitanja kao što su *lijeno S, cik-cak* i *dijagonalno čitanje*, postigne brzina od 150-200 stranica na sat, prelazi se na više tehnike čitanja, tzv. *meta navođenja*. Neki autori, međutim, osporavaju domete brzoga čitanja tvrdeći da se ono, u stvari, postiže na račun razumijevanja teksta.

Tri su osnovna načela brzog čitanja:

a) **Voljno treba čitati brže nego uobičajenim tempom**, jer onda nije moguće vokalizirati. Vokaliziranje ograničava brzinu čitanja i negativno djeluje na razumijevanje teksta (izaziva dosadu, dozvoljava mislima da "odlutaju" i sl.).

b) **Ne vraćati se na pročitano.** U prosjeku, na 100 pročitanih riječi dolazi 11 vraćanja. Spori čitatelji imaju znatno više vraćanja na već pročitanu riječ ili reče-

nicu. Tu lošu naviku treba razbiti, jer vraćanje umara oči. Vraćanje unazad razbija ritam čitanja. Treba se prisiliti ići što brže naprijed i ni u kom se slučaju vraćati unazad. Premda neke riječi nedostaju, ne treba se vraćati nazad zbog njih, jer je bitno shvatiti značenje i temeljne ideje, a ne pročitati i zapamtiti svaku pojedinačnu riječ. Kad se jednom razbije navika vraćanja nazad, to ostaje zauvijek.

c) **Čitati selektivno**. Paradoksalno, ali istinito: što se brže čita – bolje se razumije tekst! To je zato što se bolje određuju značenja i smisao. (Buzan, T., u Posebno izdanje časopisa *Poduzetništvo,* Zagreb, 2000.)

3. Glumačko pamćenje

Glumci, režiseri i producenti stvaraju vizualne i zvučne slike na osnovi pisane riječi iz scenarija, a izvode ih u kazalištima, na filmu i radiju. Oni oživljuju riječi za publiku. Glumci zabavljaju ljude i komuniciraju s njima interpretacijom dramskih uloga. Glumci čitaju scenarij i odlučuju kako će odigrati svoju ulogu. O svojim idejama razgovaraju s režiserom i dogovaraju se kako prikazati neki lik. U glumi se služe mimikom lica, govornim izražavanjem i pokretima tijela, a neke uloge zahtijevaju od glumca da pjeva ili pleše. Kako bi bolje prikazali svoje ideje, rabe kostime i šminku. Glumci moraju upamtiti tekst svoje uloge i kretanje na pozornici.

Gluma iziskuje strpljenje i potpunu predanost, jer glumci moraju dugo čekati na ulogu ili snimanje filma. Rade puno sati i često putuju. Rad u večernjim satima uobičajen je za glumca u kazalištu. Za besprijekornu izvedbu nužno je ponavljanje i pamćenje dijelova teksta i neprekidne probe, dok na televiziji glumci moraju izvesti dobru predstavu i bez puno ponavljanja. Glumcima je potrebna izdržljivost da podnesu vrućinu pozornice, teške kostime ili vremenske i druge nepogode kada se film snima na vanjskoj lokaciji.

Glumci moraju imati glumački talent, razvijene kreativne sposobnosti i znati kako prikazati i uživjeti se u likove koje glume. Važno je imati dobar stav (pozu), lakoću ponašanja na pozornici i moć utjecanja na publiku, ali i sposobnost slijeđenja uputa.

(mrav.ffzg.hr/zanimanja/book/part2/nodle1604.htm)

Za sveučilišnoga studenta, učenika neke škole i profesionalnoga glumca ili glumca amatera, aspekt pamćenja može zadavati najviše poteškoća. Metod koji se uobičajeno preporučuje i primjenjuje sastoji se u tome da se jedan red čita iznova i iznova, i nauči napamet; pročita slijedeći red, nauči napamet; spoje se dva prethodna reda, nauče napamet; pročita slijedeći red i tako dalje sve dok se ne dosadi, a prve redove ste već zaboravili.

Sistemi koji se zasnivaju na memorijskim principima, a koje uspješno koriste poznati glumci i glumice su potpuno suprotni. U ovom sistemu se materijal koji

treba zapamtiti vrlo brzo čita i ponovo čita s razumijevanjem tijekom perioda od četiri dana, približno pet do deset puta dnevno. Ukoliko nastavite čitati s razumijevanjem na ovaj način, na kraju dvadesetoga čitanja upoznat ćete materijal mnogo bolje nego što ste mislili i bit ćete u mogućnosti sjetiti se, bez gledanja u tekst, većeg dijela teksta koji je trebalo zapamtiti. Vaš um će, posebno ako ste koristili i imaginaciju desne hemisfere kao pomoć pri razumijevanju, apsorbirati praktično 90 procenata informacija, a pamćenje će postati prirodni rezultat pravilnoga čitanja i osnovnoga razumijevanja uz korištenje sredstava imaginacije i asocijacije.

Ovaj sistem je daleko uspješniji od ponavljanja teksta red po red i može se poboljšati na slijedeći način: koristeći još jednom ključne memorijske riječi i lančani sistem. Na primjer, ukoliko je materijal koji treba zapamtiti poezija, nekoliko ključnih riječi će pomoći vašem umu da "popuni" preostale praznine među riječima. Ukoliko je materijal koji treba zapamtiti scenario, još jednom će ključne riječi i lančani sistem pokazati svoj esencijalni značaj. Osnovni dijelovi dugačkoga govora se mogu lako nizati uz pomoć ključnih riječi, a šlagvorti se mogu mnogo efikasnije prenositi od govornika do govornika ukoliko imaginativno zapamtite količinu praznine između posljednje riječi prethodnoga govornika i vaše slijedeće riječi. Upravo nedostatak korištenja ovih mnemoničkih tehnika vrlo često prouzrokuje kaos na pozornici, posebno duge tišine i pauze u kontinuitetu koje se dešavaju kada jedan izvođač zaboravi svoju posljednju riječ ili pak drugi zaboravi svoju prvu riječ. Glumačke trupe mogu uštedjeti čak i do 50% svoga vremena, i na taj način reducirati stres u ogromnoj mjeri i povećati uživanje i efikasnost, primjenjujući memorijske principe u poslu kojim se bave. (Buzan,T., 2001., 196,170)

Prenosimo prijevod članka koji prikazuje istraživanja T. Noice i H. Noice o glumačkom pamćenju. (prevela I. Milosavljević)

"Biti, ili...mmm...tekst!
Istraživanje postavlja glumačku memoriju u centar zanimanja

"Kako naučiti sav taj tekst?" To je pitanje koje se najčešće postavlja većini glumaca i općenito njihovoj umjetnosti. Sposobnost da se zapamti i bez napora izgovori komad zapanjuje ljude druge struke. Većina ljudi zamišlja da učenje skripti napamet zahtijeva sate, dane, čak i mjesece kako bi se memorirale. No, glumci rijetko rade na taj način; ustvari, oni često uopće ne pokušavaju svjesno zapamtiti sav tekst. I oni rijetko smatraju memoriranje definicijom onoga čime se bave. Šta je to što daje glumcima njihovu naizgled bezgraničnu mogućnost pamćenja? Može li nas gluma naučiti nešto o pamćenju i kogniciji i mogu li principi glume pomoći onima koji imaju probleme sa pamćenjem?

Ovo su pitanja na koja su kognitivni psiholog Helga Noice (Elmhurst College) i njen muž, istraživač kognicije, glumac i režiser Tony Noice (Indiana

State University) dali da odgovore u skoro dvije decenije psiholoških istraživanja glumaca. Oni nisu samo obrazložili principe učenja koji mogu pomoći samo glumcima, nego su, također, temeljem tih principa, istražili metode u borbi protiv silazne putanje u sposobnosti učenja kod starijih osoba.

Prema mišljenju istraživača, tajna glumačke memorije je, ustvari, sama gluma. Glumac upija vrlo brzo svoj tekst tako što se fokusira ne samo na riječi iz teksta, nego i na značenje tih riječi-motivacija lika koji ih izgovara iz trenutka u trenutak- i na psihičku i emocionalnu dimenziju njihovoga odnosa. Kako bi *ušao* u lik kojeg glumi, glumac će razložiti tekst u seriju logički povezanih *ritmova* ili namjera. Dobri glumci ni ne razmišljaju o tekstu, nego osjećaju namjere lika kojeg glume i to kao reakciju na ono što rade drugi glumci na sceni, čime postižu da njihov tekst dolazi spontano i prirodno. Istraživači citiraju velikog britanskoga glumca Michaela Cainea: "Moraš biti sposoban da stojiš tamo na sceni ne misleći o tekstu i da ga skidaš s lica drugog glumca."

Ključ, kojeg su istraživači našli je proces nazvan "aktivno doživljavanje (iskustvo)" (active experiencing), koji, kako oni kažu, "koristi sve fizičke, mentalne, i emocionalne kanale kako bi se prenosila značenja drugoj osobi." To je princip koji bi se mogao primijeniti na sceni i van nje. Na primjer, studenti koji su gradivo učili zamišljajući da prenose njegovo značenje nekom trećem licu kome je informacija potrebna, pokazali su da više pamte nego oni koji su se trudili jednostavno upamtiti taj materijal napamet. Princip aktivnoga iskustva se također pokazao efektivnim protiv silazne putanje pri učenju kod odraslih osoba. Grupa starijih osoba, koji su završili tečaj glume u trajanju od četiritjedna, pokazali su značajno poboljšanje pamćenja riječi i sposobnost rješavanja problema, u odnosu na grupu koja je bila na tečaju "vizualne umjetnosti" i kontrolnu grupu. Ono što su upamtili potrajalo je još četiri mjeseca poslije toga, kao i značajno poboljšanje u kvaliteti života tih starijih osoba.

Neka saznanja bračnoga para o memoriji slažu se sa drugim istraživanjima memorije. Memorija se u velikoj mjeri oslanja na emociju, akciju i percepciju. U radu s glumcima Noice je primijetio da je memorija potpomognuta fizičkim pokretom. Tekst učen prilikom pravljenja odgovarajućega pokreta-npr. hodanje preko scene, mnogo bolje je zapamćen nego u slučaju kada tekst ne prati pokret. Kada se jednom tekst uz hodanje zapamti i kada ga se treba sjetiti, fizički pokret nije potrebno ponavljati.

(www.psychologicalscience.org/media/releases/2006/pr060125.cfm)

4. Glazba u učenju

U novije doba provodi se veliki broj istraživanja učinaka glazbe na ljude. Rezultati pokazuju da glazba utječe na emocije, dišni sustav, ritam srca, stav

tijela i mentalne slike slušatelja. Ovi učinci mogu dramatično promijeniti složeno raspoloženje, stanje i fiziologiju osobe. To znači da glazba može promijeniti ponašanje učenika. Glazba sjajno djeluje kad treba unijeti energiju, razvrstati grupe, izazvati opuštanje, ponovo probuditi prethodna iskustva, razviti odnos s drugom osobom, odrediti temu ili ton dana, stimulirati um, olakšati zabavu i nadahnuti. Istraživanja muzikologa Dona Campbella pokazuju da je desno uho bolje za slušanje logičkih informacija, a lijevo je uho bolje za osjećaje, emocije i zadovoljstvo.

Odabir tempa i svrha:

- opuštanje: 40 do 60 taktova u minuti (sporo),
- pažnja: 60 do 70 taktova u minuti (umjereno),
- aktivnost: 70 do 120 taktova u minuti (visoko).
  (Jensen, E., 2003., 221-227)

Istraživači su pronašli kako je barokna glazba idealna za ubrzano unaprijeđenje učenja, djelomično zato jer je njen glavni ritam od 60 do 70 udaraca u minuti identičan moždanim alfa valovima.

Vješti nastavnici danas koriste glazbu kao esencijalni sastojak ubrzanog učenja svake vrste. Međutim, za osobu koja je sama svoj majstor u učenju, neposredne su implikacije jednostavne: kada navečer želite napraviti pregled naučenog, slušajte pravu vrstu glazbe i vaše će se prisjećanje dramatično poboljšati. Djelomično je razlog tomu način na koji vaš mozak najdjelotvornije funkcionira kada tonete u san. Mnogi istraživači vjeruju kako mozak u ovom stanju sređuje nove informacije i pohranjuje ih u odgovarajuće banke pamćenja. Ako se u trenutku dok pregledavate svoje mape uma (umne karte) i razmišljate o glavnim naglascima toga dana nalazite u stanju mirne opuštenosti, ono vam otvara puteve k tim podsvjesnim skladištima pamćenja.

Glazba igra trostruku ulogu:

1. pomaže da se opustite,
2. aktivira desnu polovicu vašeg mozga kako bi primala informacije,
3. pomaže da se informacije premjeste u banke podataka vašeg dugoročnoga pamćenja.

Veliki dio našega sadašnjeg znanja u području glazbe nadograđen je na pionirska istraživanja koje je 1950-ih započeo bugarski psihijatar i pedagog Georgi Lozanov. Lozanov je želio utvrditi zašto neki ljudi imaju superpamćenje.

Nakon niza godina istraživanja, zaključio je kako svatko od nas ima "optimalno stanje za učenje". Ono se javlja, kaže on, "kada su puls, ritam disanja i moždani valovi sinkronizirani, a tijelo opušteno, kada je um usredotočen i spreman za prijem novih informacija."

U pretakanju tih istraživanja u praksu, Lozanov je postigao neke zadivljujuće rezultate, osobito u učenju stranih jezika. Ranih 60-ih godina prošloga stoljeća je tada najveća svjetska škola stranih jezika Berlitz, svojim polaznicima obećavala kako će, nakon nekoliko dana uvježbavanja, učiti 200 riječi dnevno. Međutim, Lozanovljevi istraživački izvještaji pokazivali su kako bugarski učenici uče 1200 riječi dnevno i pamte iznimnih 96,1 posto njih.

Lozanov je utvrdio kako barokna glazba usklađuje tijelo i mozak. Preciznije, ona otvara emocionalna vrata ka super-pamćenju: k limbičkom sustavu mozga. Taj sustav ne samo da obrađuje emocije, već je i spona između svjesnoga i nesvjesnoga uma.

Metoda Georgija Lozanova za ubrzavanje učenja glazbu koristi na tri načina:

1. *uvodna glazba* za opuštanje učenika i postizanje optimalnoga stanja za učenje,
2. *aktivni koncert* tijekom koga se informacije koje se trebaju naučiti čitaju uz ekspresivnu glazbu (Beethoven, Koncert za violinu i orkestar u D-duru, Op.61.; Čajkovski, Koncert br.1 u B-molu za klavir i orkestar; Mozart, Koncert za violinu i orkestar br.7 u D-duru,itd.),
4. *pasivni koncert* tijekom koga učenik, dok u pozadini svira barokna glazba koja potiče prijelaz informacija u dugoročno pamćenje, sluša nove informacije čitane u obliku razgovora (Corelli, Concerti Grossi, Op.6 br.2, 8, 5, 9; Handel, Vodena glazba; J. S. Bach, Fantazija u C-molu i Trio u D-molu;Kanonske varijacije i Toccata, itd.).

Prema Lozanovu, dobro izveden koncert može obaviti 60% poučavanja u samo 5% vremena.

Njegovu je teoriju i praksu uredno sažeo Charles Schmid: “Ako dva razreda, primjerice, uče neki strani jezik, nastavnik će kao prvi korak nove riječi složiti u oblik dramskog teksta, a prikazat će ih na slikama. Učenici će sjediti i gledati *mentalni film* tog sadržaja. Odmah potom slijedi prvi koncert ili, kako ga je Lozanov nazvao, aktivni koncert. Dok učenici gledaju tekst, nastavnik pušta odabranu glazbu i u ritmu glazbe čita tekst na stranom jeziku. Pritom namjerno dramatično ističe riječi u ritmu s glazbom.

U tome nema nikakve čarolije. Upravo je zato lakše naučiti tekst neke prozne pjesme nego zapamtiti sve riječi na listu bilježaka. Glazba na neki način služi kao nosač, a nastavnik klizi niz glazbu gotovo kao jahač na valovima koji hvata valove.

Drugi koncert slijedi neposredno nakon prvoga. I ovdje se koristi vrlo specifična barokna muzika vrlo precizno, ona s oko 60 udaraca na minutu. Drugo čitanje se odvija prirodnijom intonacijom. Oni odlažu tekst i zamišljaju da su, primjerice u kazalištu u zemlji jezika koji uče, te da netko glumi priču koju slušaju.”

Moramo brzo dodati kako čak i najveći pobornici Lozanova ne preporučuju upotrebu cjelovite *koncertne* tehnike na svakom nastavnom satu. Čak i kada se radi o nečemu tako jasno definiranom kao što je učenje stranog jezika, preporučuju se samo otprilike tri *koncerta* tjedno. Međutim, na drugim će se nastavnim satovima koristiti njegova druga važna načela.

Lozanov drži kako postoje tri glavne prepreke u učenju:

1. kritičko-logička prepreka (*Škola nije laka, pa kako onda učenje može biti zabavno i lako?*),
2. intuitivno-emotivna prepreka (*Ja sam glup i neću to moći učiniti*.)
3. kritičko-moralna prepreka (*Učenje je težak posao- najbolje da se prikrijem i vidim šta će se događati.)*
   (Dryden G., Vos, J., 2001., 171, 179, 311, 319-322)

LITERATURA

-Buzan Tony, Brzo čitanje, Beograd, 2000., Finesa

-Buzan Tony i Buzan Bari, Mape uma, Beograd, 2005., Finesa

-Buzan Tony, Savršeno pamćenje, Beograd, 2001., Finesa

-Dryden Gordon i Vos Jeannette, Revolucija u učenju, Zagreb, 2001., Educa

-Jensen Eric, Super-nastava, Zagreb, 2003., Educa

-Lana Izrael i Tony Buzan, Moć dječjeg uma, Beograd, 1999., Finesa

-CCVO, Metode i tehnike uspješnog učenja, elektronički zapis, www.ccmr-bg.org/specstud/iskustva/iskustvo004.htm

-dr. sc. Marija Pavkov, BLI, Portal alfa, Umne mape tehnika kreativnog razmišljanja i učenja, 2007., elektronički zapis, www.mindmapping-croatia.com

-www.psychologicalscience.org/media/releases/2006/pr060125.cfm

-I. izdanje, Zagreb 1998. g., Posebno izdanje časopisa Poduzetništvo; Buzan T., 2000.

GRADOVRH

POVIJEST

Alen Salihović

Metodološka stajališta Branislava Đurđeva u historijskoj nauci

Uvod

Metodološka pitanja predstavljaju stalni izazov historijske nauke i dugoročni problem historičara u izučavanju prirodno historijskog razvitka čovječanstva. Branislav Đurđev je historiografiji i metodološkim problemima historijske nauke dao veliki doprinos. Detaljno je analizirao sve dotadašnje historiografije, u teoretskim okvirima raspravljao o novim pitanjima u historijskoj nauci, te pokušao dati odgovor na mnoge metodološke probleme historijske nauke. Đurđev je svoja stajališta temeljio na shvatanjima prirodno historijskog razvitka čovječanstva oslanjajući se na izvorna djela Karla Marksa o tumačenju dijalektičko materijalističkog shvatanja ljudske prošlosti. Historiografska stajališta na kojima je temeljio svoj rad važan su faktor teoretskog razmatranja metodologije historijske nauke. Činjenica da je napisao preko tristo naučnih radova koji se odnose na razna historijska i historiografska pitanja, govori o tome koliko je ovaj naučnik doprinio historijskoj nauci uopće.[1]

U obimnoj naučnoj zbirci radova Branislava Đurđeva o metodologiji, nekoliko zavrjeđuju posebnu pažnju, a odnose se na historijske izvore i sintezu u historijskoj nauci. Oslanjajući se na domete (do)tadašnje historiografije, dao je novo značenje, nove podjele historijskih izvora i načine na koje historičari trebaju biti fokusirani u istraživanju prirodno historijskog razvitka čovječanstva. Sintezi je posvetio naročitu pažnju, kritikovao (do)tadašnje historiografije o tumačenju uopćavanja u historiji te nudio nove poglede zasnovane na dijalektičko materijalističkoj osnovi. Osim toga, indirektno se bavio i metodološkim pitanjima heuristike, statistike, kvantitativnim metodama isl.

[1] Vesna Mušeta Ašćerić, "Biografija – Akademik prof. dr. Branislav Đurđev (1908-1993)", *Na zastarelim stranputicama*, Sarajevo 2002, 135. (dalje: V. M. Ašćerić, Biografija B. Đurđeva)

I. Historiografska stajališta Branislava Đurđeva

Historiografska stajališta Branislava Đurđeva imaju važnu dimenziju kada je u pitanju razumijevanje historijske metodologije kojom se bavio tokom svoga naučnog rada i djelovanja, a koja i danas plijeni pažnju mnogih naučnika. Na njegov naučni rad i promišljanja utjecale su i okolnosti u kojima se izgrađivao kao naučnik.

U cilju razumijevanja njegovog promišljanja u historiografiji, važno je pomenuti jedan događaj iz njegove biografije koji je vjerovatno ostavio traga na njegova stajališta. Riječ je o tome da je početkom Drugog svjetskog rata, u aprilu 1941. godine kao zarobljenik iz Sarajeva odveden u Njemačku.[2] U Njemačkoj je u zarobljeništvu proveo 4 godine, radeći u radnom logoru, zatim na imanju u jednom selu u blizini Glucsburga i potom u bolničkom logoru "XB Sandbostel-Bremerferde".[3] Nakon što je pušten na slobodu 1945. godine, vratio se u Sarajevo. Boravak u Njemačkoj je utjecao da usavrši njemački jezik, što mu je omogućilo da može koristiti izvornu historiografsku literaturu na njemačkom jeziku. Osim toga, u zarobljeništvu je mogao imati kontakta i sa radnicima koji su u velikom broju zatvarani zbog širenja socijalističkih ideja u Njemačkoj. Branislav Đurđev je nakon rata došao u "novu" državu, Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju (FNRJ) koja je trebala biti zasnovana upravo na "modelu" socijalizma. Paralelno sa idejom formiranja FNRJ i idejama Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), razvijala se i historiografija u duhu toga vremena.

Na taj način, historiografija u FNRJ (a kasnije u SFRJ) je bila "prožeta idejama Komunističke partije Jugoslavije"[4] što je za posljedicu imalo da je veliki broj jugoslovenskih historičara slijedilo put ove ideologije. U Jugoslaviji je u tom periodu bilo prisutno nekoliko utjecaja historiografija sa različitih područja, kao što su marksistička, postmarksistička, filozofska te francuska strukturalna historiografija.

U članku pod nazivom "*Stupnjevi u razvitku istoriografije*" Branislav Đurđev je dao podjelu tadašnje historiografije na četiri cjeline: literarnu, filozofsku, sociološku i dijalektičko realističku historiju, nakon čega je vršio daljnju podjelu.[5] Na osnovu stavova iznijetih u tom članku, može se vidjeti koje teze je zastupao. Iako u ovom radu nije direktno govorio kojoj historiografiji pripada, sasvim je vidljivo da je potencirao dijalektičko realističku historiju za koju je rekao da

---

[2] Vesna Mušeta Ašćerić, *Biografija Branislava Đurđeva*, 135

[3] Vesna Mušeta-Ašćerić, "Razumijevanje sadašnjosti kroz prošlost*"*, *Prilozi XXX*, Sarajevo 2001, 23 (dalje: Vesna Mušeta-Ašćerić, *Razumijevanje sadašnjosti kroz prošlost*).

[4] Azem Kožar, "Zataškavanje historijske istine – uzrok novih nesporazuma", *Prilog za deseti skup "Dijalog povjesničara / historičara"*, Osijek, 2005, 168

[5] Branislav Đurđev," Stupnjevi u razvitku historiografije", *Godišnjak istorijskog društva BiH*, Sarajevo, 1959, 70 (dalje: B.Đurđev, *Stupnjevi u razvitku historiografije*)

"marksizam nju zapravo konačno uobličava".[6] Po njegovom mišljenju, u dijalektičko realističku historiografiju mogu ući samo ona djela koja posmatraju historiju kao prirodno historijski proces.

O prirodno historijskom procesu razvitka čovjeka dao je opsežan prikaz u članku pod nazivom "*O procesu razvitka čovječanstva do moderne civilizacije*".[7] Budući da je zastupao svoja stajališta na izvornom marksizmu, suprotstavljao se staljinističko postmarksističkoj interpretaciji učenja koja se ogleda kroz smjenu pet društveno ekonomskih formacija društva, te da su društveno ekonomski odnosi ujedno i suština razvitka čovječanstva.[8] Za razliku od staljinističke historiografije, pokušao je prikazati izvorno Marksovo materijalističko shvatanje društva "koje predstavlja primjenu dijalektičkog materijalizma na probleme odnosa čovjeka prema prirodi i ljudskoj prirodi u okvirima društva".[9] Prema tome, po njemu historijski materijalizam predstavlja gledište da ekonomski odnosi koji izrastaju iz prirodnog razvitka čovjeka određuju druge odnose u društvu kao što su organizacija rada, razvitak proizvodnih snaga, razvitak nauke itd.

Kako se staljinistička historiografija bazirala na postavkama da je razvitak čovječanstva samo društveni proces te da smjena društvenih formacija određuje razvitak čovječanstva, Đurđev se suprotstavio takvoj teoriji za koju je rekao da je "(...) staljinizam oduzeo antropološku i humanističku stranu (historiji), odnosno pojam čovjekove prirode iz Marksove teorije".[10] Na osnovu toga, zastupao je tezu da se razvitak čovječanstva ne može posmatrati izolovano sa jednog aspekta, što je slučaj sa staljinističkom historiografijom. Po njegovom mišljenju, razvitak čovječanstva se ne može objasniti samo na način da se društvo samo iz sebe razvijalo, nego se društvo razvijalo kroz promjenu prirode čovječanstva putem razvitka društva. Drugim riječima, razvitak čovječanstva teče prirodnim putem, na osnovu koga se razvija društvo. To je po njemu dugotrajan prirodno historijski proces koji vodi do smjenjivanja jednog društva drugim.

Osim dogmatske staljinističke interpretacije učenja Marksa, Đurđev se suprotstavljao i jugoslovenskim historičarima koji su pisali pod okriljem nacionalizma, ali sa pozicija marksizma. Njegovi stavovi o tom pitanju su došli do izražaja na Savjetovanju o historiografiji Bosne i Hercegovine kada je u diskusiji izjavio: "Grozim se kad pomislim kakvu opasnost predstavlja jačanje nacionalizma u ruhu marksizma za razvitak sociolizma u svijetu i kod nas i s tim u vezi

---

[6] B. Đurđev, *Stupnjevi u razvitku istoriografije,* 70

[7] Branislav Đurđev, "O procesu razvitka čovječanstva do moderne civilizacije", *Jugoslovenski istorijski časopis br. 1,* Beograd, 1963, 15-36 (dalje: B. Đurđev, *O procesu razvitka čovječanstva*)

[8] Na prvobitnu zajednicu, ropstvo, feudalizam, kapitalizam i sociolizam; Azem Kožar, *Uvod u historiju*, Tuzla, 1994, 56 (dalje: Azem Kožar, *Uvod u historiju*)

[9] B. Đurđev, *O procesu razvitka čovječanstva,* 16

[10] B. Đurđev, *Stupnjevi u razvitku istoriografije,* 64

kada zapazim jačanje nacionalističkih skretanja u istoriografiji koja se smatra marksističkom".[11] Kroz ovu diskusiju Đurđev je pokušao pokazati da je u tadašnje vrijeme došlo do krize marksističke historiografije, naročito u radovima koji odstupaju od izvornog marksističkog shvatanja razvitka čovječanstva. Stoga je radove koji se izdaju za marksističke, a posjeduju sasvim druge elemente u odnosu na izvorno tumačenje marksizma, nazvao "romantičarski radovi".

Promatrajući historiju sa pozicija izvornog marksizma i tumačeći historiju čovjeka kao prirodno historijski proces, iznosio je stavove da historiografija XX stoljeća nije uspjela naći odgovore na pitanje "historizma" kao mogućnosti da se historija "pretvori" iz društvene u egzaktnu nauku. Smatrao je da se jedino marksizam može baviti pitanjem "historizma", jer je Marks kroz dijalektičko materijalistički odnos prirodno historijskog razvitka čovjeka prikazao "modele" na osnovu kojih historija može postati egzaktna nauka.[12] Međutim, isticao je da problem historizma i evolucionizma u historiji nije moguće saznati iz Marksovih metodoloških iskaza, nego iz proučavanja Marksovog stvarnog istraživačkog postupka u djelu "Kapital".[13] To znači da se, po Đurđevu, jedino marksizam odlikuje dosljednim historizmom. Naglasio je da i kod Marksa postoje zastarjela historijska shvatanja. To je pokazao kroz primjer o shvatanju trajnosti i nepromjenjivosti društvenih poredaka na Istoku sve do modernog doba ili shvatanje da u Osmanskom carstvu nije postojala promjenjivost društvenoga poretka.[14] Iz ovog tumačenja može se vidjeti da historijske procese ne treba promatrati izolovano, te da u svakom društvu postoji promjenjivost društvenoga poretka, odnosno evolucionizam zasnovan na prirodno historijskom razvitku čovjeka i društva. Đurđev je smatrao da su evolucionizam i historizam u historiji u jedinstvu, ali da predstavljaju dijalektičke suprotnosti koje se uzajamno dopunjavaju".[15] To znači da se evolucionizam i historizam ne mogu tretirati odvojeno, jer bi se time izgubila smisao prirodno historijskog procesa razvitka čovječanstva. Kako se ne bi izgubila smisao prirodno historijskog procesa, potrebno je voditi računa o tome da se ne "prenaglasi" evolucionizam koji bi doveo do apsolutizovane teologije.[16]

---

[11] Diskusija Branislava Đurđeva, *Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1983, 125; u Azem Kožar, "O nekim aspektima i mogućnostima revizije bosanskohercegovačke prošlosti", Zbornik radova "*Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije",* Sarajevo, 2007, 267

[12] B. Đurđev, *O procesu razvitka čovječanstva,* 19

[13] Branislav Đurđev, "Polemika oko materijalističkog shvatanja istorije", *Razvitak čovječanstva i društvo*, Novi Sad, 1980, 15 (dalje: B. Đurđev, *Polemika oko materijalističkog shvatanja istorije).*

[14] Branislav Đurđev*,"*Istorizam i evolucionizam u istoriji*", Radovi Naučnog društva BiH XXVI (1965),* 10 (dalje: B. Đurđev, *Istorizam i evoluvionizam u istoriji*)

[15] B. Đurđev, *Polemika oko materijalističkog shvatanja istorije*, 15

[16] B. Đurđev, *Polemika oko materijalističkog shvatanja istorije*, 15

Kako bi se izbjeglo "prenaglašavanje" evolucionizma, potrebno je evolucionizam staviti u historijske okvire.[17] Kao što je slučaj sa evolucionizmom, prenaglašeni historizam po mišljenju Đurđeva dolazi u sukob se evolucionizmom. To znači da historičari sa naglašenim historizmom ne mogu obuhvatiti kontinuitet u razvitku ljudskog roda, jer se "(...) kontinuitet ne nalazi u promjenjivoj historijskoj strani procesa, nego u prirodnoj strani procesa".[18]

Osim razmatranja i kritike postmarksističke, Đurđev je proučavao i druge historiografije, osobito u to vrijeme francusko strukturalnu čije se historijske metode temelje na procesima dugog trajanja.[19] Francuska strukturalna škola ili škola analista zastupala je "totalitarnu historiju" koja se temelji na proučavanju društvenih struktura, pri čemu se nastoji poslužiti metodama drugih znanosti kao npr. sociologijom, geografijom, geologijom ili drugim srodnim naukama historije.[20] Najizrazitiji predstavnik druge generacije historičara Francuske strukturalne škole, Fernand Braudel je svoje svaćanje o historiji temeljio kroz tri kategorije vremena: geografskom vremenu (dugom trajanju ili strukturalnoj historiji), društvenom vremenu i vremenu događaja.[21] Đurđev je smatrao da je Braduelovo svođenje odnosa strukturalne i tradicionalne historiografije samo na odnos historizma i evolucionizma "zastarjela stranputica". [22] Interesantno je da su historičari poput Engelberga, Brezzija, Sestana i Mirjane Gross na kongresu historičara u San Francisku 1975. godine, iznosili mišljenje da marksistička a naročito postmarksistička historiografija jednim dijelom pripada strukturalnoj historiografiji.[23]

Branislav Đurđev je na kongresu dopunio tvrdnje ovih historičara, te istakao da je strukturalizam izražen u postmarkističkoj historiografiji naročito ukoliko se njegove metode temelje na "društvenim modelima", odnosno društvenom strukturom tumačenja prošlosti.[24] Međutim, po njemu izvorno shvatanje marksizma ne može biti dio strukturalizma jer se strukturalizmom ne može objasniti historija kao razvitak čovječanstva, odnosno kao razvitak naroda i nacija.

---

[17] B. Đurđev, *Istorizam i evolucionizam u istoriji*, 17

[18] B. Đurđev, *Istorizam i evolucionizam u istoriji,* 15

[19] Michael Harsgor, *Total History: The Annales School*, Tel Aviv, 1978, 3

[20] Mirjana Gross, *Historijska znanost (Razvoj, oblik, smjerovi),* Zagreb, 1980, 187 (dalje: Mirjana Gross, Historijska znanost)

[21] Mirjana Gross, Historijska znanost, 198

[22] Branislav Đurđev, "Tradicionalna istorija u krivom ogledalu", *Na zastarelim stranputicama*, Sarajevo, 2002, 87 i Vesna Mušeta-Ašćerić, *Razumijevanje sadašnjosti kroz prošlost*, 17

[23] Branislav Đurđev, "Strukturalizam i kriza istorije*", Razvitak čovječanstva i društvo*, Novi Sad, 1980, 270 (dalje: Branislav Đurđev, *Strukturalizam i kriza istorije*)

[24] Branislav Đurđev, *Strukturalizam i kriza istorije*, 270

II. Metodološka stajališta Branislava Đurđeva

Metodologija društvenih, a posebno historijske nauke predstavlja još uvijek nedovoljno istražen segment o kojem naučnici vode polemiku i danas. Mnogo je naučnika pokušalo objasniti šta zapravo metodologija historijske nauke podrazumijeva, koje metode primijeniti prilikom istraživanja, kakve rezultate donosi primjena određene metodologije, koja je metodologija primjenjiva u zavisnosti od slučaja, kako se metodologija mijenjala, a kako se mijenja sa razvojem drugih naučnih disciplina. Zbog toga je u cilju razumijevanja metodologije Branislava Đurđeva, potrebno upoznati osnovne metodološke postavke historijske nauke.

Problemi metodologije historijske nauke

U historijskoj nauci još uvijek ne postoje "univerzalne" metode koje mogu poslužiti kao "model" historičarima prilikom istraživanja. Kako je Đuro Šušnjić istakao: "metodologija nauke je ta koja pruža logička, tehnička, organizacijska i strategijska (heuristička) pravila kojih bi se trebalo da pridržava svako ko želi da dođe do istinitog saznanja."[25] Međutim, metod primijenjen kod prirodnih nauka u mnogo slučajeva dovodi do konkretnog rezultata, što kod historijske nauke nije pravilo.

Metode historijske nauke su kompleksnije u odnosu na prirodne, s obzirom da ovise o mnogo faktora (koji utječu na rezultat) kao što su: problematika dostupnosti historijskih izvora, nemogućnost historičara da ostvari neposredan uvid u prošlost, vremenska distanca, objektivnost historičara i slično.[26] Zbog specifičnosti historijskog istraživanja, svi ovi faktori utječu na primjenu različite metodologije koja se mijenjala sa razvojem historijske nauke.

Kada je u pitanju problematika historijske metodologije, potrebno je razlikovati tradicionalne historijske metode, u odnosu na metode koje su se počele primjenjivati i koje se primjenjuju sa razvojem novih tehnologija.[27] Naime, primjenom novih tehnologija, u historijskoj nauci pojavila se i nova vrsta historijskih izvora u elektronskoj formi (video zapisi, elektronski podaci i sl.), koji zasigurno mijenjaju i metodologiju historijske nauke.[28] Stoga se prema Simi Ćirkoviću, "U novije vreme (...) istorijski interes proširio u svim pravcima, tako da se danas može reći da ništa ljudsko isto-

---

[25] Đuro Šušnjić, *Metodologija nauke. Kritika nauke*, Beograd, 1999, 125 (dalje: Đuro Šušnjić, *Metodologija*)

[26] Azem Kožar, *Uvod u historiju*, 17

[27] Bogo Grafenauer, "Problemi metodologije istorijskih nauka u svetlu nekoliko novih radova o metodologiji istorije", *Jugoslovenski istorijski časopis*, Beograd, 1965, 48 (dalje: Bogo Grafenauer, *Problemi metodologije*)

[28] Slobodan Mandić*, Kompjuterizacija i istoriografija 1995-2005*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 2008, 13

ričarima nije strano."[29] Upravo iz velikog obima izvorne građe, naročito o bliskoj prošlosti, postavilo se pitanje da li tradicionalni metod uopće odgovara najnovijem proučavanju historije. Važno je naglasiti da Đurđev nije zagovarao tradicionalnu historiografiju XIX stoljeća koja se bavila isključivo političkim događajima, kako su predstavnici strukturalne škole nastojali prikazati.[30] U vrijeme njegovog naučnog rada još uvijek nisu došle do izražaja nove tehnologije (npr. internet, zapisi na najnovijim medijima; CD, DVD, HDD) koje mijenjaju i samu metodologiju historijskog istraživanja. Međutim, iz njegovog shvatanja historijske metodologije, može se vidjeti koliko je zapravo pretpostavio pitanja revizije starog metoda (heuristike) u prikupljanju historijskih izvora.[31] Smatrao je da se ne može, kao u Engelsovo vrijeme govoriti da u obradi savremene historije nedostaju važni podaci, ali se javlja kritika tih podataka s obzirom na političke ili neke druge okolnosti.[32]

Razvojni put metodoloških shvatanja Branislava Đurđeva

Branislav Đurđev je naročitu pažnju u svojim naučnim radovima posvetio metodologiji historijske nauke. Kada se posmatra njegov naučni put proučavanja i davanja odgovora na mnoga pitanja metodologije historijskog istraživanja, najviše njegovih radova o ovoj problematici nastao je od šezdesetih godina XX stoljeća do kraja karijere. Jedan duži vremenski period bavio se pripremama "jednog udžbenika koji će sadržavati metodološka pitanja u istorijskom ispitivanju i pisanju istorije."[33] Konkretna njegova namjera izrade udžbenika iz metodologije historijskog istraživanja sadržana je u jednoj rečenici: "Hteo sam, kao iskusan predavač i istraživač, da napišem udžbenik historijske metodologije sa raščišćenim pitanjima koje sam kritički zahvatio."[34] Iz ove konstatacije, može se

[29] Latinka Perović, "Sima Ćirković o istoriografiji i metodologiji", *Istorijski institut, knjiga 3*, Beograd, 2007, 196

[30] Vesna Mušeta – Ašćerić, "Problemi savremene historijske nauke u radovima Branislava Đurđeva", *Na zastarelim stranputicama*, Sarajevo, 2002, 5 (dalje: Vesna Mušeta – Ašćerić, *Problemi savremene historijske nauke)*

[31] Bogumil Hrabak, "Korektnost u primeni tzv. tradicionalnog historijskog metoda i pitanje primene drugih, naročito kvantitativnih metoda u historijskim istraživanjima", *Jugoslovenski istorijski časopis 3*, Beograd, 1965, 56 (dalje: B. Hrabak, *Korektnost u primeni*)

[32] B. Hrabak, *Korektnost u primeni*, 57

[33] Branislav Đurđev, "Sinteza kao metod u historiji", *Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH XXXII*, Sarajevo, 1967, 5, (dalje: B. Đurđev, Sinteza)

[34] Branislav Đurđev je dugo vremena pripremao knjigu pod nazivom "Na zastarelim stranputicama" u kojoj je nastojao objediniti svoja stajališta i ponuditi nova rješenja historijskoj nauci. Povodom rada na ovoj knjizi, Đurđev je izjavio: "Ova knjižica je, mislim, nadgrobni spomenik nad tom mojom željom da napišem udžbenik istorijske metodologije na naučnoj visini koju mogu da postignem, ali napisan pristupačno za studente." Đurđev nije doživio izdavanje knjige, a njegov rukopis priredila je i objavila Vesna Mušeta Ašćerić, koja je u istoj knjizi objavila

vidjeti naučna korektnost ovog naučnika, jer je na osnovu prikupljanja, analiziranja i kritike tadašnjih dometa metodologije historijskog istraživanja, pokušao dati moguća rješenja i odgovore na mnoga pitanja u historijskoj nauci.

Tako je u cilju upoznavanja dometa tadašnje svjetske historiografije, uz pomoć Fonda za naučni rad SR Bosne i Hercegovine odlazio na studijske posjete u Pariz i Moskvu, tadašnje centre razvitka historijske nauke. Boravak u Parizu je iskoristio da se upozna sa "praktičnim konsekvencama" Berovog shvatanja o sintezi, naročito ukoliko se radi o izučavanju građe u institutima. Nasuprot boravku u Parizu, posjeta u Moskvi je imala za cilj bliže proučavanje postmarksističkog pogleda na svijet i "teoretsko uopštavanje".[35] Kako je Đurđev istakao, boravak od po mjesec dana u Parizu i Moskvi nije bio vremenski dovoljan za detaljnije proučavanje postavljenih ciljeva studijske posjete, ali je ipak rezultirao sa dva rada o metodologiji na teme: *Sinteza kao metod u historiji* i *Esej o istorijskim izvorima*. Ove radove je planirao uvrstiti u pripremani udžbenik iz metodologije historijske nauke.

O problemima historijske metodologije, Đurđev je svoja stajališta iznio na tri međunarodna kongresa historičara. Na kongresu historičara u Rimu 1955. godine istupao je protiv postmarksističke teorije o smjeni pet društveno ekonomskih formacija i o periodizaciji opće historije, dok je na kongresima historičara u Štokholmu 1960. i Moskvi 1970. godine iznosio stavove "o shvatanju historije kao nauke". Na osnovu stajališta iznijetih na Međunarodnom kongresu historičara u Moskvi 1970. godine, historijska metodologija treba da prikaže "sadašnje" stanje historijske nauke, njen stupanj razvitka i probleme pred kojima ona stoji, te da nas upozna sa metodama njene spoznaje, odnosno postupcima u historijskom istraživanju.[36] Đurđev smatra da nas historijska metodologija uči osnovnim zahvatima u historijskom metodu, naučnom pristupu i postupcima u historijskom istraživanju.[37]

Historijski izvori kao osnov proučavanja prirodno historijskog razvitka čovječanstva

Naučnom polemikom o pitanjima historijskih izvora bavili su se mnogi naučnici, a po mišljenju Đurđeva marksistička historiografija je malo pažnje posvetila metodološkim problemima "historijskog ispitivanja".[38] Naučnici kao što

i neke svoje radove koji se odnose na Đurđevljeva shvatanja i tumačenja historije; Branislav Đurđev, *Na zastarelim stranputicama*, Sarajevo, 2002, 128

[35] B. Đurđev, *Sinteza*, 5-6

[36] Vesna Mušeta – Ašćerić, *Problemi savremene historijske nauke*, 10

[37] Vesna Mušeta – Ašćerić, *Problemi savremene historijske nauke*, 12

[38] Branislav Đurđev, "Esej o istorijskim izvorima", *Godišnjak Društva istoričara BiH, XII*, Sarajevo, 1982, 7 (dalje: Branislav Đurđev, *Esej o istorijskim izvorima*)

su Drojzen, Ranke, Bernhajm, Senjobos, Kirn i drugi bavili su se problemima historijskih ispitivanja ali ni oni nisu uspjeli odgovoriti izazovima problematike historijskih izvora.[39] Osim toga, Đurđev je konstatirao da se tadašnja "jugoslavenska" historiografija nikada nije konkretnije bavila metodološkom problematikom u historijskoj nauci. Stoga je po njegovom mišljenju, knjiga (udžbenik) Boge Grafenaura "Struktura in tehnika zgodovinske vede" (Ljubljana, 1960.) do tada jedini pokušaj prikaza problema metodologije u historijskoj nauci u jugoslavenskim okvirima.[40] To ne znači da pokušaja nije bilo, ali takvi radovi nisu riješili stvarne probleme metodologije historijskog istraživanja ili su ostali u uskim okvirima naučnog promišljanja.

Po pitanju historijskih izvora, smatrao je da se tadašnja historiografija fokusirala ka istraživačkom radu, iz kojeg su proizašla mnoga teoretska pitanja, bez čijeg rješenja teško može biti nesmetanog napretka u historiografiji. U historijskoj metodologiji mora se početi od pitanja iz kojeg i kakvog materijala historičar doznaje činjenice jer "(...) istorijska stvarnost nije saznanju neposredno data, ona ne postoji pred istraživačem, nego se mora rekonstruisati iz činjenica koje su neposredno date".[41] Đurđev je naročito smatrao da se ne može govoriti o pozitivnim metodama historijskog istraživanja, ukoliko se teoretski ne odrede "izvori pozitivnog znanja u historiografiji".[42] Historijske izvore pozitivnog znanja tretirao je sa stanovišta prirodno historijskog procesa historijske nauke, a kroz teoretska tumačenja nastojao je spojiti moderne metode sa ranijim dostignućima.[43] Prema njegovom mišljenju, rad historičara treba se temeljiti na materijalu koji ne isključuje čovjeka kao subjekta historije. Stoga je dao zamjerku Bogi Grafenaueru jer je rad na historijskim izvorima sveo na shemu: historijsko zbivanje, historijski izvori i historičar.

Pojam izvora pozitivnog saznanja u historiji nastao je još u djelima Rankea i Drojzena, a teoretski je modificiran u djelima Bernhajma, Langloa i Senjobosa. Međutim, teorija o izvorima pozitivnog saznanja u historiji ostala je u uskim okvirima naučnog shvatanja. Stoga je analizirajući i kritikujući dotadašnje radove na temu izvora pozitivnog znanja u historiji, pokušao teoretski dati neke nove smjerove o ovoj problematici. U tome je svakako pravio razliku između historijskih izvora i izvora pozitivnog znanja u historiji "(...) jer je pojam koji se podrazumeva "istorijski izvori" vekovnom praksom opredeljen".[44] Također je

---

[39] Azem Kožar, *Uvod u historiju*, 62

[40] Branislav Đurđev, *Esej o istorijskim izvorima,* 7

[41] Branislav Đurđev, *Esej o istorijskim izvorima*, 12

[42] Branislav Đurđev, *Esej o istorijskim izvorima*, 12

[43] Vesna Mušeta Ašćerić, "Teorija i istorijska metodologija u radovima profesora dr. Branislava Đurđeva*"*, *Godišnjak Društva istoričara BiH, XX*, Sarajevo, 1974, 227

[44] Branislav Đurđev, *Esej o istorijskim izvorima,* 24; Vesna Mušeta Ašćerić, *Problemi savremene historijske nauke,* 22, Mirjana Gross, Historijska znanost, 243

važno pomenuti njegovo mišljenje da se izvori ne mogu dijeliti po svojoj vrijednosti na spoznaju unaprijed prije kritike izvora, jer će se tek tada dati vrijednost svjedočanstva izvora.[45]

Sa historijsko metodološkog aspekta, Đurđev je izvršio podjelu izvora na:[46]

a) izvore znanja potrebnog radi upoznavanja historijskog zbivanja,
b) historijske izvore koji daju znanje o historijskom zbivanju koje se ispituje,
c) historijske izvore u užem smislu.

Ovakva podjela izvora naišla je na kritiku od strane Boge Grafenauera, jer Đurđev nije u dovoljnoj mjeri obratio pažnju na neposredne i posredne izvore. Uvažavajući zamjerku Boge Grafenauera, Đurđev je izradio novu klasifikaciju historijskih izvora:[47]

1. neposredni historijski materijal (starine, očuvane tekovine i proizvodi ljudske fizičke i duhovne djelatnosti,
2. historijski izvori na granici između neposrednog historijskog materijala i neposrednih svjedočanstava (mape, tehničke skice, planovi isl.),
3. neposredna svjedočanstva: spomenici i neposredna svjedočenja (izvještaji, ankete, dnevnici i slično),
4. posredna i naknadna svjedočanstva (memoari, tradicija),
5. registrirani historijski materijal (arhivski i statistički materijal),
6. kasnijem i sadašnjem životu saobraženi historijski materijal (etnografski, lingvistički).

Ovom podjelom uobličio je svoja promišljanja o klasifikaciji i tumačenju historijskih izvora. Po njegovom mišljenju, raniju klasifikaciju nikako ne treba odbaciti, a problemi i rješenja koja je ponudio u "Eseju" su još uvijek aktuelna.

Sinteza i sintetičke operacije prema koncepciji Branislava Đurđeva

Branislav Đurđev je o pitanju sinteze u historijskoj nauci slijedio Marksovu koncepciju da "Istraživanje mora u tančine zagospodariti materijom, analizirati različite oblike razvitka i iznaći njihov unutrašnji spoj. Tek kad je ovaj proces

[45] Branislav Đurđev, "Povodom jednog priručnika za istoriju istoriografije i istorijsku metodologiju", *Prilozi Instituta za istoriju, br.XIII,* Sarajevo, 1977, 366 (dalje: Branislav Đurđev, *Povodom jednog priručnika*)

[46] Branislav Đurđev, *Esej i istorijskim izvorima,* 29

[47] Branislav Đurđev, "Problem istorijskih izvora u savremenoj istoriji", *Na zastarelim stranputicama*, Sarajevo 2002, 105 (dalje: Branislav Đurđev: *Problem istorijskih izvora)*

gotov, moći se stvarno kretanje stvari izložiti kako treba".[48] Ovu Marksovu koncepciju, Đurđev je "prilagodio" historijskoj nauci, na način da objasni kako je sinteza jedan od važnih metodoloških koraka analize historijskog istraživanja i korak ka konačnom uobličavanju i objašnjenju prirodno historijskih zbivanja u prošlosti. Sinteza u historijskoj nauci zapravo podrazumijeva metod koji dovodi do "uopštavanja" u historiji.[49] Po Đurđevu se historijskom sintezom dobija uopćena i na bitno svedena slika odnosa pojedinih strana, života ljudi, društvenih zajednica u određenoj historijskoj ograničenosti a ne potpuna rekonstrukcija života u prošlosti.[50] Kako bi historijska sinteza bila na naučnom nivou, ona mora biti povezana sa prirodno historijskim procesom, ekonomskom i sociološkom analizom historijske sredine koja se ispituje. Važno je napomenuti da sintezu nije smatrao završnom radnjom u metodologiji, što je u skladu sa međusobnim prožimanjem historizma i evolucionizma.

Đurđev je posebno naglasio da historičari premalo pažnje usmjeravaju ka korištenju stručnih sintetičkih operacija, jer je postupak historičara za dobijanje objektivne slike historijskog zbivanja centralni problem u razvitku historijske nauke. Zbog toga se, po njegovom mišljenju, pred historijsku nauku postavljaju dva zadatka u rješavanju problematike sinteze:[51]

1. unaprijeđenje konkretnih metoda uopćavanja u historijskoj nauci,
2. pronalaženje postupka i organizacije naučnog rada, koji će moći povezati u jednu cjelinu razne specijalnosti u historiji i različit pristup potreban radi prirodno historijskog tumačenja historije.

Suština ovih problema je u tome, što još uvijek nije riješeno uklapanje "zanata historičara" u "sintezu u historiji" i što se "zanat historičara" i "sinteza u historiji" sukobljavaju.[52] Posebno do ovog sukobljavanja dolazi ukoliko ne postoji sklad između historičara, historijskih izvora i konkretnog rezultata znastvenog rada. Metodološku povezanost između historičara, historijskih izvora i sinteze Đurđev je prikazao u obliku koncentričnih krugova koji čine metodološku cjelinu [53] (Slika 1.).

Na Slici 1. se može vidjeti da kada se odnos historičara i historijskih izvora dovede u sklad i kada se izvrši analiza i kritika historijskih izvora, tada se uobličava objektivno historijska sinteza na stručnom novou. Ovdje je bitno naglasiti

[48] Branislav Đurđev, *Sinteza*, 8

[49] Vesna Mušeta Ašćerić, *Problemi savremene historijske nauke*, 30, Azem Kožar*, Uvod u historiju*, 119

[50] Branislav Đurđev, *Sinteza*, 44

[51] Branislav Đurđev, *Sinteza,* 47

[52] Branislav Đurđev, *Problem istorijskih izvora*, 98

[53] Branislav Đurđev, *Problem istorijskih izvora,* 107

da je analiza sastavni dio sinteze i "stepenica" koja se ne smije zaobići, ali njome treba započeti i napustiti je.[54] Sinteza se po Đurđevu s jedne strane pojavljuje kao povezanost historijski određene društvene organizacije, a s druge strane kao povezanost historijski nastalim i određenim civilizacijama. Ne uzeti u obzir obje povezanosti, znači unositi "jednostrano i apstraktno gledište na historiju".[55]

(Izvor slike: Branislav Đurđev, *Problem istorijskih izvora,* str.98.)

Slika 1.

Heuristika, statistika i kvantitativne metode u koncepcijama Branislava Đurđeva

Branislav Đurđev se u svojim radovima nije konkretno bavio pitanjima heuristike, statistike i kvantitativnim metodama, ali njegova razmišljanja daju doprinos metodologiji u historijskoj nauci i vrijedna su spomena.

Za *heuristiku* koja je dio historijske metodologije, smatrao je da je uslovljena temom koja se istražuje i njenom obrađenošću u historiografiji. Stoga je sa stanovišta heuristike podijelio izvore saznanja na:[56]

1. novi, nepoznati historijski materijal koji daje podatke o samom stanju i zbivanju prošlosti,

[54] Branislav Đurđev, *Sinteza,* 23

[55] Branislav Đurđev, *Sinteza,* 39

[56] Branislav Đurđev, *Problem istorijskih izvora*, 99

2. poznati obrađeni historijski materijal,
3. materijal za upoznavanje prirodne osnove (ali koji ne spada u historijske izvore),
4. materijal koji se ne odnosi na stanje koje se ispituje ali je potreban za usporedni metod, za naučnu analizu i interpretaciju.

Ova podjela nije konačna jer historijski materijal može biti razvrstan na osnovu teme koja se istražuje. Zbog toga je važno da se dođe do izvora koji "specijalno" govore o nekoj tematici, čiji su pismeni ostaci upravo rezultat rada određene ustanove ili historičara.[57]

Statistiku je Đurđev tretirao kao disciplinu koja ne pripada u historijsku nauku, ali predstavlja jedan od konkretnih metoda uopćavanja u historiji.[58] Statistiku kao najvažniji konkretni metod u historiji svrstao je u pomoćne historijske nauke.[59] Kako bi se mogao upustiti u kritiku historijskih izvora temeljenih na statističkim podacima, smatrao je poželjnim da historičar poznaje tehnički rad statističkih službi.

Kvantitativne metode i statistika predstavljaju dvije naučne discipline koje se međusobno prožimaju, jer se kvantifikacija podataka temelji na statistici.[60] Đurđev je dao značenje kvantitativnim metodama, jer se kvantitativnom metodom sažimaju i uopćavaju činjenice temeljene na statističkim podacima. Stoga se kvantitativna metoda može smatrati dijelom sinteze.[61] Đurđev je naglasio da se nakon svođenja statističkih podataka i nakon kritike historijskih izvora, pristupa kvantitativnoj metodi, kojom se dalje vrši "objašnjenje historijskog zbivanja i uopštavanje". [62] Drugim riječima, ako se pojedinačna činjenica ne uvrsti u historijsko zbivanje, ne može biti verifikovana.[63]

Zaključak

Rad na stalnom unaprjeđenju historijske nauke i metodologije historijskog istraživanja je stalan i dugotrajan proces. Izgrađivanje i uobličavanje historije kao nauke nije završeno ni do današnjeg vremena. Sa suprotnih historiografskih pozicija tokom 20. stoljeća analisti, marksisti, postmarksisti, filozofi, pozitivisti, romantičari i drugi su u okviru svojih domena djelovanja pokušali dati odgovore

[57] Bogumil Hrabak, *Korektnost u primeni*, 45

[58] Branislav Đurđev, *Esej o istorijskim izvorima,* 27

[59] Branislav Đurđev, *Esej i istorijskim izvorima,* 27

[60] Azem Kožar, *Uvod u historiju*, 111

[61] Branislav Đurđev, "Takozvana strukturalna istorija", *Na zastarelim stranputicama*, Sarajevo, 2002, 51; Bogumil Hrabak, *Korektnost u primeni*, 54-55

[62] Branislav Đurđev, *Povodom jednog udžbenika,* 367

[63] Branislav Đurđev, *Povodom jednog udžbenika,* 367

na pitanja predmeta, metode, problema historijskog istraživanja, zadataka historičara, objašnjenja prošlosti i slično. Paralelno sa ovim razmišljanjima, razvijala se historiografija tadašnjeg vremenskog razdoblja.

Značajan doprinos historijskoj nauci i njenom izgrađivanju dao je akademik Branislav Đurđev, koji je veći dio naučnog rada posvetio metodološkim problemima u historiji. Njegov doprinos historijskoj nauci ogledao se kroz nekoliko aspekata. S jedne strane, kao istaknuti historičar i osmanista, prepoznao je značaj naučnih institucija koji predstavljaju temelj za historijska istraživanja, te aktivno učestvovao u njihovom osnivanju. Tako je na njegovu inicijativu osnovan Orijentalni institut u Sarajevu koji je započeo sa izdavanjem časopisa "Prilozi za orijentalnu filologiju". Đurđev je napisao preko 300 naučnih radova u različitim historijskim časopisima u bivšoj SFRJ i inostranstvu (članci, polemike, recenzije, referati itd.) o različitim temama o osmanskoj historiji na području Balkana, o historiografskim stajalištima i problemima metode u historiji itd. Drugi aspekt doprinosa historijskoj nauci, ogleda se u njegovom nastojanju da u svjetskim okvirima prati i analizira domete (do)tadašnje historiografije, a potom da ponudi nova rješenja historijskoj nauci, naročito o pitanju historijskih izvora, sinteze, statistike, heuristike i sl. Tako je nastao veliki broj njegovih radova zasnovanih na kritici (do)tadašnjih historiografija i davanju odgovora na mnoge probleme sa kojima se historijska nauka suočava u svojim zadacima. Svoja stajališta temeljio je kroz prizmu izvornog tumačenja Marksovog pogleda na historiju i tumačenje čovjekovog života. Historiju je posmatrao kroz dijalektički materijalizam koji se ogleda kroz jedinstvo prirode i čovjeka. Drugim riječima, zastupao je mišljenje da materijalni odnosi nisu isključivo određeni razvitkom, nego da su dio prirodno historijskog razvitka čovjeka.

Rezultat rada na polju historijske metodologije Đurđev je nastojao objediniti u jedan udžbenik koji nažalost nikada nije uspio dovršiti, iako je skoro cijeli naučni vijek posvetio metodološkim pitanjima. Pred kraj svoje životne i naučne karijere došao je do zaključka "da i Marksova historijska misao ima stavova čak i osnovnih koji su danas prevaziđeni, a ima ih prema kojima sam se uvek odnosio kritički". Stoga je na kraju svoja gledišta na historiju i metode nazvao "novomarksističkim".

Rad na polju unaprjeđenja historijske nauke, zasnivao je na analizi i kritici (do)tadašnje historiografije, a potom je pokušao dati neka nova rješenja i poglede. Tako je posebnu pažnju posvetio historijskim izvorima i sintezi kao osnovnim metodološkim pitanjima proučavanja prirodno historijskog razvitka čovječanstva. Izradio je novu podjelu historijskih izvora, pokušao naglasiti na kojim principima se rad historičara treba zasnivati, na koja pitanja treba posebno obratiti pažnju, izradio je metodološki pristup sintezi, naglasio važnost heuristike, statistike, kvantitativnih i drugih metoda koje direktno i indirektno pomažu u konačnom uobličavanju historičarevog naučnog rada.

Radovi Branislava Đurđeva su važan izvor za svakog historičara koji želi podrobnije ući u bit problema historijske metodologije, jer je mnogo pitanja ostalo otvoreno i danas, a mnogi njegovi stavovi u historijskoj nauci još uvijek nisu prevaziđeni niti u dovoljnoj mjeri istraženi.

Literatura

1. Diskusija Branislava Đurđeva, *Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1983.
2. Đurđev Branislav*, "*Esej o istorijskim izvorima*"*, *Godišnjak Društva istoričara BiH, XII*, Sarajevo 1982.
3. Đurđev Branislav*, "*Istorizam i evolucionizam u istoriji*", Radovi Naučnog društva BiH XXVI*, Sarajevo 1965.
4. Đurđev Branislav, "O procesu razvitka čovječanstva do moderne civilizacije*"*, *Jugoslovenski istorijski časopis br. 1*, Beograd 1963.
5. Đurđev Branislav, "Polemika oko materijalističkog shvatanja istorije", *Razvitak čovječanstva i društvo*, Novi Sad 1980.
6. Đurđev Branislav, "Povodom jednog priručnika za istoriju istoriografije i istorijsku metodologiju*", Prilozi Instituta za istoriju, br.13*, Sarajevo 1977.
7. Đurđev Branislav, "Problem istorijskih izvora u savremenoj istoriji", *Na zastarelim stranputicama*, Sarajevo 2002.
8. Đurđev Branislav, "Sinteza kao metod u historiji", *Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH XXXII*, Sarajevo 1967.
9. Đurđev Branislav, "Strukturalizam i kriza istorije", *Razvitak čovječanstva i društvo*, Novi Sad 1980.
10. Đurđev Branislav, "Stupnjevi u razvitku historiografije*"*, *Godišnjak istorijskog društva BiH*, Sarajevo 1959.
11. Đurđev Branislav, "Takozvana strukturalna istorija", *Na zastarelim stranputicama*, Sarajevo 2002.
12. Đurđev Branislav, "Tradicionalna istorija u krivom ogledalu", *Na zastarelim stranputicama*, Sarajevo 2002.
13. Đurđev Branislav, *Na zastarelim stranputicama*, Sarajevo 2002.
14. Đurđev Branislav, *Razvitak čovječanstva i društvo*, Novi Sad 1980.
15. Grafenauer Bogo, "Problemi metodologije istorijskih nauka u svetlu nekoliko novih radova o metodologiji istorije", Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd 1965.
16. Gross Mirjana, *Historijska znanost (Razvoj, oblik, smjerovi)*, Zagreb 1980.
17. Harsgor Michael, *Total History: The Annales School*, Tel Aviv 1978.
18. Hrabak Bogumil, "Korektnost u primeni tzv. tradicionalnog historijskog metoda i pitanje primene drugih, naročito kvantitativnih metoda u historijskim istraživanjima", *Jugoslovenski istorijski časopis br. 3,* Beograd 1965.

19. Kožar Azem, "O nekim aspektima i mogućnostima revizije bosanskohercegovačke prošlosti", Zbornik radova "*Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije",* Sarajevo 2007.
20. Kožar Azem, "Zataškavanje historijske istine – uzrok novih nesporazuma*"*, *Prilog za deseti skup "Dijalog povjesničara / historičara"*, Osijek 2005.
21. Kožar Azem, *Uvod u historiju*, Tuzla 1994.
22. Mandić Slobodan, *Kompjuterizacija i istoriografija 1995-2005*, Istorijski arhiv Beograd*a*, Beograd 2008.
23. Mitrović Andrej, *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa klio*, Beograd 2001.
24. Mušeta – Ašćerić Vesna, "Problemi savremene historijske nauke u radovima Branislava Đurđeva", *Na zastarelim stranputicama*, Sarajevo 2002.
25. Mušeta – Ašćerić Vesna, "Biografija – Akademik prof. dr. Branislav Đurđev (1908-1993)", *Na zastarelim stranputicama*, Sarajevo 2002.
26. Mušeta Ašćerić Vesna, "Teorija i istorijska metodologija u radovima profesora dr. Branislava Đurđeva", *Godišnjak Društva istoričara BiH, XX*, Sarajevo 1974.
27. Mušeta-Ašćerić Vesna, "Razumijevanje sadašnjosti kroz prošlost", *Prilozi XXX*, Sarajevo 2001.
28. Perović Latinka, "Sima Ćirković o istoriografiji i metodologiji*"*, *Istorijski institut, knjiga 3*, Beograd 2007.
29. Šušnjić Đuro, *Metodologija nauke. Kritika nauke*, Beograd 1999.
30. Termiz Dževad, *Metodologija društvenih nauka*, Sarajevo 2003.

PUBLICISTIKA

Ilija Barišić

Koncepti autorstva i autorskih prava novih medija

1. Uvod

Institut autorskih prava kao proizvod kulture tiska pojavom novih tehnologija, novih mehanizama distribucije i potrošnje biva ozbiljno doveden u pitanje i oslabljen.

U nizu primjera pokazuje se da stari koncept autorskih prava nije u stanju ponuditi adekvatno pravno rješenje u novim, digitalnim medijima, i s aspekta proizvođača i potrošača.

Stoga se javljaju nove varijante pravne zaštite i licenciranja, kompleksnije od onih tradicionalnih koje su nastajale i utvrđivale se pojavom tiska.

U ovom radu iznijet će se i kritički propitati osnovni koncepti i nova načela funkcioniranja autorskih prava s jedne strane, a s druge, pojasnit će se promjene statusa autorske funkcije odnosno njihov tretman u teoriji koji donosi digitalno doba.

Prvi skup problema pojasnit će i kontekstualno smjestiti pojmove poput *copylefta, open sourcea, Creative Commonsa*, i probleme virtualnog vlasništva, sve to u odnosu prema tradicionalnom *copyrightu* i s osvrtom na zakonodavne funkcije.

Drugi skup problema odnosio bi se na problematiku autorske funkcije, koja dobiva nove dimenzije u teoriji pojavom novih medija i digitalizacijom, "remedijacijom" (Bolter) starih, vezano uz nove aspekte sudioništva korisnika, proklamirane slobode, dehijerarhiziranosti i decentriranosti teksta. Tako će se u ovom radi iznijeti i kritički propitati novi pojmovi u teoriji, poput *wreadera* (*writer+reader*), *interlocutora*, itd. Drugim riječima, izložit će se novi momenti u teorijskom promišljanju komunikacijskog trokuta autor-tekst-čitatelj u digitalnom okružju.

2. Digitalno doba i autorska prava

Pojavom digitalnih tehnologija, širenjem mrežnih sustava i interneta, autorska prava, kao i neka druga srodna legislativna rješenja kapitalizma, poput patentnog prava, bivaju ozbiljno ugrožena i uzdrmana. Nove tehnologije omogućuju brzu razmjenu podataka, nove mehanizme produkcije i distribucije te općenito komunikacije. Digitalizacija, koja zahvaća sve medije, tako da se govori i o "novomedijskoj revoluciji", donosi nove mogućnosti i nove momente raspodjele sadržaja, a to ostavlja spornima i ranjivima brojne proizvode i djela koja su ranije bila relativno dobro zaštićena institucijom autorskih prava. Lakša dostupnost, veće mogućnosti pretraživanja, multipliciranja, povezivanja i dijeljenja tekstova, znatno oslabljuje autorska prava kao "klasičan proizvod kulture tiska" (Peović-Vuković 2004).

Nasuprot stabilnosti tiskane knjige i kulture tiska, koja podrazumijeva ideju zatvorenosti, jedinstvenosti i fiksiranosti teksta, javlja se elektronički tekst kao nestabilan, fluidan i stalno promjenjiv.

Pravna rješenja, logično, dobrim dijelom kaskaju za tehnologijom, pa pokušaji zaštite izdavačke industrije obično znače zakonsko ograničavanja korištenja, što ne odgovara interesima ne samo korisnika i autora, već u pojedinim slučajevima i samih izdavača.

Autori često žele ustupiti određena prava korisniku, međutim, striktni propisi autorskih prava to ne omogućuju.

Nova rješenja koja promoviraju slobodnu distribucije sadržaja dolaze iz hakerske kulture, iz pokreta otvorenog koda (*open source*) (usp. Peović-Vuković 2004). Otvoreni kod naziv je za proizvode ili informacije, audiovizualne ili pisane – no najčešće za softver – koji su slobodno dostupni javnosti; za kopiranje, distribuiranje ili mijenjanje. Dostupni su na način da su ili u javnoj domeni, ili su zaštićeni autorskim pravima a u distribuciji su pod raznim režimima licenciranja otvorenog koda. Najpoznatije i najčešće korištene licence su GPL (*general public licence*), GFDL (*free documentation license*), OPL (*open content license*).

Sve bi se one mogle smjestiti pod zajednički nazivnik pokreta *copyleft*, termina koji je predložio Richard Stallman, a koji postaje temeljni način funkcioniranja licenciranja otvorenog koda, odnosno zaštite autorskih prava u digitalnom okružju. *Copyleft* označava modificiranu upotrebu temeljnog *copyrighta* uz uklanjanje određenih restrikcija[1]. Jedini uvjet je da se djelo koje nastane iz drugog djela licenciranog *copyleftom*, mora dalje distribuirati pod istim uvjetima – također pod licencom *copylefta*. Dakle, u zamjenu za slobodno korištenje, traži se ponovna distribucija izmijenjenog sadržaja.

[1] Za razliku od znaka *copyright* ©, simboli licenciranja otvorenog koda, poput okruženog obrnutog c za *copyleft*, ili dva c u kružiću za *Creative Commons*, nemaju pravnu vrijednost.

Najpoznatije i najrasprostranjenije licence za umjetnička djela i pisane tekstove u digitalnom okružju i na mreži poznate su pod nazivom *Creative Commons* (licence), ili stvaralačkog zajedništva[2]. *Creative Commons* (skraćeno CC) je neprofitna organizacija koja je iznijela nekolicinu licenci za reguliranje autorskih prava (četiri najpoznatije, koje podrazumijevaju međusobno kombiniranje, su *Attribution, Noncommercial, No Derivative Works* i *Share Alike*) koje pokrivaju različiti opseg ograničenja nad zaštićenim sadržajima. Ne ulazeći u osobitosti pojedinih licenci, osnovna je ideja CC-a da se korisnicima omogući slobodno korištenje, mijenjanje, kopiranje i raspačavanje materijala, uz poštivanje autorskih prava.

Dok je osnovno načelo *copyrighta* "sva prava rezervirana" (*all rights reserved*), *Creative Commons* funkcionira po načelu "neka prava rezervirana" (*some rights reserved*). CC je tako nadopuna *copyrightu*, na način da se štite interesi autora a da se ne ograničava pristup sadržajima. Korist od takvog tipa licenciranja u praksi mogu imati i autori i korisnici. "Neka prava rezervirana" postaje slogan CC-a, koji se promovira kao "fleksibilni *copyright*", njegovo "razumno proširenje".

Svoju je prvu pravnu provjeru CC imao u Nizozemskoj 2006. godine, kad je Adam Curry tužio nizozemski tabloid koji je objavio fotografije zaštićene nekomercijalnom (*noncommercial*) CC licencom – i dobio tužbu.

2.1. E-knjige i masivne digitalne knjižnice

U takvom kontekstu razvoja autorskih prava digitalnog doba, dolazi do ekspanzije elektroničke knjige i digitalnih knjiških sadržaja, osobito u novije vrijeme. Premda se dugo smatralo da elektronička knjiga nikada neće zamijeniti tiskanu, osim u leksikonskim i rječničkim izdanjima, pojavom nove, naprednije, pa i jeftinije generacije e-čitača, i elektroničke knjige uzele su značajan udio tržišta.

Masovnoj digitalizaciji knjiških sadržaja i njezinoj komercijalizaciji, prethodili su brojni pokušaji digitalizacije književne baštine i stvaranja *online* knjižnica, glomaznih hipertekstualnih sustava u ideološkom ključu otvorenog pristupa tekstu. Prvi od njih, Xanadu Theodora Nelsona, projekt koji se vukao od šezdesetih godina da bi nedovršen tek 1998. bio objavljen na mreži, postavio je osnove pravnih nedoumica i problema koji će se nadovezati i na slične buduće projekte. Projekt je trebao objediniti "prostor pisanja i objavljivanja, knjižnicu i knjižaru u jednom" (Peović-Vuković 2004), imajući ideju uvesti novine u koncept autorskih prava novim kategorijama kolektivnog autorstva, slobodnog nadopisivanja

[2] Uz nju, vrijedi još spomenuti i francusku *copyleft* licencu za umjetnička djela *Licence Art Libre* (na engleskom *Free Art Licence*)

i nadovezivanja, "linkanja" na tekst (usp. Peović-Vuković 2004). Korisnici Xanadua imali su pravo bilo koji od javnih tekstova koji su tamo bili pohranjeni citirati, kopirati, kombinirati s vlastitim komentarima bez ikakvih ograničenja. Izvorni autori dobili bi pritom određenu financijsku naknadu koja je ovisila o tome koliko je često njihov tekst bio korišten, a pretplatnici su plaćali tantijeme ovisno o frekventnosti korištenja sustava. "U Xanaduu, jednom kad se rad ubaci na mrežu, pojedinačne pismene dozvole autora ili izdavača, ograničenja vezana uz "poštenu uporabu," ograničenja vezana uz količinu teksta koji smije biti citiran, ili ograničenja u vezi s prisvajanjem i predstavljanjem teksta u izmijenjenom obliku nepotrebna su. Rad je utkan u mrežu i svatko tko mu pristupi ima pravo upotrijebiti ga na način na koji želi." (Gaggi 2002)

Pravničku kritiku odnosa prema autorskim pravima projekta Xanadu najjasnije su artikulirali Pamela Samuelson i Robert J. Glushko u ogledu "Prava intelektualnog vlasništva za digitalnu knjižnicu i hipertekstualni sustav objavljivanja" (1991). Osnovni problem po njima je što model Xanadua ukida važnost dviju najvažnijih odrednica autorskog prava – materijalnog i moralnog prava, što čini nedostatnom zaštitu intelektualnog vlasništva. Premda Xanadu svojim komercijalnim aspektom i rješenjima financijske naknade za objavljivanje i čitanje nije radikalan, osobito u usporedbi s ideologijom *copylefta* i otvorenog koda, Samuelson i Glushko ističu kako Xanaduova varijanta *copyrighta* funkcionira kao popis onoga što se ne može raditi s tekstom, a ne kao model zaštite autorskih prava (usp. Peović-Vuković 2004). Zaključak je da će "neke prilagodbe morati biti napravljene u modelu *copyrighta*, kako bi se digitalne knjižnice i hipertekstualno izdavaštvo učinili komercijalno sposobnim kao što su to bile industrije tiska" (Samuelson i Glushko, 1991). Komercijalizacija koju spominju pravnici, potpuno je jasno, ide na ruku izdavača, a opet smanjuje prava čitatelja i autora.

Od ostalih projekata, treba izdvojiti najstariju realiziranu digitalnu knjižnicu: Projekt Gutenberg, Michaela S. Hurta, pokrenut 1971. godine s ciljem očuvanja i skupljanja svih djela u javnom vlasništvu. Do danas je ova digitalna knjižnica okupila nekoliko desetaka tisuća naslova, što nije nimalo impresivno kad se usporedi s Googleovim projektom novijeg datuma, započetog 2005. godine. *Google Books Library Project* (odnosno njegov alat za pretraživanje *Google Book Search*) omogućuje pretraživanje ključnih pojmova cjelokupnog teksta ogromnog korpusa knjiga. U dogovoru s desetinama tisuća izdavača i autora, do listopada 2010. digitalizirano je preko 15 milijuna knjiga, a namjera im je u sljedećih deset godina digitalizirati svih 130 milijuna jedinstvenih knjiga koje su zabilježili. Dok se djela koja su dio javne domene i kojima su istekla autorska prava mogu slobodno skidati, skenirani materijali zaštićeni autorskim pravima imaju određeni limit broja stranica koje se mogu pogledati, kao i ograničenje mogućnosti tiskanja i kopiranja. Na Googleu potpuno su dostupna na pregled 2 milijuna knjiga – jedan milijun iz javne domene, te još jedan milijun u dogovoru s izdavačima, a koji su zaštićeni *copyrightom*. Svejedno, Googleov servis našao

se pod brojnim kritikama zbog kršenja autorskih prava, a u travnju 2009. došao je i pod istragu pravosudnih vlasti SAD-a zbog monopola na digitalizaciju.

Vrijedi još spomenuti i projekte: *Internet Archive* (bivši Microsoftov *Live Searche Books*, 2.8 milijuna potpuno dostupnih knjiga[3]), HathiTrust (6 milijuna), *Europeana* (10 milijuna), a najnovija, svjetski relevantna online knjižnica pod pokroviteljstvom je UNESCO-a – Svjetska digitalna knjižnica (*World Digital Library*, www.wdl.org), u suradnji s Kongresnom knjižnicom Sjedinjenih Američkih Država, no listi suradnika pridružuju se brojne druge ustanove i knjižnice.

2.2. Komercijalna sposobnost novog izdavaštva

U svom zaključku Samuelson i Glushko postavljaju pitanje "komercijalne sposobnosti" novih medija. Sigurno da se početni razlog otpora prema novim medijima u knjiškoj izdavačkoj industriji jednim dijelom može prepoznati i u činjenici da još uvijek ne postoje adekvatni ekonomski modeli koji bi omogućili komercijalnu funkcionalnost kao u "starim" medijima.

Dok novi koncepti omogućuju zaštitu od zloupotreba, neovlaštenog kopiranja i korištenja sadržaja, oni ne pružaju veliku mogućnost ostvarivanja financijske dobiti.

Zaštita je riješena, no javlja se problem (materijalnog) "uživanja" autorskih prava.

Pitanje kako ostvariti profit u novom medijskom okolišu još uvijek je aktualno, no pojedina rješenja već postoje, premda sigurno nisu u potpunosti zadovoljavajuća.

Jedna od uobičajenih praksi na mreži je prepuštanje dijela prostora komercijalnom oglašavanju, što je u elektrosferi jednostavnije. Web-stranica na kojoj je sadržaj dostupan "nakiti" se reklamama i na taj način ostvaruje dobit. Drugi način je da se profit nastoji ostvariti objavljivanjem u "starim" medijima. To obično podrazumijeva kombiniranje s onim prvim – reklame istog sadržaja u klasičnom medijskom izdanju.

Kao primjer može se uzeti uspješni videoblog AskANinja. Web-stranica je popraćena najraznolikijim reklamama, a uz to se promovira i vlastita knjiga i DVD – kao svojevrsna autoreklama.

Nije rijedak slučaj da su u korist ostvarivanja profita u "starom" mediju, uvode restrikcije u digitalnom tekstu dostupnom na internetu, od kojega je sve i krenulo. Primjer kraćenja i sakaćenja digitalnog, "izvornog" teksta nauštrb ostvarivanja profita tiskanog teksta domaći je blog Zrinke Pavlić (zrinskopismo.blog.hr). Nakon ukoričenja, blog izdanje doživjelo je kraćenje i brisanje pojedinih

[3] Podatak iz svibnja 2011. Ta neprofitna organizacija ističe kako digitalizira preko tisuću knjiga dnevno, pa su brojke za nju, kao i za ostale spomenute projekte, u stalnom porastu.

postova, uz napomenu da se ostatak teksta može naći u knjizi. Kasnije su s bloga uklonjeni svi ukoričeni tekstovi[4].

Naravno, drugi status ima objavljivanje u obliku e-knjige u odnosu na varijantu pukog postavljanja teksta na blogu ili nekom drugom internetskom poslužitelju. Pitanje prodaje elektroničkih knjiga je donekle regulirano, premda ne i toliko uspješno zaštićeno od piratstva, no put do e-knjige u najvećem broju slučajeva još uvijek vodi preko one tiskane.

Piratstvo je akutni problem izdavaštva e-knjige. Burnu raspravu među izdavačima, pravnicima, autorima i običnim čitateljima pokrenuo je na svome blogu Theodore Ts'o, jedan od važnijih ljudi u razvoju Linuxa, postavivši krajem 2008. godine "etičko pitanje koje se tiče e-knjiga". Naime, Ts'o se zainteresirao za djela jedne autorice, no njezine knjige su rasprodane, a ne mogu se kupiti ni kao e-knjige. Međutim, dostupne se u piratskoj varijanti. Kako zbog putovanja preferira digitalnu varijantu, pitanje je hoće li Ts'o oštetiti autoricu ako koristi piratske, ilegalne verzije knjiga? Oko toga se razvila ozbiljna rasprava u nakladničkim krugovima koja još uvijek ne jenjava (v. Ts'o 2008).

2.3. Virtualno vlasništvo

Razvojem virtualnih sustava i zajednica poput MUD-a te sa sve većom popularnošću kompjuterskih *online* igara, javlja se još jedan sporni problem autorstva koji zahtijeva objašnjenje zakonskog statusa – pitanje virtualnog vlasništva. Serveri za trgovinu poput eBaya preplavljeni su ponudama koje virtualna dobra nude za stvarni novac. Obično se radi o izgrađenim likovima (avatarima) ili o novcu unutar igre koji se nudi za stvarni.

Najpoznatiji pravni spor pokrenula je kalifornijska tvrtka BlackSnow Interactive koja je plaćala neobrazovane Meksikance da igranjem stječu kapital u igri i razvijaju likove/avatare, a potom po dobroj cijeni prodavala te avatare. Kompanija Mythic Entertainment Inc. doznala je za to i zatvorila sve te preprodane korisničke račune, tvrdeći da su se ogriješili o licencu. BlackSnow je na to tužio firmu Mythic na sudu. Zbog financijskih problema koji se nisu ticali tog sudskog spora, tvrtka BlackSnow odustala je od tužbe tako da se nije dobio relevantni odgovor sa zakonskom težinom na to pitanje (v. Eriksson i Grill, 2005).

Međutim, kao linija razgraničenja, među pravnicima i u industriji igara, među izdavačima gdje je to najakutniji problem, obično se navodi upravo pravo na prodaju.

Kako to navodi Bartle (2004), igračima pripadaju određeni aspekti podataka,

[4] No to je možda tek tendencija u Hrvatskoj, da se elektrosfera koristi kao promocija za tiskani medij, nešto što u svijetu ne funkcionira kao primarni interes autora.

ali to ne uključuje pravo na vlasništvo. Drugim riječima, korisnici nemaju pravo prodavati virtualne objekte – prodaja je linija razgraničenja.

3. Digitalni tekst i autorska funkcija

Elektroničko posredovani tekst, osobito u hipertekstualnoj, "linkanoj" odnosno premreženoj varijanti, u funkcionalnom smislu unosi određene promjene i u komunikacijskom trokutu autora, čitatelja i teksta. Teoretičari naglašavaju recepcijske razlike hiperteksta u odnosu na tiskani tekst, povezane prije svega uz novu ulogu koju zauzima čitatelj, širenje njegovih ovlasti i uloge u kreiranju značenja, čime se relativizira institucija autora.

U odnosu na izmjenu paradigme autorske funkcije koju sugeriraju svojstva novih medija, (nelinearnost, decentriranost, propusnost, grananje…), teorija hiperteksta reagirala je smišljanjem novih pojmova, poput "čitateljopisca" (*wreadera – writer + reader*) od Georga P. Landowa te "interlokutora" Michaela Joycea, što su u biti varijante kojima se želi uputiti na čitateljevo "koautorstvo". Naglašava se čitateljev aktivni udio u građenju hiperteksta i komunikacijska višesmjernost. Teoretičari poput Moulthorpa "slave" neodređenost teksta kao oslobađanje od tiranije autora i afirmaciju čitateljeve slobode tumačenja.

Ipak, treba naglasiti kako su takva promišljanja novomedijskih koncepata autorstva uvelike problematična.

Za početak, ne vodi se računa o tipološkim razlikama digitalnih formi, pa se te tvrdnje donekle preopćenite. Dok naglašavanje čitateljevog koautorstva vrijedi za otvorene tipove hipertekstova, koji korisnika pozivaju na određeni tekstualni unos, to je prilično upitno kad su u pitanju zatvoreni hipertekstovi, gdje su opcije predefinirane. Samo *linkanje*, ili odabir smjera kretanja tekstom, premda može imati neke reperkusije na ostvarivanje i na različitu proizvodnju značenja hipertekstualnog djela, nije isto što i autorstvo, kako pretenciozno tvrde brojni teoretičari hiperteksta.

Premda to nije strukturna osobina većine tiskanih tekstova, i čitatelj knjige može odabrati svoj redoslijed čitanja, može prvo pročitati što je bilo na kraju knjige, može preskakati. U tom smislu, knjiga je čak manje hijerarhijska i čitatelj ima veću slobodu nego u pojedinim hipertekstovima koji zahtijevaju ponekad i strogo određeni redoslijed i protokol čitanja, bez obzira na višestrukost opcija.

Aarseth u svoju tipologiju vidova kiberteksta i ergodičke književnosti[5] uključuje i eksperimentalna djela kulture tiska, naglašavajući kako odnos autora teksta i čitatelja nije stvar razlike između papira i elektroničkog teksta, linearnog-nelinearnog, interaktivnog-neinteraktivnog, otvorenog i zatvorenog teksta, nego

[5] "Književnost koju karakterizira povratna reakcija čitatelja, a koja uključuje razne oblike i stupnjeve sudjelovanja u stvaranju teksta" Peović-Vuković, 2004

"ima li korisnik mogućnost transformacije teksta u nešto što inicijator teksta nije mogao predvidjeti ili planirati" (Aarseth 1998).

Osim toga, treba naglasiti kako komunikacija u hipertekstualnom okolišu nije hijerarhijski jednakovrijedna kao što sugeriraju pojedini teoretičari, od kojih neki idu tako daleko da govore i o demokratičnosti novog medija (npr. Richard Lanham). Osim što medij ne može biti demokratski sam po sebi, izvan ideološkog konteksta (usp. Aarseth 1998), i sama konstrukcija hipertekstualnih oblika najčešće je takva da neki oblik hijerarhije još uvijek postoji. Na primjer, originalni *post* u blogu nema jednaku težinu kao komentar na njega. Ako ništa drugo, autor zapisa komentare može po volji obrisati.

Pripisivanje autorskih ovlasti i autorskog udjela čitatelju/korisniku, nova politika odnosa autor-čitatelj, brisanje oštrih granica između ta dva entiteta, temelji se na stvarnom smanjenju pasivizacije, na kreativnoj ulozi koju čitatelj/korisnik preuzima u tekstualnoj okolini.

No, kako to ističe Murray (1997), postoji razlika između igranja kreativne uloge unutar autorskog okoliša i imanja autorstva nad okolišem samim. Premda korisnici mogu kreirati određene aspekte digitalnih sadržaja, to je ograničeno na mogućnosti uspostavljene ranijim pisanjem i programiranjem. Usporedbe s pojedinim modelima autorstva drugih umjetnosti u tom smislu pružaju donekle preciznija određenja. Tako se hipertekst razmatra kao "model teksta koji funkcionira poput nota" (Peović-Vuković 2004b). Aspekti sudioništva korisnika u novim medijima uspoređuju se s glumom (npr. Taveres, Gil i Roque, 2005) ili koreografijom – autor kao koreograf, a korisnik kao varijanta plesača koji unosi i svoje kreativne momente u izvedbu (Murray[6] i mnogi drugi).

Ipak, bitan novi i jedinstveni moment, neusporediv s drugim, "starim" umjetničkim oblicima, uloga je koju u stvaranju značenja preuzima stroj.

Karakteristika nekih hipertekstualnih oblika da kontrolu nad tekstom i proizvodnjom značenja djelomično prebacuju na stroj, na algoritamsku proceduru, u teoriji je opisana pojmovima kiborškog i proceduralnog autorstva, "automatizirane poetike" (Aarseth). Kiborško autorstvo označava simbiozu ljudsko-strojnog djelovanja u proizvodnji sadržaja.

Problematika je usko vezana uz kompjuterski generiranu književnost koja postavlja brojna pitanja glede autorstva. Kao u slučaju *online* projekta Proppovskog generatora bajki, nema jasnog odgovora na pitanje tko je autor priča koje takav jedan sustav generira. Jesu li to ljudi koji su napisali funkciju, korisnik koji odabire strukturu priče (argument da su programeri postavili tek knjižnicu iz koje

[6] " … [autor kao] koreograf koji pruža ritam, kontekst i skup koraka koji će se izvesti – interaktor to koristi da improvizira ples, među mnogim mogućim plesovima koje je autor omogućio." Murray, 1997

korisnik odabire i stvara), kompjuter koji na kraju odlučuje što se vidi (rezultati se dijelom izbacuje po načelu nasumičnosti), ili možda autor programa unutar kojega sustav funkcionira? (v. Proppian fairy tale generator, www.brown.edu/Courses/FR0133/Fairytale_Generator/home.html)

U svojoj tipologiji tekstova koje producira mašina, Aarseth razlikuje tri glavne pozicije ljudsko-strojne suradnje:

1. predprocesuiranje – mašina programirana, konfigurirana i napunjena čovjekom
2. koprocesuiranje – čovjek i stroj tandemski proizvode tekst.
3. postprocesuiranje – čovjek odabire neke rezultate stroja, odbacuje ostale.

Ove tri opcije često se međusobno kombiniraju; prva je uvijek prisutna, dok se druga i treća uglavnom međusobno isključuju (v. Aarseth 1998).

Formulaičnost takvog tipa pripovijedanja vuče usporedbu s predmodernim autorstvom – u upotrebi predefiniranih paradigmi i zanatskih tehnika u proizvodnji žanrovskog teksta (usp. Aarseth 1998).

4. Zaključak

Koncepti autorstva novih medija, kao i nova legislativna rješenja autorskih prava, jednim su dijelom u kontinuitetu sa starim medijima, a jednim dijelom podrazumijevaju potpuno nove, jedinstvene sheme.

U premreženom digitalnom okolišu lake dostupnosti raznovrsnih sadržaja, u kojemu se čini prirodnim da su stvari besplatne, izdavačka industrija odgovorila je sa skepsom, ograničenjima i sudskim tužbama kojima je nastojala rigorozno zaštiti autorska prava i svoj komercijalni interes.

Ideologija otvorenog koda i *copylefta*, licence *Creative Commonsa* i srodna rješenja utrli su put promišljenijim legislativnim uredbama, no vodile su na kraju k rekonceptualizaciji autorskih i patentnih prava na način da to odgovara zadržavanju pozicija vladajuće ideologije u novim okolnostima.

Donekle odvojeno od pravnih zavrzlama i novih koncepata autorskih prava za digitalno doba, može se promatrati promišljanje fenomena autorstva u teoriji. Navedeni primjeri pokazali su da je u najistaknutijih teoretičara hiperteksta, koji su ujedno bili i najistaknutiji praktičari (Moulthrop, M. Joyce…), prisutna određena doza pretencioznosti u tumačenjima, obilježena duhom pretjerane fasciniranosti i optimizma koja prati uzdizanje novih medija.

Pomnija analiza pokazuje da se u digitalnim djelima autor nije odrekao kontrole, nije "abdicirao", već se kontrola premjestila na drugu razinu. Čitateljem / korisnikom i dalje se može manipulirati, samo sada na nove, drugačije, možda čak i moćnije načine.

Literatura

Aarseth, Espen J., 1997. *Cybertext: Perspectives on Ergodic Literature*. Baltimore & London: Johns Hopkins University Press

Bartle, Richard, 2004. "Pitfalls Of Virtual Property", Themis Group, http://mud.co.uk/richard/povp.pdf

Gaggi, Silvio, 2003. "Autor", *Libra libera*, 11/2003, Zagreb

Murray, Janet, 1997, *Hamlet on the Holodeck: The Future of Narative in Cyberspace*, Cambridge, SAD, New York: MIT Press

Peović Vuković, Katarina, 2002, "Sloboda čitanja", *Libra libera*, 11/2003, Zagreb

Peović Vuković, Katarina, 2004. "Autorska prava i tekst na novim medijima", 3. program hrvatskog radija, emisija *Riječi Riječi*

Peović Vuković, Katarina, 2004b. "Povratak u budućnost. Hipertekstualnost. Pismenost elektrosfere ili prastara žudnja teksta." *Književna smotra*, 140(2)/2006, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo

Prelog, Nenad, 2008. "Internet i autorsko pravo: za i protiv", 3. program Hrvatskog radija, emisija *Elektrosfera*, ur. Katarina Peović Vuković

Proppian fairy tale generator: www.brown.edu/Courses/FR0133/Fairytale_Generator/home.html

Samuelson, Pamela i Glushko, Robert J., 1991. "Intellectual Property Rights for Digital Library and Hypertext Publishing Systems: an analysis of Xanadu ", Proceedings of the third annual ACM conference on Hypertext, San Antonio, Texas, SAD

Ts'o, Theodore, 2008. "An Ethical Question Involving eBooks" http://thunk.org/tytso/blog/2008/11/29/an-ethical-question-involving-ebooks/ (pristup 15.4.2009.)

GRADOVRH

SOCIOLOGIJA

Srdjan Vukadinović

Središnja pojmovnost modela multikulturalng društva

Sažetak. Modeli kulturne politike kao društvene podstrukture egzistiraju u suprostavljenosti i protivurječnosti, na jednoj strani, a u međusobnoj kulturološkoj koegzistenciji na drugoj strani. Dva suprotna pojma, odjeka ili koncepta kao što su univerzalizam i pripadanje, u modernom svijetu dobijaju posebno značenje u jedinstvu raznolikosti. Iako su univerzalizam i pripadanje s filozofskog stanovišta dva sasvim oprečna pojma oni se s aspekta modernog političkog mišljenja pretpostavljaju kao središnji pojmovi. Univerzalizam se odnosi na opštu zamisao čovječanstva po kojoj su ljudi prirodno jednaki, te dijele iste vrednote i prava. Pripadanje se odnosi na egzistiranje različitih kultura, grupa ili zajednica, zbog čega su posebne vrednote i tvore ukorijenjenje u razlikama načina i kvaliteta života. U modernom društvu univerzalizam se protivi hijerarhiji različitosti i djeluje protiv nje. Ne može se pripadati hijerarhijski nadređenoj ili podređenoj skupini samo zato što se različito po nekim identitetskim svojstvima. Moderna društva do 9o-ih godina XX vijeka karakteriše model multikulturalizma, dok su posljednja decenija drugog i prva trećeg milenijuma period konstituisanja interkulturalizma kao modela egzistiranja različitosti na uzajamnim interaktivnostima. Globalizacija i modernizacija na svjetsku pozornicu sve više izvode različitosti i sučeljavaju ih. Razumijevanje i tumačenje različitosti pojedinca, grupe, društva i svijeta artikulišu se u mnogostrukim značenjima i simbolima. U multikulturalnom društvu to je predstavljalo različitosti lišene interakcije. Tranzicijska društva su ambijenti u kojima se preispituje relacija univerzalizma i pripadanja u duhu preovlađujućeg shvatanja jedinstva razlika i interkulturalne komunikacije u modernom svijetu.

Ključne riječi: jedinstvo – različitosti – moderno društvo – preispitivanje heterogene strukture

1. Univerzalizam i pripadanje u vremenu

Progres koji se odvija u vremenu povezan je sa konstituisanjem neke fundamentalne vrijednosti društva. Postoji više objektivnih pokazatelja u kojima se izražava progres u različitim sferama društvenog bitisanja. Na prvi pogled bi moglo izgledati da je utvrđivanje progresa po pojedinim društveno strukturnim segmentima relativno jednostavna stvar i da isključivo zavisi od konstatovanja objektivnih pokazatelja društvenog napretka. Medjutim, procjena određenog kretanja u društvu kao progresivnog, a koje se uvijek odvija u vremenu, uključuje i određeno šire društveno gledanje koje će u svojoj procjeni osim objektivnih konkretnih pokazatelja tretirati i kvalitet gledišta s kojeg se određena pojavnost određuje kao progres. Relativnost procjene progresa naročito je prisutna u zbivanjima i društvenim fenomenima koji su u određenom, konkretnom vremenu u opasnosti da se lociraju u sferu politike ili bar blizu nje. Ako se određeni vitalni društveni fenomen smjesti u sferu političkoga, onda je to jedan od načina da u njegovu procjenu progresivnoga učešće uzmu vanvrijednosni društveni parametri. Zapravo, takvi pokazatelji imaju u svojoj biti, jedino, vrijednosnu procjenu koja služi ne kao mjera opšte progresivnosti, već kao indikator "napretka društva " za određenog pojedinca ili skupinu, političkog lidera ili političko – partijsku grupaciju. Fundamentalne vrijednosti međuetničke pomirljivosti i tolerancije koje se manifestuju u južnoslovenskom društvu na razmeđu dva milenijuma, mogu se, s jedne strane, odrediti kao pozitivno smisaone ili progresivne, a s druge strane, s obzirom na subjektivne dimenzije tumačenja društvenog razvitka, moguće ih je politizovati što vodi smjeru promjena u više pravaca. Upravo u drugom segmentu tumačenja leži opasnost da se u slučaju kada nema progresa u istom smjeru postavlja pitanje: Koliki je hod progresa uopšte ? Raznolikosti kao segmenti progresa u ovoj društvenoj pojavnosti imaju samo jedan društveni smjer, a to je njihovo jedinstvo.

Univerzalizam i pripadanje ili jedinstvo i raznolikost svojim međusobnim prožimanjem konstituišu dinamičku društvenu cjelinu. Takva cjelina kao opoštost uzima jedinstvo koje je nadređujuće svemu pojedinačnom i posebnom ili raznolikom. Različitost se po svome postanku, razvoju i djelovanju može razumjeti samo iz prostora jedinstvenosti. Raznoliko kao odvojivo od univerzalizma nema svoju samosvojnu opstojnost.

Posebno dostignuće razvojnosti jedinstva i raznolikosti, odnosno univerzalnog i pripadajućeg predstavlja multikulturalizam. Multikulturalni model jedinstva različitosti u svome društvenom biću sadrži i multietničnost i multirasnost. U njegovoj generičkoj suštini prisutno je egzistiranje različitosti naroda, kultura i vjera. Narodi živeći jedni pored drugih, kulture trajući jedna pored druge, a vjere prakticirajući se jedna pored druge, tvorile su univerzalizam različitosti. Nijesu trpjeli ni narodi, ni kulture, ni vjere. Nijesu se ni mijenjale ni transformisale na štetu jednih, drugih ili trećih.

Jedinstvo različitosti ispoljeno u multikulturalizmu, multietničnosti, multirasnosti i multireligioznosti ne sužava ni jednu dimenziju univerzalizma. Naprotiv, omogućava stalnu artikulaciju i afirmaciju kulturnih vrijednosti i elemenata kvaliteta života. Društveni ambijent egzistiranja univerzalizma i pripadanja kao jedinstva i raznovrsnosti pruža istovjetne mogućnosti za razvoj svima posebnostima.

2. Jedinstvo i raznolikosti u postmoderni

Univerzalizam i pripadanje u svakom vremenu su u krizi, a vrhunac krize događa se u postmoderni. Ovaj fenomen može se objasniti stavovima dvojice autora, Frensisa Fukujame i Semjuela Hantingtona, budući da oba autora svoje koncepcije grade na pojmovima univerzalizam (prvi) i multikulturalizam (drugi).

U svom djelu *Kraj istorije i posljednji čovjek* Fukujama pokazuje da je univerzalno u istoriji, odnosno u vremenu kratkog i dugog trajanja moguće. Zapravo, Fukujama uviđa dileme koje se javljaju između racionalnog i iracionalnog . Racionalno je ono što se događa na univerzalnoj i jednakoj osnovi, a ta univerzalna i jednaka osnova je individualni identitet ljudskih bića. Zadnje godine drugog milenijuma dovele su do urušavanja totalitarnih režima koji su isticali kolektivno ispred individualnog. Racionalno je ono što se odnosi na slobodnog pojedinca, odnosno priznanje ljudskog dostojanstva na jednak način, dok je iracionalno ono što se odnosi na članove određene grupe. Poznat je primjer da neke države za svoje građane priznaju samo članove određene nacionalne grupe. Takvo priznanje je iracionalno.

Međutim, racionalno i iracionalno je važno u konstituisanju društvenih momenata i vrijednosti na razmeđu dva milenijuma. Kultura razlika koju Fukujama naziva kulturni relativizam u novom milenijumu je sve važnija. Ono što je bila karakteristika prve polovine XX stoljeća, a to je da se kulturne razlike ispoljene u kulturnom relativizmu protive homogenizaciji čovjeka, tj. univerzalnoj istoriji čovjeka, na početku trećeg milenijuma se usklađuje. Univerzalizam koji je glavna značajka moderne ne usklađuje se, odnosno ne protivi se kulturnom relativizmu kao glavnoj značajki postmoderne[1].

Iracionalno priznanje, kolektivni identitet i kulturni relativizam mogu se uskladiti s racionalnim priznanjem, individualnim identitetom i s univerzalizmom u ambijentu jednog drugog modela društva koje nije multikulturalno već interkulturalno.

S druge strane, za razliku od Fukujame, Hantington koji zastupa zapadni univerzalizam po kome je zapadna civilizacija jedina univerzalna (što je stajalište moderne), zastupa multikulturalizam po kome je svaka civilizacija različita i one se (civilizacije) integrišu u jedinstvu razlika, zapravo zastupa stanovište postmoderne.

---

[1] Mile Babić, Kriza univerzalizma u postmoderni , *Forum Bosne* , Sarajevo , 2oo2 , 16 , str.18 – 19.

Univerzalizam i multikulturalizam imaju egzistenciju u jedinstvu razlika, a te različitosti promovišu fundamentalne vrijednosti istog smjera.

3.Okvir funkcionisanja društva u jedinstvu i različitostima

Jedan od osnovnih teorijskih i empirijskih problema u sociologiji tokom njenog razvoja je problem određenja i utvrđivanja definicijskog okvira društva. Nije to problem samo sociologije već je to čvorno pitanje i drugih društvenih nauka. Veliki je broj autora koji su na različite načine i utvrđujući različite polazne i granične principe prilazili definicijskom određenju organizovane zajednice ljudi kakvo je društvo i njihovoj međusobnoj povezanosti. Takav "poduhvat " je naročito teško napraviti u razdoblju koje karakterišu veoma dinamična društvena zbivanja, a koja su preticala moguća predviđanja događaja. Posljednjih desetak godina XX vijeka je upravo takav period.

Elemente, njihove veze i odnose u društvima jugoistočne Evrope u pomenutom razdoblju bitno determinišu različite nacionalne i etničke grupe. Vrijednosne razlike među njima čine jedinstvo društva. Sklad u društvenim odnosima moguće je ostvariti međusobnim upoznavanjem i razmjenom različitih obilježja kvaliteta života grupacija koje egzistiraju u određenom prostornom realitetu. Mnogi autori razmatrajući ova obilježja govore o multikulturalnom modelu društva. Uzimajući u obzir i južnoslovensko društvo, kao i druga društva, može se reći da multikulturalizam nije oblik egzistiranja društva koji obilježava početak trećeg milenijuma, već je to interkulturalni model.

U prvoj deceniji trećeg milenijuma u južnoslovenskom društvu egzistira veliki broj nacionalnih i etničkih grupa. Ovakva činjenica sama po sebi ukazuje da je riječ o multikulturalnom društvu u kome međusobno žive i djeluju jedan pored drugog, makar četiri religiozna i kulturna tipa. Multikulturalni momenti u južnoslovenskom društvu ukazuju da različite nacionalne i etničke grupe žive jedna pored druge i da ih većinska populacija toleriše. Međutim, u takvom društvenom modelu nema interakcije između grupa. Nema razmjene životnog iskustva, stila života i vrijednosti. Samim činom egzistiranja više nacionalnih i etničkih grupa nije sporno i da je bivše jugoslovensko društvo bilo multikulturalno. A upravo u tome multikulturalnom društvu učinjeni su i veliki zločini prema manjinskim narodima. Nije bilo interakcije medju različitim grupama i zato je ovo društvo puklo po nacionalnim šavovima. Razlike među grupama se moraju razvijati kao vrhunske vrijednosti koje čine jedinstvo jednog društva, u ovom slučaju južnoslovenskog. Činjenica je da nacionalno homogena društva u kojima nacionalne i etničke manjine nemaju značajnijeg udjela u populacionoj strukturi lakše rješavaju brojna pitanja koja su u vezi sa očuvanjem nacionalnog i etničkog identiteta manjinskih naroda. Nasuprot tome društva u kojima ove grupacije značajnije učestvuju u ukupnoj demografskoj strukturi, a Crna Gora je takvo

društvo, mnogo teže rješavaju probleme nacionalnog i etničkog identiteta, koji u pojedinim slučajevima prevazilaze okvire regulative međunarodnim konvencijama, a i sopstvenim iskustvom. Mnoge od ovih grupacija ne zaboravljaju u svojoj nacionalnoj i etničkoj svijesti da su se tuđi geostrategijski interesi na Balkanu prelamali na njihovu štetu. Aveti prošlosti na kraju XX vijeka "ponovo lebde nad Balkanom" i zbog toga multikulturalni model predstavlja skokovito rečeno "bjelosvjetsku iluziju", budući da pojam "bijeli svijet" u nekima od južnoslovenskih jezika posjeduje jedno specifično značenje (čežnja za boljim – L.Veljak). Pokazalo se da su tendencije ka multikulturalnom društvu na kraju XX vijeka predstavljale "samo simptom jedne nadolazeće krize, bolnog prilagodjavanja, i to ne bez otpora, jednom mnogo drugačijem i pluralističkom društvu"[2].

Radi toga je interkulturalizam kao teorijski i praktični model različit od multikulturalizma mnogo prijemčiviji za egzistiranje manjinskih naroda, kao i nacionalnih i etničkih grupacija u južnoslovenskom društvu. Njegovim se zaživljavanjem teži kvalitetnijoj zajednici u kojoj manjinske grupacije neće biti ni potpuno integrisane niti potpuno asimilovane. Svaka će zadržati svoje specifičnosti i svoju samosvjesnost. U takvom društvenom modelu postojaće interakcija medju većinskim narodom, manjinskim narodima, nacionalnim i etničkim grupacijama za razliku od multikulturalnog društva, pri čemu će se međusobno razmjenjivati različite vrijednosti. Multikulturalni model društva je egzistirao do početka devedesetih godina, da bi u posljednjoj deceniji drugog milenijuma bio prevaziđen interkulturalnim modelom.

Interkulturalnim modelom se prevazilaze podjele. Jer svaka podjela na osnovu razlika predstavljala bi zločin prema jedinstvenosti, odnosno prema univerzalizmu. Formula bogatstva razlikama je model za podijeljena društva. Različite kulture, različiti pojedinci i različite grupe ne treba da žive jedni pored drugih, već jedni sa drugima. Interkulturalizam prihvata uticaje i prožimanja. U takvom procesu i modelu društva svi dobijaju. Kada jedna kultura utiče na drugu čini je bogatijom, a ne asimilira je. To je put egzistencije u južnoslovenskom društvu na razmeđu dva milenijuma, i put života u jugoistočnoj Evropi. To je put kojim ne mogu ići raznolikost bez jedinstva, niti jedinstvo bez razlika. To je put kojim se prevazilaze i pogibeljeni haos, kao i pogibeljena tiranija. Kroz model multikulturalnog, odnosno interkulturalnog društva iznova se preispituju i raspravljaju univerzalizam i raznolikosti.

Pojava univerzalizacije različitosti u modernom svijetu se na početku trećeg milenijuma odvija kroz dva uporedna procesa. Na jednoj strani je proces globalizacije i evropskih integracija. Paralelno sa ovim teču i procesi regionalizacije. Razvijanje inicijativa regionalne saradnje vodi u pretvaranju nacionalnih, vjerskih, kulturnih i drugih razlika u komparativne prednosti regije zasnovane na

[2] Andrea Semprini, Multikulturalizam, *Clio*, Beograd, 1999, str. 124.

preduzetništvu i biznisu. Različitosti u društvu i njihova univerzalizacija predstavljaju simbol jugoistočno – evropske saradnje. Kvalitet društvenog ambijenta mijenjaće se stepenom integracije u jedno šire društvo regionalnih dimenzija. Univerzalizam multikulturalnog, odnosno interkulturalnog društva ne determiniše prosti zbir različitih kultura, nacija i religija u jednom prostoru nego integracija, a ne asimilacija u sklopu većih konstituirajućih raznolikosti. Podjela društvenog ambijenta na uslovno "naš" i uslovno "njihov" realitet pokazuje da takav ambijent nema multikulturalna, odnosno interkulturalna svojstva. U takvim okolnostima različitosti riječ je o praksi simulacije prožimanja.

Interkulturalna komunikacija u južnoslovenskom realitetu na kraju prve decenije trećeg milenijuma pruža mogućnosti za razvoj pluraliteta identiteta. Identitetske različitosti podstiču se putem nenasilne i kulturne komunikacije. U toj komunikaciji različiti kulturni identiteti prenose svoj međuuticaj jedni na druge. Stvara se stanje kulturne koegzistencije različitih grupacija koje je dobar primjer za druga društva u regionu. Integrativna kretanja, upravo, na primjeru različitosti jednog konkretnog društva pokazuju do kojeg stepena se može ići, ne u unifikaciju, nego harmonizaciju sa širim društvenim realitetima, a da se pri tome ne izgube specifične individualnosti.

Literatura

1. Babić, Mile: Kriza univerzalizma u postmoderni, "Forum Bosne", Sarajevo, 2002,16.
2. Cavarero, Adriana: Universality and affiliation, "Forum Bosne", Sarajevo, 2002, 16.
3. Golubović, Zagorka: Ja i Drugi, "Republika", Beograd, 1999.
4. Fukujama, Frensis: Kraj istorije i posledni čovjek, C I D, Podgorica, 1997.
5. Huntington, Semjuel: Sukob civilizacija i preoblikovanje svjetskog poretka, C I D,
6. Podgorica, 1998.
7. Semprini, Andrea: Multiukulturalizam, "Clio", Beograd, 1999.

Srdjan Vukadinovich

CENTRAL MODEL CONCEPTUALITY MULTICULTURAL SOCIETY

Summary

Two opposing concepts, or concepts of resonance such as universalism and belonging in the modern word receive special meaning in the unity of diversity. Although the u universality and belonging to the philosophical point of two completely opposite notions thea are in terms of modern political thought assumes as central concepts. Universalism refers to the general idea of humanity by which people are naturally equal,and share the same values and rights. Belonging refers to the existence of different cultures, groups or communities for which the special values and form differences in methods and quality of life. In modern society universalism is opposed to hierarchy and diversity works against it. You can not belong to a hierarchical superior or a subordinate group just because a different identity for some properties. Modern societies to 90 of XX century is characterized by a model of multiculturalism, while the last decade of the second and the first constitution of the third millennium period of interculturalism as a model for the existence of differences by mutual interactivity. Globalization and modernization on the world stage is increasingly performed for diversity and confronting them. Understanding and interpreting the diversity of individuals, groups, societies and the world articulle the multiple meanings and symbols. In a multicultural society that is deprived of represented a diversity of interaction. Transitional societies are ambient in which universalism and examines the relation of belonging in a spirit of unity prevailing understanding of differences and intercultural communication in the modern world.

Key words: unity – diversity – modern society – review of heterogeneous structure

EKOLOGIJA

Marjana Grlić

Okolinska legislativa u Bosni i Hercegovini i njena provedba

Sažetak

U radu je napravljen pregled okolinske legislative u Bosni i Hercegovini. Predstavljeni su važeći entitetski i županijski okolinski zakoni, kao i institucije koje su nadležne za njihovo provođenje. Istaknuti su problemi neusklađenosti zakona na različitim razinama vlasti, nedonošenja pratećih podzakonskih akata koji bi osigurali njihovu provedbu, preklapanja nadležnosti između institucija i neučinkovitog rada inspekcijskih službi. Rješenje se može naći u donošenju zakona o zaštiti okoliša na državnoj razini, kao i uspostavi agencije i/ili ministarstva za okoliš. Nadležnost za okoliš je na entitetima, ali se ona može prenijeti na državnu razinu, ako se entiteti o tome dogovore (Ustav Bosne i Hercegovine, član III, točka 5a). Kako se Bosna i Hercegovina nastoji približiti europskim integracijama, analizirana je i provedba Europske konvencije o ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: okolinska legislativa, Bosna i Hercegovina, ljudska prava, okoliš

ENVIRONMENTAL LEGISLATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND ITS IMPLEMENTATION

Summary

The report contains a review of Environmental Legislation in Bosnia and Herzegovina.It presents valid entity and cantonal environmental laws, as well as institutions authorized for their implementation. Prominent problems about law inconsistency at various levels of the authorities, lack of accompanying sublegal acts which would ensure their implementation, overlapping of jurisdiction between institutions and inefficient work of inspection services have also been emphasized. The solution could be the adoption of environmental

laws at the state level, as well as the establishment of agency and /or the Department of Environment. Environmental jurisdiction is at the level of entities, but it can be transfered to the state level if entities make arrangements (Constitution of Bosnia and Herzegovina, Article III, Section 5a.). Considering the efforts of Bosnia and Herzegovina to approach the European Integration, the implementation of European Convention on Human Rights in Bosnia and Herzegovina has also been analyzed.

Key words: Environmental Legislation, Bosnia and Herzegovina, Human Rights, environment

Uvod

Ovaj rad ima za cilj napraviti pregled okolinske legislative Bosne i Hercegovine i osvrt na njenu provedbu, kako bi se ukazalo na vrlo lošu poziciju Bosne i Hercegovine u procesu približavanja Europskoj uniji jer država nema jasnu viziju zaštite okoliša i njegove revitalizacije.

Bosna i Hercegovina je postala neovisna država 1992. i odmah nakon toga ušla u rat koji je trajao 3 i pol godine. Rat je završio u zimu 1995. potpisivanjem Daytonskog mirovnog ugovora, čiji aneks 4 predstavlja Ustav Bosne i Hercegovine. U skladu sa Ustavom (1995.), Bosna i Hercegovina se sastoji od Distrikta Brčko i dva entiteta: Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH) i Republike Srpske (RS). F BiH se sastoji od deset županija[1], od kojih se svaka sastoji od općina. Svaka županija ima svoj vlastiti ustav i vladu. Republika Srpska nema županija nego samo općine.

Ustav BiH ne navodi eksplicitno prava na okoliš i pristup informacijama o okolišu, kao što je to bio slučaj sa ustavom bivše Jugoslavije. Međutim, time što je Bosna i Hercegovina unijela u svoj ustav sadržaj Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima Ujedinjenih naroda, obvezala se na njeno poštivanje. Tako se Ustavom Bosne i Hercegovine, kao najvišim pravnim aktom, posredno jamči građanima pravo na zdravlje i život u zdravoj sredini[2].

Zaštita okoliša je trenutno u nadležnosti entiteta i Distrikta Brčko. U oba entiteta postoji po jedno ministarstvo za okoliš: u FBiH to je Federalno ministarstvo prostornog uređenja i okoliša, a u RS Ministarstvo za urbanizam, stambeno-komunalne djelatnosti, građevinarstvo i ekologiju. U FBiH također postoji po jedno ministarstvo za okoliš u svakoj od deset županija, a Federacija i županije su

[1] Bosansko-podrinjska, Herceg-bosanska, Hercegovačko-neretvanska, Posavska, Sarajevska, Srednjobosanska,Tuzlanska, Unsko-sanska, Zapadnohercegovačka i Zeničko-dobojska županija.

[2] Iako je Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima UN-a samo preporuka i ne nameće obveze državi, ipak je njezin sadržaj Bosna i Hercegovina unijela u Ustav i tako ga učinila obvezujućim.

zajednički odgovorne za okoliš. Iako je ustavom države određena zakonodavna nadležnost entiteta u oblasti zaštite okoliša, ona se može prenijeti na državu o čemu se treba postići suglasnost oba entiteta. To je itekako logično ako znamo da je jedino država međunarodno priznati subjekt.

Entitetska i županijska okolinska legislativa i njena provedba

Federacija BiH je 2003. godine usvojila set zakona o zaštiti okoliša: Zakon o zaštiti okoliša, Zakon o upravljanju otpadom, Zakon o zaštiti zraka, Zakon o zaštiti voda, Zakon o zaštiti prirode, Zakon o okolišnom fondu FBiH, Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti voda i Zakon o prikupljanju, proizvodnji i prometu sekundarnih sirovina i otpadnih materijala.

Na županijskoj razini samo su četiri županije: Posavska, Tuzlanska, Zapadnohercegovačka i Zeničko-dobojska usvojile zakone o zaštiti okoliša i druge okolinske zakone, dok su još Sarajevska i Srednjobosanska županija usvojile neke od okolinskih zakona. Ostale četiri županije nisu usvojile niti jedan okolinski zakon. Nijedna županija nije usvojila cijeli set okolinskih zakona. Važeći okolinski zakoni na županijskoj razini nisu usklađeni s federalnim. Oni se ne provode u djelo jer je gotovo potpuno izostalo donošenje podzakonskih akata. Za ilustrativni primjer možemo uzeti Pravilnik o pogonima i postrojenjima za koje se izdaje integralna okolišna dozvola. Samo je Sarajevska županija donijela taj pravilnik, dok sve ostale županije nisu ispunile zakonom propisanu obvezu da usklade svoje zakonodavstvo s federalnim propisima. Harmonizacija zakonodavstva u Bosni i Hercegovini je nužna, ali čini se da ne postoji dovoljno političke volje za to. Tome treba dodati da inspekcijske službe ne nadziru u dovoljnoj mjeri provedbu važećih zakonskih propisa, a javnost je o njima slabo informirana i ne razumije ih. Civilni sektor nije dovoljno razvijen i samostalan da bi bio značajan pokretač pozitivnih promjena.

U RS je 2002. godine usvojen set okolinskih zakona: Okvirni zakon o životnoj sredini, Zakon o zaštiti voda, Zakon o upravljanju otpadom, Zakon o zaštiti prirode, Zakon o zaštiti zraka i Zakon o fondu za zaštitu životne sredine. I u RS donošenje ovih zakona nije pratilo donošenje podzakonskih akata ni odgovarajući inspekcijski nadzor koji bi osigurao njihovu provedbu. Svakako da je u RS olakšavajuća okolnost jednostavnije ustrojstvo entiteta.

U Distriktu Brčko je 2005. godine donesen set okolinskih zakona: Okvirni zakon o životnoj sredini, Zakon o zaštiti prirode, Zakon o zaštiti voda, Zakon o upravljanju otpadom i Zakon o zaštiti zraka. Također je izostalo donošenje podzakonskih akata i odgovarajući inspekcijski nadzor.

Posebno je teško pitanje nadležnosti kod pogona i postrojenja koja značajno onečišćuju okoliš, a koja se nalaze na teritoriju oba entiteta.

Potreba donošenja Zakona o zaštiti okoliša na državnoj razini

Više je nego evidentna potreba donošenja Zakona o zaštiti okoliša na državnoj razini i uspostava agencije i/ili ministarstva za zaštitu okoliša BiH. Pravo na zdravu životnu sredinu, na razvoj, na sudjelovanje u razvoju konstantno se krši u Bosni i Hercegovini, kako zbog neodgovarajuće primjene postojećih zakona, tako i zbog neodgovarajućeg zakonskoga okvira. Složeno ustrojstvo države i velike ovlasti entitetske razine vlasti slabe državu. Između institucija na različitim razinama vlasti nema koordinacije i suradnje. To je osobito vidljivo u sektoru okoliša koji se nemilosrdno uništava radi ekonomske dobiti. Kako onda govoriti o održivom razvoju Bosne i Hercegovine i približavanju europskim integracijama? Ilustrativno je napomenuti da je Bosna i Hercegovina europska država s najmanjim postotkom zaštićenih prostora i da nemamo jedinstveni fond prirodne baštine. To je izravna prijetnja biodiverzitetu i održivom razvoju. Zakon o zaštiti okoliša na državnoj razini dao bi zakonski okvir koji će osigurati uživanje svih navedenih prava u oblasti okoliša. Država bi time ispunila svoju obvezu da osigura ispunjavanje prava svih svojih građana, ali i obveze prema obvezujućim domaćim i međunarodnim dokumentima. To bi moralo pratiti obrazovanje novih stručnih kadrova čiji je nedostatak evidentan.

Na razini zajedničkih institucija izvršne vlasti Bosne i Hercegovinne ne postoji jedno ministarstvo koje bi se bavilo pitanjima zaštite okoliša. Nedostatak državnog ministarstva za zaštitu okoliša i zakona o zaštiti okoliša stvara konfuznu sliku u oblasti zaštitite okoliša.

Ministarstvo za vanjsku trgovinu i ekonomske odnose Bosne i Hercegovine sada je odgovorno za procese izrade prijedloga, formuliranje zakona i potpisivanje međunarodnih ugovora o pitanjima zaštite okoliša. Projekte iz oblasti zaštite okoliša u okviru Pakta stabilnosti vodi Direkcija za europske integracije.

BiH je 2001. godine pristupila GEF-u (Globalni fond za životnu sredinu), a odgovorno tijelo za koordinaciju i upravljanje istim je Ministarstvo za vanjsku trgovinu i ekonomske odnose.

U vladama oba entiteta još uvijek postoje nedoumice o potpunoj nadležnosti nad upravljanjem nekim oblastima okoliša (preklapanje nadležnosti ministarstava poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva, i ministarstva prostornog uređenja i zaštite okoliša sa druge strane).

Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine nadležna je za donošenje Zakona o zaštiti okoliša shodno odredbama člana III, točka 5a Ustava Bosne i Hercegovine (aneks 4 Daytonskog mirovnog sporazuma) koji definira da će Bosna i Hercegovina preuzeti nadležnosti u onim stvarima u kojima se o tome postigne suglasnost entiteta.

Bosna i Hercegovina bez državne okolinske legislative, adekvatnoga institucionalnog uređenja na državnoj razini i bez državne strategije i okolinske politike

ne može iskoristiti mehanizme financijske i druge pomoći koje nude takvi ugovori. Također BiH ne može krenuti u istinsko rješavanje okolinske problematike na lokalnom, regionalnom i globalnom nivou, niti može aktivno sudjelovati u međunarodnim i regionalnim aktivnostima, pa niti biti u stanju u potpunosti uskladiti svoje okolinske standarde sa standardima Evropske unije i tako ubrzati svoje uključivanje u europske integracije.

Kako bi nevladine organizacije uspješno sudjelovale u zaštiti okoliša i približavanju Bosne i Hercegovine Evropskoj uniji, neophodan im je zakon o zaštiti okoliša i institucije na državnoj razini kao odgovarajući partner sa kojim će se ostvariti uspješna suradnja koja će doprinijeti bržem približavanju Bosne i Hercegovine Evropskoj uniji, ali i boljoj zaštiti životne sredine od lokalne do globale razine.

Primjena Europske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda u Bosni i Hercegovini

Bosna i Hercegovina kao europska država bit će sve više suočena sa izazovima poštivanja europskih standarda u oblasti zaštite okoliša. Kao članica Vijeća Europe, dakle kao potpisnik Europske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, preuzela je obveze u oblasti okoliša i to, prvenstveno, sa aspekta zaštite ljudskih prava svojih građana.

Treba naglasiti da se Europska konvencija o ljudskim pravima ne bavi zaštitom okoliša kao takvom i ne jamči izravno pravo građana na miran i zdrav okoliš. Međutim, Konvencija posredno nudi izvjestan stupanj zaštite u oblasti okoliša, što je demonstrirano kroz sudsku praksu Europskog suda za ljudska prava. Naime, za očekivati je da će sa jačanjem civilnoga sektora sve češće Sud biti u poziciji da ocjenjuje žalbe građana čija su prava na zdravlje i zdrav okoliš narušena.

Konvencija o ljudskim pravima i temeljnim slobodama je potpisana 1950. godine od zemalja osnivača Vijeća Europe. Ova međunarodna organizacija sada ima 46 članica koje su ratificirale Konvenciju.

Snaga Konvencije je temeljena na činjenici da ona postavlja sustav efikasne kontrole u pogledu prava i sloboda građana. Svatko tko se smatra žrtvom kršenja svojih ljudskih prava može se žaliti Sudu (na osnovu kriterija propisanih Konvencijom). Ako Sud utvrdi da država krši Konvenciju, može svojom presudom obvezati državu da građaninu nadoknadi nanesenu štetu.

Konvencija se bavi građanskim i političkim pravima. Kada je usvojena 1950. godine, ona, međutim, nije mogla predvidjeti zaštitu okoliša kao značajan aspekt zaštite ljudskih prava. U to vrijeme rekonstrukcija ekonomije i uspostavljanje trajnoga mira su bili prioritet. Ali u posljednjih 50 godina, vrlo brzi tehnički napredak dovodi u sve ozbiljniji sukob čovjeka i prirodu, što nam nameće potrebu zaštite prava čovjeka na zdravlje i zdrav okoliš.

Najčešće oblasti okoliša koje se štite pravnim aktima su: zrak, voda, tlo, flora i fauna, ljudsko zdravlje, zaštita i sve to se treba štititi u okviru općeg koncepta održivoga razvoja. Praksa Europskog suda za ljudska prava sve više naglašava povezanost pitanja ljudskih prava i zaštite okoliša. Naime, Sud u svojoj praksi nije ograničen svojim ranijim odlukama nego zastupa takozvani evolutivni pristup. Interpretacije ljudskih prava i sloboda nisu fiksne, odnosno one uzimaju u obzir društveni kontekst i promjene u društvu. Tako, na primjer, Europski sud od prije 30 ili 20 godina nije tretirao okoliš kao faktor u ostvarivanju ljudskih prava na način na koji se to sada sve učestalije dešava. Naime, Konvencijom o ljudskim pravima i osnovnim slobodama izričito se ne dovode u vezu ljudska prava i okoliš, dok sudska praksa pokazuje rastuću svijest o tome da su pitanje ljudskih prava i zaštita okoliša u neraskidivoj vezi.

Sud naglašava da efektivno uživanje prava u skladu sa Konvencijom zovisi značajno o okolišu u kojem se prava realiziraju. Praksa Europskog suda pokazuje da mnoštvo okolišnih faktora, kao što su buka zračnih luka, industrijski otpad ili planiranje gradnje u urbanim centrima izravno utječu na ostvarivanje prava građanina koja su regulirana Konvencijom.

Treba imati također u vidu princip "supsidijarnosti", po kojem bi se pitanja kršenja Konvencije trebala prvo tretirati u okvirima nacionalnog sudstva. Europski sud će intervenirati kao posljednja instanca, dakle ukoliko prava iz Konvencije nisu zadovoljena u okviru nacionalnoga sudstva.

Upravo slijedeći ovaj princip, Europski sud za ljudska prava već dulji period potvrđuje svojim presudama činjenicu da se degradacijom okoliša ugrožavaju ljudska prava. Ove europske standarde i dostignuća u pravnom tumačenju Europske konvencije o ljudskim pravima će Bosna i Hercegovina morati primjenjivati ne samo kao članica Vijeća Europe nego kao i potencijalni kandidat za pristup EU.

Zaključak

Pravo okoliša je izuzetno opsežan i u svijetu razvijen dio pravne znanosti. U Bosni i Hercegovini je to slabo razvijeno područje znanosti i nedostatak domaćih stručnih kadrova je evidentan. To je jedan od važnih razloga da je postojeći zakonski okvir zaštite okoliša u Bosni i Hercegovini neadekvatan i ne ispunjava svoju svrhu. Ako se tome doda nepostojanje jasne ekološke politike i apsolutni nedostatak političke volje za uvođenje reda u oblasti zaštite okoliša, rezultat je daljnje narušavanje prirodne ravnoteže i nemilosrdna eksploatacija prirodnih resursa radi ekonomske dobiti. Kako bi se došlo do adekvatno osposobljenoga stručnog kadra za upravljanje okolišem, treba pristupiti izradi strategije formalnoga okolinskog obrazovanja i njenoj realizaciji. Kao hitnu mjeru trebalo bi organizirati niz treninga za obrazovanje o ekološkim pitanjima, zakonodavstvu,

praksama i trendovima za relevantne institucije, privatni sektor i ekološke nevladine zajednice, te oformiti eko-fond.

U sve češćim opravdanim razgovorima o ustavnim promjenama u Bosni i Hercegovini, treba ići prema jednostavnijem ustrojstvu države koje će ojačati državnu i lokalnu razinu vlasti, a time pojednostaviti državni aparat. Nadležnost za zaštitu okoliša bi trebalo povjeriti državi i tako zaštiti okoliš koji ne poznaje granice entiteta, županija i općina. Pravni okvir treba približiti standardima okoliša EU, a s ciljem postizanja zaštite zdravlja ljudi, okoliša i održivoga razvoja. Potrebno je institucionalno ojačati sektor okoliša i pratiti ga s efikasnom administracijom.

Međunarodna zajednica bi morala ponuditi sustavnu pomoć Bosni i Hercegovini kako bi se zakonski i institucionalni okvir zaštite okoliša uredio i bio učinkovit.

Značajni problem bosanskohercegovačkoga društva je i slabo razvijeno civilno društvo i neaktivni građani. Tu bi svoj doprinos moralo dati cijelo društvo, a osobito obrazovni sustav koji bi kod budućih generacija odgojio odgovoran odnos prema okolišu. Jaki civilni sektor i u najbolje uređenim društvima drži vlast budnom, osobito u svezi zaštite okoliša. Njegovo povezivanje i umrežavanje bio bi dodatni iskorak.

Kako bi se povećao postotak mjesta zaštićene prirode u Bosni i Hercegovini treba donijeti zakon o formiranju tri predložena nacionalna parka: planine Bjelašnica/Igman te Prenj/ Čvrsnica/Čabulja i rijeka Una[3].

Literatura

1. Marinović-Uzelac,A., (2001.): Prostorno planiranje, Dom i svijet, Zagreb
2. Skupina autora, (1997.): Osnove prava okoliša, biblioteka Pravo, Zagreb
3. Službeni glasnik DB, broj 24/04
4. Službeni glasnik DB, broj 25/04
5. Službeni glasnik Republike Srpske, broj 52/01
6. Službeni glasnik Republike Srpske, broj 50/02
7. Službeni glasnik Republike Srpske, broj 51/02
8. Službeni glasnik Republike Srpske, broj 53/02
9. Službeni glasnik Republike Srpske, broj 84/02
10. Službeni list BiH, broj 18/76-812
11. Službene novine Federacije BiH, broj 19/98

[3] Osobito bi dobro rješenje bilo formiranje međudržavnoag nacionalnog parka Una, čime bi puno dobile i Hrvatska i Bosna i Hercegovina.

12. Službene novine Federacije BiH, broj 52/02
13. Službene novine Federacije BiH, broj 29/03
14. Službene novine Federacije BiH, broj 33/03
15. Službene novine Federacije BiH, broj 54/03
16. Službene novine Federacije BiH, broj 19/04
17. Službene novine Federacije BiH, broj 56/04
18. Službene novine Federacije BiH, broj 9/05
19. www.bh-hchr.org
20. www.bdcentral.net
21. www.fbihvlada.gov.ba

GRADOVKH

PRIKAZI

Atif Kujundžić

Began Turbić
AKADEMSKI KIPAR

Umjetnost artefact, patina

Oblikovanje turbićeve poetike

Began Turbić /1939., Vučkovci, Gradačac, akademski slikar, skulptor/ sigurno i jasno razaznaje da je povezanost i kontinuitet u historiji umjetnosti, kao i u svakoj povijesnoj disciplini i životu općenito, proizvod prozvoljnog izbora i zbira principa i kriterijuma. Mada je riječ *princip* suviše ozbiljna oznaka i smisao za dopustivost bilo kakve *proizvoljnosti*. No, uzrok je u tome što u procesu formiranja osobe i poetike jednog umjetnika utječu različiti umjetnički pravci koji se stječu u vremenu, prostoru i njegovom djelu kakvi god da jesu. U Turbićevom primjeru, *impresionizam*, *ekspresionizam*, *kubizam*, *fovizam*, *nadrealizam* i drugi *izmi* stilske formacije u životu i umjetnosti koju nazivamo *moderna*, koja je u cijelosti naslonjena na iskustva i tragove *narodne* i *naivne* umjetnosti od kojih na novim magistralnim pravcima najčešće i kreće.

Began Turbić se izložio tim utjecajima tokom školovanja, života i rada i iz svega izašao s njihovim tragovima, ali kao sasvim svoj i osoben. Potom, nastavio je s inventivnim i kreativim transformacijama u sebi i svojoj umjetnosti. / Uostalom, o tim procesima pisao je Herbert Read još 1964., u *Historiji moderne skulpture*, i ne bi se moglo reći kako se kvalitet njegovog mišljenja promijenio do danas/. Jednako, Turbićev stav ostao je generalno istinit, korektan i produbljen za osobnu spoznaju i veliki broj radova, a Began Turbić je prošao tu *školu smrti* – što bi rekao jedan vrstan pjesnik – i izašao kao zreo umjetnik s velikim iskustvima koja otvaraju njegove potencijale i vrijeme.

Poetički ishod utjecaja

Began Turbić oblikovan je najsnažnijim, čak dramatičnim fenomenološkim intencijama *moderne*, kao ljudska i umjetnička pojava koja je u cijelosti svjesna sebe, svoje uloge i namjere, ali i vremena u kojem živi i djeluje. Riječ je u svakom pogledu o izgrađenom, stabilnom i nepovodljivom čovjeku koji u prostor i vrijeme gleda bistro i jasno razaznaje pojedinosti, humanističke i estetske vrednote, što biva i najznačajnijim poticajem i činiteljem njegovoga djela, crteža, slike i skulpture. Okolnost da se tako puno dao slikarstvu, neslučajna jest.

Turbić je stasao u pojavu, u čovjeka koji je svjestan kako je osobno djelatan ako komunicira s prošlošću, sadašnjošću i budućnošću, ako ta komunikacija ima kontinuitet. Jednako, svjestan je kako ishod tog komuniciranja biva njegovo djelo u određenom nivou svjetlosti, bivše, sadašnje i buduće, jednako snažno kao i poticaji iz djela drugih umjetnika. Zatim, da je djelo osnov i vezivno tkivo života u vremenu i prostoru. U vječnosti kojoj je umjetnost najbliža, a kojoj se umjetnik uvijek obraća kako bi postavio pitanje i dosegao svoj zadatak i smisao, obavio svoje *putovanje*.

Began Turbić pouzdano, čovjek je širih humanističkih i umjetničkih pogleda i daljih horizonata. Njegovo traganje za sobom i umjetničkim poticajima ispoljavanja vodi ga do osobnog *arhetipa* kao nesvjesnog u biću, daje mu snagu, jača vjeru i nudi obilje karakterističnih crteža, lazurnih naslaga boja i patine kao psiholoških stanja i iskaza s obzirom na različitosti vremenskog rastojanja i trajanja. Suptilni crteži, nerijetko amorfnih oblika, sugerirarju dubinu i snagu životnih tokova, vrtloga i sunovrata, tragedija i odricanja, umjetničkih uzleta i farse životnog smisla. Tako nastaju karakteristično *turbićevski* – umjetnički iznimno složeni likovni fenomeni za čije nam je otčitavanje potreban umni i ljudski napor, znanje i skustvo. Ovo utoliko prije jer Turbić je vrlo zahtjevan i pedantan u svojim likovnim poduhvatima.

Turbićeva prvobitna, ali i potonja istraživanja kreću se u tom pravcu s namjerom da sagledaju trajnost i kvalitet slikarskog i umjetničkog čina u gnoseološkom i slikarskom smislu. Umjetnost je jedina bliska *svevremenu* i *vječnosti*, dok je vrijeme, kako ga najčešće tretiramo, čisto ljudska kategorija trajanja, jer je bliska mogućnostima komuniciranja među ljudima, kao i sa drugim i drugačijim. Zamijetio je da su *patina* i *lazur*, kao u jednakoj mjeri prozirnost i vidljivost boje, istodobno nositelji uistinu rafiniranoga estetskog bića slike – u ovom primjeru *sublimat* i ishod najkvalitetnijega slikarskog rada i ostvarenja bez tragova *nasilja* kako bi se dobio rezultat.

Turbićeve slike su skoro pa *artefacti* ili u ljudskom poimanju tragovi *vječnosti*. Blisko je da su to slike koje postoje oduvijek – zauvijek. Slike koje mogu biti stare 1.000 godina ali i nastati sutra, samo zato što su i prije 10.000 godina postojale kao takve. Turbić je podrazumijevajuće svjestan kako *plava kobaltna dubina* boje, baš kao i bijela *boja*, krije sve slike svijeta.

To je stvaran razlog da barem *poetički* umjetniku Beganu Turbiću vjerujemo odano i privrženo, jer nas uvjerava u svoju i našu istinu. Osim toga, Turbić je umjetnik koji je krajnje nespreman zaobići ikakvu istinu, makar i najprostiju činjenicu. Turbić zna da svaka izrečena riječ, da svaka izvučena linija – postoje zauvijek, neprolazne! Turbić zna kako slučaja nema, i da je to što lakomisleno nazivamo *slučajem* – samo ono što nismo do kraja ili – uopće razumjeli. Zato u osobnom i umjetničkom radu nikad ne zaobilazi svoje osjećanje i razaznate pojedinosti kojima nas kao živim pijeskom zatrpava život.

Što je Turbić shvatio?

Svakako, riječ je o tome da je autor shvatio vječnost likovnog izazova umjetnosti kao vječnost mogućnosti *iluzornog komuniciranja*, ili ljudskog postojanja oduvijek zauvijek. Istina jest da *jedinstvo svijeta opstaje u viziji umjetnosti zauvijek*. Turbiću je to postao *credo* – vrhunaravna istina i ideja vodilja u osobnom radu. Svojim radovima Turbić snažno odgovara i na brojna pitanja iz kompleksa *šta je to umjetnost* i nikad do kraja razjašnjenu tajnu koju umjetnik i njegovo djelo čine u jedinstvu i odvojenosti, zatvorenosti i razuđenosti, sadržaja i forme.

Ta okolnost odvojila je Begana Turbića od mnogih *dragih* i *uzoritih* s kompliciranim umjetničkim koncepcijama, kao i od generacije u kojoj je stasao. Tako se, u izvjesnoj mjeri Turbić pretvorio u čudotvorca, samotnjaka i osobenjaka, u čovjeka koji svojim očima gleda svijet i transformira ga vizualno krajnje osobnim kriterijima, a doista karakterističnim načinom izražava svoju *viziju* s puno vjere u njezinu istinitost, a tako i rezerve prema drugačijim mogućnostima.

To Turbića čini originalnom pojavom ne samo u tuzlanskom likovnjačkom prostoru koji smo dužni promatrati s puno respekta iz više razloga. Turbić je u cijelosti svoj – čovjek i likovni umjetnik na svoj način, što mu svakako treba odobriti i podržati, ma koliko se to razlikovalo od onoga što sami o istoj stvari mislimo, jer – niko od nas nije osobno zadužen da na bilo koji način sam i za sve druge misli ovaj svijet u kojem živimo.

Dokazi

Turbićevo likovno i vajarsko djelo za promatrače prije svega, otimlje se formalnoj, sadržajnoj, koloristočkoj, crtačkoj, poetičkoj, kompozicionoj i svakoj drugoj procjeni i analizi! Istodobno, ako smo spremni prihvatiti ga takvog kakav jeste, vidjet ćemo svu nakaznost i stvarnost vremena i osobnog učešća u sudjelovanju promjene svijeta, pa tako i osobnu deformiranost njime i samim sobom. Dakako, vidjet ćemo i djelić njegove ljepote u koloristočkom i svakom drugom nivou konkretiziranja Turbićeve vizualizacije svijeta i vremena kojem svjedočimo.

Turbićeva slikarska paleta dominantno je oslonjena na plavu boju! To je rijetka opcija ako nije riječ o sakralnom slikarstvu. A, nije. Tu plavu boju po potrebi zatamnjuje do kozmički hladne dubine, ali je i s rafinmanom svoje namjere da dobije odgovarajuću sliku grije drugim bojama, žutom do zelene i narandžaste, crvenom radi ojačavanja crteža i ostavljanja akcenata u slici, etc.

Snaga Turbićeve palete

Turbićeve slike ostvarene su u punom jedinstvu i skladu, kontrastu, ravnoteži i dominaciji osnovnog motiva/namjere i ukupnoga likovnog ishoda njegovoga rada. U estetskom nivou Turbićeve slike su proizvodi bez poremećaja i od slike do slike nailazimo na skoro identičnu energetsku tenziju i dojam kojim će se umjetnikova namjera likovnim govorom prenositi na promatrača. To je upravo estetska i energetska snaga Turbićeve palete.

U svojim slikama Began Turbić ne samo baštini, već donosi obilje vrlo razvijenih slikarskih mogućnosti vizualizacije i konkretnih iskaza. To su ne samo elementi razvijeni kao sredstvo artikuliranja slike, već visoko i do savršenstva estetizirane mogućnosti, neovisno o povodu i motivu. To upućuje na karakteristično izražavanje crtežom, bojom, obojenom površinom, kompozicijom, ali i na uvjerenje – kako je svijet u stalnom otapanju i pretakanju svojih struktura i kako smo svi dio toga ma kako se držali spram njega, a u Turbićevom primjeru slike nose baš dio te energije koja sudjeluje u promjenama.

Osobno, volio bih da su slike koje gledam nominirane, jer, *nomen est omen*! To bi nam puno reklo o slikama i autoru, mada ne bih ustvrdio kako je riječ o apstraktnom do potpune hermetizacije izraza, a to znači da figuracija u svakom primjeru može biti izvanredna vodilja razumijevanja Turbićevih slika iako nije riječ o figurativnom slikarstvu. Ali, nominacija bi bila najosjetljivije mjesto razgraničenja između *slike predmeta i predmeta slike* – što bi rekao Nikola Kovač. No, svakako, najvažnije je što je Began Turbić odavno izgradio osobni stav i radi plodonosno, djela – bez padova i uspona, prepoznatljivo i sigurno – donoseći slike iz svoje unutrašnjosti.

Crtež i kompozicija

U crtežu i kompoziciji Began Turbić je tipično razvijeni modernist s nenapadnim tragovima i utjecajima *kubizma*, slikarstva Pabla Picassa, Salvadora Dalija i drugih značajnih slikara tog vremena. To je bilo neizbježno u vrijeme dok je studirao i nikako nije išlo ni na njihovu niti na njegovu štetu. Turbić je dosljedan i konzistentan u iscrpljivanju svojih inspiracija i namjera. Možemo uočiti da mu je *linija* ili *crta* dominantan graditeljski elemenat ne samo za nosivi crtež slike,

već kompozicije koja će prenositi suštinu njegove namjere. Turbić je koloristički razvijen i razuđen, rafiniran u osvajanju namjere za dobijanje slike s određenim motivima nego što inače jesu slikari njegove generacije. Promatrački, njegov dar zapažanja fascinantan je jer drži se bitnog, suštine, predmetnog, imajući u vidu da se svijet na čudan način mijenja, pa i da u izvjesnim granicama i osobno namjerava mijenjati svijet.

Stojan Ćelić je govorio: *Slika se misli*! Began Turbić to svestrano prakticira. Prvo misli o slici. Potom misli sliku. Na kraju – slika, bespogovorno i efektno misli njega i nas. Began Turbić uvijek iznova uspijeva svoju namjeru dovesti do kraja njemu najbližim sredstvima, crtački, harmonično, skladno, odmjereno, kontrastno. Na njegovim slikama zahvaljujući vještoj upotrebi linije, Turbić uspijeva razbiti ono što ne volimo vidjeti: monotoniju. Njegov kolorit je uglavnom vrlo jednostavan i jasan i ne dovodi u nedoumicu. Trbić je jednako efektan u slici i skulpturi. Tome pridonosi i repetiranje linija na njegovim slikama koje podvlače ritam, ali nikad kao dramatizaciju ili naraciju, što bi značilo razbijanje ritma. Volumen je nenametljiv i diskretan, ali neporeciv. Između ostalog, Turbić je i slikarski znalac i u tom smislu duboko umjetnički i kulturalno angažiran. /Treba se prisjetiti njegovih multimedijalnih projekata uoči rata 1991. – 1992. godine koji su estetski i realistički šokirali brojne građane Tuzle/.

Djelatni smisao pojave Begana Turbića

Began Turbić je dakle ona čestica koja mijenja povijest umjetnosti i svijeta. Tipičan eklektičar – umjetnik koji u svakom trenutku koristi sva raspoloživa sredstva spoznaje i umjetničkog oblikovanja. Na njegovim slikama nailazimo na zanosno lijepe profile lica i torza oslikanih lazurnim nanosima boja, a koja se završavaju patrljcima, osakaćenim udovima. Turbić se suprotstavlja svakom i posebno proizvoljnom ponavljanju i ishodu, držeći se biti, životnog i vremenski bitnog, označiteljskog. Bilo je to vrijeme Augusta Rodina u skulpturi i Cezanea u slikarstvu iz kojega se imalo šta naučiti! Valja priznati, Began Turbić je sebe ubacio na pravo mjesto i nastavio gdje treba nastaviti jer su drugi stali. Prazno i nepopunjeno mjesto Turbić je shvatio kao svoje u neusporedivo skromnijem kulturnom i umjetničkom ambijentu. Zato i njegove brojne slike podsjećaju na puno toga o čemu znamo, a ponajviše na mumije i artefakte, na strašno dugo vrijeme koje i ne zna za nas, mada nas moćno opkoračuje svojom prisutnošću i energijom, vizualnošću, smislom života i ljepotom.

Za pomenutima, pošli su mnogi. I dakako, nisu daleko stigli. Jer, život je uvijek nešto drugo! Razvijajući se dalje, Began Turbić sve manje duguje umjetnosti od koje je krenuo, a sve više obavezuje umjetnost koja će doći. Began Turbić nije čovjek kojega možemo predvidjeti i previdjeti. On otvara nove oblike jer raskida sa tradicijom na djelatan i praktičan način čineći je živom kao sam život. Tako

je sve bliži razumu i osjećajnosti suvremenog čovjeka. To *iskustvo oka u rušenju* tradicionalne *forme* Turbić nosi kao vječnu osobnu poputbinu. Svaki put uspijeva biti drugačiji i umjetnički slobodan, stabilan pouzdan i razložan, uvjerljiv. Turbić koji je po znanju i prirodi i inače pedant, u skulpturi je savršen. Naročito u plastici, ali i inače, to što Turbić oblikuje funkcionira samo kao njegov uradak bez viškova i manjkavosti do potpunog savršenstva.

Crtež

Began Turbić nam se predstavlja kao nevjerojatan, prije svega racionalan crtač, više nego dominantan u tuzlanskim razmjerama! S izuzetno racionalnim, ali i istančanim smislom za liniju, Turbić iscrtava svoje ritmove doživljaje i razvija smisao za viđenje stvarnosti. To je sasvim harmonično s crtačkim prikazom i u adekvatnom kontrastu sa stvarnošću. Njegovi likovi su u potpunoj ravnoteži s namjerom i prikazom, a dominantni u prostoru koji ih donosi. Potom, oni su u potpunom jedinstvu s načelima likovnih elemenata i estetskih zahtjeva koje postavlja teorija likovnih umjetnosti. Veći broj linija uvodi u sklad i harmoniju, estetizaciju smisla.

Najjednostavnija upotreba linije u funkciji je prikazivanja motiva koji nose osobnu ljepotu akta, naprimjer, pa tu jednostavnost možemo doživljavati i kao Turbićev koncept ili studiju za buduću skulpturu i predstavu *vizuelnog uzbuđenja i povoda za ekspresiju*, doživljaj koji ima svoj lirski i estetski aspekt, a sam odnos linija svoju dominantu i kontrast – što možemo prepoznati na svakoj Turbićevoj slici/skulpturi, jer Began zna znanje. Ovdje bismo mogli govoriti o Turbićevom sinkretizmu između crteža, slike, palete i skulpture. Turbić linijom označava trodimenzionalne oblike, što je tipično za skulptora. Tako dobija forme neraskidivo vezane sa sadržajem koji ga zaokuplja. Turbićevi oblici su prirodni i kad nam izgledaju vještački, jer su skulptorski nadahnuti. On radi u punom zamahu mašte i motiviranosti, osebujnog uvida u motive koji ga pokreću.

Turbićeve slike

Zato su Turbićeve slike lijepe, ne samo u nivou osnovne zamisli, već i harmonije, sklada, koloristićkog odnosa, ali i nerijetko šokantne po svome sadržaju u dugoročnom smislu, u vremenu u kojem opstajemo, prema nama koji ih takvima i činimo. To su brojni odloženi odrazi svjetla u kojima srastamo sa bliskim stvarima, svojim nedaćama, ljubavima i prijateljima. Dijelom, Turbićeve slike su oni neuhvatljivi *simulakrimi*/*utvare* koje nas progone na javi i u snu, a u čijoj sjeni opstajemo kao specifične ljudske jedinke, razloženi i preliveni preko stvari i pojava koje smo sami proizveli. Nerijetko svojom nebrigom.

U sasvim određenom smislu, Turbićeve slike će zauvijek očuđavati nas u našim *interijerima*. Tako će neponovljivo kazivati istinu o nama za sva vremena i

vječnost, lazurno, patinom, estetski i istinom kojom smo im bili povod i motiv, kao trajanje i protivnik prolaznosti i nestajanja.

Skulptura i plastika

Turbićeva skulptura, dominantno plastika, osvaja nas prikladnom dubinom i savršenstvom izvedbe. Turbić ništa ne prepušta slučaju. *Skulptura to je on – Began Turbić* i tu ne može biti dvojbe, to je jasno i tačno, *pouzdano do kraja svijeta*. Njegova plastika, savršena jest. Takvo savršenstvo rijetko smo vidjeli. Po dosljednosti izvedbe blisko je neponovljivom *hrvatskom pleteru*. Taj uvjet nam kazuje da Turbić ima više zahtjeve od arhitektonskih koji su u dugom vremenu diktirali i postavljali *uvjete umjetničkog*! Turbićeve skulpture, plakete i plastične izvedbe, u estetskom smislu nadilaze sve što smo vidjeli i što nam je poznato.

Možemo ustvrditi, bez daljnjeg obrazlaganja, kako je kod Turbića estetski zahtjev najdominantniji baš u skulpturi, koju je studirao. Turbić je eksperimentirao i istraživao u svim aspektima svoga rada i materijala, ali je u skulpturi inzistirao na vanjskom savršenstvu, odmjerenoj volumenoznosti i estetskom biću svoga djela. Zato je takvih radova najmanje, mada je radio i značajan broj *prostornih skulptorskih* umjetnina. Skulptura je konačan iskaz svega volumenoznog u radu Begana Turbića i najviši je izraz njegovoga rada i osjećajnosti, njegovoga prakticiranja likovnosti, općenito.

Neobičan je primjer, da to što je potonje opisujemo kao glavno! A baš tako jest! Mada je afirmiran slikar, Turbić ipak jeste prije svega skulptor.

Kompozicija

Na Turbićevim slikama, plastikama i skulpturama nema praznine. To što Turbić eventualno nema reći – to ne govori. Turbić je dorečen umjetnik i čovjek. Njegove slike funkcioniraju kao kompaktna cjelina *bez ostataka* koji bi je eventualno dopunjavali. Dakle, kao cjelina za sebe i po sebi. To je njihova kompoziciona dosljednost koja je slijedila načela provjerenog *estetskog reda* za dobijanje nedvosmislene kompozicije likovnog djela. Riječ je o *složenoj* kompozicijskoj zamisli koja je ostvarena u cijelosti i koja će nas uvjeravati svojim mirom i ravnotežom, koja nas neće dovesti u nedoumicu

Zaključno

Began Turbić je, van svake sumnje, jedinstvena pojava u tuzlanskom likovnom ambijentu kao crtač, slikar, skulptor. Njegova svijest i likovni izraz čine ga takvim i kad to ne bi bilo uočeno, ali ta okolnost je nametljivo prisutna kao karakteristično

viđenje svijeta, vremena i prostora. Sve u slici podređeno je tome, crtež, dominanta, kolor, rijetki akcenti i ukupan doživljaj kao jedinstvo kojemu se ne možemo oteti. Turbićeve slike prevode nas u njegov, drugačiji svijet i mi neosjetno počinjemo razmišljati u ravni njegovoga likovnog jezika i iskaza.

Turbićevo likovno djelo i Turbić kao likovni umjetnik imaju karakterističnu komunikaciju sa vremenom i okruženjem i kao promišljeni promatrači moramo mu dati zapravo jer o umjetnosti i svijetu znaju puno, a na kič gledaju kao na *parazita u umjetnosti*, u kojoj se bokori i baškari. Umjetnost nije prosto sagledliva i na prvi pogled jasna i prosto objašnjiva. Postoje teoretičari i kritičari koji smatraju da o umjetnosti treba uvijek govoriti u pluralu, tj. o *umjetnostima* jer je tako riječ o zahtjevu da se uspostavi složenije načelo sadržajnoga i estetskog reda i odnosa – boja, riječi, zvukova, pokreta koji tvore cjelinu – jedinstvenu, samosvojnu, originalnu tako da integrira pozitivnom energijom i estetikom. Began Turbić to zna i tako postupa i ima primjeren rezultat. A to je već odnos u kojem se kič ne snalazi i ne može biti dominanta, tek samo nesuvislost.

Nadira Puškar

Teorije subverzivne i afirmativne američke drame autorice Sanje Nikčević

1. Komparativna definicija subverzivne i afirmativne američke drame

Pojmovi subverzivna i afirmativna američka drama prvi puta se spominju u djelima autorice Sanje Nikčević *Subverzivna američka drama ili simpatija za losere* (1994) i *Afirmativna američka drama ili živjeli puritanci* (2003). Prema autorici afirmativna i subverzivna drama se definiraju u odnosu prema *američkom snu* koji može biti potvrdan (afirmativan) ili rušilački (subverzivan). Afirmativni pravac realističke drame je *zrcalno suprotan subverzivnoj drami, jer afirmira osnovne postavke Američkog sna i prikazuje uspješne primjere američkog društva u pričama sa sretnim razriješenjima ljubavnih, poslovnih i inih životnih situacija.*[1] Subverzivna američka drama *negira Američki san,...jer na primjerima svojih likova, gubitnika (losera), pokazuje da taj mit ne funkcionira u suvrmenom američkom društvu.*[2]

1.2. Subverzivna američka drama i *američki san*

U nastojanju da izađe izvan mehaničkih podjela američkih drama, poput davanja kronološkog slijeda po kojem su drame nastajale ili pobrojavanja teatara u kojem su izvedene, autorici se nametnulo pitanje: *[...]Kako to da se većina značajnijih drama tematski bavi loserima (gubitnicima) u zemlji u kojoj je vrhunska*

[1] Nikčević, Sanja. Afirmativna američka drama ili živjeli puritanci. Zagreb: Hrvatski centar ITI-UNESCO (Biblioteka Mansioni), 2003, 116.

[2] Ibid., str. 40.

vrijednost American Dream (Američki san)- mit o uspjehu u svom najčešćem obliku?[3]

Mit o *američkom snu* ili ponuđenu sliku Amerike po kojoj se ova zemlja razlikuje od ostatka svijeta objašnjava živopisno i precizno: *American Dream je ušao u presiju životnog tempa uspjeha i velike zarade postavši sucess myth, mit o uspjehu. Dovoljno je bilo insistirati na tome da u novom svijetu, obećanoj zemlji slobode i demokracije, svi imaju jednake šanse za uspjeh. Dakle, na startu su jednaki, principi postizanja uspjeha svima poznati, treba samo krenuti u utrku. Važan dio ovog mitotvorstva je čuđenje u slučaju odbijanja uključenja u trku. Stvoren je lik visokog, zgodnog, suncem opaljenog muškarca koji se obavezno smiješi jer nema problema. On sve zna i sve može. U Americi je svatko dobio priliku da postane božanski kralj, a ta je slika postala uzor svakom živom muškarcu, ali kao i svaki drugi uzor, u tu se košulju vrlo teško uvlačilo. Pritisak najboljeg započinje od ranog djetinjstva i traje čitav život ne dopuštajući ljudima da odahnu niti na tren. Iako izgleda kao briga za vlastite građane kojima se pruža mogućnost uspjeha kako ga zaslužuju, presija uspjeha, American Dream, je postala jedna od najuspješnijih metoda vladanja ljudima.*[4]

1. 3. Definicija subverzivne američke drame

Američki san propagira jednakost koja podrazumijeva brisanje granica između društvenih klasa, rasa i spolova, ali su američke drame ipak opsjednute *loserima* ili ljudima koji ne uspijevaju odgovoriti na zahtjeve toga sna. Proučavajući fabulu ili *mythos,* autorica primjećuje i dokazuje da veliki broj američkih drama pokazuje negativne posljedice pritiska *američkog sna* nad običnim, "malim ljudima". Ona ove drame naziva *subverzivnim američkim* dramama: *Uporan odabir losera kao likova i pokazivanje njihovih neuspjeha označili su čitavu tu realističku dramu kao subverzivnu u odnosu na American Dream, ali su i pokazali da je ona očito odgovor pritisku okruženja u kojem američki autori i ostali ljudi žive.*[5]

1. 4. Stara i nova subverzivna američka drama

Pored osnovnog pravca subverzivne američke drame, S. Nikčević predlaže i podjelu na staru i novu subverzivnu američku dramu. Stara subverzivna američka drama je obilježena djelima velike trojke (O'Neil, Williams, Miller) i prisutnost njenoga senzibiliteta osjeća se sve do pedesetih. Od konca pedesetih pa

[3] Nikčević, Sanja. Subverzivna američka drama ili simpatija za losere. Rijeka: Biblioteka Val, 1994, 5.

[4] Ibid., str. 25.

[5] Ibid., str. 24.

nadalje u usponu je Edward Albee i njegov novi tip drame u kojoj se i dalje prikazuju loseri, ali na drugačiji način: *Iako se oba podpravca bave loserima koji se u svojoj uspješnoj okolini osjećaju strancima,* ***stara*** *piše iz vjere u American Dream pa loserstvo smatra grijehom za koji traži razloge i krivicu.* ***Nova*** *u American Dream više ne vjeruje pa ne misli da je loserstvo grijeh, već pravo vlastitog izbora pojedinca.*[6] Međutim, navedena podjela nije kronološka jer u doba dominantnosti nove drame još uvijek djeluju i autori koji pišu staru dramu (Neil Simon, Marsha Norman i dr.).[7]

1. 5. Likovi u subverzivnim dramama

I u starim i u novom subverzivnim dramama glavni likovi su antijunaci ili *loseri*. Međutim, "stari" i "novi" *loseri* oblikovani su različitim perspektivama autora. Autori stare drame pišu iz perspektive vlastite vjere u *američki san* i veoma su oštri u kažnjavanju svojih *losera* kojima ili suprotstavljaju uspješne primjere super uspješnih ljudi ili kroz njihove priče provlače svoj moralizatorski stav. Razlozi neuspjeha "starih" *losera* se figurativno ili doslovno vezuju za teritorij. *Loser* je stranac u okruženju u kojem živi, bilo zbog promjene ili gubitka svoga prvotnog teritorija (Blanche u *Tramvaj zvan žudnja*), bilo zbog osjećaja neprilagođenosti na vlastitom teritoriju (Tom i Laura u *Staklenoj menažeriji*). Uzrok loserstva (hamartia) varira od čiste nesposobnosti (Loman u *Smrt trgovačkog putnika*), preko neprirodne ljubavi (Tyrone i Josie u *Mjesec za jadnike*), te do nemogućnosti prilagodbe na lošije prilike u životu (ponovo Blanche u *Tramvaj zvan žudnja*). Obitelj je jako važna u cjelokupnom konceptu *američkog sna*, te se često neuspješnost vezuje za loše obiteljske prilike, a posebno za negativne figure očeva koji su loši jer su obitelj na neki način iznevjerili (Tyrone u *Dugom putovanju u noć*). Posljedice *loserstva* su različite. Jedne se drame završavaju u "potpunom mraku", a u drugima se ipak nazire "tračak svjetla na kraju tunela". Ove "mračne" autorica naziva dramama *isključenja* jer je u njima *loser* trajno kažnjen smrću, bijegom, ovisnošću o drogi ili alkoholu, samoćom i drugim nesretnim okolnostima koje ne nude nikakvu alternativu pa je time "isključen" iz društva. Stare drame, u kojima autori ipak ne kažnjavaju svoje *losere* tako oštro, nude uključenje u društvo u vidu borbe, jačanja oslabljene zajednice/stvaranja nove ili odlaska u novi život, pa ih autorica naziva dramama *uključenja* (*Mrak na vrhu stepeništa* Williama Ingea).[8] Autori stare drame čvrsto vjeruju u *američki san* te stoga kao kontrast *loserima* uvijek pokazuju "životne dobitnike" (ljude koji su bar na neki način uspjeli u životu): *U The Glass Managerie neuspješnom Tomu koji se osjeća strancem u vlastitoj kući, suprostavljen je kolega s posla*

[6] Ibid., str. 186.

[7] Ibid., str. 186.

[8] Ibid., str. 29-72.

Jim O'Connor. Istina, ni on nije uspio onoliko koliko se očekivalo od njega u školi (bio je sporstska zvijezda), ali on se i dalje bori za svoj American Dream. I to onaj puritanske provencijencije, koji tvrdi da ne treba bježati, nego se boriti tamo gdje jesi-mijenjanjem teritorija ne mijenjaš ništa jer ostaješ isti."[9]

I *nova subverzivna drama,* kao i *stara,* prikazuje *losere* koji se ne mogu prilagoditi svijetu u kojem žive i koji se zbog toga osjećaju strancima. Ipak, razlika između stare i nove subverzivne drame postoji i oblikovana je stavom autora. O odnosu autora nove drame prema svom *loseru* Sanja Nikčević kaže: *[...]autori* ***nove drame*** *nemaju potrebu za izgovorima kojima će opravdati svoga losera, primjerice promjenom ili gubitkom teritorija što je stara najčešće koristila.* ***Novi*** *loser je naprosto stranac u svijetu u kojem živi i to u svijetu u kojem je rođen. Loser* ***nove drame*** *stranac je na vlastitom teritoriju, a njegov osjećaj stranca proizilazi iz nemogućnosti ili slabe komunikacije s okolinom od koje se razlikuje."*[10]

Loserstvo je, dakle, u novim dramama urođeno i trajno stanje. To znači da za *loserstvo* ne postoji konkretan razlog ili je on jednostavno ironiziran. Jedina krivica (hamartia) *losera* je nesposobnost prilagodbe, a upravo na temelju činjenice da su novi *loseri [...] imali sve predispozicije za uklapanje u sistem, dakle (oni su) WASP-ovci-bijeli protestanti engleskog porijekla"*[11]autor gradi svoju ironiju.

I *nova subverzivna drama* svoje *losere* uključuje (nova subverzivna drama uključenja) ili isključuje (nova subverzivna drama isključenja) iz društva. U novim dramama isključenja najčešći oblici isključenja su dobrovoljna smrt kojom *loser* odbacuje mit *američkog sna* ili ironijska/bezrazložna smrt. Međutim, budući da i autori *nove subverzivne drame* ne vjeruju u *američki san,* oni svoje *losere* ne kažnjavaju niti moraliziraju o razlozima njihovog neuspjeha, već naprosto ironiziraju cijelu ideju *američkog sna*. U novim dramama isključenja *loseri* dobrovoljno umiru (Jerry u *Zoološka priča* Edwarda Albeeja) kako bi se oslobodili okova *američkog sna* koji ih svojim pravilima tjera da se već osjećaju mrtvima. Nove drame uključenja također odbacuju *američki san*, ali se *loseri* ovih drama uključuju u društvo stvaranjem svojih vlastitih svijetova ili nesavršenih zajednica (Martha i George u *Tko se boji Virginije Woolf?* Edwarda Albeeja). Te zajednice nisu više obitelji, jer obitelj u tradicionalnom smislu u novim dramama ne postoji. [12] Iako se neke od novih drama još uvijek odvijaju unutar zidova obiteljske kuće, taj je zidovima zacrtani okvir ideala zapravo paravan iza kojeg se kriju

---

[9] Ibid., str. 62.

[10] Ibid., str.73.

[11] Ibid., str.75.

[12] Ovdje je važno napomenuti da obitelj u tradicionalnom smislu nema pozitivnu konontaciju, jer i u starim subverzivnim dramama poput *Smrti trgovačkog putnika* prikazuje se raspad obitelji. U novim dramama, međutim, tradicionalna obitelj ne postoji niti kao ideja jer je već u početku prikazana fragmentarnost koja predstavlja trajno stanje novih zajednica.

nerazumijevanje, nesposobnost/nemogućnost osnivanja obitelji, bračne nevjere i dr. U novoj drami uključenja *loseri* ne uspijevaju, ali zato imaju pravo na trajanje. U dosta novih drama, gdje se sve vrti oko posla i poslovnog uspjeha, obitelj se uopće ne spominje pa je osim trajanja u vidu nesavršenih zajednica (Oper u *Tko se boji Virginije Woolf*), novim *loserima* dozvoljeno da traju u svojoj nesavršenosti: ***Glengarry Glen Ross*** *također ostavlja otvorenu situaciju. Pronađe se tko je orobio ured, ali to pokazivanje neuspješnosti još jednog načina borbe losera protiv svoje pozicije. Tako da loserima nakon što su u svim pokušajima doživjeli neuspjeh, preostaje jedino trajanje. I to je pravi kraj komada. Bez ikakve nade u poboljšanje, u promjenu jer nam je drama pokazala krah svih riješenja kojih su se loseri mogli dosjetiti."*[13] I nove drame prikazuju uspješnjake, ali je autorov stav prema njihovom uspjehu ili ironijski ili je prikazan kao opasan. U *Zoološkoj priči* Edwarda Albeeja prikazani su loser Jerry i uspješnjak Peter. Autor, međutim ironizira Peterov uspjeh jer ga *[...] jedan loser može voditi kako hoće, a neuspješan Jerry koji je očito pametan, jer razmišlja o nekim stvarima koje Peteru nisu mogle pasti na pamet."*[14] No to, kako napominje Sanja Nikčević, ne znači da samo glupi mogu sljediti *američki san* nego da uspijevaju oni koji su se spremni prilagoditi. U nekim dramama uspješnjaci (npr. Murray i Mitch u *Glengarry Glen Ross*) su prikazani kao opasni zato što upravljaju tuđim životima. Oni se uopće ne pojavljuju u drami, ali je zato njihov ured simbol uspjeha jer oni zapravo svojim pravilma definiraju šta je uspjeh i tko će sutra biti uspješan.[15]

2. Afirmativna američka drama

Za razliku od subverzivnih drama, koje na jedan ili na drugi način pobijaju *američki san*, postoji veliki broj drama koje ga potvrđuju. Činjenica da te drame uglavnom loše prolaze kod kritičara, ali da ih publika ipak voli, zainteresirala je autoricu Sanju Nikčević. Analizirajući korpus od stotinjak drama autorica je uočila da drame koje prihvata i proslavlja publika afirmiraju *američki san* te ih stoga naziva *afirmativnim američkim dramama*. Afirmacija *američkog sna* u analiziranim dramama nije realizirana prikazivanjem uspješnjaka poput onih iz subverzivnih drama. Uspjeh u afirmativnoj drami je potpuno drugačije definiran: *Afirmativna drama uopće ne govori o poslovnim uspjesima i zarađivanju novca, o velikim pobjedama, čudesnim otkrićima i dostignućima. Naprotiv![...] Afirmativni junaci jesu postizali uspjeh na kraju, ali taj uspjeh nije bio ono što najčešće podrazumijevamo pod osnovnim značenjem te riječi (položaj u društvu, novac, posao...), već je uspjeh za junake afirmativnih drama bio uspostava nekih drugih vrijednosti. Na širokom uzorku više od dvije stotine drama koje*

[13] Ibid., str. 135.

[14] Ibid., str. 103.

[15] Ibid., str. 112.

nisu subverzivne- od komedija preko melodrama do drama-osnovna vrijednost potvrđena kao uspjeh kojem svi likovi teže je POMIRENJE JUNAKA SA SOBOM I OKOLINOM, POSTIZANJE SKLADA SA SOBOM I OKOLINOM".[16]

2. 1. Puritanske vrijednosti *američkog sna*: *Teorija Saveza* i *Jobov princip*

Afirmativne drame veličaju puritanske vrijednosti *američkog sna*. Puritanski svjetonazor su formirali engleski protestanti. Ovi doseljenici su stvaranjem vlastite religije i institucije protestantske crkve propagirali povratak prvotnoj čistoći, redu, slobodi i ljepoti. Njihovo osnovno vjerovanje je preodređenost povijesti svijeta na individualnom i globalnom planu. Drugim riječima, i najobičniji događaj je zapravo dio Božijeg plana. To se odrazilo i na literaturu koja je prolazila ukoliko je opisivala nešto predodređeno.[17]

Teorija saveza i *Jobov princip* su dijelovi puritanske ideologije. Prva je optimistična vizija sklapanja ugovora između Boga i čovjeka. Čovjek koji izvršava svoje obaveze prema Bogu i uz to razumije da je sve što se događa dio Božijeg nauma, bit će sretan. *Jobov princip* (nazvan prema biblijskom Jobu) je pesimističan, ali ne predstavlja Jobovo odbacivanje vjere u Boga, već samo nerazumijevanje Božijih postupaka. Optimizam *saveza* i pesimizam *principa* prisutni su i u afirmativnoj i u subverzivnoj literaturi: *Afirmativna drama zastupa* ***teoriju saveza****-vjeruje u smisao života, svrhu svih događanja na svijetu, a subverzivna odslikava* ***Jobov princip****. Gubitnik se osjeća kao Job koji ne razumije što se događa, zašto mu se događaju samo ružne stvari i zašto je taj, inače pravedni i dobri Bog, prema njemu tako okrutan.*[18]

2. 2. Dominatne tematske cjeline u afirmativnim dramama

Izdvajanjem tema koje se najčešće ponavljaju u afirmativnim dramama (obitelj, partner, ljubav, žena), autorica je iskristalizirala temeljne vrijednosti koje proističu iz *teorije saveza*. Ugovor sklopljen između Boga i čovjeka podrazumijeva čovjekovo prihvaćanje sebe onakvim kakav jeste, prihvaćanje drugih onakvim kakvi jesu i prihvaćanje društva. Autorica pronicljivo uočava da se navedene vrijednosti propagiraju i u *Deklaraciji nezavisnosti iz 1776.* koja kao osnovna ljudska prava navodi život, slobodu i potragu za srećom. Drugim riječima, prihvatiti sebe onakvim kakav jesi, bez obzira na to da li si siromašan ili bogat,

[16] Nikčević, Sanja. Afirmativna američka drama ili živjeli puritanci. Zagreb: Hrvatski centar ITI-UNESCO (Biblioteka Mansioni), 2003, str.117-118.

[17] Ibid., str. 120.

[18] Ibid., str. 123.

bijelac ili crnac, znači polagati pravo na život koje ti je odredio Bog. Suživot različitih nacija i/ili rasa i zajedništvo u prijateljstvu, braku ili drugim obiteljskim zajednicama su osnovni uvjeti za sreću. Dakle, tražiti i pronaći sreću znači tražiti suživot ili zajedništvo sa drugima i prihvatiti ih onakvima kakvi jesu. Sloboda podrazumijeva slobodu izbora. Možda ne možemo izabrati gdje ćemo se roditi, ali možemo izabrati koliko ćemo uložiti u sebe i u razvoj svoje okoline.[19] Puritanci se zalažu za davanje svog maksimuma bez obzira na čovjekov materijalni status ili društveni položaj: *[...] u afirmativnoj drami likovi postižu uspjeh kao pomirenje junaka sa samim sobom i okolinom (tolerancija prema sebi i drugome) i usavršavanje sebe i okoline (harmonija sa sobom i okolinom). To je uključivalo prihvaćanje svoga (i tuđeg) mjesta na svijetu, zadaće koju je liku* ***višnji Bog do*** *i napor da se položaj što bolje iskoristi, a zadaća što bolje izvrši."*[20]

2. 3. Drame *prihvaćanja života*

Dvije su velike tematske cjeline prema kojima autorica dijeli afirmativnu dramu. Prva cjelina nazvana *prihvaćanje života* uključuje teme prihvaćanja života doslovno, prihvaćanje smrti i prihvaćanje vlastitih nedostataka. Nezadovoljstvo vlastitim životom, smrt bliskih osoba ili ponekad vlastita smrt, kao i kompleksi zbog fizičkih ili psihičkih nedostataka su iskušenja koja su u afirmativnim dramama prikazana kao dio Božijeg nauma. U drami *Preludij za poljubac (1988)* Craiga Lucasa junakinja Rita zbog *grijeha* nezadovoljstva vlastitim životom prvo mora izgubiti pravo na život kakav jeste da bi ga kasnije prihvatila i uvidjela ljepotu malih stvari u njemu. Ona čudnim slučajem sudbine mora izgubiti vlastiti fizički identitet (poljubi je neki starac pa njen duh ulazi u starčevo tijelo i obrnuto) da bi se suočila sa životom. Iako je u životu imala naizgled sve (obitelj, mladost, ljepotu, i ljubav) Rita se bojala suočiti sa njim i prihvatiti odgovornosti koje nosi. Oduvijek je željela biti *starija* kao njen otac za kojeg joj se činilo da ima odgovor na sve. Tek nakon ovog neobičnoga iskustva i povratka na staro, ona može vidjeti ljepotu svoga života u punom sjaju. [21] Iako je smrt kao tragični događaj u direktnoj suprotnosti sa životom, afirmativne drame ga prikazuju u potpuno drugačijem svjetlu: *"U afirmativnoj drami smrt nikad nije odbacivanje života, ona je, naprotiv, afirmacija života, ma kako to paradoksalno zvučalo. [...], afirmativni junaci trebaju prihvatiti svoju poziciju u svijetu. Smrt je sastavni dio svakog života pa je junaci kao takvu moraju prihvatiti-bilo da se radi o odlasku voljene osobe ili samoga sebe."*[22] U *Našem gradu (1938)* Thorntona Wildera

[19] Ibid., str. 124-128.

[20] Ibid., str. 125 i 127.

[21] Ibid., str. 157-161.

[22] Ibid., str. 225.

junakinja Emily nauči cijeniti ljepotu svakodnevnoga življenja tek kada umre. Međutim, kada dobije šansu da se vrati i ponovno proživi jedan dan iz svog života, ne uspije izdržati do kraja te zauvijek odlazi i prihvaća svoju smrt koja joj donosi smirenje.[23] Smrt u afirmativnim dramama potvrđuje život jer se *[...] tek iz perspektive smrti život otkriva kao mjesto gdje svaka stvar, svaki događaj i svaki čovjek imaju svoju ljepotu i važnost.*[24]*Izlazak sunca na Campobellu (1958)* Dore Schary je drama o snažnoj i nepobjedivoj želji za životom. Budući da se fizički nedostatak ne uklapa u sliku idealnoga muškarca iz *američkog sna*, likovi poput predsjednika Roosevelta iz ove drame su primjeri koji pokazuju kakva čuda može napraviti snaga volje. Pred junacima sa nedostatkom (fizičkom manom) stoje teške prepreke. Oni ne samo da moraju razviti svijest o nedostatku, već ga moraju i naučiti prihvatiti. I predsjednik Roosevelt isprva smatra da je napad dječije paralize zbog koje je ostao invalid samo privremen, ali se kasnije pomiri sa činjenicom da nikad više neće moći hodati. Ipak, umjesto predavanja sudbini, on se odlučuje boriti sa bolešću i na taj način pobjeđuje svoj nedostatak koji se u usporedbi sa njegovim intelektualnim dostignućima niti ne primjećuje: *U Izlasku sunca na Campobellu Rooseveltovih deset koraka na štakama do govornice prati buran pljesak prisutnih kojima je jasno kakvu je on bitku vodio. Budući da je taj govor ujedno i početak njegove političke karijere koja će završiti predsjedničkim mjestom jednog od najznačajnijih i najvoljenijih predsjednika SAD, svima je jasno da se isplatilo boriti. I to ne samo zbog njega koji je pobjedio bolest, nego i zbog svijeta. No, Roosevelt je od te borbe dobio mnogo više-spoznaju."*[25]

2. 4. Drame *prihvaćanja drugoga*

Druga tematska cjelina koju autorica naziva *prihvaćanje drugoga* ili pravo na sreću podrazumijeva prihvaćanje članova obitelji i prihvaćanje partnera. Činjenica da je obitelj temelj *američkog sna* objašnjava opsjednutost američkih autora njome. Autori subverzivne drame, uključujući i veliku trojku (Williams, O'Neill, Miller), također su se bavili temom obitelji i pokazali da nedostatak oslonca u obitelji, kao i nesređeni obiteljski odnosi dovode do rušenja njenih temelja (npr. *Smrt trgovačkog putnika* Arthura Millera). Afirmativna drama također postavlja obitelj kao temelj, no ovog puta obitelj nije uzrok pesimizma i sloma junaka već predstavlja *[...] mjesto snage i pozitivne energije, ljubavi i nježnosti, mjesto zaštite i obnavljanja snage, mjesto stjecanja pravih vrijednosti, mjesto podrške i razumijevanja ili, [...] pomirenja."*[26]

---

[23] Ibid., str. 265.

[24] Ibid., str. 264.

[25] Nikčević, Sanja. Afirmativna američka drama ili živjeli puritanci. Zagreb: Hrvatski centar ITI-UNESCO (Biblioteka Mansioni), 2003, str. 276.

[26] Ibid., str. 203.

2. 5. Drame *prihvaćanja drugoga* sa temom obitelji

Drame u kojima preovladava tema obitelji mogu govoriti o prevazilaženju predrasuda kroz prihvatanje drugog/različitog. Različitost/drugost ima negativne konotacije i nastaje jer se kosi sa osnovnim principima neke obitelji. Sukobi najčešće izbijaju unutar obitelji zbog premalo ili zbog previše ljubavi prema nekom. Često se u svojti nađe neka *crna ovca* za koju se smatra da svojim nedoličnim ponašanjem ugrožava integritet obitelji. U *Alisoninoj kući* veza glavne junakinje sa oženjenim muškarcem ugrožava čast obitelji. *Triput vjenčani* govori o vjerskim predrasudama. Kćerka Židovka pronalazi ljubav izvan hermetizma tradicionalnoga židovstva. Ponekad se obitelj (najčešće roditelji) postavlja previše zaštitnički. Osoba kojoj se daje previše ljubavi (najčešće dijete) je sputana i živi kao u *zlatnom kavezu* (npr. Don iz *Leptiri su slobodni*). Ipak, za razliku od subverzivnih drama gdje premalo ili previše ljubavi rezultira konačnim neprihvaćanjem drugog, u afirmativnim dramama manjak ili višak ljubavi predstavlja most na putu od neprihvaćanja preko tolerancije i do konačnog prihvaćanja drugog.[27] Obiteljske afirmativne drame također govore i o očuvanju obitelji: *U njima su roditelji prihvatili svoju životnu poziciju i bore se za očuvanje vlastite obitelji te prenose na djecu svoje viđenje svijeta. Te drame odgovaraju kriteriju savršene puritanske obitelji koja zagovara rad, red, obrazovanje, poštenje, ali i uzajamno pomaganje, dobrodušnost i ljubav.[...] Tako je u drami "Sjećam se mame" gdje se mama bori za svoju djecu na dvije razine- prva razina je osiguravanje zaštite unutar obitelji (u slučaju bolesti, smrti, nedostatka novaca...), a druga osiguravanje slobode i samoostvarenja. Ona je izražena u majčinoj borbi da djeca rade ono što vole i žele i tako ostvare svoju osobnost.*[28]

2. 6. Drame *prihvaćanja partnera*

U cjelini koju autorica naziva *prihvaćanje partnera* postoje tri različita tipa drama. U prvima je riječ o odabiru pravoga partnera (*Anđeo na mom ramenu* Stephena Levija), druge govore o bračnom životu (*Vrijeme prilagodbe* Tennesseeja Williamsa), a treće su ljubavničke drame ili drame razvoda (*Frankie i Johnny na mjesečini* Terrencea McNallyja).[29] U ovim dramama prikazane su različite dileme vezane za partnerstvo poput upuštanja u trajnu vezu, opstanka braka ili razvoda. Afirmativne drame u biti podržavaju pozitivne vrijednosti što podrazumijeva vjernost partneru i trajnost veze, ali ne odbacuju ni razvod kao potpuno negativan: *U afirmativnoj drami razvod postoji, i to čak vrlo često, ali se rijetko zagovara i rijetko je ozbiljan. Starije drame (dvadesete i tridesete) zagovarale*

[27] Ibid., str. 336.

[28] Ibid., str. 337.

[29] Ibid., str. 339-349.

su časno trpljenje unutar veze bez ljubavi, što je bio odraz puritanskih životnih normi u kojima je razlog razvoda morao biti vrlo konkretan (zlostavljanje žene, impotencija, jalovost), a ne apstraktan kao što je nestalan osjećaj ljubavi. Drama "Alisonina kuća" je neka vrsta prekretnice, ona zagovara ljubav pa makar to značilo razvod nečijeg braka. Razvod se tako dopušta u ime prave ljubavi-osim što je brat oprostio Alison njezinu "nemoralnu", iako neostvarenu ljubav prema oženjenu čovjeku, oprostio je i vlastitoj kćeri što je svoju "nemoralnu" ljubav ostvarila i pobjegla sa oženjenim muškarcem.[30]

Za razliku od subverzivnih drama, u kojima se ljubav smatra destruktivnom i posesivnom silom, u afirmativnim dramama ljubav se izražava i predstavlja izvor pozitivne energije i podrške, ali u dozi umjerenosti jer ni afirmativna drama ne vjeruje u [...] *ljubav kao ludu strast.*[31] Ljubav je u afirmativnim dramama *razumna* i veze se prihvaćaju kao vrsta odgovornosti u smislu međusobnoga pomaganja partnera u teškim trenucima: *Veza je i prihvaćanje onog drugog, privikavanje na njega, prihvaćanje partnera onakvog kakav je, sa svim vrlinama i manama, a razlike među partnerima nisu mana nego su dobrodošle*.[32]

Afirmativne drame nemaju nužno sretan kraj, ali je neuspjeh prikazan kao bezbolan i nitko se na kraju ne ljuti: *Budući da afirmativna drama ne želi nesretne ljude na kraju priče, u dramama o trokutima ili borbi za djevojku onaj treći neizabrani, ili vrlo bezbolno otpadne, ili i on ima svoj pravi izbor. Sve ostavljene žene bez većih trauma prihvaćaju razvode-vrlo civilizirano, nema scena, nego razvedeni supružnici i dalje ostaju prijatelji (Mary, Mary; Svake srijede).*[33]

3. Zaključak

Osim što predstavljaju vrijedno štivo svakome tko se ozbiljnije bavi američkom dramom, teorije subverzivne i afirmativne drame autorice Sanje Nikčević sa tematskom klasifikacijom koju autorica nudi u odnosu prema *američkom snu* pokazuju da suvremena realistička američka drama ima ljudsku crtu jer se bavi "malim ljudima" i njihovim svakodnevnim dilemama i strahovima. Budući da su ti "obični ljudi" bliski stvarnosti koja nad okružuje, nije nam se teško sa njima identificirati. Činjenica da likovi o čijim sudbinama čitamo imaju identične ili slične probleme kao i mi, pomaže nam da se lakše nosimo sa životom. U stvarnom životu postoji mnogo više *losera* nego uspješnjaka, pa nama kao čitaocima nije teško suosjećati sa njima, ili, kako to Sanja Nikčević kaže razviti simpatiju za *losere*. Afirmativne drame, sa druge strane, su riznice pozitivnih vrijedno-

[30] Ibid., str. 348-349.

[31] Ibid., str. 360.

[32] Ibid., str.365.

[33] Ibid., str. 374.

sti. Međutim, ni one ne prikazuju uspješnjake koje traži subverzivna drama, već ljude koji pronalaženjem ravnoteže u životu kroz ljubav i zadovoljstvo malim stvarima uspijevaju.

Literatura

Nikčević, Sanja. Afirmativna američka drama ili živjeli puritanci. Zagreb: Hrvatski centar ITI-UNESCO (Biblioteka Mansioni), 2003.

Nikčević, Sanja. Subverzivna američka drama ili simpatija za losere. Zagreb : Biblioteka Val, 1994.

Orhan Jašić

Mehmed Kico: Pogled u život i djelo Nedžiba Mahfuza

Fakultet islamskih nauka – El-Kalem, Sarajevo, 2006.

Mehmed Kico, izvanredni profesor na predmetima *arapski jezik* i *arapska književnost* pri Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, uz podučavanje studenata, plodan istraživački rad u području lingvistike, te obnašanje dužnosti pročelnika Katedre za jezike i književnosti na Fakultetu, već dugi niz godina se uspješno bavi prevođenjem znanstvenih i književnih djela s arapskoga jezika. Našem širem čitateljstvu poznat je, pored ostaloga, po prijevodima devet romana velikog egipatskog *nobelovca*, Nadžiba Mahfuza. Našem čitateljstvu velikoga egipatskog pisca predstavio je studijom *Pogled u život i djelo Nedžiba Mahfuza* koju ovdje prikazujemo.

Mehmed Kico se obrazovao većim dijelom u svjetovnim institucijama bivše Jugoslavije. Dodiplomski i poslijediplomski studij orijentalnih jezika i književnosti završio je na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Doktorat je, pak, stekao na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, obranivši tezu na temu *Općelingvistička utemeljenja i specifična određenja arapske jezikoslovne znanosti*, čiji tekst je, neznatno prerađen, objavljen pod naslovom *Arapska jezikoslovna znanost - Općelingvistička utemeljenja i specifična određenja* (Fakultet Islamskih nauka – El-Kalem, Sarajevo, 2003).

Studiju Mehmeda Kice *Pogled u život i djelo Nedžiba Mahfuza* objavio je Fakultet Islamskih nauka – El-Kalem, Sarajevo, 2006. godine. To je djelo monografske naravi, koje portretira život Nedžiba Mahfuza i sadržinu njegovoga romansijerskog opusa, a doima se kao zahtjevan poduhvat koji je,

uz dosta pažljivosti, vremena i truda, iziskivao i svjesnost potrebe, prisutne u našoj široj intelektualnoj javnosti, za upoznavanjem sa likom i djelom egipatskog nobelovca.

Studija je podijeljena na *Predgovor* i nekoliko poglavlja i odjeljaka. U *Predgovoru* autor ukazuje na značaj Nedžiba Mahfuza u arapskoj modernoj književnosti, ne propuštajući iznijeti činjenice da su njegovi romani prevođeni na pedesetak jezika, neki doživjeli i po petnaest izdanja, da je Nedžib Mahfuz u svijetu najviše objavljivan arapski pisac, da "njegova djela u okviru ukupne arapske pismenosti dolaze odmah iza *Kur'ana* i *Hiljadu i jedne noći*". (*Pogled u život i djelo Nedžiba Mahfuza, str. 7)*

U poglavlju *O romanu u arapskoj književnosti* autor nas upoznaje sa mjestom romana u arapskoj književnosti, podcrtavajući da je u arapskom svijetu tek sa 20. stoljećem došlo do ozbiljnijega pojavljivanja romana kao književne vrste. Do tada je, uglavnom, prevladavala poezija. Zahvaljujući Nedžibu Mahfuzu, roman se "tokom srazmjerno kratkog vremena, dugoga manje od jednoga ljudskog vijeka, s razine prvih početaka uzdigao do pune umjetničke zrelosti" (Ibid., str. 19). Iako je u prvoj polovini 20. stoljeća bilo velikana koji su pisali prozna djela, poput Taha Huseina, Mahmuda Akada, Ibrahima el-Mazinija "osnivačem romana se može smatrati samo Nedžib Mahfuz jer, osnivanje nije pitanje slučajnosti, jednokratnog čina i slično, već ... jedan dugotrajan proces" (Ibid., str.17), koji je on najizvornije razumijevao.

Slijedi poglavlje *Nedžib Mahfuz - rodonačelnik arapskog romana* u kojem autor slikovito opisuje dječačke dane Nedžiba Mahfuza, obilježene političkim događanjima, demonstracijama, konjanicima i krvlju iz kolonijalnog doba u Egiptu. Prvotni susret Nedžiba Mahfuza sa književnošću bio je vezan uz detektivske romane, da bi nakon njih uslijedilo druženje s djelima velikana svjetske književnosti, poput Tolstoja, Dostojevskog, Manna, Faulknera. Kao student filozofije na svjetovnom Kairskom sveučilištu, Nedžib Mahfuz je počeo pisati prve radove i objavljivati ih u novinama i časopisima prosocijalističkog usmjerenja. Nakon završenog studija filozofije, nastavio je poslijediplomski studij, pod mentorskim vođenjem znamenitoga muslimanskog filozofa Abdul-Razika, poznatog po slobodoumnosti i svjetovnoj orijentiranosti. Nakon što je obranio magistarski rad (1936. godine), Nedžib Mahfuz se našao pred nedoumicom čime se baviti, filozofijom ili književnošću. O tim trenutcima autor studije kaže: "Srećom, književnost je odnijela konačnu pobjedu, iako se ni filozofija nije predala i odstupila, već je, tokom vremena, sve plodonosnije oplemenjivala izražavanje dubokih filozofskih misli biranim književnim jezikom" (Ibid., str.41).

Poglavlje *Pogled u književno djelo* središnji je dio studije. U njemu autor sumira sadržinu Mahfuzovih romana (ukupno 36). Cjelokupan romansijerski opus Nedžiba Mahfuza autor studije dijeli prema pojavljivanju različitih sklonosti u portretiranju sredine i društva kojima pisac pripada. Za romane *Poigravanje sa*

sudbinom, *Radobis* i *Bitka za Tebu* iz najranijeg razdoblja, koje markira kao dijakronijsko, autor studije ističe da osvjetljavaju karakterna obilježja vladara, despotizam i istovremenu borbu za samostalnost. Za romane iz slijedećeg razdoblja, kritičkog realizma (*Novi Kairo*, *Kvart Han al-Halili*, *Tijesni sokak*, *Početak i kraj* i *Fatamorgana*), autor studije primjećuje da u prvi plan stavljaju sitnoburžoasku klasu koja se izlaže udarima raznih kriza svojstvenih društvu u tranziciji. Uz opus iz slijedećeg razdoblja, doba piščevoga faktorgrafskog realizma (*Dvorac želja*, *Put između dva dvorca* i *Šećerana*) koji čine triloguju, autor naglašava da je najznačajniji dio Mahfuzovog ukupnog djela, zahvaljujući kojemu je pisac dobio Nobelovu nagradu za književnost. "Pisanje *trilogije* podrazumijevalo je veliko strpljenje i izdržljivost ... *Trilogija* kroz tri generacije prati jednu kairsku trgovačku obitelj... Kroz radnju tri tematski povezana romana kreće se cjelokupna galerija glavnih i sporednih likova, iznad kojih je u svakoj prilici glavni junak, gospodar svih pojedinačnih sudbina, a to je Vrijeme. Dakle, *trilogija* je pravi genealoški, višegeneracijski porodični roman, u kojem je historijsko vrijeme bazni sastavni dio strukture djela" (Ibid., str.52). U sklopu opusa iz četvrtog, posljednjega razdoblja, koje autor definira kao doba piščevoga filozofskog realizma, (nakon 1970-tih godina), gdje se ubrajaju romani *Sinovi naše mahale*, *Lopov i psi*, *Prepelica i jesen*, *Put*, *Progonjeni nasrtljivac*, *Razgovori na Nilu*, *Pansion Miramar* i drugi, autor studije primjećuje da Nedžib Mahfuz, kroz opise pojedinaca, govori o tipovima ličnosti, njihovih psiholoških stanja i naravi. U posebnim odjeljcima ovog poglavlja, autor govori o piščevom kozmopolitizmu, prisutnom u svim romanima, te o vidovima tregedije, kao zajedničkim iskustvima junaka svih romana.

U poglavlju *Dugi put uspona* opisuju se mnogobrojne *scile* i *haribde* koje je znameniti egipatski pisac morao preploviti. Autor studije ističe značaj ličnosti iz okruženja i tokova obrazovanja, koje su vršile snažan utjecaj u formiranju lika i spisateljskom usmjerenju Nedžiba Mahfuza.

Poglavljem *Nobelova nagrada za književnost* autor studije predstavlja zgode koje je Nedžib Mahfuz doživio prilikom saznavanja da je dobio Nobelovu nagradu za 1988. godinu. Uz ostalo, autor o tome kazuje: "Dobijanjem najprestižnije književne nagrade, život Nedžiba Mahfuza se sasvim promijenio. Promijenio se i zavedeni režim kojeg se Nedžib Mahfuz precizno pridržavao tokom cijelog života ... Svugdje su ga progonili, ne samo kod kuće i na radnom mjestu, već i na mjestima koja je rado posjećivao, u klubovima i kafanama. Nedžib Mahfuz je bio prvi put u životu primoran tražiti pomoć u zakazivanju sastanaka i vođenju računa o slobodnom vremenu" (Ibid., str.119).

Kao posvjedočen lingvista, poglavlje *Odbrana književnoga jezika* autor studije poklanja Mahfuzovoj borbi za književni arapski jezik. Autor smatra pohvalnim Mahfuzovo opredjeljenje za ustrajno pisanje na književnom arapskom jeziku, čije pristalice vode dugotrajan svojevrsni jezički rat sa zagovornicima pučkoga govora. Tokom cijeloga života, Nedžib Mahfuz je uvjeravao i sebe i druge da će književni

jezik svim nevoljama odoljeti zato što su Arapi "kao nacionalni jezik očuvali jedan temeljni jezik, koji svi razumiju i na njemu se sporazumijevaju" (Ibid., str.133)

U poglavlju *Nedžib Mahfuz i filmska produkcija*, iznose se zanimljivi podaci vezani uz Mahfuzove preokupacije. Posebno se naglašava činjenica da je ovaj velikan pisao i filmske scenarije i da su na osnovu njegovih djela snimljeni brojni filmovi. Na filmsko platno preneseno je nekoliko djela u Egiptu, a u Meksiku je izvršena ekranizacija romana *Tijesni sokak*.

Kratko poglavlje *Sažetak o piscu i opusu* prethodi *Prilozima* u sklopu kojih se donosi izvjestan broj književnih kritika i Mahfuzovi odgovori. Tu se nalaze i prevedeni isječci iz spomenute prepiske, objavljeni u znamenitim egipatskim časopisima tog vremena.

Bogatom popisu korištenih izvora, grupisanih pod naslovom *Literatura* prethodi *Popis djela Nedžiba Mahfuza* kojim su obuhvaćeni prijevodi, zbirke pripovjedaka, romani, intervjui, autobiografija i crtice.

Na prostorima bivše Jugoslavije, Mahfuz je gotovo bio nepoznat sve do 1988. godine, kada je dobio Nobelovu nagradu. Do nas su njegova djela prvotno dospjela putem prijevoda sa engleskoga i njemačkog jezika, a pojavila su se najprije u Beogradu i Zagrebu. *Razgovore na Nilu* preveo je Andrija Grosberger sa njemačkog (Književne novine, Beograd, 1989), a *Tijesni sokak* Ana Katušić sa engleskog jezika (Mladost, Zagreb, 1989). U Bosni i Hercegovini je sa arapskog jezika Halil Bjelak preveo roman *Karnak* (Univerzal, Tuzla, 1989), a profesor Sulejman Grozdanić roman *Put između dva dvorca* (Svjetlost, Sarajevo, 1990). Mehmed Kico je preveo Mahfuzove romane: *Razgovori na Nilu*, Svjetlost, Sarajevo, 2000.; *Kao u 1000 noći*, Preporod, Travnik, 2001., Šahinpašić, 2008.; *Kvart han al-Halili*, Šahinpašić, Sarajevo, 2005.; *Lopov i psi*, Šahinpašić, Sarajevo, 2005.; *Novi Kairo*, Šahinpašić, Sarajevo, 2005.; *Pansion Miramar*, Šahinpašić, Sarajevo, 2005.; *Ljubav na kiši*, Šahinpašić, Sarajevo, 2008.; *Ogledala*, Šahinpašić, Sarajevo, 2008.; *Poštovani gospodin*, Šahinpašić, Sarajevo, 2008.

U rukopisu je još šest prijevoda Mahfuzovih romana profesora Mehmeda Kice: *Početak i kraj*, *Fatamorgana*, *Put*, *Prepelica i jesen*, *Progonjeni nastljivac* i *Sinovi naše mahale*.

U sredinama gdje se više izučavaju djela Nedžiba Mahfuza, već je ustaljen naziv *mahfuzolog* kojim se označava poznavatelj pisca Nedžiba Mahfuza i njegovoga djela. Jedan od istaknutih nositelja tog časnoga zvanja može biti i Mehmed Kico, koji već desetljećima prevodi i piše o djelima egipatskog nobelovca.

Studija *Pogled u život i djelo Nedžiba Mahfuza* je jedinstvena na našim prostorima, jer donosi cjelovit i stručan prikaz Mahfuzovog djela i njegove važnosti u okvirima svjetske književnosti. Zato ona, nesumnjivo, može poslužiti studentima humanističkih znanosti, osobito studentima književnosti, komparativne književnosti, orijentalistike i drugima. Zbog toga je toplo preporučujemo našem čitateljstvu.

IZ NAŠE ARHIVE

Petar Matanović

Dva priloga iz Središnjice

Godina 1994. bila je presudna za Republiku Bosnu i Hercegovinu. Desila su se dva iznimno važna događaja.

Budući da je Matica Hrvatsku na ta dva događaja zastupao glavni tajnik Krešimir Mikoličić , smatrali smo potrebnim objaviti dva njegova svjedočenja. Iz ovih se tekstova vidi da Matica Hrvatska svesrdno podržava politiku kojoj je cilj očuvanje Republike Bosne i Hercegovine.

I. Većinske srpske i hrvatske stranke, uz blagoslove iz Srbije i Hrvatske i nekih međunarodnih državnih politika, su je već dobrano poljuljale, pa i na teritorijima koje su kontrolirale i dokinule. U toj godini su održana dva vrlo značajna sabora Hrvata. Prvi, 6. veljače 1994. što su ga održale sve nevladine hrvatske organizacije uz sudjelovanje glavnih crkvenih struktura i nekoliko opozicionih stranaka i stranačkih ljudi. Drugi, 8. veljače u Livnu, što su ga održali pod neumoljivom palicom HDZ-a. Zaključci jednih i drugih su nam poznati. Sarajevski sabor Hrvata i dalje inzistira na očuvanju Republike Bosne i Hercegovine, zasnovanoj na ravnopravnosti i jednakopravnosti svih naroda i manjina u Bosni i Hercegovini. Livanjski je ostao pri svojoj otvorenosti za podjelu Bosne i Hercegovine na tri dijela.

II. Na kraju iste godine dogodio se još jedan važan događaj – imenovanje vrhbosanskoga nadbiskupa Vinka Puljića kardinalom rimske Crkve. To je bio još jedan znak i nastojanje Svete Stolice da pokaže svoju odanost katolicima u Bosni i Hercegovini, ali i svojevrsna potvrda iskrenoga nastojanja u očuvanju Bosne i Hercegovine kao suverene države.

Prvi tekst pod naslovom *Put u Bosnu* je objavljen u matičinom časopisu *Vijenac* pod naslovom: *Put u Bosnu, Izvještaj s puta u Sarajevo od 3-7. veljače 1994. Vijenac* br.4/II, 17.veljače 1994.

Drugi tekst se zove *Put u Sarajevo*. Nismo sigurni je li u međuvremenu negdje objavljen! Mi ga posjedujemo kao potpisanu kopiju u računarskom obliku, od istoga autora.

Put u Bosnu

Sabor je sazvao Hrvatski koordinacijski odbor, a na njemu su sudjelovali predstavnici hrvatskih političkih stranaka, katoličke crkve i kulturnih ustanova. U organizaciji Sabora aktivne su bile Vrhbosanska nadbiskupija i Franjevačka provincija Bosna Srebrena.

U Sarajevo sam se uputio na poziv bivšega provincijala Franjevačke provincije Bosne Srebrene fra Petra Anđelovića i tajnika Hrvatskog kulturnog društva Napredak g. Marinka Peića. Oni su osobno došli u Maticu hrvatsku i pozvali predsjednika Vladu Gotovca i mene kao glavnoga tajnika da u ime Matice hrvatske prisustvujemo Saboru Hrvata Bosne i Hercegovine 6. veljače 1994. u Sarajevu.

Zbog bolesti g. Gotovac nije prisustvovao Saboru.

U Sarajevo i iz Sarajeva prevezen sam UNPROFOR-ovim zrakoplovom, u vlasništvu ruske države i s ruskom posadom.

Uzvanici su u manjim skupinama prevoženi do grada tijekom četiri dana prije početka Sabora. Bio sam smješten u Hotelu Holiday Inn, a od aerodroma do hotela prevezen sam transporterom UNPROFOR-a.

Sabor je sazvao Hrvatski koordinacijski odbor, a na njemu su sudjelovali predstavnici hrvatskih političkih stranaka, katoličke crkve i kulturnih ustanova. U organizaciji Sabora aktivne su bile Vrhbosanska nadbiskupija i Franjevačka provincija Bosna Srebrena.

Sabor je sazvan zbog ozbiljne opasnosti da Hrvata posve nestane s bosanskoga

Sabor je otvorio predsjednik Inicijativnoga odbora g. Tvrtko Nevjestić.

Saboru su prisustvovali pomoćni biskup vrhbosanski msgr. Petar Sudar, g. Ejub Ganić, potpredsjednik Predsjedništva Bosne i Hercegovine, g. Haris Silajdžić, predsjednik Vlade Republike Bosne i Hercegovine, g. Ivan Jaković, ambasador Sjedinjenih Američkih Država u Bosni i Hercegovini, g. Mirko Pejanović, predsjednik Skupštine Bosne i Hercegovine, g. Mirko Lazović, potpredsjednik vlade Bosne i Hercegovine.

Slijedili su pozdravni govori redoslijedom kako su se govornici javili. Prvi je govorio g. Zvonimir Šeparović, zatim g. Berberović, predstavnik Srba, g. Krešimir Mikolčić, glavni tajnik Matice hrvatske, g. Ejub Ganić, koji je izazvao burni pljesak svojim riječima da se Hrvatska pruža u Bosni od Drine do Une, g. Mirko Lazović u ime Vlade, te drugi.

Na Saboru je glavni izvještaj podnio g. Ivo Komšić. Predložio je administrativnu podjelu Bosne i Hercegovine koja bi omogućila očuvanje hrvatskoga naroda na tlu Republike Bosne i Hercegovine. Prema toj podjeli zapadna Hercegovina te općine Livno, Duvno, Kupres i Prozor pripale bi hrvatskom kantonu i

u njemu bi bio stacioniran HVO. U muslimanskim kantonima bila bi stacionirana vojska Republike Bosne i Hercegovine, a u srpskim kantonima srpska vojska do konačnoga uređenja zajedničke vojske Bosne i Hercegovine. Radi zaštite stanovništva, u predjelima u kojima se sada vodi rat formirali bi se mješoviti kantoni, i to od općina Travnik, Vitez, Busovača, Fojnica, Kreševo, Kiseljak — hrvatski kanton, kao i kanton u Posavini, s tim da bi u posavskom kantonu bio stacioniran HVO. Od općina Jajce, Donji Vakuf, Bugojno, Gornji Vakuf formirao bi se muslimanski kanton. Takav kanton bi se također formirao u Podrinju od općine Zvornik do Foče, kao i od općine Ključ pa do obala Une. Također bi se formirao i jedan srpski kanton na Ozrenu. U svim tim kantonima nalazila bi se isključivo vojska UNPROFOR-a jer su to mješoviti kantoni gdje dominira jedan narod. UNPROFOR bi omogućio povratak izbjeglica i održavanje reda u tim kantonima. Ako bi se zadržale tri republike, onda bi hrvatski kanton s općinom Travnik pripao muslimanskoj republici, muslimanski kanton s općinom Jajce hrvatskoj republici, muslimanski kantoni s općinama Ključ i Zvornik srpskoj republici, a Ozren muslimanskoj republici.

Spomenut ću najvažnije govore održane na Saboru.

Pomoćni biskup vrhbosanski msgr. Sudar održao je duži govor u kojem je ključna misao bila da trenutačno hrvatski narod u Bosni zaštićuju dvije vlasti, od kojih jedna tvrdi da je hrvatska i da zaštićuje sve hrvatske interese, a Hrvata je u Bosni sve manje. Druga vlast tvrdi da predstavlja i zaštićuje sve građane Bosne i Hercegovine, a položaj Hrvata je opet sve gori i sve ih je manje.

Ivan Vidović govorio je u ime hrvatske mladeži iz općina Novo Sarajevo i Novi Grad. Mladi posebno protestiraju protiv poniženja HVO koji je razoružan zajedno s akcijom protiv lopova u Sarajevu, a nakon toga je formirana brigada Kralj Tvrtko s oficirima Armije Bosne i Hercegovine, koji ponižavaju hrvatske vojnike. Oni traže da imaju isti tretman kao i borci Armije Bosne i Hercegovine, zatim da se stipendije za inozemstvo dijele razmjerno nacionalnom sastavu stanovništva, te da oni Hrvati koji imaju državljanstvo Republike Hrvatske mogu napustiti Bosnu i Hercegovinu. Zahtijevaju da se izvrše realne promjene u položaju Hrvata u Bosni i Hercegovini, a u protivnom da se Sabor raspusti da ne bude sredstvo propagande Vlade Republike Bosne i Hercegovine. Ako se rat ne zaustavi, traže da svi Hrvati izađu iz Bosne i Hercegovine na sramotu Hrvata u Republici Hrvatskoj, katoličke crkve i čovječanstva.

Predstavnik HDZ-a tražio je da se iz deklaracije Sabora izbaci točka 9, koja glasi: "Sabor zahtijeva da se u sve buduće pregovore o razrješenju krize u Bosni i Hercegovini imaju uključiti i njegovi izabrani predstavnici, te da podjelu Bosne i Hercegovine nitko nije ovlašten potpisati, a ukoliko i potpiše, to će se smatrati nevaljanim."

Na to je odgovorio predstavnik Bosanske Posavine, koji je rekao: "U ovom ratu izgubio sam dva sina, dvije noge i cijelu imovinu. Prema sadašnjim prijedlozima moj kraj treba pripasti Srbima i ja nemam pravo da se u njega vratim. Prema

tome, na ovom Saboru mi preuzimamo odgovornost sami za svoju sudbinu jer drugi se nitko za nas više ne brine."

U pozdravnom govoru Saboru ja sam rekao otprilike ovo:

"Dame i gospodo, pozdravljam vas u ime Matice hrvatske iz Zagreba i izražavam vam sućut kao i svim građanima Republike Bosne i Hercegovine za sva vaša stradanja, žrtve i patnje koje ste pretrpjeli u ovom ratu.

Matica hrvatska stvorena je u času rađanja građanskoga društva u Hrvatskoj, kao društvo mislećih građana koje izvan struktura vlasti traže intelektualna rješenja za kulturne, socijalne i nacionalne probleme hrvatskog naroda. Razlika između građanina i podanika je upravo u tome što se građanin smatra pozvanim i odgovornim da odlučuje o vlastitoj sudbini, o sudbini svoje obitelji i svoga naroda. Podanik dobiva naloge koje onda veselo izvršava. Ovaj Sabor sastao se da razmotri položaj i sudbinu Hrvata u Republici Bosni i Hercegovini. Čitava Bosna i Hercegovina je prostor na kojem Hrvati žive već trinaest stoljeća. Taj prostor je obilježen uništenim samostanima poput onih u Srebrenici i Zvorniku, kao i jedinim trima ustanovama srednjovjekovne bosanske države koje su preživjele sve promjene, a to su samostani u Kraljevoj Sutjesci, Fojnici i Kreševu.

Da bi hrvatski narod mogao i nadalje živjeti na svojim vjekovnim ognjištima u čitavoj Bosni i Hercegovini, on se mora dogovoriti o tome najprije s Muslimanima. Na vama koji ovdje živite je da nastavite živjeti u multikulturnom i multivjerskom društvu koje će možda biti model za budućnost svijeta. U Doboju, Zenici i Travniku postojali su ogranci Matice hrvatske, koji danas više ne postoje. Njihovom obnovom kao i osnivanjem novih ogranaka u Tuzli, Sarajevu i drugim mjestima dokazao bi se građanski karakter Republike Bosne i Hercegovine, a Hrvati bi kao građani mogli utjecati kroz te ogranke na svoju sudbinu u Republici Bosni i Hercegovini, osjećati se sigurnijim u svom zajedništvu, a ujedno se povezati s cjelokupnim hrvatskim narodom koji okuplja Matica hrvatska kako u Hrvatskoj tako i po svim kontinentima.

Podjelom Bosne hrvatski narod mora iz nje prije ili kasnije nestati. Život u enklavama i rezervatima može u najboljem slučaju biti samo polagano umiranje.

Hrvatska povijest bila je iznimno teška, ali u velikoj mjeri ona je bila posljedica ilirskih, slavenskih, jugoslavenskih i socijalističkih zabluda u kojima je sudjelovao dobar dio hrvatskog naroda.

Danas se opet nalazimo pred povijesnim pitanjem da li će hrvatski narod u Bosni i Hercegovini biti uništen ili će naći rješenje da u njoj preživi. Na to pitanje Glavni odbor Matice hrvatske odgovorio je 30. rujna 1993. godine Izjavom o sadašnjem položaju hrvatskog naroda. Citiram posljednje dvije rečenice koje se odnose na Bosnu i Hercegovinu:

"Matica hrvatska drži da međunarodno priznata Republika Bosna i Hercegovina treba ostati suverenom državom, u kojoj će hrvatski narod opstati na svim svojim

vjekovnim ognjištima, gdje će mu političko-teritorijalnim ustrojstvom, na temelju predratne demografske slike, biti zajamčena sva nacionalna i građanska prava.

Matica hrvatska potiče hrvatske državne vlasti da razboritom politikom okupe sve političke čimbenike i čitav hrvatski narod radi očuvanja hrvatske države, cijeloga hrvatskoga nacionalnoga bića i hrvatske kulture.

Završit ću riječima proroka: "Propast tvoja je u tebi, Izraele!', ali s tim da će moja poruka biti optimistička: Propast tvoja, ali i nada tvoja je tebi, hrvatski narode! Živjeli!"

Potrebno je napomenuti da u Sarajevu djeluje HKD Napredak podijeljen u više organizacijskih jedinica

- Znanstveno društvo – okupi 33 redovita sveučilišna profesora, 3 izvanrednih profesora, 43 docenta i asistenta,
- Hrvatska glazbena udruga - sa 120 članova, u sastavu koje su Pjevačko društvo Trebević i orkestar koji izvodi klasičnu glazbu najviše razine,
- Udruženje zdravstvenih radnika – sa 88 liječnika i s više od 20 zdravstvenih radnika,
- Hrvatska gospodarska zbornica – koja obuhvaća oko 360 privrednika,
- Hrvatsko udruženje prosvjetnih radnika — 360 sveučilišnih, srednjoškolskih profesora i nastavnik osnovnih škola,
- Gospodarska banka,
- Osiguravajuće društvo Napredak,
- Sportsko društvo,
- Vokalno-instrumentalni sastav.

Napredak je podijelio više od 8500 paketa pomoći, a dnevno se podijeli oko 150 objeda. Sva navede na društva su aktivna, svako u svojem području.

S ministrom u Vladi Republike Bosne i Hercegovine, g. Vladimiron Gojerom (Hrvatom) dogovorio sam da se odmah započne s osnivanjem ogranaka Matice hrvatske u Sarajevu i Tuzli te da se obnove ogranci u Zenici i Travniku, obećavši da će na skupštine redovito dolaziti predstavnik Matice hrvatske iz Zagreba.

Krešimir Mikolčić

Put u Sarajevo

Imenovanjem vrhbosanskog nadbiskupa msgr. Puljića za kardinala Katoličke crkve Papa Ivan Pavao II. pokazao je da je u ovom času jedini državnik izvan BiH koji se bori za biološko i civilizacijsko održanje katolika i muslimana u BiH. Tim imenovanjem Bosna učvršćuje svoju državnost, a Hrvati katolici svoj udjel u toj državnosti i svoju budućnost u BiH.

Potpuno svjestan svih opasnosti puta u Sarajevo, jer sam tamo bio u veljači 1994. kada su eksplozije tutnjale nad gradom, a građani umirali rastrgani srpskim granatama, poziv da u ime Matice hrvatske prisustvujem povijesnom događaju, svečanosti u povodu imenovanja Msgr. Puljića za kardinala, me je počastio i razveselio.

Iz Zagreba smo krenuli g. Stjepan Sučić i ja s 8 teških torbi hrane i ljekova za Sarajlije. Na izlasku iz aviona u Splitu sreli smo gg. Krunoslava Cigoja i Ivicu Šarića, poznate operne pjevače koji su također krenuli u Sarajevo.

Zbog smrti u obitelji g. Sučić nas je napustio. Put smo nastavili kombijem u društvu s vlč. g. dr. Franjom Topićem, predsjednikom HKD "Napredak". Za upravljačem su se izmjenjivali gg. Cigoj i Šarić. Put preko Imotskog i Mostara već smo u ovom ratu prolazili, pa smo odlučili da ovaj put idemo dolinom Neretve. More i otoci se ljeskaju na suncu, a u dolinu Neretve stižemo već pred sumrak. Vozimo se bez zaustavljanja. Počitelj izgleda neoštećen osim džamije, jedne od najljepših koje sam vidio. Možda će se moći obnoviti. Put vodi kroz porušena sela. U Mostar ulazimo po mraku. Naš kombi ima njemačku registraciju i podliježe carinskoj kontroli koja radi do 17 sati. Ali g. Topić, koji inače ne nosi oznake svećeništva, ovaj put ima kolar. Ugled katoličkog svećenika i kod muslimana je velik, pa sređuje prolaz iako je kraj radnog vremena. Da nije uspio, trebali bismo čekati do jutra. Velike stambene zgrade izgledaju neoštećene. U ovom ratu armirani beton je izdržao za razliku od opeka i crijepova.

Prelazimo pontonske i improvizirane mostove. Konjic i Jablanica djeluju mračno iako imaju električnu rasvjetu. Kasno navečer stižemo u franjevački samostan u Kreševu. Na ulazu nas dočekuje poprsje fra Grga Martića. Raspravlja se da li da preko noći iznesemo stvari iz kombija. Nismo ih iznijeli, a sutradan smo ih našli. U samostanu se skupljaju gosti za Sarajevo: biskup šibenski msgr. Badurina, biskup dubrovački msgr. Puljić, pomoćni biskup splitski msgr. Barišić i nekoliko biskupijskih svećenika. Polazak je određen za 3 sata ujutro da po mraku prođemo kritične točke. Ujutro nam se pridružuju časne sestre i franjevci, posebno ističem bosanskog provincijala Anđelovića i hercegovačkog Pervana. Unatoč nastojanju da kritički dio ceste na Igmanu prođemo po mraku, nad Ilidžom nas je zatekao dan. Spremio sam se za pješačenje, međutim svećenici i časne sestre su u svečanoj odjeći. Imam malu djecu i nezaposlenu ženu pa dok oni odgovaraju samo svaki za sebe, ja odgovaram još za tri osobe. Međutim, Ilidžu naglo prekriva magla, a iz niske naoblake počinje padati kiša. Izgleda da još nije došlo vrijeme da napustim ovaj svijet.

Hrasnica je mostobran Sarajeva. Unatoč svim razaranjima, ljudi u njoj žive. U jednoj hrvatskoj kući pijemo čaj. Par sto metara treba proći ispred srpskih cijevi. Ljudi se pokušavaju zaštititi zemljanim zidom. Na mjestu gdje ulazimo u transporter sve je srušeno. Srpski položaj je udaljen manje od 100 m, međutim ne pucaju. Pada mi na pamet moj prethodni boravak u Sarajevu. Pucalo se je žestoko, ljudi su masovno ginuli i onda je jednog dana pucnjava prekinuta i

otvorili su se putovi za dovoz hrane, a da nitko nije prijetio bombardiranjem ili bilo kakvim dodatnim sankcijama. Taj fenomen se dogodio i kod odlaska Srba s Visa i iz dubrovačkog primorja.

Transporter je potpuno zatvoren, pa ne vidimo kuda prolazimo. U Dobrinji izlazimo. Velike zgrade ne izgledaju oštećene. Kažu da su uništene zgrade na rubnim dijelovima. Parkovi oko zgrada su pretvoreni u vrtove kupusa. Vjerojatno ga ima dosta kada je još uvijek na zemlji. Presjedamo u automobile i velikom brzinom jurimo prema Bogosloviji. Prolazimo ispred Zemaljskog muzeja. Srbi su na udaljenosti od 100 m i lijepo nas vide. Na cijelom putu susrećemo mnoge skupine ljudi. Vozila su rijetka, a ne vide se ni vozila javnoga prometa.

Subota je, 10. prosinca 1994. U 17 sati u katedrali počinje svečana akademija na spomen 750. obljetnice prve katedrale sv. Petra u Vrhbosni i imenovanja msgr. Puljića za kardinala. S lijeve strane u prvom redu sjede gg. Ejub Ganić, potpredsjednik Republike BiH, Haris Silajdžić, predsjednik Vlade, Ivo Komšić i Stjepan Kljujić, članovi Predsjedništva, zamjenik reis-ul-uleme. S desne strane su biskupi i ostalo svećenstvo. Katedralni zbor izvodi Papinsku himnu. Svi slušaju stojeći. Operni pjevači, posebno g. Cigoj, izazivaju burni pljesak. Nastupa Sarajevski kvartet. Glumci recitiraju tekstove iz bosanske povijesti: banske i kraljevske povelje, žalbe fratara i katoličke crkve protiv presezanja pravoslavne crkve i muslimana iz vremena osmanlijske vlasti i tako do naših dana. Posebno se navode brojke koliko katoličkih župa i crkava su uništili Srbi, a koliko muslimani. Među izvođačima su katolici i muslimani. Posebno je lijepa pojava i glas operne pjevačice gđe. Amile Šakić.

Na izlasku iz crkve je mrak. Put si osvjetljavamo baterijama. Večera u Bogosloviji s pomoćnim biskupom msgr. Sudarom. Razmjenjujemo pozdrave. Zahvaljujem njemu i katoličkoj crkvi u Bosni za spašavanje ljudi i opstanak hrvatskog naroda. Spominjem riječi predsjednice Ogranka MH u Zenici: “Lažite, ali nam recite, da Hrvati imaju budućnost u Bosni!” Ja “lažem”, ali vjerujem u ono što “lažem”, a vjerovati u život ne može biti laž.

U tu budućnost su sigurni bosanska crkva i njezini svećenici, petrovci i franjevci, a po Hrvatskoj sam slušao izjave velikih, najvećih i profesionalnih Hrvata, koji u to ne vjeruju.

U nedjelju prije podne prošetao sam do Baščaršije. Dan je sunčan. Na ulici mali je broj prolaznika. Husrev-begova džamija je zatvorena. Ćepenci na dućanima su zatvoreni. Ne vide se oštećenja ni na čepencima ni na krovovima. U dvije kavane se vide po dvije osobe. Isto toliko ljudi je u Đozinoj ćevapčinici. Jedina koja radi. Na vratima je cjenik. Ćevapi 5 DM, pita od mesa 10 DM, od sira 8 DM, a kava 0,50 DM. Ovo zadnje je jeftinije nego u Zagrebu.

U čekaonici Bogoslovije dočekuje me više od 10 osoba. Jedni su došli po stvari, drugi nešto šalju u Zagreb, a neki samo žele porazgovarati. Moj dolazak u veljači bio je znak da se rat bliži kraju. Sada je sve opet neizvjesno.

Misa u katedrali počinje svečanim ulaskom kardinala i biskupa. Dosta je ljudi s bijelim košuljama i kravatama i uz njih lijepo odjevenih žena. Čini se da obrazovaniji sloj lakše podnosi ovaj rat, a jedan od načina borbe je i održavanje lijepog vanjskog izgleda.

Sadržajnu i lijepo sročenu propovijed drži biskup šibenski msgr. Badurina. Sve je sadržano u rečenici: "Krist i njegova crkva imaju pravo živjeti u čitavoj BiH." Katedralni zbor pjeva vrhunski. Haendlova Alleluja, pa Kyrie eleison povezuju nas u jednu europsku katoličku zajednicu. To osjeća i francuski general kraj mene, koji zdušno pjeva zajedno sa zborom.

Imam osjećaj da Kardinal snažno proživljava ovaj povijesni trenutak, svjestan njegove sudbonosnosti.

Na ručku u Bogosloviji dr. Topić vodi ceremonijal. Za velikim stolom na pročelju dvorane sjede Kardinal i biskupi, te franjevački provincijal Bosne Srebrene.

Njima s desne strane okomito se nastavlja stol. Za njime sjede dr. Topić, g. Ivo Komšić, član predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, g. Silajdžić se ispričao, zatim sarajevski župnici gg. Mršo i Luka Brković, zatim meni nepoznat funkcionar, pa general Mustafa Hajrulahović zvani Talijan. Nasuprot župnicima sjedi poglavarica časnih sestara Štadlerovki, sestra Mirijam, zatim kardinalova sestra, časna s. Klara, pa ja, te gg. Cigoj i Šarić.

Za stolom s druge strane sjede francuski ambasador, zamjenik hrvatskog ambasadora u Sarajevu g. Miro Lasić, hercegovački provincijal, dva pravoslavna svećenika. Američki ambasador nije došao. Zatim se nižu stolovi s ostalim uzvanicima.

Zašto nabrajam tko je bio? Zato da istaknem one koji nisu bili. Osim mene, glavnog tajnika Matice hrvatske, nitko nije došao kao predstavnik iz Republike Hrvatske. Republiku Hrvatsku predstavljao je gosp. Lasić. Od Hrvata iz Federacije BiH nije došao nitko. Normalno, niti iz Hrvatske Republike Herceg-Bosne nitko. Niti brzojavi nisu poslani. Nitko nije došao iz nadbiskupije Zadarske, Riječke, Zagrebačke. Nije nitko došao iz biskupije Đakovačke ni Mostarske. Banjalučki biskup je ispričan. Nema ni jednog novinara iz Republike Hrvatske niti HRTV-a.

Prvi je govorio dr. Komšić. Tri su mjesta na kojem su bosanski Hrvati našli uvijek podršku. To su kod Pape u Rimu, kod kardinala Kuharića u Zagrebu i kod kardinala Puljića u Sarajevu.

Zatim je dobio riječ francuski ambasador. S naporom govori hrvatski. Rekao je da ne govori kao francuski ambasador već kao običan katolik. Govor nije imao uvodnih riječi, pozdrave ili oslovljavanja. Započeo je riječima: "Katolička crkva je počinila grijehe (nije znao kako se hrvatski kaže grijeh, pa je rekao na francuskom péché, nakon čega su svi koji su znali francuski vikali grijeh) prema pravoslavnoj crkvi, ona je griješila i prema protestantima, sv. Bartolomej, i u II. svjetskom ratu, ali sada može biti gorda". Ostalo je nejasno na koju crkvu

je mislio da može biti gorda. Ako je mislio i na francusku, jer je spomenuo sv. Bartolomeja, onda nije jasno na što bi ona mogla biti gorda. Ako je mislio na bosansku onda nije jasno koji grijeh je ona počinila prema pravoslavlju. I konačno, po čemu je on bolji katolik od ostalih da bi mogao davati takve ocjene i govoriti na ustoličenju kardinala Puljića. Posebno je nejasno kako se može biti gord na ubijene i rastjerane vjernike i uništene crkve u Bosni.

Zatim je g. Lasić pročitao par rečenica. Monah Avakum je govorio o kršćanstvu, a hercegovački provincijal je obećao svoju podršku kardinalu! Kao što je to prije njega obećao bosanski provincijal. To je učinila i poglavarica *Štadlerovki.*

U svom pozdravu ja sam rekao: "Uzoriti gospodine kardinale! Imenujući Vas za kardinala katoličke crkve, sv. Otac papa Ivan Pavao II. izvršava obećanje svojih prethodnika, koji su obećali da će Petar i njegovi nasljednici štititi hrvatski narod. Pridružujem se želji msgr. Badurine, da Krist i njegova crkva žive u cijeloj Bosni i Hercegovini, a moja je želja da Vam Bog da snagu da to osobno ostvarite." Posljednji je govorio predsjednik sarajevskog HDZ-a.

Sve je teklo užurbano, jer je već u 15 sati trebalo krenuti istim putem natrag. Kad je pao mrak automobilska kolona bez svjetala krenula je uz Igman. Ovaj puta pratila nas je puščana paljba, a svjetleći meci poput pčela letjeli su prema Igmanu, posebno kada bi neki od vozača upalio svjetla. Na kritičnom mjestu gdje je cesta otvorena prema srpskim položajima zaustavila se naša kolona, jer je neko vozilo zatvorilo prolaz. Iz mraka se čuo izbezumljen glas, koji je očevidno bio zadužen da psuje vozače koji pale svjetla. Nekome u našoj koloni uputio je psovku, koju nikada nisam čuo. Intuitivno je znao tko su ljudi u vozilima. Izašao sam iz auta van da ga pozdravim. Bio je to bosanski vojnik savinut u pojasu od bolova izazvanih hladnoćom i išijasom. Dok sam otišao tražiti lijek, on je otrčao niz kolonu psovati nekog drugog vozača, a mi smo krenuli dalje.

Krešimir Mikolčić, glavni tajnik MH